

ISSN 0350-5774

UDK
UDC 949.712(05)

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

LETNIK 57
LETO 2003

IZDAJA
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
LJUBLJANA

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bojan Balkovec (tehnični urednik)
Borut Batagelj
dr. Rajko Bratož
dr. Ernst Bruckmüller
ddr. Igor Grdina
dr. Žarko Lazarevič
dr. Božo Repe
dr. Franc Rozman
Janez Stergar (namestnik odgovornega urednika)
dr. Peter Štih (odgovorni urednik)
dr. Peter Vodopivec

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. junij 2003

Prevodi: Nives Sulič Dular (angleščina), mag. Niko Hudelja (nemščina)
Orsolya Gállos (madžarski)
Zunanja oprema: Neta Zwitter

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si; <http://www.ff.uni-lj.si/zgcasopis/>

Letna naročnina: **za leto/letnik 2003:** za nečlane in zavode 7600 SIT, za društvene člane 5600 SIT, za društvene člane-upokojene 4200 SIT, za društvene člane-štolente 2800 SIT.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je **3800 SIT** (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za zavode 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 € oziroma ekvivalent v nacionalni valuti.
Plačuje se na transakcijski račun Zveze zgodovinskih društev Slovenije pri Novi Ljubljanski banki: 02010-0012083935

Sofinancirajo: Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, julij 2003

Naklada: 1800 izvodov

KAZALO – CONTENTS

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

- Janko Pleterški – osemdesetletnik 7–9
Janko Pleterški – Octogenarian
- Nataša Stergar, Bibliografija prof. dr. Janka Pleterškega 10–18
Prof. Dr. Janko Pleterški's Bibliography

RAZPRAVE – STUDIES

- Vasilij Melik, Vprašanje regij v naši preteklosti 19–21
Regions in Our Past
- Boris Golc, Regionalne razlike v jezikovni podobi prebivalstva slovenskih
celinskih mest med 16. in 18. stoletjem 23–38
Regional Differences in the Language of the Residents of Slovene Continental Towns
between the 16th and the 18th Centuries
- Božo Grafenauer, Slovenska država med centralizmom in regionalizmom 39–52
The State of Slovenia between Centralism and Regionalism
- Avguštin Malle, Koroško-kranjski odnosi in slovenstvo 53–64
Relations between Koroška (Carinthia) and Kranjska (Carniola), and Slovene Identity
- Darja Kerec, Prekmurska zavest in slovenstvo 65–70
National Awareness in Prekmurje and Slovene Identity
- Vojko Pavlin, O razvoju goriških deželnih stanov do konca 16. stoletja
(pregled problematike in stanje raziskav v italijanski historiografiji) 71–84
The Development of the Gorizia Provincial States until the End of the 16th century
(Review of the Topic and of the Italian Historiographic Research)
- Avrust Lešnik, Stališča socialne demokracije do vojnega vprašanja pred letom 1914 85–96
Standpoints of Social Democracy toward the First World War Prior to 1914
- Bojan Balkec, »Če ne greš volit, pomagaš nasprotniku do zmage!« 97–112
»If You Don't Vote, You Help Your Opponent Win!«
- Dragan Potočnik, Prispevek k kulturni zgodovini Maribora med obema vojnama –
(likovna umetnost) 113–134
A Fragment of Cultural History of Maribor between WWI and WWII (Plastic Art)
- Božo Repe, Katoliška cerkev in oblast v osemdesetih letih 135–146
Catholic Church and Authorities in the 1980's

Viljenka Škorjanec, Neuspeh jugoslovansko-italijanskih diplomatskih pogajanj v letu 1973	147–162
Failure of Yugoslav-Italian Diplomatic Negotiations in 1973	
Petar Korunić, Nacija i nacionalni identitet: uz porijeklo i integraciju hrvatske nacije	163–208
Nation and National Identity (On the Origin and Integration of the Croatian Nation)	

ZAPISI – NOTES

Danijela Trškana, Stanje in perspektive začetnega izobraževanja učiteljev zgodovine	209–216
The Situation and Perspectives of Elementary Education for Teachers of History Program	

PROBLEMI IN DISKUSIJA – PROBLEMS AND DISCUSSION

V tretje gre rado. Drugi izdaji Grdinovih Ipvcev na rob (Janez Cvirn)	217–218
The Third Attempt Might Yield Results. Commentary on the Second Edition of Grdina's Ipvci	

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

Zaslužni profesor dr. Marjan Britovšek – osemdesetletnik (Avgust Lešnik)	219–221
Professor Emeritus Dr. Marjan Britovšek – Octogenarian	
Profesor dr. Janko Prunk – šestdesetletnik (Jurij Perovšek)	221–226
Professor Dr. Janko Prunk – Sexagenarian	

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Bengt Thordeman, Armour from the Battle of Wisby 1361 (Tomaž Lazar)	227–228
Aleksander Panjek, Terra di confine. Agricoltura e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento (Drago Trpin)	228–230
Querschnitte: deutsch-slovenische Kultur und Geschichte im gemeinsamen Raum (Tanja Žigon)	230–232
Zvonka Zupanič Slavec, Iz roke v roke, iz roda v rod (Marija Šešek)	233–234
Dragan Matić, Nemci v Ljubljani 1861–1918 (Vasilij Melik)	234–235
Metod M. Milač, Resistance, Imprisonment and Forced Labor: A Slovene Student in World War II (Rozina Švent)	235–237
Janez Kramar, Izola 1945–1991. Iz zgodovine občine do osvoboditve izpod fašizma do ustanovitve samostojne Republike Slovenije (Avgust Lešnik)	237–239
Miha Tišler, Prispevki kemije k evropski kulturi in civilizaciji (Jože Maček)	239–240
Slovenska osamosvojitve 1991: pričevanja in analize (Jurij Perovšek)	241–243

Slovenski šah (France R o z m a n)	243–244
Acta historico-oeconomica (Jože M a č e k)	244–246
Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (Jože M a č e k)	246–247

OBVESTILA – INFORMATION

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	248
Guidelines for Contributors to Zgodovinski časopis – Historical Review	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvillečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 55, 2001, 3–4 (124) in 57, 2003, 1–2 (127)	I – VI
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review 55, 2001, 3–4 (124) and 57, 2003, 1–2 (127)	

Akademik JANKO PLETERSKI – osemdesetletnik

Še kot študent sem z občudovanjem spremljal svoje akademske učitelje, zlasti pokojnega prof. Boga Grafenauerja, ki so ob različnih priložnostih – zborovanjih slovenskih zgodovinarjev, znanstvenih srečanjih, različnih strokovnih razpravah ali ob jubilejih vidnih posameznikov – sintetizirali dogajanja oz. celovito povzemali strokovne opuse znanstvenikov. To je v Zgodovinskem časopisu storil ob sedemdeseti obletnici današnjega jubilanta prav prof. Grafenauer. Ko sam deset let kasneje stojim pred takšno nalogo, se šele prav zavedam, kako težko je na nekaj straneh zapisati vse tisto, kar je v desetletjih ustvaril kolega in prijatelj Janko Pleterski in še težje bralcu predstaviti pomen njegovega dela – ne samo v zgodovinopisju. Pa vendar sem se lotil tega dela...

Prof. Grafenauer je svoje pisanje o Janku Pleterskem označil kot »neobičajni zapis«. Naj mi

bo dovoljeno tudi moje pisanje tako označiti. Saj se ne bom – kot bodo morda nekateri menili, da se ob taki priložnosti spodobi – spopadel z analizo njegovega strokovnega dela, kar je bilo že kar nekajkrat storjeno, pač pa bom dal zapisu nekoliko bolj kot navadno, osebno noto. S profesorjem Pleterskim imava namreč kar nekaj stičnih točk in podobnosti ter nemalokrat mi je bil strokovni vzor. To pa seveda ne pomeni, da gre pri tem za nekritično posnemanje starejšega kolega, temveč gre za spoštovanje njegovega umirjenega a odločnega, ostrega a ne žaljivega, strokovno utemeljenega a nikoli politikantskega, načelnega in ne po vetru spreminjajočega se, načina strokovnega in širšega komuniciranja.

Janko Pleterski sodi med najpomembnejše slovenske zgodovinarje. Še posebej za slovensko in jugoslovansko zgodovino 19. in 20. stoletja. O zadnjih dveh desetletjih njegovega znanstveno-strokovnega in publicističnega ustvarjanja govori bibliografija kolegice Nataše Stergar. Rodil se je 1. februarja 1923 v Mariboru, maturiral pa je v Ljubljani. Ko smo se nekoč zgodovinarji pogovarjali o njegovem vzorniku in pristnem prijatelju akademiku Franu Zwitteru, smo z leve strani poslušali tudi neupravičene kritike nanj. Očitani so mu namreč, da je bil vseskozi liberalec. Janko Pleterski je očitke zavrnil z enostavno vendar učinkovito ugotovitvijo, nad katero so se tudi kritiki zamislili. Dejal je nekako takole: »Seveda je bil liberalec, a v zgodovinskih trenutkih se je znal pravilno odločiti«. Šlo je seveda za čas druge svetovne vojne. Tudi profesor Pleterski se je znal tedaj pravilno odločiti. Zavaljo pripadnosti slovenskemu uporu proti okupatorju je bil že leta 1941 zaprt, italijanski okupator ga je leta 1942 obsodil in poslal v kaznilnico v Alessandrijo, po vrnitvi iz zapore konec leta 1943, se je poleti 1944 pridružil NOV. To je determiniralo tudi njegovo življenjsko pot v prvih letih po vojni, pa tudi kasneje. Najprej ga je vodila pot na diplomatsko šolo beograjskega ministrstva za zunanje zadeve, ki jo je končal leta 1947 in se v zunanjem ministrstvu tudi zaposlil. Tam

je bil še najbolj povezan s problematiko pogajanj za sklenitev Pogodbe o Avstriji in tudi to dejstvo je usmerjalo njegovo nadaljnje strokovno zanimanje in znanstveno-raziskovalno dejavnost. Leta 1951 se je vrnil v Ljubljano in skoraj štiri leta deloval kot novinar. Med leti 1953 in 1957 študiral zgodovino na FF in leta 1963 tu doktoriral na temo »Narodna in politična zavest na Koroškem. Narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848-1914«. Leta 1954 se je zaposlil na Inštitutu za narodnostna vprašanja, na oddelku, ki se je ukvarjal s položajem Slovencev v Avstriji. Tu je ostal do leta 1970, ko je prišel na Filozofska fakulteto in na njej ostal vse do upokojitve leta 1982. V tem času je bil profesor za slovensko zgodovino in zgodovino jugoslovanskih narodov 1879-1918, v letih 1979-1981 je bil dekan FF, leta 1989 je bil izvoljen za dopisnega in leta 1993 za rednega člana SAZU. Za razumevanje njegove življenjske poti pa je nujno navesti, da je bil Janko Pleterški v času »sestopa z oblasti« v letih 1986-1989 tudi član CK ZKS in v letih 1988-1990 član predsedstva SRS.

Glavno strokovno torišče Janka Pleterškega je raziskovanje narodnega vprašanja v njegovem najširšem pomenu. Zagotovo je eden najbolj subtilnih poznavalcev te problematike pri nas, cenjen tudi v tujini. Spremljal jo je tako v znanstveni teoriji, kot tudi v politični praksi. Samo o problematiki koroških Slovencev, ki se ji je zavezal že v doktorski disertaciji, je napisal več kot sedemdeset knjig, razprav in člankov. Danes je nesporno največji poznavalec teh vprašanj med slovenskimi zgodovinarji. Vsak zgodovinar, ki se želi seznaniti s to stvarino, bi moral prebrati vsaj njegovo zadnjo knjigo o teh vprašanjih: »Avstrija in njeni Slovenci: 1945-1976«, Ljubljana 2000. Podobno kot pri koroškem/avstrijskem slovenskem narodno manjšinskem vprašanju, je tudi med največjimi poznavalci tako imenovanega jugoslovanskega gibanja pri Slovencih in njihovega odnosa do jugoslovanske države. Od srede osemdesetih let pa se je, skladno z družbeno političnim položajem v državi, vedno širše in vse bolj poglobljeno ukvarjal z jugoslovanskim in slovenskim narodnim vprašanjem in s tem povezanim odnosom do razrednega. V tem pogledu je, kljub novim dognanjem in kritikam, še vedno temeljno delo za razumevanje teh vsebin njegova monografija iz daljnega leta 1971 »Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo«, Ljubljana 1971. Zagotovo pa pomeni pomembno prelomnico v njegovem zadevnem proučevanju knjiga »Nacije, Jugoslavija, revolucija«, ki je v srbohrvaškem jeziku izšla leta 1985, kasneje pa še v slovenščini in makedonščini. Z njo ni požel le veliko pohval in bil nagrajen s takrat prestižno NINovo nagrado, temveč je bil deležen tudi zamer s strani velikosrbske znanstveno-politične javnosti. Čeprav je prepričan v pozitivnost izvirne jugoslovanske ideje, namreč nikakor ni nekritičen do deviantnih pojavov njene realizacije od nastanka prve Jugoslavije do njenega razpada. Kot globinskemu poznavalcu etničnih vprašanj je Pleterškemu tuja vsaka oblika nacionalizma, tudi slovenskega. Trezno postavlja zgodovinske trenutke v kraj in čas nastanka ter jih vrednoti v zgodovinski kontinuiteti. Po njegovem se zgodovina ni začela ne leta 1918, ne 1945 in ne 1991. Zato je njegovim kritikom vedno znova težko.

Znanstveni opus Janka Pleterškega je zelo obsežen, preko 400 bibliografskih enot. Je torej eden tistih slovenskih zgodovinarjev, ki na osnovi trdega arhivskega dela, pišejo zgodovino. Vsaka njegova interpretacija zgodovinskega dogajanja temelji na analizi govornice virov in ne na všečnosti. Jezik, v katerem nagovarja bralca je včasih zahteven, a razumljiv. Iz njegovih del veje širina, za katero sodim, da ne izhaja samo iz znanstvene erudicije, temveč si jo je pridobil tudi v času novinarstva, ter govornica, ki jo zgodovinar obvlada le, če upošteva dognanja zapisana v literaturi drugih sorodnih strok – sociologije, politologije, ekonomije... Interdisciplinarnost v delu zgodovinarja in zgodovino kot najširšo družboslovno znanost dojema, tako se vsaj spominjam njegovih besed izpred desetletij, kot nujnost upoštevati dognanja drugih sorodnih ved in ne kot hegemonsko obvladovanje družboslovja in humani-

stike. To zadnje ni bilo ravno tuje celo najvidnejšim predstavnikom slovenskega zgodovino-pisja.

Ne samo diplomatski začetki njegove kariere, temveč predvsem prepričanje, da je treba aktivno delovati za spreminjanje stvarnosti ter spoznanja iz zgodovine slovenskega naroda, so ga v prelomni drugi polovici osemdesetih let, pripeljala v sam vrh takratne slovenske politike. Tudi njegova zasluga je torej, da je prišlo do »sestopa z oblasti«, ki je Sloveniji prihranil marsikatero hudo zgodovinsko izkušnjo. Janko Pleterski je verjel v izvorno jugoslovansko idejo, toda pri tem ni nikoli pozabljal ali potiskal ob stran slovenskih interesov. Ko je v burnih časih propada jugoslovanske državne tvorbe in porajanja nove, samostojne Slovenije javno opozarjal, da demokracija in samostojnost sami po sebi še ne bosta prinesli tudi spremenjene politike sosednjih držav do Slovenije in Slovencev, so ga proglasili malodane za sovražnika slovenske države št. 1. Toda kaj kmalu se je pokazalo, da je imel prav. Zgodovinarji sicer ne moremo napovedovati bodočnosti, lahko pa iz zgodovinskih izkušenj predvidevamo, kako se bodo stvari razvijale. In pričakala nas je le nekoliko omiljena italijanska in avstrijska politika do Slovencev, kot smo jo poznali iz zgodovine. Morda bo dočakal, da mu bo kdo od tedanjih kritikov celo priznal, da je imel prav.

Ne vem, ali lahko zapišem, da se je naš jubilar v zadnjem času vrnil k svojemu najljubšemu času ob koncu devetnajstega stoletja in okoli prve svetovne vojne. O tem govori objava obsežne, 500 strani dolge knjige »Dr. Ivan Šušteršič, 1863-1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma«, Ljubljana 1998. Tudi ta knjiga je tako kot vse njegove druge močno odmevala v slovenskem znanstvenem prostoru. Mlajši kolegi so jo sprejeli s kritikami in pohvalami. Toda njegovega dela ni še nihče presegel. Morda pa moja prej zapisana trditev sploh ne drži. Le pet let prej je namreč Janko Pleterski izdal knjigo s pomenljivim imenom »Senca Ajdovskega gradca: o slovenskih izbirah v razklani Evropi«, Ljubljana 1993, dve leti kasneje pa že omenjeno knjigo »Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976«. Torej je tudi v zadnjih letih ostal zvest svojemu človeškemu in znanstvenemu habitusu vsestransko angažiranega slovenskega izobraženca – zgodovinarja. Ni se odrekel nobenemu svojih znanstvenih interesov in ploden je, kakor vedno. Ni razloga, da ne bi verjel, da bo tudi poslej tako.

Prof. Janko Pleterski ni bil nikoli moj profesor. Z novinarstvom je glavno poklicno zaključil že kmalu po mojem rojstvu in desetletja prej preden sem v tem poklicu nekaj let deloval tudi sam, z Inštituta na narodnostna vprašanja je odšel, dobro leto pred tem, ko sem tja prišel sam. Bil je dekan FF ko sem leta 1980 na fakulteto prišel kot docent. In vendar gre za človeka in zgodovinarja, od katerega sem se veliko naučil. Ne samo iz njegovih del.

Kljub njegovi zanimivi in razgibani življenjski poti je Janko Pleterski zame v prvi vrsti vrhunski strokovnjak – zgodovinar. Raziskovalec slovenske in komparativno jugoslovanske ter širše evropske preteklosti. Eden tistih v slovenskem zgodovino-pisju, ki, kot je zapisal prof. Grafenauer pred desetimi leti, ve, »da zgodovina (kot priroda) »ne dela preskokov« (non facit saltus)«. Zaveda se pomembnosti zgodovine in zgodovinarjev za sedanost ter s svojo širino, daje v zgodovino-pisju mesto dognanjem tudi drugih ved. Ostaja to, kar je bil, zvest svoji preteklosti ter obenem dojemljiv in razumevajoč za vse kvalitetno novo.

V pričakovanju njegovih novih del mu ob jubileju želim še mnogo uspešnih let.

Dušan Nećak

Nataša Stergar

Bibliografija prof. dr. Janka Pleterskega

Pričujoča bibliografija skuša zajeti vse delo prof. dr. Janka Pleterskega (1984–2003), ki ni omejeno samo na zgodovino, temveč pokaže njegovo angažiranost na različnih področjih. Delne bibliografije so izhajale v najrazličnejših revijah (Razprave in gradivo, Zgodovinski časopis), letnih poročilih Filozofske fakultete, Biografijah in bibliografijah Univerze v Ljubljani in Letopisih SAZU za posamezna leta.

1984

- Boris Kidrič in Osvobodilna fronta Slovenskega naroda v akciji.** – Borec 36, 1984, str. 185–195.
- Delavsko gibanje in Zveza komunistov Jugoslavije.** – Maribor 1984, 294 str. (Skupaj z B. Božič)
- Feniks žurnalistike.** – Politika 25.1.1984.
- Istorijski razlozi postojanja SFRJ.** – Socijalizam 27, 1984, str. 22–43.
- Koroški Slovenci in plebiscit.** – V: Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana, Celovec 1984, str. 34–39.
- Lojze Ude – in memoriam.** – V: Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana, Celovec 1984, str. 172–174.
- Nekaj okoliščin v zvezi s pojmovanjem odnosa KPJ do narodov.** – Teorija in praksa 21, 1984, str. 1353–1366.
- Nova jugoslovenska svest.** – V: Mladi i nacionalizam. Beograd 1984, str. 164–184.
- Pomen koroške preteklosti od srednjega veka do prve svetovne vojne.** – V: Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana, Celovec 1984, str. 22–33.
- Religija i crkva nemaju narodotvornu funkciju.** – V: Kulturni radnik (Zagreb) 37, 1984, str. 40–50. (Objavljeno tudi v: Reigija i nacija. Zagreb 1984, str. 81–88)
- Slovenci v dvajsetih letih.** – V: Obdobje ekspresionizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Ljubljana 1984, str. 541–553.

Zajedništvo u teškim vremenima. – Večernji list 12.–13. 5. 1984.

- Zgodovinska razsežnost : prispevki k razpravi o federalizaciji v ZK.** – Komunist 23. 11. 1984.
- Intervju: Istorijski triumf Slovenaca. (Zapisał Mišo Mišović). – NIN 1. 4. 1984.
- Minulo je. – Komunist 11. 5. 1984. (Objavljeno v vseh izdajah)
- Ob nekem razpoloženju. – Komunist 6. 4. 1984. (Objavljeno v vseh izdajah)
- Ocena: Dober prispevek k zgodovini nastanka jugoslovenske državnosti. Djordje Dj. Stanković: Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije, Beograd 1984. – Naši razgledi 23. 11. 1984.

1985

- Akademik Fran Zwitter: osemdesetletnica.** – Naši razgledi 25. 10. 1985.
- Bogo Grafenauer – sedemdesetletnik.** – V: Koroški koledar 1986. Celovec 1985, str. 196–198.
- Jugoslovanski odnos do avstrijskega vprašanja državne pogodbe in čl. 7 v posameznih momentih zgodovinskega dejanja.** – Komunist 17., 24., 31. 5. 1985
- Kako je nastal sedmi člen avstrijske državne pogodbe.** – V: Prešernov koledar 1986. Ljubljana 1985, str. 77–85.
- Koroški Slovenci in Avstrija.** – Naši razgledi 8.10.1985.
- Mnogonacionalna revolucija.** – NIN 26.1.1986.

- Nacije, Jugoslavija, revolucija.** – Beograd 1985, 531 str. (Izšlo tudi v Ljubljani 1986 in v Skopju 1988 in druga izdaja v Beogradu, kjer je dodan pogovor in register imen)
- Narodnooslobodilačka borba na Kosovu i pitanje antifašizma.** – Sveske 1985, str. 11–25.
- The national question.** – V: War and revolution in Yugoslavia. Beograd 1985, str. 61–87.
- Nekaj pripomb k razmišljanju o prihodnjem delu pri pisanju zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije.** – Borec 37, 1985, str. 550–552. (Izšlo tudi v: Istoriografija, marksizam i obrazovanje. Beograd 1986, str. 268–272)
- Sodobni zgodovinski značaj naroda: ali ni nekam čudno, da se tudi v Jugoslaviji znova pojavljajo teze o zmanjševanju pomena družbene vloge narodov?** – Naši razgledi 22. 2. 1985.
- Sto let od rojstva dr. Franca Petka.** – Naši razgledi 8. 3. 1985.
- Razmišljanje o budućem radu.** – NIN 3. 11. 1985.
- Vprašanje o narodu in revoluciji v jugoslovanskih deželah v 19. in 20. stoletju – zgodovinski pomen socialistične federativne republike Jugoslavije.** – Borec 37, 1985, str. 541–545. (Izšlo tudi v: Istoriografija, marksizam i obrazovanje. Beograd 1986, str. 76–83)
- Okrogla miza: Izročil OF ni mogoče mehanično prenašati v današnjo SZDL, toda njene vsebinske in človeške vrednote so in bodo večno veljavne.** – Delo 26. 4. 1985. (Sodelovali Mitja Ribičič idr.)
- Intervju: Revolucija i nacija.** (Zapisal Rajko Lukač) – Četvrti jul 31. 12. 1985–7. 1. 1986.
- Anketa: Delo kompetentnih autora.** – Politika 2. 11. 1985.
- Kako široka reka teče med verniki in neverniki.** – Naša žena 44, 1985, št. 4, str. 27.
- Naslov nije promena koncepta.** – NIN 10. 11. 1985.
- Ocena: Dr. Dušan Nećak, Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945–1976). Osnutek za politično zgodovino.** Borec, Ljubljana 1985, str. 213. – Časopis za zgodovino in narodopisje 57(22), 1986, str. 153–155.
- Ocena: Knjiga o preizkušnji Srbije in o njeni odločitvi za Jugoslavijo.** Andrej Mitrović: Srbija u prvom svetskom ratu, Beograd 1984, 582 str. – Naši razgledi 19. 4. 1985.
- 1986**
- Delavsko gibanje v jugoslovanskih deželah do ustanovitve enotne revolucionarne stranke.** – V: Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana 1986, str. 18–57. (Izšlo v vseh jezikih narodov Jugoslavije) (Avtor in urednik)
- Dialektika zgodovinskega jugoslovanstva: iz knjige »Nacije, Jugoslavija, revolucija«, IC Komunist, Beograd 1985.** – Naši razgledi 3. 3. 1986.
- Doživetje gozdovništva.** – V: Gozdovništvo na Slovenskem 1925–1941. Maribor 1986, str. 85–94.
- Koncepcija KPJ i SKJ prema nacionalnom pitanju.** – Kumrovački zapisi 3, 1986, št. 10, str. 15–31.
- Kritična zgodovina ali popravljane zgodovine.** – Opredeljenja 17, 1986, št. 5, str. 173–178. (Izšlo tudi v: Komunist 1.–9. 5. 1986, in v: Marksistička misao 1986, št. 4, str. 192–199, 248–263)
- Makedonija i jugoslovenskoto zaedništvo: odbrani dalovi od knjigata.** – Nova Makedonija 24. 3.–6. 4. 1986 (14 nadaljevanj)
- Narodi, Jugoslavija, revolucija: odlomki iz knjige.** – Dnevnik 29.5–16.6.1986. (16 nadaljevanj)
- Ni perspektiva v tem, da bi narodi izginjali.** – Dnevnik: Sobotna priloga 25. 1. 1986.
- O pomenu in zgodovinski vlogi generala Rudolfa Maistra ob razpadu Avstroogrske in nastanku države Srbov, Hrvatov in Slovencev.** – Časopis za zgodovino in narodopisje 57(22), 1986, str. 179–183, 194.
- Osnutek bibliografije gozdovništva na Slovenskem.** – V: Gozdovništvo na Slovenskem 1925–1941. Maribor 1986, str. 121–135.
- Prašanjeto za nacionalnata i socijalnata revolucija vo Slovenija kon krajot na prvata svetska vojna.** – Istorija 22, 1986, št. 2, str. 55–63.
- Pripombe k pripombam.** – Sodobnost 34, 1986, str. 798–810.
- Slovenci i Srbija u prvim godinama rata.** – V: Srbija 1915. godine. Beograd 1986, str. 25–38.
- SSRN i u tvornici : komunisti u frontu.** – Borba 25. 9. 1986.
- Ujedinjenje koje je moralo biti ponovljeno : uz 1. decembar, dan stvaranja (stare) Jugoslavije.** – Borba 2. 12. 1986.
- Trubar pač! Toda.** – Naši razgledi 20. 6. 1986.
- Vprašanje nacionalne enakopravnosti v Jugoslaviji 1918–1941.** – Zgodovinski časopis 40, 1986, str. 455–463.
- Z narodi, ne proti njim.** – Teleks 18.9.1986.
- Ni sa istoka, ni sa zapada: reč Janka Pleterskog u ime dobitnika nagrada.** – NIN 2.2.1986.
- Diskusija: Povijest ne trpi improvizacije: razgovor u CK SKJ s historičarima.** – Vjesnik 23. 12. 1986.
- Diskusija: Temeljni problemi povijesti Jugoslavije: afirmacija zajedništva i u istoriografiji.** – Naše teme 30, 1986, str. 2003–2007. (Sodelovali Gordana Vlajčić idr.)

- Okrogla miza: Revolucija i istoriografija. – Marksiistička misao 1986, br. 4, str. 192–199, 248–263. (Sodelovali Č. Popov idr.)
- Intervju: Janko Pleterski. (Zapisal Janko Prunk). – Sodobnost 34, 1986, str. 866–877.
- Intervju: Kako se stvarala Jugoslavija. (Zapisal D. Damjanović). – Politika 20. 1. 1986.
- Intervju: Pogovor z dr. Jankom Pleterskim. (Zapisal Dušan Nećak). – Borec 38, 1986, str. 546–553.
- Intervju: Janko Pleterski. (Zapisal Željko Krušelj). – Start 8. 2. 1986.
- Intervju: Združujeta nas skupna revolucija in sistem. (Zapisal Lojze Kante). – Delo 25. 1. 1986.
- Intervju: Zgodovina, učiteljica življenja. (Zapisal Ševčet Kajošević). – Dnevnik: Sobotna priloga 15. 2. 1986.
- Intervju: Živeti zajedno : Nacije, Jugoslavije, revolucija. (Zapisal Milorad Vučelić). – NIN 26. 1. 1986.
- Ocena: Branko Petranović – Momčilo Zečević: Jugoslavija 1918–1984. – Opredjeljenja 17, 1987, br. 5, str. 173–178. (Izšlo tudi v: Komunist 1.–9. 5. 1986)
- 1987**
- Bazat e lindjes dhe zhvillimi i jugosllavisë si bashkësi shumënacionale.** – Përparimi 41, str. 723–738.
- Binkoštni program.** – V: Enciklopedija Slovenije, 1. Ljubljana 1987, str. 270. (Ponatis 1997)
- Bratstvo in enotnost.** – V: Enciklopedija Slovenije, 1. Ljubljana 1987, str. 358–359. (Ponatis 1997)
- Brejc Janko.** – V: Enciklopedija Slovenije, 1. Ljubljana 1987, str. 365. (Ponatis 1997)
- Eden ali več delavskih razredov?** – Teorija in praksa 24, 1987, str. 3–17.
- Meja na Soči v notranjih odnosih jugoslovankega gibanja med prvo svetovno vojno.** – Zgodovinski časopis 41, 1987, str. 55–62.
- Nekoliko zapažanja o tendencijama u savremenoj jugoslovenskoj istoriografiji.** – Opredjeljenja 18, 1987, br. 5, str. 77–96.
- O razmerju med razredno in nacionalno dejavnostjo v politiki KPJ ali ZKJ.** – V: Izročilo Čebin. Ljubljana 1987, str. 69–88.
- Osnovi za nastanuvanje i razvojot na socijalistička Jugoslavija kako povekenacionalna zaednica.** – V: Treta programa (Skopje), 1987, str. 65–75.
- Prepoznavanje reakcionarnih pozicija.** – Politika 21.3.1987.
- Pripombe k prispevkom za slovenski narodni program.** – Delo 5.3.1987.
- Procesi zgodovinskega zblíževanja v Jugoslaviji.** – Naši razgledi 6., 20. 11. 1987.
- Procesite na doblíževanje i obedinuvanje na narodite i narodnostite na Jugoslavija vo 19 i 20 vek.** – Nova Makedonija 9. 10. 1987.
- Različna pisanja zgodovine: zgodovina je zgodovina zmagovalcev.** – Delo: Sobotna priloga 21., 28. 2. 1987.
- Sodobni zgodovinski značaj naroda.** – V: Marxova vizija socialističnega razvoja in sodobni socializem. Ljubljana 1987, str. 72–79.
- Sve boje zajedništva.** – Politika 3. 10. 1987.
- Razprava o 57. številki Nove revije: obravnava in zavrnitev nesprejemljivih stališč. – Delo: Književni list 5.3.1987. (Sodelovali Jože Osterman idr.)
- Intervju: Dim piromanskih teza. (Zapisal Željko Krušelj). – Danas 12.5.1987. (Izšlo tudi v: Naši razgledi 29.5.1987)
- Intervju: Vo Jugoslavija mora da ima edno tabu. (Zapisala Gordana Risteska in Vasil Mickovski). – Nova Makedonija : Lik 14.10.1987
- Ocena: Janko Prunk, Slovenski narodni programi. – Naši razgledi 16.1.1987.
- 1988**
- Akademik Fran Zwitter: in memoriam.** – Naši razgledi 8.4.1988.
- Deklaracijsko gibanje.** – V: Enciklopedija Slovenije, 2. Ljubljana 1988, str. 186–187.
- Dve intervenciji v razpravah: prva o federaciji ipd., druga o demokraciji ipd.** – Naši razgledi 23. 12. 1988.
- The Emergence and Development of Socialist Yugoslavia as a Multinational Community.** – Macedonian review 18, 1988, str. 173–192.
- The Foundation of Creation and Development of Socialist Yugoslavia as a Multinational Community.** – Socialism in the world 12, 1988, no. 64, str. 65–84.
- Die Frage der nationalen gleichberechtigung in Jugoslawien 1918–1941.** – V: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941 = Zgodovina Nemcev na območju današnje Slovenije 1848–1941. Wien, München 1988, str. 155–170.
- Istorijska metoda i revolucija.** – Sveske 1988, str. 51–69.
- Istorijski razlozi postojanja SFRJ.** – Vaspitanje i obrazovanje 14, 1988, št. 4, str. 9–13.
- Istorijsko tle pod nogama.** – Front 2. 12. 1988.
- KPJ i srpsko pitanje.** – Osnivački kongres KP Srbije. Beograd 1988, str. 334–337.

- Makedonci narod revolucije.** – Borec 40, 1988, str. 451–452.
- Nacije, Jugoslavija, revolucija: povodom 70. godišnjice stvaranja Jugoslavije.** – Pobjeda 10. 6.–19. 7. 1988. (40 nadaljevanj)
- Ne kvarimo idealov.** – Komunist 1. 7. 1988. (Objavljeno v vseh izdajah)
- Odnos klasnogi i nacionalnog u strategiji i praksi socijalističkih snaga.** – Kumrovački zapisi 5, 1988, št. 15, str. 11–15, 40–41.
- Osnovy sozdaniya i razvitiya socialističeskoj Jugoslavii kak mnogonacionaljnovo sodružestva.** – Socialističeskaja mysl i praktika 25, 1988, str. 49–73. (Izšlo tudi v angleščini in španščini)
- Procesi istorijskog približavanja i ujedinjenja naroda i narodnosti Jugoslavije u 19. i 20. veku kao zadatak istraživanja.** – Istorijski časopis 23, 1988, str. 43–52.
- Der Sozialismus und die Völker: eine jugoslawische Analyse.** – Die Neue Gesellschaft, Frankfurter Hefte, 35, 1988, str. 980–983.
- Srbi u političkoj strukturi NOB u Hrvatskoj.** – Naše teme 32, 1988, str. 787–808.
- Vsak narod naj čuti, da je zaželen.** – Delo 28. 5. 1988.
- Za koga ni obstajal problem pokrajin: polemika o AVNOJU in pokrajinah.** – Delo: Sobotna priloga 3. 12. 1988.
- Zgodovinska vprašanja ob dnevu vstaje 1988.** – Borec 40, 1988, str. 1017–1020.
- Okrogla miza: Odnos klasnog i nacionalnog u strategiji i praksi socijalističkih snaga.** – Kumrovački zapisi 5, 1988, št. 15, str. 11–15, 40–41.
- I ja pominjem.** – NIN 10. 4. 1988.
- Pismo Janka Pleterskog.** – NIN 21. 2. 1988. (Objavljeno tudi v: Delo 6. 2. 1988)
- Intervju: Bila je vmesna, toda naša država: rehabilitacija 29. oktobra 1918.** (Zapisal Branimir Nešović). – Delo : Sobotna priloga 29. 10. 1988. (Ponatis v: Slovenija 2, 1988, št. 4, str. 9–14)
- Intervju: Narodi so globalne družbe.** (Zapisal Martin Ivanič). – Komunist 11. 3. 1988.
- Intervju: Odrekli smo se monolitnosti.** (Zapisal Željko Krušelj). – Danas 14. 6. 1988.
- Intervju: Zaedništvo kako sudbina.** (Zapisal Branko Geroski). – Komunist 14. 10. 1988.
- 1989**
- 29. oktober 1918.** – V: Glasnik Slovenske matice 13, 1989, št. 1, str. 31–35, 49–50.
- Jezgro krize u političkim, a ne nacionalnim odnosima.** – Komunist 21. 7. 1989.
- Jugoslavija i revolucija.** – Jugoslovenski istorijski časopis 24, 1989, str. 51–54.
- Kaj je avnojska Jugoslavija?: aktualna vprašanja današnjega časa.** – Naša obramba 21, 1989, št. 5, str. 4–6, 18, št. 6–7, str. 20–23, št. 8–9, str. 18–19, št. 10, str. 18–19.
- Nagovor ob odkritju spominske plošče profesorju Franu Zwitteru.** – Zgodovinski časopis 43, 1989, str. 442–443.
- Narodnooslobodilačka borba na Kosovu i pitanje antifašizma.** – V: Kosovo. Beograd 1989, str. 109–117. (Izšlo tudi v angleškem prevodu)
- O kosovskoj krizi.** – V: Kosovska kriza. Priština 1989, str. 85–95.
- Procesi so bili logičen proizvod nasilniške vladavine: sporočilo raziskovalne skupine za Dachauske procese.** – Delo 22.4.1989. (Skupaj z L. Bavconom idr.)
- Protí nacionalni delitvi povsod: z znanstvenega srečanja »Kosovska kriza – vzroki in poti iz nje«, ki je bilo konec januarja v Prištini.** – Naši razgledi 6. 9. 1989.
- Slovenački socijalisti u emigraciji i stvaranje jugoslovenske države 1918. godine.** – V: Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine. Beograd 1989, str. 91–94.
- Socijalistička revolucija i međunacionalni odnosi u Jugoslaviji.** – Zagreb 1989, 113 str. (Skupaj z V. Koprivnjak idr.)
- Srbi v politični organizaciji NOB na Hrvaškem.** – Dnevnik 27. 11.–9. 12. 1989. (10 nadaljevanj)
- Vsak naš narod in vsaka naša narodnost morata občutiti, da sta potrebna in zaželeni.** – Delo 8. 7. 1989.
- Zunanji odmevi deklaracijskega gibanja.** – Zgodovinski časopis 43, 1989, str. 59–64.
- Okrugli sto: Sedamdeset godina Jugoslavije,** Beograd, 22. 12. 1988. – Jugoslovenski istorijski časopis 24, 1989, str. 5–160. (Skupaj z Č. Popovom idr.)
- Intervju: Bistvo je v sposobnosti: razvoj slovenske državnosti.** (Zapisal Božo Repe). – Komunist 14.3.1989. (Skupaj z I. Kristanom idr.)
- 1990**
- Aktualni pomen zgodovinskih opredelitev Slovencev za Jugoslavijo.** – V: Za konfederalno Slovenijo. Ljubljana 1990, str. 6–13.
- Dachauski procesi.** Ljubljana 1990, 1084 str. (Skupaj z L. Bavconom idr.)
- Jug.** – V: Enciklopedija Slovenije, 4. Ljubljana 1990, str. 317.

- Jugoslavija: VI. historija: istorija Jugoslavije do 1941.** – Enciklopedija Jugoslavije, 6. Zagreb 1990, str. 251–278.
- Jugoslovanska ideja.** – V: Enciklopedija Slovenije, 4. Ljubljana 1990, str. 334.
- Jugoslovanski odbor.** – V: Enciklopedija Slovenije, 4. Ljubljana 1990, str. 343.
- Jugoslovansko gibanje.** – V: Enciklopedija Slovenije, 4. Ljubljana 1990, str. 344–349.
- Jugoslovansko gibanje 1914–1918: prispevek k materializaciji ideje o Jugoslaviji: cilj je bil vselej lep.** – Dnevnik 28.11.1990.
- K zgodovinskim okoliščinam bojev in plebiscita na Koroškem v letih 1918–1920.** – Sodobnost 38, 1990, str. 825–848.
- Kaj je državljanska vojna?** – Dnevnik 12.4.1990.
- Le point de rencontre italo-allemand-slovéne (yougoslave).** – V: Les Nationalités de l'Autriche-Hongrie et la paix de 1918–1919. Paris 1990, str. 85–102.
- Narodna sprava oziroma umiritev: teza o državljanski vojni iz zgodovine izbrise ves narodno-osvobodilni boj.** – Delo 22. 3. 1990.
- Odgovor raziskovalne skupine.** – Borec 42, 1990, str. 832–834. (Skupaj z L. Bavconom idr.)
- Pravdu podstači, nepravdu sprečiti.** – V: Seoba Srba 1690. Novi Sad 1990, str. 46.
- Revizija zgodovine?** – Sodobnost 38, 1990, str. 750–755.
- Samomor v nadaljevanjih?: naš narod si bil je ustvaril sen o domu zlat.** – Delo : Sobotna priloga 17. 2. 1990.
- V razmislek: prepoved kolaboracije: da bo varovanje suverene države zagotovljeno: kategorična naloga.** – Dnevnik 26. 11. 1990. (Objavljeno tudi v: Delo 22. 12. 1990)
- The Southern Slav question 1908–1918.** – V: The Last years of Austria-Hungary. Exeter 1990. str. 77–100.
- Spremna beseda: Matija Štefin, Spomini iz prekratnih in koroških dni. – Delo: Sobotna priloga. 15. 12. 1990.
- Zapis pogovora s predsednikom Slovenske matice profesorjem Francetom Koblarjem dne 28. septembra 1971. – V: Glasnik Slovenske matice 14, 1990, št. 1–2, str. 21–22
- Okrogla miza: Slovenski narod in njegova državnost. – Borec 42, 1990, str. 21–47. (Sodelovali I. Kristan idr.)
- Odgovori na anketo: Z narodno spravo konec državljanske vojne? – Borec 42, 1990, str. 679–683. (Sodelovali D. Biber idr.)
- Odgovor. – Nova revija 1990, št. 96, str. 902.
- Spoštovano uredništvo Dnevnika. – Dnevnik 20. 12. 1990.
- 1991**
- Avstrijska soseda Slovenija.** – Naši razgledi 21. 6. 1991.
- Italijansko, nemško in slovensko (jugoslovansko) stičišče (1918–1920).** – Zgodovinski časopis 45, 1991, str. 55–63.
- Iz ruševin.** – Delo : Sobotna priloga 21. 12. 1991.
- Kontinuiteta slovenskih narodnih odločitev.** – Delo: Sobotna priloga 14., 21. 12. 1991.
- Koroški plebiscit.** – V: Enciklopedija Slovenije, 5. Ljubljana 1991, str. 289–290.
- O verodostojnosti datuma ustanovitve OF : pripomba k mnenju.** – Dnevnik 4.4.1991.
- Opozorila in opomba k posvetu o dr. Antonu Korošču.** – Prispevki za novejšo zgodovino 31, 1991, str. 229–237.
- Problemi součinkovanja narodne in socialne revolucije v nastopu Osvobodilne fronte in pojavov antikomunizma.** – V: Slovenski upor 1941. Ljubljana 1991, str. 215–238. (Ur.: skupaj z B. Grafenauerjem idr.)
- Vasa Čubrilovič (1897–1990).** – V: Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti 41, 1990. Ljubljana 1991, str. 113–114.
- Vatikan o svojem molku v letu 1941.** – Delo 17. 4, 29. 4. 1991. (10 nadaljevanj)
- Zgodovinski vidiki združitve v Jugoslaviji.** – Dnevnik: Podmornica 7, 14. 5. 1991.
- Zorn Tone.** – V: Slovenski biografski leksikon, zv. 15. Ljubljana 1991, str. 860–861.
- Zwitter Fran.** – V: Slovenski biografski leksikon, zv. 15. Ljubljana 1991, str. 908–911.
- Okrogla miza: 70 let koroškega plebiscita. – Vestnik koroških partizanov 25, 1991, št. 3–4, str. 3–37. (Skupaj z J. Stergarjem idr.)
- Intervju: Nedotakljivost meja – načelo stabilne Evrope. (Zapisal Jože Kranjc). – 7D 11. 9. 1991. (Skupaj z M. Škrk)
- Intervju: Osvobodilna fronta pred pol stoletja: o ali ob nedavnem posvetu govori član prireditvenega odbora prof. dr. Janko Pleterski. (Zapisal Štefan Kališnik). – Naši razgledi 7. 6. 1991.
- Matija Štefin: spomini iz preteklosti in koroških dni. – Delo: Sobotna priloga 2. 2. 1991.
- Javna prošnja akademiku Josipu Vidmarju. – Delo: Sobotna priloga 2. 3. 1991.
- Ocena: Resistance and Revolution in Mediterranean Europe 1939–1948. Ur. Tony Judt, Routledge, London in New York, 1989. – Naši razgledi 22. 11. 1991.

- Ocena: Stella Alexander, Trostrukt i mit – Život zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca. P. Golia, Trebnje, Zagreb 1990. – Dnevnik 8. 1. 1991.
- 1992**
- Avstroogrška in Slovenci: odnos avstroogrških vojaških vrhov do Slovencev.** – Večer 2.–11. 11. 1992. (9 nadaljevanj)
- Dejavnost dr. Ivana Šušteršiča v Švici v letih 1917–1918.** – Zgodovinski časopis 46, 1992, str. 211–223.
- Historische Aspekte der Vereinigung in Jugoslawien.** – V: Staatliche Einheit und Teilung – Deutschland und Jugoslawien. München 1992, str. 23–31.
- Iskanje žive vode?: najtrajnejše in najširše gojišče, na katerem je zrasel bistven del sodobne kulture in samozavesti civilne družbe na Slovenskem.** – Naši razgledi 6. 3. 1992.
- Katoliške stranke in demokracija.** – Delo: Sobotna priloga 12. 12., 19. 12. 1992.
- Nacionalizem malih narodov in prihodnost Evrope: sprva samo Magna charta neke slovnice.** – Delo: Sobotna priloga 20. 6., 27. 6. 1992.
- Slovenski upor 1941: iz uredniške besede pri predstavitvi zbornika (20. dec. 1991) z referati majskega posveta.** – Naši razgledi 24. 1. 1992.
- Zgodovinska Slovenska ljudska stranka.** – Naši razgledi 19. 6. 1992.
- Intervju: Slovenska pot do osamosvojitve. (Zapisa la Alenka Kraigher-Godec). – Borec 44, 1992, str. 277–285. (Skupaj z B. Grafenauerjem in J. Prunkom)
- Diskusija. – V: Povojna zgodovina na Slovenskem. Slovenj Gradec 1992, str. 80–82. (Sodelovali L. Tončič idr.)
- Razgovor o tekstu Franceta Klopčiča Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma. – Borec 44, 1992, str. 319–343, 353–380. (Sodelovali I. Križnar idr.)
- Ocena: Spomini jeznege Slovenca: Ljubo Sirc, Med Hitlerjem in Titom. – Naši razgledi 8. 5. 1992.
- 1993**
- Ameriška poročila iz Hrvaške in Slovenije spomladi 1919.** – Prispevki za novejšo zgodovino 33, 1993, str. 203–213.
- Katoliška ali socialna, narodna ali ljudska stranka?: koncepcija katoliške ljudske demokracije 1890–1918.** – V: Cerkev, kultura in politika 1890–1941. Ljubljana 1993, str. 21–33.
- Senca Ajdovskega gradca: o slovenskih izbirah v razklani Evropi.** – Ljubljana 1993, 222 str.
- Slovensko zgodovinopisje o TIGR-u.** – Svobodna misel 23. 12. 1993.
- Zapis ob razpravi o izjavah za majniško deklaracijo.** – Zgodovinski časopis 47, 1993, str. 569–572.
- Slovenija 1918–1991. Razgovor Miloša Mikelna z dr. Bogom Grafenauerjem, dr. Vasilijem Melikom in dr. Jankom Pleterškim. – V: Prešernov koledar 1994. Ljubljana 1993, str. 35–53.
- Intervju: Ni velikih in malih glav. (Zapisa la Emidio Bruni, Milan Meden). – Republika 22. 8. 1993.
- Beseda o knjigi: V: Boris Gombač, Trst–Trieste – dve imeni, ena identiteta. Ljubljana, Trst 1993, str. 3–5.
- Kdo se boji rdeče redkvice: spoštovani g. Loren ci. – Delo: Sobotna priloga 24. 7. 1994.
- Zgledne zgube. – Delo: Sobotna priloga 8. 10. 1994.
- Ocena: Po burji še beseda, izrečena že ob predstavitvi knjige. – Delo 3. 6. 1993. (O knjigi J. Prunka, Slovenski narodni program)
- 1994**
- Avtentičnost izjave slovenskih strank 27. maja 1918.** – Arhivi 17, 1994, str. 116–117.
- Il nazionalismo delle piccole nazioni e l'influenza dei fattori internazionali.** – V: L'Europa orientale e la rinascita dei nazionalismi. Milano 1994, str. 81–91.
- Jugoslavija v slovenski zgodovini.** – Časopis za zgodovino in narodopisje 65(30), 1994, str. 40–46.
- Nacionalnata historiografija i istorijata na bivša Jugoslavija kako problem na sovremenosta.** – V: Sto godini od osnivanje na VMRO i 90 godini od Ilindenskoto vostanie. Skopje 1994, str. 517–525.
- O prvi svetovni vojni.** – Zgodovina v šoli 3, 1994, št. 2, str. 96–101.
- Petek, Franc.** – V: Enciklopedija Slovenije, 8. Ljubljana 1994, str. 320–321.
- Pravica in moč: Slovenci in država.** – Razgledi 11. 11. 1994.
- Reciprociteta v vprašanju manjšin, pripombe k članku Viktorja Blažiča »Zgledne izgube«.** – Delo 8. 10. 1994.
- Slovenci na avstrijskem Štajerskem in člen 7 pogodbe o Avstriji.** – V: Narodne manjšine 3. Ljubljana 1994, str. 235–242. (Objavljeno tudi v: Koroški vestnik 28, 1994, str. 5–15)
- Diskusija: Ostra, vendar strpna zavrnitev Prispevkov. – Nova revija: priloga Ampak 13, 1994, št. 141–142, str. 54–58. (Sodelovali J. Osterman idr.)

- Intervju: O slovenski državnosti: nizanje zgodovinskih elementov za nastanek slovenske države. (Zapisala Bojana Žokalj Jesih). – Svobodna misel 25. 11. 1994.
- »Nevarnost od znotraj«. – Delo: Sobotna priloga, 22. 10. 1994.
- Ocena: Prihodnost liberalne revolucije: Bruce A. Ackermann, Prihodnost liberalne revolucije. Berlin 1993. – Dnevnik 29. 10. 1994.
- Ocena: Državljska vojna v Italiji in Sloveniji: ob knjigi Claudia Pavoneja: Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità nella Resistenza. Bollati Boringhieri, Torino 1991. – Prispevki za novejšo zgodovino 34, 1994, št. 2, str. 221–230.
- Ocena: Podobe veljakov: Zvone Kržišnik, Slovenski politiki izza pomladi narodov. Ljubljana 1994. – Razgledi 25. 11. 1994.
- Ocena: Stefano Bianchini, Francesco Privitera, 6 aprile 1941 – l'attacco italiano all Jugoslavia, Milanese 1993. – Prispevki za novejšo zgodovino 34, 1994, št. 2, str. 115–120. (Izšlo tudi v: Dnevnik 3. 9. 1994)
- 1995**
- Častiti kolaboracije – podlaga za prihodnost?** – V: Simpozij Kulturno-moralne razsežnosti narodnoosvobodilnega boja 1941–1945. – Maribor 1995, str. 70–77. (Objavljeno tudi v: Delo: Sobotna priloga 4. 3. 1995)
- Obletnica utemeljitve prihodnosti.** – Dnevnik 21. 1. 1995.
- Poznik, Albin.** – V: Enciklopedija Slovenije, 9. Ljubljana 1995, str. 208.
- Pravica in moč v porajanju slovenske državnosti.** – V: Slovenci in država. Ljubljana 1995, str. 11–20.
- Preporodovci.** – V: Enciklopedija Slovenije, 9. Ljubljana 1995, str. 299–300.
- Prva odločitev za jugoslovansko državo.** – Zgodovina v šoli 4, 1995, št. 1, str. 10–13.
- Slovenci in Jugoslavija – od sovražnega napada na Jugoslavijo do osvoboditve države.** – Zgodovina v šoli 4, 1995, št. 3, str. 6–12.
- Ur.: Slovenci in država. Ljubljana 1995, 382 str. (Skupaj z B. Grafenauerjem idr.)
- Okrogla miza: O spravi. – Svobodna misel 28. 4. 1995.
- Ocena: »Veličanstvo, prepozno je –« : F. J. Bister, »Majestät, es ist zu spät...«, Anton Korošec und die slowenische Politik im Wiener Reichsrat bis 1918, Bohlau, Wien, Köln, Weimar, 1995. – Razgledi 9.6.1995.
- 1996**
- Ante Trumbić in vprašanje razmejitve z Italijo v Slovenskem primorju in Istri 1904–1918.** – V: Kriza socialnih idej. Ljubljana 1996, str. 111–118.
- Jože Pirjevec.** – V: Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti 46, 1995 (1996), str. 46–47.
- Kandidatura dr. Ivana Šušteršiča proti krščanskemu socializmu 1896.** – Revija 2000, 90/91, 1996, str. 211–223.
- Med Mussolinijem in čaršijo.** – Delo 19. 3.–5. 4. 1996. (14 prispevkov)
- Narod s kompleksom slabe vesti: zgodovina, spomeniki in živi ljudje.** – Delo: Sobotna priloga 16. 3. 1996.
- Razprava o spravi.** – V: Slovenski izseljenski koledar 43, 1996, str. 59–60.
- Samoodločba naroda.** – V: Enciklopedija Slovenije, 10. Ljubljana 1996, str. 374–377. (Skupaj z I. Kristanom)
- Sarajevski atentat.** – V: Enciklopedija Slovenije, 10. Ljubljana 1996, str. 401.
- Slowenisch oder deutsch? nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten.** Klagenfurt/Celovec 1996, 487 str. (Slovenska izdaja 1965)
- Sovjetska razlaga nemško-sovjetskega pakta iz avgusta 1939.** – Prispevki za novejšo zgodovino 36, 1996, str. 149–151.
- Trst v slovenski politični misli do prve svetovne vojne.** – V: Zahodno sosedstvo: slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne. Ljubljana 1996, str. 180–202.
- Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940–1945.** – V: Grafenauerjev zbornik. Ljubljana 1996, str. 635–648.
- »Zgodovina slovenskega naroda« – prvič pred 130 leti.** – Zgodovina v šoli 5, 1996, št. 3, str. 3–7.
- Zgodovinska (ne)zmožnost za odločitev o uporu.** – V: Naš zbornik 1996. Ljubljana 1996, str. 17–28.
- Ur.: Zapis izjave Marije Anželj iz Knežje vasi: napisala 9. julija 1995 in dopolnila še 5. januarja 1996. – Časopis za zgodovino in narodopisje 67(32), 1996, str. 287–295. (Vsebuje tudi pripis zapisovalca besedila izjave)
- Predstavitev knjige Vere Kržišnik Bukić, Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 1996, 135 str. – Razprave in gradivo, 31, 1996, str. 253–255. (Skupaj z V. Klopčič idr.)

- Ocena: Lloyd C. Gardner, Spheres of influence. The Partition of Europe from Munich to Yalta, John Murray, London 1993. – Prispevki za novejšo zgodovino 36, 1996, str. 283–287. (Izšlo tudi v: Dnevnik 3. 12. 1994)
- Ocena: Mark Aarons and John Loftus: Ratlines. How the Vatican's Nazi networks betrayed western intelligence to the Soviets. London, Heinemann, 1991. – Prispevki za novejšo zgodovino 36, 1996, str. 301–304.
- Ocena: Nacistični pučisti v Sloveniji: Dušan Nečak: Avstrijska legija II, Obzorja, Maribor 1995. – Razgledi 7. 2. 1996.
- Ocena: Zoper degradacijo zločinov: Ivan Jan, Korenine zla: Odstрте zavese I. Samozaložba, Ljubljana 1995. – Razgledi 6. 3. 1996.
- 1997**
- Majniška deklaracija in njeno izročilo.** – V: Naš zbornik 1997. Ljubljana 1997, str. 9–20.
- Ob 80-letnici majniške deklaracije: prispevek k okrogli mizi Radia Maribor, dne 30. maja 1997 v Vidmu ob Ščavnici.** – Znamenja 27, 1997, št. 3–4, str. 1–4.
- Ob predlogu za odpravo državnega praznika 27. aprila.** – Slovenska panorama 5. 6. 1997.
- Politika naroda v krizi družbe, države in idej.** – V: Slovenska trideseta leta. Ljubljana 1997, str. 43–57.
- Posebnosti prostovoljne kolaboracije v »Ljubljanski pokrajini«.** – Časopis za zgodovino in narodopisje 68(33), 1997, str. 310–319.
- Prof. dr. Dragovan Šepić: (Buzet 15. 12. 1907–Zagreb 12. 2. 1997).** – Zgodovinski časopis 51, 1997, št. 259–260.
- Zgodovina in delo pravnikov.** – Prispevki za novejšo zgodovino 37, 1997, str. 273–282.
- Misli ob knjigi Vojana Rusa. – Anthropos 29, 1997, št. 1–3, str. 355.
- Ocena: Ob knjigi »Rožmanov proces«: človek, ki je aneksijo »vzel na znanje«. – Delo: Sobotna priloga, 4. 1., 11. 1., 1. 2. 1997.
- Ocena: Trdnjavski trikotnik – kaj pa vmes?: Janez Cvirn, Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem 1861–1914, Obzorja, Maribor 1997. – Razgledi 24. 12. 1997.
- 1998**
- Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma.** – Ljubljana 1998, 500 str.
- Janko Pleterski.** – V: Slovenska akademija znanosti in umetnosti ob šestdesetletnici: biografski zbornik. Ljubljana 1988, str. 27–28.
- Jugoslovanska socialno demokratična stranka in septembrski dogodki.** – V: Septembrski dogodki 1908. Ptuj 1998, str. 63–67.
- Koroški Slovenci pred prvo svetovno vojno.** – Zgodovina v šoli 7, 1998, str. 3–8.
- Predlog za ohranitev rapalske meje in delitev Slovenije.** – V: Acta Histriae 6, 1998, str. 325–330.
- Srbsko-slovenski odnosi: politični odnosi.** – V: Enciklopedija Slovenije, 12. Ljubljana 1998, str. 227–229.
- Ugovor na odgovor.** – Prispevki za novejšo zgodovino 38, 1998, str. 174–177.
- Vasilij Melik.** – V: Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti 48, 1997 (1998), str. 46–47.
- Zgodovinske izkušnje za prihodnost.** – Delo: Sobotna priloga 30.5.1998. (Skupaj z V. Kavčičem)
- Zgodovinskost v delu dr. Vekoslava Grmiča.** – Znamenja 28, 1998, št. 3–4, str. 5–9.
- 1999**
- Dr. Krek in gdč. Hirsch.** – Svobodna misel 27. 8. 1999.
- Dve repliki na »Revizijo« T. Hribarja.** – Mladina 13., 29. 9. 1999.
- Ferdo Gestrin: 8. okt. 1916–9. apr. 1999: in memoriam.** – Prispevki za novejšo zgodovino 39, 1999, str. 197–199.
- K poročilu o knjigi »Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925«.** – Časopis za zgodovino in narodopisje 70(35), 1999, str. 505–511.
- O brošuri Petra Kozlerja.** – V: Gestrinov zbornik. Ljubljana 1999, str. 379–385.
- Pojava dnevnika Jugoslovan 1930–1931.** – V: Mikužev zbornik. Ljubljana 1999, str. 65–74.
- 'Slovenja' država (ein 'windisches' Reich) Petra Radicsa.** – V: Vilfanov zbornik. Ljubljana 1999, str. 491–495.
- Šušteršič, Ivan.** – V: Enciklopedija Slovenije, 13. Ljubljana 1999, str. 169–171.
- Tajni odbor.** – V: Enciklopedija Slovenija, 13. Ljubljana 1999, str. 182.
- Diskusija: Vsebinske usmeritve znanstveno-raziskovalnega dela na Inštitutu za narodnostna vprašanja. – Razprave in gradivo 35, 1999, str. 5–27. (Sodelovali V. Kržišnik-Bukić idr.)
- Re-vizija. – Mladina 6., 27.9.1999.
- Ocena: Bajtova »SrboSlovenija« med zgodovinsko resnico in ukano. – Slovenska panorama 2.12.1999.

- Ocena: Robert A. Graham, S.J., *The Vatican and Communism in World War II: What Really Happened?* Ignatius Press, San Francisco 1996. – Prispjevki za novejšo zgodovino 39, 1999, str. 229–235.
- 2000**
- Aussenpolitische Kontakte der Slowenen: 1903–1918.** – V: Brennpunkt Mitteleuropa. Klagenfurt 2000, str. 385–396.
- Avstrija in njeni Slovenci : 1945–1976.** Ljubljana 2000, 263 str.
- Dr. Janko Pleterški.** – V: Zbornik Filozofske fakultete. Ljubljana 2000, str. 102–103. (Izšlo tudi v: Oddelek za zgodovino 1920–2000, Ljubljana 2000, str. 44–46)
- Nova vlada in severna sosed: Slovenija in Avstrija pa avstrijska državna pogodba.** – Mladina 20.11.2000.
- 80 let koroškega plebiscita.** – Koroški vestnik 33, 2000, št. 2, str. 9–28. (Skupaj s T. Domejem idr.)
- 75 let Inštituta za narodnostna vprašanja.** – Razprave in gradivo 36–37, 2000, str. 5–9.
- Pogledi Ivana Šušteršiča na jugoslovansko gibanje, samoodločbo in Jugoslavijo.** – V: Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918 : narodna vlada države SHS in slovenske zamisli o prihodnosti pred letom 1918 in po njem. Ljubljana 2000, str. 99–108.
- Slovenija in evropska družbena gibanja.** – Revija 2000, št. 127–128, 2000, str. 96–125.
- Slovenija med Nemčijo in Italijo: 1848–1968.** – Prispjevki za novejšo zgodovino 40, 2000, št. 1, str. 41–48.
- Spomenica duhovnikov Slovenske Koroške konferenci zunanjih ministrov v Moskvi.** – Znamenja 30, 2000, št. 1–2, str. 12–19.
- Vojvodina : zgodovinski razvoj.** – V: Enciklopedija Slovenija, 14. Ljubljana 2000, str. 341–342. (Skupaj z M. Pakom)
- Anketa: Was sollten Kärntner zum 10. Oktober unbedingt wissen? – Kleine Zeitung 7. 10. 2000.
- Intervju: Dan, ko je Slovenija izgubila Koroško. (Zapisal Tomo Šajn). – Primorske novice: 7. val, 7. 10. 2000.
- Ocena: Eric Hobsbawm, *Čas skrajnosti: svetovna zgodovina 1514–1991.* Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 2000, 612 strani, ilustr. – Prispjevki za novejšo zgodovino 40, 2000, št. 2 str. 163–167.
- 2001**
- »**Bermanov dosje**«, **moje pripombe.** – Prispjevki za novejšo zgodovino 41, 2001, št. 1, str. 105–116.
- Mednarodna uveljavitev NOB na Slovenskem.** – V: Odpor 1941. Ljubljana 2001, str. 209–212.
- Odpor – nujnost ali ne?** – V: Odpor 1941. Ljubljana 2001, 113–125. (Objavljeno tudi v: Svobodna misel 28.9., 12.10.2001)
- Pogovor s profesorjem Jankom Lavrinom.** – V: Melikov zbornik. Ljubljana 2001, str. 185–189.
- Uvodni poudarki.** – V: Odpor 1941. Ljubljana 2001, str. 177–181.
- Ocena magistrskega dela. – V: Razmerje med mestom in vasjo kot problem slovenskega narodnega gibanja na primeru Ptuj in okolice pred prvo svetovno vojno (nekateri vidiki). Ptuj 2001, str. 202–204. (Skupaj z J. Cvirnom in M. Stiplovškom)
- 2002**
- Cerkev in države v okupirani Sloveniji 1941–1945.** – V: Cerkev in država. Ljubljana 2002, str. 191–203, 507–521.
- Poskus enciklopedične razlage gesla o koroškem plebiscitu v avstrijskem leksikonu.** – Zgodovinski časopis 56, 2002, str. 173–184.
- The Southern Slav question.** – V: The last years of Austria-Hungary. Exeter 2002, str. 119–148.
- Versuch einer enzyklopädischen Auslegung des Stichwortes Kärntner Volksabstimmung vom 10. Oktober 1920.** – Die Kärntner Volksabstimmung 1920 und die Geschichtsforschung. Klagenfurt 2002, str. 227–244.
- Polemika: Beseda ob predstavitvi popisa žrtev vojne. – Svobodna misel 12.7.2002.
- Ur.: Država in cerkev : izbrani zgodovinski in pravni vidiki. Ljubljana 2002, str. 649. (Skupaj z A. Šelih)
- Ocena: Gabriel Gorodetsky, *Grand Delusion. Stalin and the German Invasion of Russia.* Yale University Press, New Haven and London 1999, XVI, 408 str. – Prispjevki za novejšo zgodovino 42, 2002, str. 145–151.
- Ocena: Ob knjigi Lotharja Höbelta. – Časopis za zgodovino in narodopisje 73(38), 2002, str. 251–258.
- 2003**
- Dva dogodka v Slovenj Gradcu.** – Svobodna misel 24.1.2003.
- Kritična distanca do totalitarizmov. – Delo: Sobotna priloga 29.3.2003.

RAZPRAVE

Vasilij Melik

Vprašanje regij v naši preteklosti*

Kaj je regija, kaj je regionalizem? Vsak čas ima drugačno mnenje. Dokaj dolgo je bil regionalizem nekaj slabega, preživelega, konservativnega v primerjavi s centrom, centralizmom in z vzorno urejeno enotno državo. Pozneje je postal centralizem nekaj slabega, decentralizacija je postala sodobno glasilo in vodilo. Regije in regionalizmi so postali višek moderne ureditve Evrope in sveta. Podobno se spreminjajo tudi pojmi regionalna ali pokrajinska literatura, literarni regionalizem in podobni izrazi.

Posebna značilnost regij je različna velikost. Francija ima danes 22 regij, Italija 20. V obeh državah ima torej regija povprečno več kot 2 milijona in pol prebivalcev. Dostikrat se govori tudi o regijah, ki zajemajo področje več držav ali delov različnih držav (Benelux, Alpe-Jadran).

Pri primerjavah s tujino moramo imeti pred očmi, da je Slovenija prostor majhnih naselij in tudi majhnih regij. V tridesetih letih 20. stoletja so na kmetih popolnoma prevladovala majhna naselja. Največje vasi so bile v Prekmurju. V času po napoleonskih vojnah je štelo povprečno mesto pri nas 600–1700 ljudi. Samo šest mest je presegalo znamenito mednarodno ločnico 2000 prebivalcev: Ljubljana, Idrija, Maribor, Koper, Izola in Piran.

Regije živijo v naši zgodovini od najstarejših časov do danes, nosijo pa zelo različna imena, so zelo različne velikosti in imajo zelo različno tradicijo. Besede »regija, dežela, pokrajina« pomenijo dostikrat popolnoma isto, dostikrat pa ista beseda pomeni nekaj drugega.

Dežele so najpomembnejše enote, ki jih je prinesel naš zgodovinski razvoj. Zrasle niso iz našega notranjega razvoja, ampak iz razvoja širšega prostora, recimo iz habsburškega alpskega sveta in njegove morske bližine. Po stoletjih razvoja in sprememb smo dobili šest dežel, ki živijo v našem spominu kot avstrijske zgodovinske dežele s slovenskim prebivalstvom. Teh šest dežel je štelo leta 1910 skupaj nekaj nad 3 milijone ljudi. Po občevalnem jeziku domačega prebivalstva je bilo od tega 40% Slovencev, torej milijon in četrt. Po velikosti so bile te dežele močno različne. Samo ena, Štajerska je bila velika – štela je poldrugi milijon ljudi in imela dvotretjinsko nemško večino. Kranjska je predstavljala po prebivalstvu sama tretjino Štajerske, bila je pa edina povsem slovenska dežela. Ostale 4 dežele (Koroška, Goriška, Trst in Istra) so bile manjše, med njimi je bil Trst tudi ustavna posebnost: bil je mestna občina in dežela obenem.

Slovenska matica je izdajala v letih 1892–1926 »Slovensko zemljo«, vrsto »opisov slovenskih pokrajin v prirodnoznanstvenem, statističnem, kulturnem in zgodovinskem obziru«. Po-

---

* Referat na 31. zborovanju slovenskih zgodovinarjev »Regionalni vidiki slovenske zgodovine«, Maribor, 10. – 12. oktobra 2002.

krajina je tu pomenila deželo; vendar je bil 5. zvezek nekaj izjemnega, saj je zajel Kamniške ali Savinjske Alpe. Kot posebna pokrajina je bila opisana Beneška Slovenija, zadnji, 7. zvezek, ki je izšel že po prvi svetovni vojni, pa je dal za Slovensko Štajersko in Prekmurje samo zgodovinski opis.

Svojevrstno podobo vseslovenske povezave, nekakšno neuresničeno Zedinjeno Slovenijo je sestavljalo skupno ozemlje 24 slovenskih državnoborskih volilnih okrajev po parlamentarni reformi leta 1907. Vsi ti okraji so vanj volili slovenske poslance in so segali na ozemlje vseh naših 6 dežel, dasi je bilo sklenjeno ozemlje pretrgano po nemških enklavah. Vseh 24 okrajev je štelo milijon stotisoč prebivalcev.

V Trstu je zajemal slovenski okraj večino tržaških predmestij in vso tržaško okolico, v Istri sodni okraj Podgrad in dele koprskega okraja, na Koroškem 4 sodne okraje (Borovlje, Dobrla vas, Železna Kapla in Pliberk), 3 slovenski volilni okraji so bili na Goriškem, 7 jih je bilo na Štajerskem, 11 pa na Kranjskem.

Po prvi svetovni vojni in razpadu monarhije ter ob novih državnih mejah ni bilo nobene podobne enote več.

Deželna avtonomija je neredko večala deželne razlike. Slovenska narodna zavest, knjižni jezik in ideja Zedinjene Slovenije so načrtno zmanjševale navezanost na dežele in deželno zavest. Vendar je oboje, deželno in narodno, živelo eno poleg drugega. Ko je Hohenwartova vlada dala 1871 Kranjski prvič slovenskega deželnega glavarja, Radoslava Razlaga, so bili kranjski Slovenci dokaj užaljeni, ker je bil ta glavar Štajerc. Slovenske stranke so bile organizirane po deželah in šele 17. oktobra 1909 je bila ustanovljena Vseslovenska ljudska stranka kot celota deželnih katoliških strank. Po prvi svetovni vojni so mnogi pozdravili ustanovitev dveh oblasti, ljubljanske in mariborske kot najboljšo razdelitev Slovenije in kot obrambo pred ljubljanskim centralizmom. Ljubljana s svojimi poskusi dominiranja nad pokrajinami je zbujala dokaj utemeljena nezadovoljstva.

Štajersko je razdelila meja po prvi svetovni vojni. Deželno ime se je ohranilo v obeh državah. V Avstriji je Štajerska ostala prava zvezna dežela, v Sloveniji pa dežel uradno ni bilo več in ni bilo malo tistih, ki so hoteli, naj bi se namesto o slovenski Štajerski govorilo in pisalo o »severovzhodni Sloveniji«. Danes marsikdo v Sloveniji misli, da je Maribor glavno mesto Štajerske, za Gradec pa ne vedo več. Podobno marsikateri Avstrijec ne šteje Maribora k Štajerski.

V avstrijskem času je bil Slovenj Gradec središče štajerskega političnega okraja, v kate-rega sta spadala tudi sodna okraja Marenberg in Šoštanj. V našem času pa so začeli Slovenj Gradec prištevati na Koroško, kar ima oporo v narečjih in prvi srednjeveški deželni pripadnosti.

V Enciklopediji Slovenije, ki je izšla leta 1991, imamo pod geslom Koroška dve pokrajini: ena obsega zgodovinsko deželo v republiki Avstriji, druga pa pokrajino v severni Sloveniji ob Dravi, Meži in Mislinji. Sodeč po telefonskem imeniku je zdaj Slovenj Gradec na Koroškem. Prebivalci so se nekaj časa ločili na Štajerce in Korošce, zdaj pa je menda Korošcev več.

Poleg dežel je še vrsta ozemeljskih enot, ki so v raznih časih opravljali funkcijo regij različnih velikosti.

Meje narečij in prafarne meje so najbrž igrale veliko vlogo. Dekanije, škofije, okrožja, politični in sodni okraji prav tako različno v času in razmerah, v povezavi s tradicijo iz davnine in z naravnimi mejami. Marsikatero mejo so izredno stare, ponekod pa se zelo spreminjajo. Bela Krajina je gotovo samosvoja pokrajinska enota.

Dokaj so se zapisala v spomin okrožja, ki pa so tudi doživela veliko sprememb. Od treh kranjskih okrožij sta najbolj živa Dolenjska in Gorenjska, medtem ko je Notranjska, ki jo je

imel Frančišek Lampe za prehod med germanskim in romanskim svetom, po prvi vojni povsem spremenila podobo, ni pa umrla. Štajerski okrožji, celjsko in mariborsko, sta po svoje živi še danes. Koroški okrožji, Zgornja in Spodnja Koroška, sta živi med večinskim prebivalstvom, pa neprimerni in mrtvi za Slovence. V primorskih deželah okrožja niso igrala vloge.

Meje so se spreminjale – z vojnami, naseljevanji, kdaj pa kdaj z osvojitvami, širjenjem ozemlja držav ali fevdalcev, kdaj pa tudi na miren način. Ne smemo pozabiti na določbe ali sporazume, ki so postavljale meje na gorske grebene ali reke in potoke zaradi enostavnosti tako potegnjene črte.

Star primer za to je Drava kot meja med salzburško in oglejsko cerkvijo. Kaj je s Savo kot mejo med Štajersko in Kranjsko, Sotlo kot mejo med Štajersko/Slovenijo in Hrvaško, Idrijo kot mejo med Benečijo ali Italijo in Goriško in Slovenijo.

Medtem ko so se stari opisi Slovenije naslanjali večinoma na zgodovinske dežele, kakor že prej omenjena dela Slovenske matice pred prvo vojno, pa so geografi v zadnjih desetletjih sestavljali in objavljali geografske regije. Konceptov in razmejitvenih sistemov je precej in se med seboj dokaj razlikujejo; zgodovinskih momentov se le redki poslužujejo, večinoma jih niti dosti ne omenjajo.

Pri zgodovinskih regijah mora biti naša pozornost obrnjena na dve stvari: raziskovati moramo potek mejá in njihove spremembe – nič manj pomembno pa ni zasledovati, kakšen je bil odnos prebivalcev do teh mejá, koliko so živele med ljudmi, ko jih uradno ni bilo več, koliko pa so nanje pozabili, recimo na gotovih področjih nekdanje kranjsko goriške meje.

Ne smemo pozabiti tudi na to, da so nekatera pokrajinska imena med ljudmi priljubljena, nekatera pa ne, da nekatera rajši uporabljajo sosedge kot domačini, druga pa rajši domačini.

Regije naše preteklosti v marsičem poznamo, v marsičem pa še nikakor ne. Dela je pred nami še veliko – zato je lepo, da smo temu vprašanju namenili celo zborovanje.

THESAURUS MEMORIAE

Pri Založbi ZRC je leta 2002 začela izhajati nova zbirka Thesaurus memoriae, ki jo izdaja Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU. Zbirka ima dve seriji – Fontes in Dissertationes. Prva je namenjena avtorskim ali skupnim prvim zgodovinskim virom od prvega tiska do leta 19. stoletja (latina, nemščina, slovensko-slovaščina). V drugi izhajajo izvirne monografije o kulturi, gospodarstvu, politiki, umetnosti in zgodovinski življenjski situaciji na slovenski in avstrijski tleh ter prebivalstvu v posebnosti. Prvih deset so bili zbirski razpravni zbirki temeljni sklopi. Uvodni zbirka je Gledač Kpa.

Uredja Mihelj

PIRANSKA NOTARSKA KNJIGA (1299-1292). Tretji zvezek
THE NOTARY BOOK FROM PIRAN (1299-1292). Third Volume

V srednjem veku in v prvih stoletjih novoga veka so veličino branje in pisanja obvladali le redki, zato so nastajali veliki splošnorisni in souporabi. Šli so specializirani za ustrezne pravne, politične in poslovske zapise. Skrajna posledica z bistvenimi podatki za ustrezno listino (ambrosiatore) so vpisani v poseben zvezek – notarsko knjigo. Njo posljaji nekoga pradeloga so izdelali popolno listino za naročnika, vpi v notarski knjigi pa je obratni arhiv varnostnojsost listi karčni izdelak.

Tretji zvezek Piranske notarske knjige je znanstveno izdajo vira – knjige notarja Felvicosa z ambrosiatoremi 129 listov najstarejših vsebin. Vsebuje prepis izvornega latinskega besedila, opombe, ustrezne prevode in književni listi, stveni seznam in seznam poročilov vpirov. Izvirna listina je v slovenskem in angleškem jeziku.

Zbirka Thesaurus memoriae, Fontes, 1.

2002, 258 str., 30 x 37,8 cm, tisk na zvezek, ISBN 961-6358-67-2, Cena: 3.690 SIT.

Za naročila ZČ: 2.980 SIT (stroški poštnega in pakiranja v zavezi).

Založba ZRC
 Novi trg 2, p.p.306, 1001 Ljubljana
 tel: 01/478 64 64, faks: 01/475 77 94
 www.zrc.si/zalozba

Boris Golec

Regionalne razlike v jezikovni podobi prebivalstva slovenskih celinskih mest med 16. in 18. stoletjem*

Namen pričujočega besedila je predstavitev temeljnih ugotovitev raziskave¹ o jezikovni podobi celinskih mest današnje Slovenije v obdobju, ki je bilo doslej, še posebej s komparativnega vidika, le malo proučevano.² Gre za čas, preden se je izoblikovala moderna narodna zavest, raba jezika pa postala »politikum«. Obravnavana stoletja »prednacionalne dobe« bi zato mogli pogojno označiti kot dobo »naravnega stanja«, ko je bila divergenca med posameznikovo etnično pripadnostjo in jezikovno prakso, kjer in kolikor je do nje prihajalo, pogojena predvsem funkcijsko. Občutne spremembe so v tem pogledu nastopile v dobi razsvetljenega absolutizma; vzpostavljeno stanje se je najprej in še posebej v mestnem okolju začelo podirati v korist favoriziranega državnega jezika in kulture.

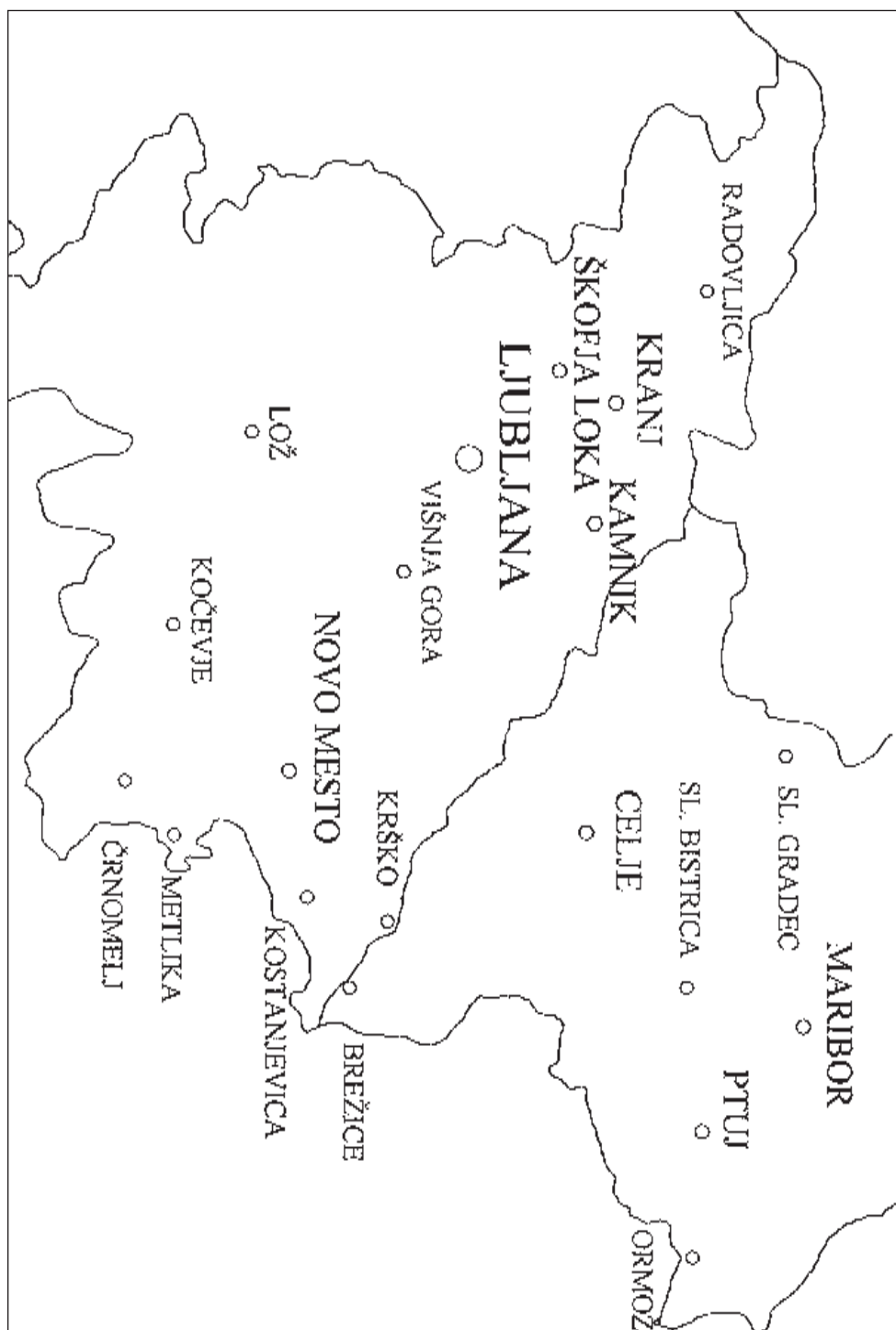
Za začetek si oglejmo prostorski okvir obravnave in njegove značilnosti. Gre za skupno 20 mest srednjeveškega nastanka, od tega 7 na Spodnjem Štajerskem in 13 na Kranjskem,³ ki jih je ob znatnih medsebojnih razlikah v gospodarskem, demografskem in tudi kulturnem pogledu kot temeljni skupni imenovalc povezoval poseben pravni status naselbine in njegovega prebivalstva v odnosu do fevdalne okolice. Mesta so bila poleg tega najbolj neposredna stičišča različnih ljudstev, jezikov, kultur in idej, spričo močne fluktuacije prebivalstva pa v primerjavi s podeželjem podvržena tudi hitrejšim spremembam v etnični in jezikovni strukturi. Med obravnavanimi mestnimi naselji je najbolj izstopala Ljubljana, glavno mesto Kranjske, sedež škofije in mednarodno trgovsko središče, edino z več tisoč prebivalci, kar ga je v srednjeevropskem merilu uvrščalo med srednje velika mesta. Nad 1.000 prebivalcev, a manj kot 2.000, je premoglo le še kakšnih šest ali sedem mest: na Kranjskem Novo mesto in Kranj ter skupaj s predmestji Škofja Loka in Kamnik, na Spodnjem Štajerskem pa Maribor, nazadujoči Ptuj ter v najboljšem primeru še Celje. Nasprotno se je preostalih 12 ali tri petine

* Razširjen referat na 31. zborovanju slovenskih zgodovinarjev »Regionalni vidiki slovenske zgodovine«; Maribor, 10. – 12. oktobra 2002.

¹ Izsledke raziskave prim. tudi v: Boris Golec, Was bedeutet »slowenisch« und »deutsch« in den krainischen und untersteirischen Städten der Frühen Neuzeit? v: Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum. Neue Forschungen zu einem komplexen Thema (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 38), München 2002, str. 37–64.

² Pogosteje je bila predmet obravnave etnična struktura prebivalstva, in sicer predvsem v srednjem veku, poznejšega časa pa se tovrstne obravnave bolj ali manj le dotikajo. Prim. zlasti dela: Johann Jerele, Der nationale Charakter der untersteirischen Städte im Mittelalter (phil. Diss.), Graz 1939; Josip Maček, Prebivalstvo mesta Ljubljane v srednjem veku po svojih imenih in priimkih, v: Kronika slovenskih mest III (1936), str. 160–163, 218–223; Milko Kos, O izvoru prebivalcev Ljubljane v srednjem veku, v: ZČ X–XI (1956–1957), str. 7–31; Hans Pirchegger, Der deutsche Bevölkerungsanteil in den untersteirischen Städten Marburg a. d. Drau und Pettau im Mittelalter und in der frühen Neuzeit, v: Südostdeutsches Archiv IV (1961), str. 3–18; Norbert Weiss, Die Bürger von Marburg an der Drau bis 1600. Prosopographische Untersuchung (Schriftenreihe des Instituts für Geschichte, Band 10/1), Graz 1998, str. 25–31.

³ Raziskava ne upošteva dveh zgolj nominalnih mest – Sv. Križa (današnjega Vipavskega Križa), ki je bil povzdignjen v mesto leta 1532, ter Idrije, za katero se je mestni naslov uveljavil šele v 18. stoletju.

Slovenska celinska mesta in deželne meje v zgodnjem novem veku

mestnih naselbin otevalo meje demografske miniaturnosti, pri čemer jih je sedem ali dobra tretjina vseskozi ostajalo na ravni miniaturnih polruralnih mest z manj kot 500 prebivalci.⁴

Pri predmetu naše obravnave – vprašanju jezikovne podobe mest oziroma njihovega prebivalstva – se moramo spričo narave virov omejiti na zunanjo sliko, t.j. na govorno rabo različnih jezikov v javnosti, pogojeno predvsem z etnično pripadnostjo mestnega prebivalstva. Če je bilo v družinskem krogu slišati kar kakšen ducat različnih jezikov,⁵ so mogli v javnem življenju najti mesto največ trije: poleg slovenščine in nemščine ponekod, a v znatno manjši meri, še italijanščina.

Osrednje vprašanje glede javne rabe jezikov v mestnih okoljih predstavlja torej razmerje med slovenščino in nemščino. Pri tem nikakor ni mogoče prezreti različne družbene vloge obeh jezikov, ki jo je bilo še posebej čutiti na področju pisanega jezika. Valvasorjeve besede, da se v Ljubljani govorijo trije jeziki, zapisuje pa vse samo nemško,⁶ so zvest odraz dejstva, da je v osrednjih slovenskih deželah vloga pisanega jezika uprave in sodstva vso obravnavano dobo pripadala domala izključno le pisarniški nemščini. Za slednjo sta kot jezika zapisov močno zaostajali latinščina in italijanščina, omejeni vsaka na svojo specifično sfero, medtem ko je slovenščina, ki je šele sredi 16. stoletja s skromnimi koraki stopila na pot knjižnega jezika, v sodobnih dokumentih pustila povsem zanemarljive sledove.⁷ Redki ohranjeni primerki uradnih in poluradnih slovenskih besedil imajo namreč skoraj brez izjeme značaj improviziranih zapisov, namenjenih ustni rabi, kot so sodne prisege, prisežni obrazci in javni razglasi.⁸ Vendar pa je treba tozadevno degradiranost slovenščine presojati v luči dveh dejstev: prvič, zelo majhne stopnje pismenosti med prebivalstvom, kar velja tudi za mestni živelj, in drugič, številnih pričevanj o tem, da je slovenščina pri oblastnih organih, zlasti na nižji ravni, še globoko v 18. stoletje ohranjala položaj ustnega zunanjega in tudi notranjega uradnega jezika.⁹

V zvezi z različno družbeno veljavo obeh jezikov gre opozoriti še na regionalne oz. deželne razlike, ki zagotovo niso ostale brez vpliva na jezikovno prakso na mikroravni. Medtem ko je Spodnja Štajerska predstavljala samo južni, slovenski odrastek večinsko nemške dežele, je bila Kranjska edina skoraj v celoti slovenska dežela, kjer so vsi sloji praviloma kot prvi jezik obvladali slovenščino in kjer je t.i. »kranjski jezik«, drugače kot slovenščina na Štajerskem, ne nazadnje predstavljal tudi enega od temeljev plemiške deželne zavesti.¹⁰

⁴ Natančno število prebivalcev so po enotnih merilih prvič ugotavljali šele z ljudskim štetjem 1754, vendar so rezultati štetja znani le za šest mest (Boris Golec, Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja (doktorska disertacija), Ljubljana 1999, str. 645). Zelo redke in manj zanesljive so številke, sporočene za starejši čas (npr. za Ljubljano Vlado Valenčič, Prebivalstvo in hiše stare Ljubljane, v: Kronika V (1957), str. 111–123). Najrelevantnejši pokazatelj obljudenosti mest ostaja tako število hiš, podatek, ki ga za vseh 20 mest prav tako poznamo šele za sredo 18. stoletja. Za vsa obravnavana mesta gl. B. Golec, Družba, str. 625; za štajerska mesta: Jože Curk, Slovenska Štajerska v popisu iz leta 1754, v: Kronika 35 (1987), str. 4–8.

⁵ Valvasor govori konec 17. stoletja o eni tretjini tujcev med meščani Ljubljane ter poleg Kranjcev naštevava pripadnike šestnajstih »ljudstev« do Francozov in Dancev (Johann Weichard Valvasor, Die Ehre deß Hertzogthums Crain, Laybach 1689, XI, str. 706)

⁶ »Die gewöhnliche Sprach ist zu Laybach insgemein die Crainerische und Teutsche, auch bey dem Adel und Kaufleuten die Italiänische, und wird sonst Alles nur in Teutscher Sprache geschrieben« (J. W. Valvasor, Die Ehre XI (kot v op. 5), str. 708).

⁷ Prim. Modest Golia, Slovenica I, v: Slavistična revija XI (1958), str. 130–131.

⁸ Pregled in tipizacijo slovenskih uradnih besedil iz obravnavanega obdobja ponuja zlasti Jože Koruza, O zapisanih primerih uradne slovenščine iz 16., 17. in 18. stoletja, v: Jezik in slovstvo XVIII (1972/73), str. 193–200, 244–254.

⁹ Prim. Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije, Ljubljana 1961, str. 459–460; prim. M. Golia, Slovenica I (kot v op. 7), str. 130–131.

¹⁰ Zgovoren pokazatelj odnosa kranjskega plemstva do slovenskega jezika je Valvasorjevo naslavljanje slovenščine kot »naš jezik« in »naš kranjski jezik« (Gerald Stone, Slovenski jezik v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske, v: Valvasorjev zbornik, Ljubljana 1989, str. 232). O jeziku kranjskega plemstva prim. Maja Žvanut, Od viteza do gospoda, Ljubljana 1994, str. 32–35.

Glede na dejstvo, da je vrednost posameznih jezikov naraščala sorazmerno z njihovo uporabnostjo, ne preseneča, da je nemščina tudi v povsem slovenskem okolju že zgodaj postala jezik prestiža, še posebej kot znamenje pravne in socialne drugačnosti od podložnega kmečkega življa. Vendar pa je bilo za splošno razširjenost njene govorne rabe poleg samega znanja nujno potrebno stimulatívno okolje, ki ga je v pogojih skromnih izobrazbenih možnosti in splošne nepismenosti lahko ustvarila predvsem govorna praksa, pogojena z zadostno kritično maso govorcev. V tem pogledu so med posameznimi mesti obstajale naravnost velikanske razlike, ki jim je, kot bomo videli, najlažje najti skupni imenovalec na regionalni – deželni osnovi.

Komparativna raziskava o jezikovnem stanju v vseh 20 mestih obravnavanega prostora temelji na dveh metodah: najprej na primerjanju sodobnih poročil o obvladovanju jezikov in njihovi rabi v javnosti, čemur je v pomoč analiza imenskega fonda kot edinega kolikor toliko relevantnega pokazatelja etničnega izvora in potencialne etnične pripadnosti mestnih prebivalcev.

Primarni in nepogrešljivi vir o jezikovnih razmerah so navzlic maloštevilnosti, vsebinski lapidarnosti in pavšaliziranju najrazličnejša sodobna poročila o navzočnosti jezikov v javnosti. Mednje sodijo poleg redkih narativnih opisov neprizadetih opazovalcev predvsem cerkvene vizitacije¹¹ ter poročila o obvladovanju oziroma neznanju nemščine med vodilnimi meščani. Povedne so tudi ugotovitve, iz katerih mest so se ohranili pisani primerki slovenskega uradovanja oziroma pričevanja o običajni govorni rabi slovenščine pri poslovanju mestnih organov.

Pri drugi metodi – analizi imenskega fonda mestnega prebivalstva – se srečujemo z vrsto spoznavnih omejitev, ki so največkrat posledica prilagajanja slovenskih imen in priimkov jezikom zapisa.¹² Za ugotavljanje posameznikove etnične oz. jezikovne pripadnosti so skoraj povsem neuporaben kriterij osebna ali krstna imena. Prvi razlog je njihova podobnost oziroma istovetnost v različnih jezikih, poleg tega pa so pisarji ljudske klicne oblike pogosto

¹¹ Cerkevne vizitacije vsebujejo zelo pavšalne podatke, denimo o jezikih pridig in kateheze, o njihovi obiskanoosti, o številu pridigarjev posameznega jezika ter kvečjemu še o morebitnih tozadevnih težavah. V raziskavo so bile pritegnjene naslednje objavljene in neobjavljene cerkvene vizitacije. Za salzburško nadškofijo: Jože Mlinarič, Prizadevanje sekovskih škofov Martina Brennerja (1585 do 1615) in Jakoba Eberleina (1615–1633) kot generalnih vikarjev salzburških škofov za katoliško versko prenovu na Štajerskem v luči protokolov 1585–1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617–19, v: *Miscellanea (Acta ecclesiastica Sloveniae 5)*, Ljubljana 1983, str. 9–225; Jože Mlinarič, Župnije na Slovenskem Štajerskem v vizitacijskih zapisnikih arhidiaconata med Dravo in Muro 1656–1774 (*Acta ecclesiastica Sloveniae 9*), Ljubljana 1987; Jože Mlinarič, Križniške župnije Velika Nedelja, Ormož, Središče in Miklavž do konca 18. stoletja, v: *Ormož skozi stoletja II*, Ormož 1983, str. 81–98. Za ljubljansko škofijo: Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), Vizitacije 1600–1943, šk. 1–8; prav tam, Kapiteljski arhiv Ljubljana, fasc. 52; Metod Benedik – Angel Kralj, Škofijske vizitacije Tomaža Hrena 1597–1629 in poročilo Apostolskemu sedežu o stanju škofije leta 1607, v: *Acta ecclesiastica Sloveniae 20*, Ljubljana 1998, str. 9–95; Ana Lavrič, Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631–1632 (*Acta ecclesiastica Sloveniae 12*); Ljubljana 1631–1632. Za oglejski patriarhat: Janez Höfler, Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in Slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja. *Drei Verzeichnisse der Kirchen und Kapellen in Krain und Slowenischer Steiermark aus dem Ende des 16. Jahrhunderts (Viri za zgodovino Slovencev, Knjiga šesta)*, Ljubljana 1982. Za goriško nadškofijo: Anton Ožinger, Vizitacijski zapisniki savinjskega arhidiaconata goriške nadškofije 1751–1773. *Atti delle visite pastorali nel l'arcidiaconato di valle Saunia della arcidiocesi di Gorizia. Die Berichte der Pastoralvisitationen im Archidiaconat Saunien der Erzdiözese Görz*, Ljubljana 1991; vizitacije dolenskega arhidiaconata iz Archivio Arcivescovile di Gorizia (po fotokopijah dr. A. Ožingerja v Škofijskem arhivu Maribor). Objavljeni viri za Štajersko kapucinsko provinco: Metod Benedik – Angel Kralj, Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. *Nekdanja Štajerska kapucinska provinca (Acta ecclesiastica Sloveniae 16)*, Ljubljana 1994.

¹² O tem prim. zlasti Sergij Vilfan, *Die mittelalterliche Stadt zwischen Pannonien und der Nordadria*, v: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1972, Band 4*, Szombathely 1974, str. 135–136.

prilagajali jeziku zapisa, kar velja še posebej za 18. stoletje.¹³ Tudi priimki postanejo zanesljivejše merilo etničnega izvora šele proti koncu 16. stoletja, potem ko se namesto dotodanjih vzdevkov, neredko dobesedno prevajanih v jezik vira, postopoma ustalijo kot dedni družinski priimki.¹⁴

Naša raziskava se je tako nujno omejila le na analizo priimkovnega fonda. Gre za metodo, ki so se je slovenski zgodovinarji spričo spoznavnih omejitev posluževali le izjemoma in s pridržki,¹⁵ medtem ko srečamo za slovenski prostor več smeelijših tovrstnih poskusov v avstrijskem zgodovinopisju.¹⁶ Ugotovljeni kvantitativni rezultati takšnih raziskav so seveda daleč od eksaktnosti, interpretacije pa tem bolj problematične, če ne upoštevajo tudi drugih virov ter širšega konteksta. Priimek kot tak namreč spričuje kvečjemu, iz kakšnega jezikovnega okolja je izšel prvi nosilec, nakar je z večanjem časovne distance od časa nastanka rodbinskega imena njegovim nosilcem vse teže pripisovati etnično ali jezikovno pripadnost. Ob nespornem dejstvu, da posamezen priimek nikakor ne more biti zanesljivo merilo posameznikovega etničnega izvora, kaj šele pripadnosti, pa je izpovedna vrednost rodbinskih imen nasprotno znatno večja, kadar razpolagamo s priimkovnim fondom večje populacije.

Pri iskanju dovolj reprezentativnega vzorca priimkov so se za obravnavana mesta kot najustreznejši pokazali davčni sezname. Populacija obdavčencev – največkrat gre za hišne posestnike – zajema namreč višji, srednji in del nižjega sloja prebivalstva, tj. tisti široki del mestnega življa, ki je odločilno zaznamoval etnično in jezikovno podobo svojega okolja. Vrednost davčnih seznamov je tudi v tem, da ponujajo sliko določenega trenutka, poleg tega pa so nastajali skozi celotno obravnavano obdobje.

Najrelevantnejšo primerjavo med mesti omogočajo popisi hišnih posestnikov iz srede 18. stoletja, ko so prvič nastali po enotnih oz. primerljivih merilih za celotni obravnavani prostor: za kranjska mesta leta 1752 kot sestavni del terezijanskega katastra,¹⁷ za štajerska pa dve leti pozneje (1754) v okviru prvega ljudskega štetja.¹⁸ Ker je hišna posest praviloma tudi predmet starejših registrov davčne narave, je stanje sredi 18. stoletja tem lažje primerjati s stanjem v starejših sorodnih popisih. Kar pa zadeva stopnjo reprezentiranosti mestne populacije prek hišnih posestnikov, se ta od mesta do mesta nekoliko razlikuje. Medtem ko v miniaturnih mestih ena hiša večinoma ustreza eni, t. j. lastnikovi (razširjeni) družini, takšno pravilo peša skladno z naraščajočo velikostjo in gospodarsko pomembnostjo mesta.¹⁹

¹³ Zapisi slovenskih oblik osebnih imen so prej odraz socialne kakor jezikovne pripadnosti. Tako sta npr. leta 1754 med hišnimi posestniki Slovenske Bistrice v istem popisu navedena meščan *Georg Pierz* in kajžar *Juri Oßmisch* (Steiermärkisches Landesarchiv (StLA), Volkszählung, Sch. 41, Heft 65, Nr. 227).

¹⁴ O prevajanju priimkov prim. Sergij Vilfan, *Die Mittelalterliche Stadt* (kot v op. 12), str. 135–136; Sergij Vilfan, *Rechtsgeschichte der Slowenen*, Graz 1968, str. 101, op. 4. Vrsto primerov za Ljubljano od 15. do začetka 18. stoletja navaja Josip Mal, *Stara Ljubljana in njeni ljudje*, Ljubljana 1957, str. 70–72.

¹⁵ Npr. za Kranj Josip Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, Ljubljana 1939, str. 164; za Kočevje Ivan Simonič, *Migracije na Kočevskem v luči priimkov*, v: *Etnolog VI* (1934), str. 119–120.

¹⁶ J. Jerele, *Der nationale Charakter* (kot v op. 2), str. 18 sl.; H. Pirchegger, *Der deutsche Bevölkerungsanteil* (kot v op. 2), str. 3–18; N. Weiss, *Die Bürger* (kot v op. 2), str. 25–31.

¹⁷ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Terezijanski kataster za Kranjsko, RDA, L 2 (Škofja Loka), Nr. 41; L 336 (Ljubljana), Nr. 5, Nr. 5 1/2, Nr. 8, Nr. 9; L 337 (Radovljica), Nr. 7; L 338 (Kranj), Nr. 2; L 339 (Kamnik), Nr. 3; N 238 (Kočevje), Nr. ad 16; N 239 (Krško), Nr. 7; N 240 (Kostanjevica), Nr. 3; N 241 (Metlika), Nr. 8; N 242 (Novo mesto), Nr. 23; N 243 (Črnomelj), Nr. 6; N 244 (Višnja Gora), Nr. 8; P 192 (Lož), Nr. 7.

¹⁸ StLA, Volkszählung, Sch. 36, Heft 60, Nr. 37 (Stadt Friedau); Sch. 37, Heft 61, Nr. 106 (Stadt Marburg); Sch. 37, Heft 61, Nr. 145 (Stadt Pettau), Nr. 149–152 (Freihäuser in Pettau); Sch. 39, Heft 63, Nr. 14 (Stadt Cilli), Sch. 40, Heft 64, Nr. 49 (Stadt Rann), Sch. 41, Heft 65, Nr. 227 (Stadt Windisch Feistritz), Nr. 230 (Stadt Windischgraz).

¹⁹ Tako je od večine drugih mest najbolj odstopala Ljubljana. Po terezijanskem popisu prebivalstva (1754) je razmerje hiš in gospodinjstev znašalo 1: 1,91 oz. 623 hiš proti 1189 gospodinjstvom. V eni hiši je povprečno živel 10,65 oseb, v obzidanem mestu 11,25 (Vlado Valenčič, *Prebivalstvo Ljubljane pred dve stoletji*, v: *Kronika 2* (1954), str. 195), medtem ko se je povprečje v petih drugih mestih gibalo med 4,63 in 6,58 (B. Golec, *Družba* (kot v op. 4) str. 642).

Spodnja preglednica po posameznih mestih primerjalno prikazuje deleža enoznačno nemških in slovenskih priimkov hišnih gospodarjev oz. obdavčencev v dveh časovnih izsekih, ki sta s fiskalnimi popisi najboljše dokumentirana, tj. sredi 18. stoletja in v času okoli leta 1600. Pri slednjem smo za posamezna mesta izbrali tisti fiskalni popis, ki je vsebinsko in časovno najustreznejši, pri čemer pogosto ni bilo dosti ali sploh nikakršne izbire.

Kot razlikovalni kriterij med nemškimi in slovenskimi priimki²⁰ smo skušali čim dosledneje upoštevati etimološki princip. V posameznih primerih se pri tem sicer ni bilo moč povsem izogniti subjektivnim ocenam, določen delež rodbinskih imen pa smo morali uvrstiti v posebno skupino etnično neopredeljivih, ki bi bili lahko tako nemški kakor slovenski. V to kategorijo sodijo nemško zapisani poklicni priimki, saj gre največkrat za izraze, lastne obema jezikom (v slovenščini kot adaptirane izposojenke) in njunima priimkovnima fondoma (kot npr. Schuster–šuštar, Wirt–virt, Hauptmann–hauptman), ter druga, praviloma zaradi zapisa etnično nedoločljiva rodbinska imena (npr. Saller, Sumeregger ipd).²¹ Posebni, sicer slabo zastopani kategoriji, predstavljajo tudi plemiški in tujerodni priimki, ki v mestih skupaj v povprečju dosega le po nekaj odstotkov.²²

Ker je v prvem opazovanem obdobju, okoli leta 1600, marsikje še zelo visok odstotek nemških poklicnih oznak, te pa tedaj pogosto označujejo zgolj nosilčev poklic in ne pravega priimka, je v preglednici pri vseh mestih v oklepaju naveden tudi odstotek rodbinskih imen, ki ga dobimo, če poklicne priimke zanemarimo. Sredi 18. stoletja za takšno delitev ni več potrebe, saj je poklicnih oznak, zdaj dednih priimkov, le še zanemarljiv odstotek in zato ne vplivajo na razmerje med obema glavnima skupinama.

Pri Ljubljani smo zaradi ustrežnejše primerljivosti obeh davčnih popisov morali upoštevati še dejstvo, da se je mestno gospostvo v prvi polovici 18. stoletja razširilo na račun pridobljene kapiteljske in križevniške posesti v predmestjih.²³ Tako se pri letu 1752 prva številka nanaša na celotno–razširjeno mesto, druga, v oklepaju, pa samo na staro mestno posest.

Izračunani odstotki so seveda plod raznih dejavnikov in naključij, zato jih je treba presojati skrajno previdno, zaradi nizkih absolutnih števil tem bolj v majhnih mestih. Pri miniaturnih mestih z zelo nizkim absolutnim številom posestnikov lahko namreč že nekaj oseb, povrh tega še (sorodnikov) z enakim priimkom, bistveno poruši statistično podobo, kar v sedemdesetih letih 16. stoletja nazorno kažeta primera Loža in Radovljice.²⁸

²⁰ Pri razvrščanju priimkov smo si pomagali predvsem z naslednjo literaturo: Franc Jakopin, Jezikovna podoba priimkov na Slovenskem, v: Seminar slovenskega jezika, literature in književnosti (SSJLK) XXVIII (1992), str. 57–62; isti, Pokrajinski tipi slovenskih priimkov (skica), v: SSJLK XXV (1989), str. 61–65; isti, Vprašanje priimkov na -man v slovenščini, v: Papers in slavic philology 1 (ann Arbor), 1977, str. 146–156.

²¹ Ta skupina predstavlja sredi 18. stoletja v povprečju slabo osmino celotnega priimkovnega fonda (11,5%), najmanj pri Kočevju (2,5%) in največ pri Ptujju (21%).

²² Daleč največ plemiških priimkov je bilo sredi 18. stoletja v Ljubljani (12%), v Mariboru in Celju dobrih 5%, drugod pa občutno manj ali sploh nič.

²³ O povečanju mestne posesti prim. Fran Zwitter, Razvoj ljubljanskega teritorija, v: Geografski vestnik V–VI (1929–1930), str. 147.

Mesto	Nemški priimki		Slovenski priimki	
	Okoli 1600 (1572–1612)	1754	Okoli 1600 (1572–1612)	1754
Štajerska²⁴				
Maribor	52% (62,5%)	57,5%	14,5% (17,5%)	17%
Ptuj	38% (59%)	57%	15% (24%)	17%
Celje	32% (34,5%)	36,5%	48% (52%)	37%
Sl. Gradec	46% (52%)	37%	26% (29,5%)	44%
Sl. Bistrica	33% (34%)	31%	41% (43%)	50%
Brežice	9% (10%)	20,5%	62% (72%)	66,5%
Ormož	2% (3%)	9%	41% (66%)	72,5%
Kranjska²⁵	Okoli 1600 (1569–1606)	1752	Okoli 1600 (1569–1606)	1752
Ljubljana	32% (36,5%)	16,5% (20%)	41% (47,5%)	56,5% (49%)
Lj.-mesto	41% (46%)	27% (27%)	33% (37,5%)	36% (36%)
Lj.-predmestja	7% (9,5%)	7% (9%)	60% (77%)	74% (65%)
Višnja Gora	12% (12%)	17%	79% (80%)	76%
Krško	20% (24%)	11%	55% (67%)	80%
Radovljica	35% (36%)	21,5%	51% (53%)	56%
Lož	22% (24%)	4,5%	62% (66%)	91%
Kranj	21% (23%)	19,5%	56% (62%)	67%
Kočevje ²⁶	65% (71%)	73,5%	18% (20%)	24%
Novo mesto ²⁷	12% (13%)	18%	59% (66%)	67,5%
Kostanjevica	–	13%	–	82%
Metlika	–	14%	–	73%
Črnomelj	–	18%	–	69%
Škofja Loka	–	12,5%	–	82%
Kamnik	–	17%	–	73%

²⁴ Za leto 1754 gl. op. 18. Za obdobje okoli leta 1600: Maribor (1586–1593) po objavi vira: Jože Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora XVII. Davčni registri in obračunske knjige 1452–1593, Maribor 1991, str. 258–267 (pripravil Andrej Hozjan); Ptuj (1572): StLA, Landschaftliches Archiv, Rauchgeld 1572–74, Nr. 150 (Stadt Petttau); Celje (1612): StLA, Innerösterreichische Hofkammer, Sachabt., 51/3 (Cilli), fol. 1–6; Slovenj gradec (1611): StLA, Innerösterreichische Hofkammer, Sachab., 51/23 (Windischgraz), fol. 8–14; Slovenska Bistrica (1603): StLA, Landschaftliches Archiv, Hausgulden 1603/08, Nr. 259 (Windisch Feistritz); Brežice (1585): StLA, Innerösterreichische Hofkammer, K 104, U 37/2, Urbar Herrschaft Rann, fol. 2–10; Ormož (1572): StLA, Landschaftliches Archiv, Rauchgeld 1572–74, Nr. 286 (Herrschaft Friedau und Wildhaus).

²⁵ Za leto 1752 gl. op. 17. Za obdobje okoli leta 1600: Ljubljana (1600): Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Mesto Ljubljana, Cod. XVII, mestna davčna knjiga 1600, št. 1; Višnja Gora (1591): ARS, Mesto Višnja Gora, fasc. IV, davčni register 1591; Krško (1575): ARS, Terezijanski kataster za Kranjsko, RDA, N 141, Nr. 29, urbar 1575, s. p.; Radovljica (1579): ARS, Imenjska knjiga za Kranjsko, urbar gospostva Radovljica 1579, pag. 123–138; Lož (1573): ARS, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 95, I/54, lit. L XLI–8 (1573 jar etc. Vermergkht die hofstet in der statt Laaß wie hernach volgt); Kranj (1569): ARS, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 127, I/72, lit. C VIII–10, pag. 732–751; Kočevje (1574) po objavi danes izgubljenega urbarja: Peter Wolsegger, Das Urbarium der Herrschaft Gottschee vom Jahre 1574, v: Mitteilungen des Musealvereins für Krain IV (1891), str. 154–158; Novo mesto (1606): ARS, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 258, I/134, lit. R V–4, s. d. (Hienach vermerkt in specie die jenigen gründt vnnd abgeprunen auch vnbewonndte heüser in der statt Ruedolfsswerdt etc.). Za pet kranjskih mest ne razpolagamo z nobenim fiskalnim virom iz tega obdobja ali pa vir vsebuje premajhen vzorec populacije.

²⁶ Pri prvem obdobju gre zgolj za plačnike dajatev (83 zasebnikov) od gospostvu podvrženih zemljišč, popisanih v urbarju iz leta 1574. Vir upoštevamo zaradi zadostne reprezentativnosti, saj so gosposčinska zemljišča pred mestom v poznejšem času hasnovali domala vsi hišni gospodarji Kočevja (prim. B. Golec, Družba (kot v op. 4), str. 632).

²⁷ Pri prvem obdobju ne gre za pravi davčni seznam, temveč za popis 184 delnih in popolnih pustot. Tolikšno število predstavlja vsaj dve tretjini novomeškega hišnega fonda, pri čemer pa so bolj zastopani premožnejši deli mesta.

Pri vrednotenju etnične podobe mesta na podlagi deležev nemških in slovenskih priimkov nadalje ne smemo prezreti dejstva, da je bilo nemalo nemških in nemško zvenceh priimkov, zlasti bliže etnični meji in v soseščini jezikovnih otokov, precej razširjenih med slovenskim kmečkim življem, ki je mestom dajalo glavnino novega prebivalstva.²⁹ Mnogi nosilci etimološko nemških priimkov tako ob priselitvi v mesto niso imeli nič skupnega z nemško etnično pripadnostjo in jezikom, statistično pa so vendarle dvignili v preglednici prikazane odstotke nemških priimkov.

Za predstavo o etnično–jezikovnih razmerah v posameznem mestu je nemajhnega pomena tudi vprašanje, kje na socialni lestvici najdemo nosilce nemških in kje nosilce slovenskih priimkov. Ker za ugotavljanje premoženjsko–socialnega statusa niti za sredo 18. stoletja nimamo na voljo enotnih ali vsaj primerljivih meril,³⁰ bi dal vsak poskus kvantificiranja preveč negotove rezultate. O povezanosti tipa priimka in socialnega položaja nosilca moremo tako podati le zelo pavšalno oceno. Ponekod, zlasti v mestih z znatnim deležem nemških priimkov obdavčencev, dajejo nemški priimki vtis večje zastopanosti med premožnejšimi kakor v populaciji vseh obdavčencev,³¹ kar je ob velikanski demografski in kapitalski premoči nemškega jezikovnega prostora nad slovenskim ne nazadnje tudi razumljivo.

Izračunani odstotki tipov priimkov so uporabni predvsem za medmestne primerjave ter spremljanje sprememb znotraj posameznega mesta. Pri tem je pomenljiva naslednja ugotovitev. Primerjava deležev slovenskih, nemških in drugih priimkov sredi 18. stoletja z deleži v starejših davčnih popisih je v večini primerov pokazala majhne ali celo sploh zanemarljive razlike. Tako je okvirno sliko stanja v posameznem mestu mogoče s pridržki aplicirati na celotno obravnavano obdobje. Še zgovornejša je druga temeljna ugotovitev raziskave, in sicer o korelaciji med zastopanostjo priimkov na eni in jezikovno sliko mesta, kakršno podajajo narativni viri, na drugi strani. Jezikovna podoba prebivalstva, izpričana zlasti skozi prizmo jezika cerkvenih pridig, se povsod sklada z deležem nemških oziroma slovenskih priimkov.

Na podlagi obeh metod – poročil o jezikovni praksi v javnosti in razmerij med tipi priimkov – je mesta obravnavanega prostora glede na zunanjo jezikovno podobo moč shematsko razvrstiti v tri tipe, ki si od manj k bolj zastopanim sledijo takole: 3 poudarjeno »nemška«, 4 »dvojezična« in 13 poudarjeno »slovenskih« mest.

Če se osredinimo na geografsko razporejenost navedenih treh tipov, se kot odločilna ločnica pokaže deželna pripadnost. Na Kranjskem premočno prevladuje tip izrazito »slovenskega« mesta; izjemi sta samo dve – poudarjeno »nemško« Kočevje kot središče nemškega agrarnega otoka ter deželna prestolnica Ljubljana, ki sicer sodi v tip »dvojezičnega« mesta, vendar

²⁸ V Ložu (1573) z vsega 68 priimki je enoznačno nemških 15, od tega 6 Straußov, 2 Reinschla in 2 Mittereggerja. V Radovljici (1579) s samo 37 priimki je enoznačno nemških 13, od tega po dva Dienstmana, Osteierja in Gestmeierja.

²⁹ O razširjenosti posameznih nemških priimkov gl. France Bezljaj, Začasni slovar slovenskih priimkov, Ljubljana 1975.

³⁰ Za štajerska mesta (1754) se lahko opremo le na navedbo posameznikovega poklica in meščanskega statusa, za kranjska (1752) pa na višino letnega dohodka od hiše in pri večjih mestih kvečjemu še na podatek o lokaciji hiše znotraj mesta.

³¹ V tem pogledu je ilustrativna Ljubljana, ki je bila zaradi svojega pomena gotovo poseben primer in najbolj internacionalno mesto. Med 906 novosprejetimi meščani v polstoletju od 1720 do 1770 jih je namreč kar 43% nosilo nemški priimek, 39% slovenskega ter 12% nedoločljivega nemško–slovenskega (objava seznama novosprejetih meščanov: Oskar Gratzky, Laibachs Bürgerschaft von 1720 bis 1786, v: Mitteilungen des Musealvereins für Krain XVI (1903), str. 70–88.

ohranja prevladujoči »slovenski« značaj. Nasprotno imata na Spodnjem Štajerskem izrazito »slovensko« podobo le obe obmejni miniaturni mesti Brežice in Ormož, tri srednje velika mesta – Celje, Slovenska Bistrica in Slovenj Gradec – so poudarjeno »dvojezična«, največja in hkrati najsevernejša Maribor in Ptuj pa sodita v tip izrazito »nemških« mest.

Naj razlike med deželama ponazorimo še statistično – z deleži nemških in slovenskih priimkov med hišnimi gospodarji sredi 18. stoletja. V kranjskih mestih znaša delež enoznačno nemških priimkov v povprečju le slabo petino (19,5%, brez Kočevja 15,5%), na Spodnjem Štajerskem pa dobro tretjino (36%). Regionalne razlike so še opaznejše pri odstotkih enoznačno slovenskih priimkov. V kranjskih mestih jih je v povprečju dobri dve tretjini (69%, brez Kočevja 73%), v štajerskih le dobri dve petini (43%).

Oglejmo si posamezne tipe mest še поблиže. V prvi tip sodijo tri navzven pretežno nemška mesta – Kočevje, Maribor in Ptuj, v katerih med posestniškim slojem močno prevladuje nemški etnični element. V Kočevju, kjer je bilo sredi 18. stoletja nemških skoraj tri četrtine rodbinskih imen hišnih posestnikov in le slaba četrtina slovenskih, je v cerkvi izpričana samo raba nemščine.³² Pri tem velja poudariti, da je spričo posebnosti kočevskega govora, t. i. »Gottscheer Sprache«, duhovščina praviloma izhajala iz domačega okolja.³³ Kočevje lahko tako, upoštevaje njegovo posebnost, označimo kot najbolj nemško mesto, k čemur sta največ prispevala nemško kmečko zaledje mesta in močna zaprtost kočevskega jezikovnega otoka navzven.³⁴

Nekoliko drugačno etnično in jezikovno stanje srečamo v Mariboru in na Ptujju, ki sredi 18. stoletja izkazujeta blizu tri petine nemških in le šestino slovenskih priimkov, podobna zastopnost rodbinskih imen pa je izpričana tudi v zadnji tretjini 16. stoletja. Pri obeh je temu ustrezno že za prvo polovico 16. stoletja zaslediti jasno prevlado nemških pridig nad slovenskimi. Tako mariborski meščani okoli leta 1537 niso bili zadovoljni samo z enim nemškim in enim slovenskim pridigarjem, ampak so zahtevali vzpostavitev prejšnjega stanja, ko sta ob slovenskem pridigarju delovala dva nemška.³⁵ Na Ptujju je bila Slovincem v istem času namenjena predmestna cerkev sv. Ožbolta, v župnijski cerkvi oziroma v mestu pa so bile slovenske pridige izjemoma, potem ko so predmestno cerkev leta 1532 požgali Turki.³⁶ Tudi pozneje so na Ptujju slovensko

³² Goriški nadškof grof Attems je Kočevce ob vizitaciji leta 1761 nagovoril samo v nemščini (Archivio Arcivescovile di Gorizia, Visitatio 1761, Sign. 15 (30), fol. 68, po fotokopijah dr. A. Ožingerja v Škofijskem arhivu Maribor). Iz leta 1628 pa poznamo zahtevo, da morata bodoča kočevska kaplana obvladati nemški jezik (Majda Smole, Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol.–1747, 2. del: Cerkvene zadeve Lit. G (Publikacije Arhiva SR Slovenije, Serija Arhivi državnih in samoupravnih organov in oblastev, Zvezek 4), Ljubljana 1988, str. 33).

³³ O izvoru duhovnikov kočevske župnije prim predvsem: M. Smole, Vicedomski urad, 2. del (kot v op. 32) str. 29 sl., 187 sl., 246 sl.; Archivio Arcivescovile di Gorizia, Visitatio 1761, Sign. 15 (30), fol. 64; Frančišek Pokorn, Šematizem duhovnikov in duhovnij v ljubljanski nadškofiji l. 1788, Ljubljana 1908, str. 176–185; Heinrich Georg Hoff, Historisch–statistisch–topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien, Zweyter Theil, Laibach 1808, str. 99. O pomanjkanju domačih duhovnikov in težavah zaradi t.i. »Gottscheer Sprache« gl. Nadškofijski arhiv Ljubljana, ŠAL/Ž, fasc. 116, Kočevje (1701–1830), npr. 5. 11. 1794, 23. 11. 1794, 21. 2. 1820.

³⁴ Zaprtost Kočevske in mesta Kočevje poleg tipično kočevskih priimkov potrjujejo poročne matične knjige. V obdobju 1671–1760 si je kar 57% mestnih mladoporocencev izbralo partnerja iz domačega mesta, od preostalih 43% pa dve tretjini (66%) v domači župniji, le slaba četrtina (23%) drugod na Kranjskem in dobra desetina (11%) na nemškem govornem področju, kar je močno drugačna slika kot pri drugih sedmih mestih spodnjega dela Kranjske (B. Golec, Družba (kot v op. 4), str. 795–796).

³⁵ Jože Mlinarič, Župnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru pod jurisdikcijo salzburške nadškofije XII. stoletje – 1786, v: Zbornik ob 750–letnici mariborske škofije 1228–1978, Maribor 1978, str. 143; prim. tudi Jože Mlinarič, Župnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru do jožefinske dobe, v: Maribor skozi stoletja. Razprave I, Maribor 1991, str. 460.

³⁶ Anton Klasinc, Arhiv mesta Ptujja, v: Poetovio–Ptuj 69–1969. Zbornik razprav ob tisočdevetstoletnici, Maribor 1969, str. 72–73.

redno še naprej pridigali v predmestju³⁷ in le tu in tam v kakšni manjši cerkvi v obzidanem mestu.³⁸ V enako smer je šel razvoj v Mariboru, kjer je redno slovensko pridiganje sredi 18. stoletja prav tako živelo samo še zunaj mestnega obzidja. Potem ko je bilo nedeljske in praznične slovenske pridige sredi 17. stoletja – sočasno z nemškimi v župnijski cerkvi – mogoče poslušati zunaj na pokopališču oziroma pozimi v špitalski cerkvi, so jih namreč pozneje prenesli v predmestno cerkev, v župnijski cerkvi pa sta ostali izključno nemška pridiga in kateheza.³⁹ Nazadnje so v času jožefinskih reform v obeh obdravskih mestih potrdili nemško-slovensko ločitev tudi na cerkvenopravnem področju, in sicer z ustanovitvijo posebne slovenske predmestne župnije (*windische Pfarre*).⁴⁰

Manj prisotna je bila nemščina v štirih mestih, uvrščenih v tip dvojezičnih mest, vendar pri slednjih ne smemo prezreti vtisa o močnejši zastopanosti nemškega elementa v gospodarsko in politično vodilnem delu prebivalstva. Ta je imel tako večjo težo pri odločanju o vlogi jezikov v javnem življenju, kot bi mu pripadala glede na njegovo številčno zastopanost.

Za Ljubljano, edinega predstavnika tega tipa mest na Kranjskem, v obravnavani dobi vsa znana poročila o govorjenih jezikih na prvem mestu navajajo slovenščino, za njo nemščino in nekatera tudi italijanščino, razširjeno med plemiči in trgovci.⁴¹ Cerkevna raba nemškega jezika je tu že v prvi polovici 16. stoletja opazno zaostajala za rabo slovenščine. V stolnici so prva znana nemška pridigarja formalno nastavili leta 1533, in sicer z utemeljitvijo, da se zaradi priseljevanja povečuje število nemških trgovcev in obrtnikov.⁴² Leta 1561 je veljalo pravilo, da so v mestu ob nedeljah in praznikih štiri pridige, od tega tri slovenske in ena nemška,⁴³ po letu 1600 in še posebej v 18. stoletju pa se množijo poročila o slabi obiskanosti nemških pridig, za katere je sicer poleg škofijske duhovščine skrbela tudi večina redovnih skupnosti.⁴⁴

Povedano torej predvideva zmanjšanje nemškega dela ljubljanskega prebivalstva v korist slovenskega. Če bi sodili po priimkih, je bil upad nemškega elementa sploh zelo velik. Potem ko je pri obdavčencih pod mestno jurisdikcijo delež enoznačno nemških priimkov znašal leta

³⁷ Prim. J. Mlinarič, Župnije (kot v op. 11), str. 16, 168, 359; prim. J. Mlinarič, Prizadevanje (kot v op. 11), str. 43, 81, 155; prim. Jože Mlinarič, Zgodovina samostana od ustanovitve do 1800, v: Minoritski samostan na Ptuj 1239–1989, Ptuj–Celje 1989, str. 89, 113.

³⁸ Iz leta 1545 imamo podatek, da je redno slovensko pridigal (*das Wort Gottes windisch gepredigt*) dominikanski prior, v samostanu sicer edini Nemec (!) (Marija Hernja Masten, Vpisna knjiga meščanov mesta Ptuja 1684–1917 (Zgodovinski arhiv Ptuj. Viri 1), Ptuj 1995, str. 13), iz leta 1617 pa je podatek o slovenskih nedeljskih pridigah za varovance meščanskega špitala (J. Mlinarič, Prizadevanje (kot v op. 11), str. 155).

³⁹ Prim. J. Mlinarič, Župnije (kot v op. 11), str. 16, 58, 147–149, 151–152, 155, 333, 353; J. Mlinarič, Župnija sv. Janeza Krstnika, 1978 (kot v op. 35), str. 162, 170, 171, 175, 176, 181, 183; J. Mlinarič, Župnija sv. Janeza Krstnika, 1991 (kot v op. 35), str. 468, 471, 473, 475.

⁴⁰ Prim. J. Mlinarič, Župnija sv. Janeza Krstnika, 1991 (kot v op. 35), str. 475–476; Anton Ožinger, Prafara sv. Jurija na Ptuj, mati župnij hčera, v: Ptujška župnijska cerkev sv. Jurija. Zbornik znanstvenega simpozija ob praznovanju 1150. obletnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnice »Konradove cerkve«, Ptuj 1998, str. 141–142; J. Mlinarič, Zgodovina samostana (kot v op. 37), str. 123–125; prim. tudi Carl Schmutz, Historisch–Topographisches Lexicon von Steyermark, Zweyter Theil, Gratz 1822, str. 488; Dritter Theil, Gratz 1822, str. 121.

⁴¹ Npr. potopisec Hugon Blotius 1571–1574, ki jasno spričuje jezikovno različnost med Slovenj Gradcem in Ljubljano (France Stele, Potovanje skozi Slovenijo v l. 1571 in 1574, v: Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 20 (1939), str. 307), papežev vojak Matija iz Kranja (Ivan Vrhovnik, Slovenščina v ljubljanskih cerkvah, v: Kronika slovenskih mest I (1934), str. 37) ter J. W. Valvasor (Die Ehre XI (kot v op. 5), str. 708).

⁴² Lilijana Žnidaršič Golec, Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila (*Acta ecclesiastica Sloveniae* 22), Ljubljana 2001, str. 66, 335. Prim. tudi I. Vrhovnik, Slovenščina (kot v op. 41), str. 35–36.

⁴³ M. Golia, Slovenica I (kot v op. 7), v: Slavistična revija XI (1958), str. 131.

⁴⁴ Prim. I. Vrhovnik, Slovenščina (kot v op. 41), str. 37–39.

1600 skoraj tretjino (32%),⁴⁵ je namreč sredi 18. stoletja (1752) nosil nemški priimek le še vsak šesti hišni posestnik (16,5%) oziroma vsak peti (20%), če upoštevamo samo prvotno območje mestne jurisdikcije. V resnici je bilo statistično zmanjšanje nemških rodbinskih imen v precejšnji meri posledica naraščajočega deleža kategorije plemiških in plemenitenih hišnih posestnikov, med katerimi zasledimo znaten odstotek prvotno nemških.⁴⁶ Za manj kot bi pričakovali glede na upad nemških priimkov, se je v istem časovnem razponu 1600–1752 povečal odstotek nedvoumno slovenskih priimkov, in sicer na starih mestnih tleh z 41% na slabo polovico (49%) oziroma na 56,5% v celotnem – razširjenem mestu.⁴⁷ Izrazito slovenska so bila zlasti vsa ljubljanska predmestja, medtem ko smo v obzidanem mestu leta 1752 še vedno našli nad četrtino nemških priimkov (27%)⁴⁸ ob samo dobri tretjini (36%) slovenskih in visokem deležu plemiških (18%). Toda ravno pri Ljubljani zahteva presojanje deležev priimkov posebno previdnost; zaradi večje gostote prebivalcev na hišo in številnih najemnikov so namreč priimki hišnih posestnikov precej manj zanesljiv pokazatelj etnične strukture mestnega prebivalstva kot pri drugih mestih.⁴⁹

V treh štajerskih predstavnikih tipa dvojezičnih mest – v Slovenski Bistrici, Slovenj Gradcu in Celju – je bilo razmerje nemških in slovenskih priimkov v primerjavi z Ljubljano bolj uravnoteženo. Deleži nemških so se sredi 18. stoletja povsod gibali okoli tretjine (31–37%), deleži slovenskih pa med dobro tretjino in polovico (37–50%). Če navedene številke primerjamo s stanjem okoli leta 1600, je sicer zaslediti določen upad deleža slovenskih rodbinskih imen v Celju, vendar ne hkrati tudi povečanja deleža nemških.⁵⁰ Najopaznejši premik je zabeležil Slovenj Gradec, in sicer tako pri slovenskih kot pri nemških rodbinskih imenih. Odstotek slovenskih priimkov hišnih posestnikov se je namreč iz občutne podrejenosti nemškim v začetku 17. stoletja (26 : 46%) prevesil do srede 18. stoletja v njihovo rahlo prednost (44 : 37%), ki jo davčni popisi beležijo že konec 17. stoletja.⁵¹

Kot posredno potrjujejo poročila o cerkveni rabi jezikov, se je slovenski etnični element od 16. stoletja očitno res okreplil na račun nemškega, kar utegne biti ena od posledic zmanjšanja gospodarskega pomena Slovenj Gradca. Po pričevanju dunajskega potopisca Blotiusa iz 70-ih let 16. stoletja so v mestu tedaj poznali le nemško pridigo, slovenska pa je živela samo v predmestju,⁵² tj. v župnijski cerkvi v Starem trgu. Izmenjavanje ene in druge pridige vsako

⁴⁵ Z ugotovljenim deležem nemških priimkov (32%) je primerljiv podatek, da je v letih 1578–1593 med protestanti, ki so se v Ljubljani udeleževali cerkvenih opravil, odstotek nemških vernikov prav tako znašal okoli tretjino; slovenskih vernikov je bilo dve tretjini, pri čemer naj bi bile okoli leta 1580 protestantske približno tri četrtine ljubljanskega prebivalstva (Vlado Valenčič, *Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva v času protestantizma*, v: *Kronika* 16 (1968), str. 137–138).

⁴⁶ Med letoma 1600 in 1752 se je delež plemiških oz. plemenitenih hišnih posestnikov v celotni Ljubljani skupaj s predmestji potrojil: s 4% se je dvignil na 12% oz. na 13%, upoštevaje samo območje stare mestne posesti. Vendar pa je bil dejanski delež plemiškega življa neprimerno nižji kot delež plemičev med hišnimi posestniki, saj je terezijansko ljudsko štetje med stalnimi prebivalci mesta ugotovilo le 3,04% plemiških oseb (Vlado Valenčič, *Prebivalstvo Ljubljane* (kot v op. 19), str. 197).

⁴⁷ Leta 1650–51: 44% slovenskih, 29% nemških; leta 1700: 45% slovenskih, 19% nemških. – ZAL, *Mesto Ljubljana*, Cod. XVII, mestne davčne knjige za leta 1650 (št. 34a, 34b), 1651 (35a) in 1700 (št. 81).

⁴⁸ Leta 1650–51: 35%, leta 1700: 23% (gl. op. 47).

⁴⁹ Gl. op. 19.

⁵⁰ Tudi v prvi tretjini 18. stoletja je bilo razmerje nemških in slovenskih priimkov obdavčencev zelo uravnoteženo; leta 1711: 35,5% slovenskih in 37,5% nemških, leta 1732: 36,5% slovenskih in 37,5% nemških (Zgodovinski arhiv Celje, Mestni magistrat Celje, šk. 33).

⁵¹ Leta 1691 sta nemški oz. slovenski priimek nosila povsem enaka deleža mestnih obdavčencev (43%), leta 1698 pa je znašalo razmerje 46,5% : 38% v korist slovenskih priimkov (StLA, *Landschaftliches Archiv*, Sch. 327, Heft 1140).

⁵² F. Stele, *Potovanje* (kot v op. 41), str. 305.

drugo nedeljo je v mestni subvikariatni cerkvi prvič izpričano za čas pred vizitacijo leta 1652, čemur pa je vsaj prehodno sledilo spet samo nemško pridiganje. Da so bile pridige v mestu nekaj resnično izključno nemške, so potrdili tudi sami (vodilni) meščani leta 1697, ko so se pritoževali, da je zdaj v mestni cerkvi na veselje okoliških kmetov več slovenskih kot nemških pridig.⁵³ V prvi polovici 18. stoletja so v mestu slej ko prej uravnoveženo pridigali v obeh jezikih, pri čemer se je mestno predstojništvo leta 1734 zavzemalo, naj bo osrednja nedeljska in praznična pridiga nemška,⁵⁴ iz šestdesetih let pa imamo verodostojno poročilo o slabem obisku in posledičnem opuščanju nemških pridig ob določenih nedeljah v letu.⁵⁵

Z manj podatki o rabi jezikov v cerkvi razpolagamo za Celje in zlasti za Slovensko Bistrico, pri kateri najbolj pogrešamo poročila iz zgodnejše dobe. V obeh mestih je prednostni položaj vseskozi ohranjala slovenščina, kar pa je presojati tudi v luči dejstva, da sta bila župnijska sedeža, drugače kot pri Slovenj Gradcu, v samem mestu in da sta obe župniji vključevali slovensko podeželsko okolico. Tako je imel celjski mestni župnik konec 16. stoletja nemškega in slovenskega pridigarja,⁵⁶ sredi 18. stoletja pa se poleg nemške in pogostejše slovenske pridige omenja izključno le slovenska kateheza.⁵⁷ V manjši Slovenski Bistrici, kjer je bil delež enoznačno nemških priimkov – slaba tretjina – tako v začetku 17. kot sredi 18. stoletja sicer le malo nižji kot v Celju, je imela nemščina manj veljave v župnijski pastoralni, a so zato za nemške pridige v samostanski cerkvi skrbeli minoriti, priseljeni v začetku 17. stoletja iz Celja.⁵⁸ Nemško pridiganje je postalo obveznost župnijske duhovščine šele z ukinitvijo samostana v jožefinski dobi.⁵⁹

Ostane nam še pogled na tretji tip, tj. na izrazito slovenska mesta. Na Kranjskem se jih je mednje uvrščalo kar 11 od 13, na Spodnjem Štajerskem pa le obe obmejni mesteci. Dejstvo, da v nobenem niso izpričane redne nemške pridige,⁶⁰ niti najmanj ne preseneča, če analiziramo priimke hišnih posestnikov. Sredi 18. stoletja se je namreč delež enoznačno nemških rodbinskih imen gibal v razponu med manj kot 5% pri Ložu in nekaj več kot 20% pri Brežicah in Radovljici, delež slovenskih pa – z izjemo male Radovljice (56%) – med dvema tretjinama in dobrimi 90%. V tem tipu mest nemško govoreča manjšina ni mogla priti do izraza, saj so jo sestavljale maloštevilne družine ali celo zgolj priseljeni posamezniki, za katerimi so pogo-

⁵³ Prim. J. Vrhovnik, Nekaj o slovenskih pridigah v Slovenjgradcu, ČZN XVII (1922), str. 33–34.

⁵⁴ NŠAL, Vizitacije, fasc. 5, vizitacija 1734, 10. 7. 1734; prim. J. Vrhovnik, Nekaj o slovenskih (kot v op. 53), str. 35.

⁵⁵ J. Vrhovnik, Nekaj o slovenskih (kot v op. 53), str. 35.

⁵⁶ Janez Höfler, Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in Slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja. Drei Verzeichnisse der Kirchen und Kapellen in Krain und Slowenischer Steiermark aus dem Ende des 16. Jahrhunderts (Viri za zgodovino Slovencev, Knjiga šesta), Ljubljana 1982, str. 64, 65.

⁵⁷ Anton Ožinger, Vizitacijski zapisniki (kot v op. 11), str. 147, 462, 653, 780. O rabi jezikov v Cerkvi prim. tudi M. Benedik – A. Kralj, Kapucini (kot v op. 11), str. 24.

⁵⁸ Najzgodnejši podatek o redni nemški pridigi pri minoritih je šele iz leta 1760 (A. Ožinger, Vizitacijski zapisniki, str. 30, 535), vendar je šlo nedvomno za starejšo prakso, saj so meščani ob ukinitvi samostana zatrdili, da so njihovi predniki samostan ustanovili (1614) za nemško bogoslužje (Jože Koropec, Mesto Slovenska Bistrica v 18. stoletju, v: Zbornik občine Slovenska Bistrica II, 1990, str. 67). O minoritskem samostanu v Slovenski Bistrici prim. J. Koropec, Svet okoli Slovenske Bistrice do leta 1700, v: Zbornik občine Slovenska Bistrica I, Slovenska Bistrica 1983, str. 134–135.

⁵⁹ Prim. J. Koropec, Mesto Slovenska Bistrica (kot v op. 58), str. 67–68.

⁶⁰ Gl. op. 11. – Zanimiv primer je Škofja Loka, za katero ni nobenih poročil o uporabi nemščine v mestnih cerkvah, so pa redne nemške pridige do srede 17. stoletja izpričane v župnijski cerkvi v Stari Loki, kamor je spadal mestni vikariat Škofja Loka; namenjene so bile okoliškemu nemško govorečemu kmečkemu življu, ki se je v naslednjem stoletju dokončno asimiliralo (prim. Pavle Blaznik, Škofja Loka in loško gospodarstvo (973–1803), Škofja Loka 1973, str. 335).

sto že v eni ali dveh generacijah ostali le še tuje zveneči priimki, ki dajejo vtis večje nemške navzočnosti od dejanske.⁶¹

Obvladovanje nemškega jezika med prebivalstvom je bilo v tem tipu mest slabo razširjeno, kar velja zlasti za zgodnejši čas. Tako imamo iz dobe reformacije in protireformacije več poročil o neznanju nemščine med vodilnimi meščani oziroma o njenem obvladovanju kot večščini.⁶² V tem času nemščine neveščih sodnikov ne zasledimo samo v malo pomembnih mestecih, ampak tudi v Škofji Loki⁶³ in dva celo v Ljubljani.⁶⁴ Poročila, ki pri mestnih funkcionarjih izpostavljajo neobvladovanje branja in pisanja ter z njima povezano neznanje nemščine, srečujemo nato pri manjših kranjskih mestih še globoko v 18. stoletje.⁶⁵ V takih pogojih se je moralo celotno mestno javno življenje odvijati v slovenščini, čeprav se je vse zapisovalo nemško. Iz zapisane nemščine so, kot pričajo viri, spet tolmačili v govorjeno slovensko besedo, in to ne le navadnim ljudem, temveč tudi večini v mestnem svetu.⁶⁶ Tako ne preseneča, da so se redki primerki slovenskih uradnih besedil ohranili zgolj iz izrazito slovenskih mest ter iz Ljubljane.⁶⁷

Podobno usodo kot nemški prišleki v tipu izrazito slovenskih mest so spričo jezikovno nestimulativnega okolja povsod doživljali tretjejezični priseljenci. Analiza priimkov samo potrjuje znano dejstvo, da je bilo med njimi daleč največ Italijanov.⁶⁸ Tako je italijanske priimke sredi 18. stoletja (1752–1754) zaslediti pri hišnih posestnikih v polovici obravnavanih mest, od tega največ v Ljubljani, kjer se je njihov odstotek med hišnimi posestniki bližal dvajsetini (4,8%).⁶⁹ Edinole v kranjski prestolnici je izpričano tudi redno nedeljsko pridiganje v italijanščini, in sicer sredi 17. stoletja, ko je priseljevanje iz italijanskih dežel doživljalo svoj zadnji vrhunec.⁷⁰

⁶¹ Podobno so za priseljenci ostajali slovenski priimki v mestih nemškega dela Štajerske; takih je bilo, denimo, v začetku 18. stoletja med hišnimi posestniki Knittelfelda blizu desetina (!) (StLA, Landschaftliches Archiv, Herdsteuer 1705/09, St. 6, Stadt Knittelfeld, 13. 12. 1706).

⁶² Prim. August Dimitz, *Urkunden zur Geschichte der Reformation in Krain aus den Jahren 1540 bis 1634, v: Mittheilungen des historischen Vereins für Krain XXII (1867)*, str. 82, 83, 96, 97.

⁶³ Sergij Vilfan, Poročilo o kontroli krčmarskih meril iz leta 1579, v: *Kronika 36 (1988)*, str. 241; prim. tudi S. Vilfan, *Pravna zgodovina (kot v op. 9)*, str. 459.

⁶⁴ Po besedah deželnega vicedoma je bil nemščine nevešč Nikolaj Durlach (Duelacher), ljubljanski mestni sodnik v letih 1587–1595 (A. Dimitz, *Urkunden zur Geschichte (kot v op. 62)*, str. 82), v začetku 17. stoletja pa Janez Kumberger, sodnik s prav tako nemško zvenečim priimkom, ni znal (nemško) brati (A. Kaspret, *Aus dem Tagebuche eines krainschen Edelmannes (1606–1608)*, v: *Mittheilungen des Musealvereins für Krain VIII (1895)*, str. 61). Prim. tudi Boris Golec, »Butale so vas, pa ji pravijo mesto«. Butalstvo spodnjekranjske purgarije v predrazsvetljenski dobi, v: *Zgodovina za vse IV (1997)*, št. 2, str. 38.

⁶⁵ V tem pogledu so zgovorna poročila iz štirih dolenjskih mest v prvih dveh desetletjih 18. stoletja: v Metliki zna poleg mestnega sodnika brati in pisati nekaj mož, v Črnomlju sodnik in pisar, v Višnji Gori od vseh meščanov samo sodnik in v najmanjši Kostanjevici celo samo pisar (B. Golec, *Butale so vas (kot v op. 64)*, str. 38). Razumljivo je torej, zakaj se je Višnjan Matija Kuntara leta 1739 samovšečno naslovil kot »der teutschen sprach kündiger bürger« (ARS, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W I–14, predstavljeno 26. 6. 1739).

⁶⁶ Prim. A. Svetina, *Metlika. Dve razpravi iz pravne zgodovine mesta in okolice, Ljubljana 1944*, str. 16; Boris Golec, *Iz zgodovine pisarniške slovenščine v 1. polovici 18. stoletja, v: Arhivi XXIV (2001)*, str. 108.

⁶⁷ Znani slovenski uradni zapisi mestne proveniencie izvirajo iz Ljubljane, Kamnika, Kranja, Loža, Višnje Gore, Metlike in Ormoža. Pregled besedil z napotki na nahajališča in objave gl. zlasti v: J. Koruza: *O zapisanih primerkih (kot v op. 8)*, str. 198, 245–246, 248, 250; prim. tudi Ema Umek (ur.), *Iz roda v rod. Pričevanja o slovenskem jeziku (Publikacije Arhiva SR Slovenije, Katalogi, Zvezek 5)*, Ljubljana 1982, str. 23, 31, 33, 48, 50, 51, 56; za Ormož: Anton Klasinc, *Ormož skozi stoletja v luči arhivskih virov, v: Ormož skozi stoletja, Maribor 1973*, str. 76; za Metliko: Modest Golia, *Slovenica v spisih metliškega čevljarskega ceha, v: ZČ V (1951)*, str. 214–222.

⁶⁸ O priseljevanju Italijanov gl. Ferdo Gestrin, *Italijani v slovenskih deželah od 13. do 17. stoletja, v: ZČ 35 (1981)*, str. 223 sl.

⁶⁹ Ljubljani sta po deležu italijanskih priimkov med hišnimi posestniki sledila Celje (4,1%) in Maribor (3,4%).

⁷⁰ M. Golia, *Slovenica I (kot v op. 7)*, str. 133. Vsaj občasne, če že ne redne italijanske pridige so bile v Ljubljani že pred letom 1547 (prim. I. Vrhovnik, *Slovenščina (kot v op. 41)*, str. 36; L. Žnidaršič–Golec, *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila (Acta ecclesiastica Sloveniae 22)*, Ljubljana 2001, str. 145, op. 609; Anton Svetina, *Protestantizem v Ljubljani, v: II. Trubarjev zbornik, Ljubljana 1952*, str. 161).

Možnost ohranjanja iz roda v rod je pri nemščini v razliko od italijanščine temeljila na drugačnih, neprimerno ugodnejših osnovah, kakršni sta bili zlasti državni okvir in družbena veljava nemškega jezika. Osnovni pogoj, brez katerega nemščina v zgodnjem novem veku v nobenem mestu ne bi mogla sama po sebi prodreti na vidnejše mesto, pa je vendarle predstavljala šele zadostna kritična masa nemško govorečega življa, povezana s stalnim pritokom nemškega etničnega elementa.

Za ponazoritev povedanega si na primeru dveh štajerskih obdravskih mest oglejmo, kako je različna intenzivnost priseljevanja iz nemškega prostora ohranjala na eni strani poudarjeno nemško zunanjo podobo Maribora ter na drugi slovenski značaj malega Ormoža. Kot kažejo rezultati raziskav o izvoru mariborskih meščanov do leta 1600, jih je že tedaj iz krajev severno od slovenske etnične meje prihajala več kot polovica.⁷¹ Zanesljivejši in še zgovornejši so podatki za poznejši čas: tako je bilo v času od 1762 do 1836 med vsemi novosprejetimi meščani Maribora nad 70% priseljencev, od tega samo četrtnina iz današnjega slovenskega prostora (25%), iz nemških dežel pa dobra polovica (55%) ali dobri dve tretjini (69,5%), upošteva tudi dvojezične češke dežele in Koroško.⁷² V pogledu krajevnega izvora prebivalstva razpolagamo za Ormož z naravnost edinstvenim virom – zasebnim popisom mestnih prebivalcev iz leta 1724, ki navaja krajevno poreklo domala sleherne odrasle osebe v mestu.⁷³ Če se omejimo samo na hišne gospodarje, jih je od skupno 68, od tega 10 žensk, izviralo iz nemških krajev le sedem ali ena desetina (10,3%) ter dva iz čeških dežel.

Predstavljeni prikaz jezikovne podobe mest, utemeljen na analizi priimkovnega fonda hišnih posestnikov in poročil o javni rabi jezikov, je razumljivo zelo shematičen. Jezikovne razmere in z njimi povezane navade v mestnih okoljih predstavljajo namreč precej kompleksnejšo problematiko. Marsikje je bila, denimo, razširjen pojav funkcijska dvo- in večjezičnost, kar nas nujno privede na področje sociolingvistike oz. mikrosociolingvistike, ki pa ga moramo spričo pičle dokumentiranosti pustiti ob strani. Sklepamo lahko, da so se glede javne rabe jezikov v vsakem mestu vzpostavila lastna pravila, ki so jim v največji meri dajali ton meščani, močan podton nižji sloji, nadalje lokalna tradicija, interakcija z mestno okolico in končno tujci. Posameznikovo jezikovno obnašanje so poleg samega obvladovanja jezikov narekovali še potreba, krajevna praksa ter uporabnost v različnih jezikovnih situacijah in mikrookoljih, začenši z družinskim. Jezik tako ni bil vezan samo na osebo ali skupino, temveč tudi ali celo predvsem na jezikovno situacijo, pri čemer seveda ne smemo pozabiti na medjezikovne interference, zagotovo najbolj opazne v adaptirani nemški, a tudi v lokalno nemščino prevzeti slovenski leksiki.

V splošnem pa lahko sklenemo, da je v obravnavanih mestih, ki so bila vsa razen Kočevja obdana s slovensko okolico, posameznik laže shajal brez znanja nemščine kakor brez slovenščine. Zavoljo objektivnih okoliščin so namreč tudi v mestih s poudarjeno nemškim značajem skoraj vsi domačini vsaj za silo obvladali slovensko, o čemer obstajajo pričevanja sodobnikov za Maribor prve polovice 19. stoletja, tj. v času, ko je bil jezik sicer že izrazito

⁷¹ Iz podatkov N. Weissa (*Die Bürger* (kot v op. 2), str. 38–45) o potencialnem in mestoma tudi dejanskem krajevnem izvoru mariborskih meščanov do 1600 je mogoče izračunati, da je četrtnina (25%) izvirala iz neposrednega mestnega zaledja (*Umland*) in slaba polovica (49%) iz današnjega slovenskega prostora, vključno z mesti.

⁷² Izračunano po objavljenih podatkih v: Antoša Leskovec, *Politični in kulturni razvoj Maribora 1752–1850*, v: *Maribor skozi stoletja*, Razprave I, Maribor 1991, str. 195–197.

⁷³ *Zgodovinski arhiv v Ptuj, Arhiv mesta Ormož*, šk. 1, *Popis prebivalstva mesta Ormož 1724*. – Od 58 moških hišnih gospodarjev jih ima nemški oz. nemško zveneči priimek blizu dve petini (22 ali 38%). Etničnih Nemcev je bilo v resnici v najboljšem primeru dobra četrtnina (16 ali 27,5%), od teh pa se jih je samo 8 ali 14% priselilo iz nemškega prostora, med njimi dva iz čeških dežel, preostali pa iz spodnještajerskih mest in trgov, vključno z Ormožem.

vezan na socialno kategorijo.⁷⁴ Iz zgodnejšega časa sta v tem pogledu zgovorni poročili o jezikovnem znanju Slovenjgradčanov, in sicer v dveh časovnih izsekih, ko se je v mestni cerkvi pridigalo samo nemško. Potopisec Blotius navaja v 70-ih letih 16. stoletja, da obvladajo meščani oba jezika,⁷⁵ po pričevanju mestnega sodnika pa je bilo leta 1652 v mestu malo meščanov, ki ne bi znali slovensko, ter mnogo takih, ki niso obvladali nemško.⁷⁶ V tej zvezi velja omeniti, da še tako dobre kvalifikacije ob nezadovoljivem znanju slovenskega jezika niso zadoščale za pridobitev službe mestnega pisarja.⁷⁷

Znanje in razumevanje nemščine je bilo nasprotno bistveno manj razširjeno med prebivalstvom izrazito slovenskih mest, a so se proti sredi 18. stoletja postopoma tudi tu začeli kazati premiki. Tako so nepreklicno minili časi, ko celo mnogi mestni funkcionarji niso bili niti malo večji "državnega jezika". Razširitev dejanskega ali vsaj namišljenega obvladovanja nemščine se od srede stoletja kaže v dejstvu, da so mestni sodniki na Kranjskem drug za drugim pred deželnimi oblastmi prenehali prisegati slovensko, med njimi kot zadnji sodniki iz miniaturnih polruralnih mestec.⁷⁸

Kot smo povedali že uvodoma, je jezikovna podoba naših mest od terezijanske, zlasti pa od jožefinske dobe dalje doživljala čedalje hitrejšo in občutnejšo spremembo. Jezikovna diferenciacija prebivalstva je postopoma, čeprav le začasno, dobila izrazito socialno obeležje, povezano z vsestranskim pospeševanjem nemščine kot državnega jezika, z njeno spremenjeno vlogo v izobraževalnem sistemu in nenazadnje z njeno modnostjo.⁷⁹

Proces jezikovne nivelizacije na socialni osnovi se je, kot kaže, začel že zgodaj v štajerskih mestih z znatnim deležem nemškega prebivalstva, kjer so za to obstajali najugodnejši pogoji. Socialno bolj stoječi del prebivalcev nenemškega rodu je materinsko slovenščino najprej v občevarju navzven, nato pa vse bolj tudi v zasebnem krogu, vse bolj zamenjeval z nemščino. Tako se je župnik v Slovenski Bistrici že leta 1760 pritoževal, da hodijo mnogi župljani, ki nemško niti ne razumejo, namesto k slovenski pridigi raje k nemški v minoritsko cerkev.⁸⁰ Odras spremenjenih jezikovnih razmerij v Mariboru slejkoprej predstavlja dokončno

⁷⁴ A. Leskovec (Politični (kot v op. 72) str. 199, 210) se sklicuje na pričevanja D. Trstenjaka, R. Puffa in A. Krempla; slednji je jezikovno znanje Mariborčanov označil kot »notslowenisch«. Prim. tudi Janez Cvirm, Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914), str. 10–12.

⁷⁵ F. Stele, Potovanje (kot v op. 41), str. 305.

⁷⁶ NŠAL, Kapiteljski arhiv Ljubljana, fasc. 52/9, pag. 26; prim. J. Vrhovnik, Nekaj o slovenskih (kot v op. 41), str. 33.

⁷⁷ Zavrnitev kandidata za mestnega pisarja zaradi neznanja »der windischen Sprach« ne srečamo konec 16. stoletja le v izrazito slovenski Metliki (A. Dimitz, Urkunden zur Geschichte (kot v op. 62), str. 97), temveč tudi v tedaj zelo nemškem Slovenj Gradcu, in sicer z utemeljitvijo: »sintemallen er der windischen sprachen, so bei uns gengig (!), unerfahren« (Josip Mravljak, Protestantizem v Slovenjem Gradcu, v: Slovenj Gradec ob 700 letnici, Slovenj Gradec 1951, str. 34).

⁷⁸ Med letoma 1750 in 1771 je 25 krat slovensko priseglo 17 novoizvoljenih sodnikov, in sicer – pomenljivo – iz vseh deželnoknežjih mest razen iz Ljubljane, Novega mesta in Krškega, zadnji med njimi ravno iz najmanj pomembnih mestec Loža, Črnomlja in Kostanjevice (Peter Ribnikar, Slovenska prisežna obrazca iz srede 18. stoletja, v: Jezik in slovtvo (Ljubljana) XIX (1973/74), str. 260–262).

⁷⁹ Prim. S. Vilfan, Rechtsgeschichte (kot v op. 14), str. 212. – To dobo nazorno označuje opis, ki ga je o jezikovnem stanju v rodnem spodnještajerskem trgu Šoštanj podal Josip Vošnjak: »Mi /otroci/ iz trga smo večinoma že od doma znali nemško. V naši hiši smo med seboj navadno nemško govorili, toda znali smo tudi slovensko. Čutili pa se nismo ne za Nemce, ne za Slovence, ker se za narodnost sploh nikdo ni menil do l. 1848. in nam je jezik le bil sredstvo, da se sporazumemo med seboj in z drugimi.« (Josip Vošnjak, Spomini, Prvi zvezek, Ljubljana 1905, str. 15–16). – Prim. tudi J. Cvirm, Trdnjavski trikotnik (kot v op. 74), str. 9–12. – O spremembah v izobraževalnem sistemu prim. Vlado Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem I., Ljubljana 1988, str. 151 sl.; prim. Jože Ciperle, Oris razvoja šolstva na Slovenskem v drugi polovici 18. stoletja, v: Obdobje razsvetljenstva v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Ljubljana 1979, str. 431 sl.

⁸⁰ A. Ožinger, Vizitacijski zapisniki (kot v op. 11), str. 535.

izrinjenje slovenskih pridig iz mesta v predmestje,⁸¹ v osemdesetih letih 18. stoletja pa srečamo tudi že zahteve po nemški pridigi in katezezi v dotlej izrazito slovenskem Ormožu in Novem mestu, čeprav v obeh mestih še v povezavi z začasno močnejšim dotokom nemškega življa.⁸²

Končno se nam domala vsiljuje vprašanje, v kolikšni meri je glede ugotovljenih regionalnih razlik med kranjskimi in spodnještajerskimi mesti moč potegniti vzporednice med obravnavano »prednacionalno dobo« in znano štajersko–kranjsko dihotomijo s konca 19. in začetka 20. stoletja, ko so vsa spodnještajerska mesta – vključno z nekoč poudarjeno slovenskima Ormožem in Brežicami – po svoji zunanji podobi izrazito nemška, kranjska pa, z izjemo Kočevja, poudarjeno slovenska.⁸³ Eno je pri tem gotovo: nastavki poznejšega stanja so v zgodnjem novem veku več kot očitni. Občutne razlike med deželama v desetletjih pred razpadom monarhije torej niso nastale šele kot plod procesov moderne dobe zadnjega stoletja, ampak so bile v glavnem nadaljevanje stanja, segajočega globoko v stoletja pred oblikovanjem moderne narodne zavesti. V 19. stoletju je sicer prišlo do opaznih premikov v jezikovni podobi posameznih, zlasti štajerskih mest, kar pa se v širšem kontekstu kaže predvsem kot nivelizacija na regionalni – deželni osnovi: na Spodnjem Štajerskem v korist nemškega, na Kranjskem pa slovenskega jezika oziroma njegove politične in gospodarske moči.

Zusammenfassung

Regionale Unterschiede im Sprachbild bei der Bevölkerung der slowenischen Binnenstädte vom 16. bis zum 18. Jahrhundert

Boris Golec

Die Untersuchung des äußeren Sprachbildes aller 20 Binnenstädte des heutigen Slowenien hat gezeigt, daß die Wurzeln für die bekannte krainisch-steirische Dichotomie »slowenisch-deutsch« in den Jahrzehnten vor dem Untergang der Monarchie weit zurück in den Jahrhunderten, die der Herausbildung des modernen Nationalbewußtseins vorausgingen, zu suchen sind.

Aufgrund von Berichten über den Sprachgebrauch in der Öffentlichkeit, vor allem kirchlichen Predigten, sowie der Feststellung der ethnischen Herkunft des Familiennamensfonds können die Städte in drei Typen aufgegliedert werden: 1. ausgesprochen deutsche Städte, 2. zweisprachige Städte und 3. ausgesprochen slowenische Städte. Während in Krain der Typ der ausgesprochen slowenischen Stadt bei weitem überwog (11 von 13 Städten) – zu den ausgesprochen deutschen Städten gehörte nur Kočevje (Gottschee), zu den zweisprachigen aber Ljubljana (Laibach) – zeigten die sieben untersteirischen Städte ein wesentlich anderes Sprachbild. Ausgesprochen slowenisch waren nur die Grenzstädtchen Brežice (Rann) und Ormož (Fridau), drei mittelgroße Städte (Celje/Cilli, Slovenska Bistrica/Windischfeistritz und Slovenj Gradec/Windischgraz werden zu den zweisprachigen gezählt, die beiden bedeutendsten (Maribor/Marburg und Ptuj/Pettau) gehörten zum Typ der ausgesprochen deutschen Stadt. Die Grundbedingung für den Weiterbestand der deutschen Sprachgemeinschaft und ihrer Sprache in den Städten mit durchaus slowenischem Hinterland bildete bei allen Städten ein ausreichender und kontinuierlicher Zuzug deutscher Zuwanderer.

Das Bild begann sich von der Zeit des aufgeklärten Absolutismus an wesentlich zu verändern, als der Gebrauch der deutschen Sprache als favorisierter Staatssprache zunehmend zum sozialen Faktor wurde, und es auch unter der Stadtbevölkerung, vor allem in der Steiermark, zu einer zeitweiligen sprachlichen Nivellierung auf sozialer Grundlage kam.

⁸¹ Gl. op. 39.

⁸² Prim. Nada Jurkovič, Šolstvo (1676–1847) in bratovščina sv. Rešnjega telesa (1661–1787) v Ormožu, v: Ormož skozi stoletja III, Ormož 1988, str. 166; Ivan Vrhovec, Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1891, str. 146.

⁸³ O jezikovni podobi mest v luči t.i. občevalnega jezika po zadnjem avstrijskem ljudskem štetju leta 1910 gl. Spezialortrepertorium der österreichischen Länder. Bearbeitet auf grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, IV. Steiermark, V. Kärnten, VI. Krain, Wien 1918.

Božo Grafenauer

Slovenska država med centralizmom in regionalizmom*

Uvodne opredelitve

1.

Od sprejema Ustave Republike Slovenije (sprejeta je bila 23. decembra 1991), ki predstavlja, skupaj s Temeljno ustavno listino o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije (ta je bila sprejeta 25. junija 1991)¹, ključni in temeljni ustavnopravni akt samostojne in neodvisne države Republike Slovenije, je minilo že skoraj 11 let. Po dveh spremembah ustave, ki sta se nanašali na ureditev lastninske pravice tujcev in na volitve poslancev Državnega zbora², tečejo ravno sedaj razprave o številnih vloženi predlogih za spremembo ustavnega besedila. Med temi imajo, poleg sprememb, povezanih z vključevanjem Slovenije v mednarodne integracije, posebno mesto spremembe na področju lokalne samouprave, ki naj bi omogočile regionalizacijo Slovenije, decentralizacijo in boljše možnosti enakomernega regionalnega razvoja v vsej Sloveniji. Za doseg navedenega pa bi bilo (po mnenju predlagateljev) potrebno spremeniti 143. člen ustave, in to tako, da pokrajine kot širše samoupravne lokalne skupnosti ne bi bile več neobvezna oblika povezovanja občin, temveč obvezna sestavina ustavne ureditve Slovenije. Ustanovitev pokrajin torej ne bi bila več prepuščena spontanin in prostovoljnim odločitvam občin, kar pomeni, da pokrajine ne bi bile več predvidene kot »kreacija« občin, temveč države, saj bi o njihovi ustanovitvi odločil (po ustreznem postopku in pridobljenih mnenjih občin) Državni zbor z zakonom.

Glede na to, da je predlagatelj sprememb ustave na področju pokrajinske ureditve Vlada Republike Slovenije³ je torej tudi pri njej prevladalo stališče, da so pokrajine v Sloveniji potrebne oziroma nujne, da pa je ovira za njihov nastanek veljavno ustavno besedilo – razrešitev te sistemsko ovire za ustanovitev pokrajin in s tem regionalizacijo Slovenije pa vidijo v vzpostavitvi drugačnih ustavnopravnih temeljev. Uvajanje pokrajin v politično ureditev države naj tako ne bi bila samo ustavna možnost, temveč obveznost, saj bi bil Državni zbor zavezan, da stori vse potrebno za zakonsko ureditev in ustanovitev pokrajin.

Predlagano novo ustavno besedilo 143. člena ustave naj bi se glasilo:

»Pokrajina je širša samoupravna lokalna skupnost.

---

* Referat na 31. zborovanju slovenskih zgodovinarjev »Regionalni vidiki slovenske zgodovine«; Maribor, 10. – 12. oktobra 2002.

¹ Ustava Republike Slovenije je objavljena v Uradnem listu Republike Slovenije, št. 33/91-I; Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije pa je objavljena v Uradnem listu Republike Slovenije, št. 1/91-I, popravek pa v št. 19/91)

² Spremembi sta objavljeni v Uradnem listu Republike Slovenije, št. 42/97 in 66/00;

³ Predlog za začetek postopka za spremembo Ustave Republike Slovenije je objavljen v Poročevalcu Državnega zbora RS, št. 100/2001 z dne 22.12.2001.

Že pred tem pa je skupina poslancev DZ v letu 1999 vložila v proceduro predlog za začetek postopka za spremembo Ustave Republike Slovenije (glej: Poročevalec Državnega zbora Republike Slovenije, št. 21 z dne 21.4.1999), s katerim so predlagala črtanje 143. člena ustave, ki obravnava (po njihovih navedbah) pokrajino kot zgolj neobvezno obliko medobčinskega sodelovanja in predstavlja oviro za ustanovitev pokrajin.

Pokrajina se ustanovi z zakonom za opravljanje zadev širšega pomena in za opravljanje z zakonom določenih zadev regionalnega pomena«⁴.

2.

Pojem regije (regionalizacije, regionalizma) izhaja iz latinske besede regio, ki pomeni pokrajino, območje, predel ali ozemlje, ki ga označujejo podobne ali istovetne naravne in/ali družbeno-gospodarske značilnosti⁵. Pri raznih izpeljavah tega pojma velja, da se v njem skriva več pomenov – tako v političnem kot tudi v strokovnem in znanstvenem smislu. Sicer pa se z regijskimi problemi in vprašanji ukvarjajo različne vede, od katerih skuša vsaka s svojega vidika odkrivati in evidentirati življenjske tokove, ki so značilni prav za določen prostor in ga oblikujejo v dejansko interesno povezano življenjsko skupnost s centralnim naseljem h kateremu gravitira največ tokov.

Problematika regij in regionalizma je torej izrazito kompleksna, pri njej pa se prepletajo politični, pravni, sociološki, geografski, ekonomski, zgodovinski idr. elementi. V tem prispevku so izpostavljena le nekatera vprašanja ustavnopravne narave regionalizma, predvsem regij kot sestavine pravne ureditve – to je kot pravnosistemske institucije, za katero se v Ustavi Republike Slovenije uporablja termin »pokrajina«. Poleg tega se v naši ustavi uporablja tudi generični pojem »širša samoupravna lokalna skupnost«, ki v nekem smislu zaobsega vso pestrost regionalnih skupnosti, kot jih poznajo v raznih evropskih državah.

Sicer pa lahko v upravno-političnem smislu rečemo, da gre pri regiji za vmesni prostor med državo in občinami, prostor na katerem se pojavljajo aktualne potrebe, povezane z gradnjo prometnih, komunalnih in drugih infrastrukturnih objektov regionalnega pomena, na katerem obstajajo zahteve za izvajanje nalog na področju načrtovanja in planiranja v prostoru, varstva okolja, zagotavljanja oskrbe z energijo... – skratka vse tiste potrebe in naloge za njihovo zadovoljitev, ki se morajo upoštevati in uresničevati na širšem zaokroženem območju. Ta vmesni prostor, kjer nastajajo in se razrešujejo problemi, ki temeljijo na eni strani na interesih države, na drugi strani pa na interesih lokalnega pomena, označujemo kot regijo⁶.

Ugotovimo lahko, da je v tezah našega Zakona o pokrajinah⁷ zapisano, da temelji pokrajina na ozemeljski, gospodarski, politični, kulturni in zgodovinski povezanosti prebivalcev, ki omogoča uravnotežen razvoj v občinah, pokrajini in državi. V Zakonu o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja⁸, ki opredeljuje statistične regije pa je regija opredeljena kot funkcionalna ozemeljska enota za izvajanje regionalne strukturne politike, to je razvojnih aktivnosti, programov in ukrepov države, lokalnih skupnosti in drugih nosilcev organiziranih interesov

⁴ Pokrajine bi opravljal tri kategorije nalog: to so lokalne zadeve oziroma naloge širšega pomena, naloge regionalnega pomena in naloge državne uprave, prenesene na pokrajine. Lokalne zadeve širšega pomena so izvirne naloge pokrajin zlasti na področju komunalne infrastrukture in komunalnih storitev, ki gredo preko meja občin ali preko zmogljivosti občin, pa tudi na področju pospeševanja gospodarstva in dejavnosti javnih služb lokalnega pomena, ki presegajo zmogljivosti občin. Naloge regionalnega pomena pa se zlasti nanašajo na prostorsko planiranje, skladni regionalni razvoj, varstvo okolj, promet in zveze ter posamezne dejavnosti na področju javnih služb regionalnega pomena (bolnice, muzeji, gledališča, arhivi...). Za obe vrsti navedenih nalog v obstoječi ureditvi ni ustreznega institucionalnega nosilca.

⁵ Pojem regije in regionalizacije je obsežno opredelil prof. dr. Igor Vrišer (glej: Regionalizacija Slovenije, IB Revija za strokovna in metodološka vprašanja gospodarskega, prostorskega in socialnega razvoja Slovenije, št. 9-10-11/1997), ki je tudi prikazal večpomenski pojma na raznih strokovnih področjih.

⁶ Sistematično in obsežno obravnava vprašanje regij in regionalizma Janez Šmidovnik v delu Lokalna Samouprava, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1995.

⁷ Predlog zakona o pokrajinah s tezami za normativno ureditev je objavljen v Poročevalcu Državnega zbora Republike Slovenije, št. 26 z dne 16.4.1998.

⁸ Objavljen je v Uradnem listu Republike Slovenije, št. 60/99 z dne 29.7.1999.

na regionalni ravni za doseganje razvojnih ciljev ob upoštevanju skladnega regionalnega razvoja.

Pokrajina je opredeljena tudi v Zakonu o lokalni samoupravi⁹, kjer je v 72. členu določeno, da se občine zaradi urejanja in opravljanja lokalnih zadev širšega pomena lahko povezujejo v pokrajine. »Pokrajina se ustanovi na širšem geografsko zaokroženem območju, na katerem se odvija pomemben del družbenih, gospodarskih in kulturnih odnosov tam živečega prebivalstva in na katerem je – glede na površino ozemlja, število prebivalstva ter obstoječih in potencialnih gospodarskih zmogljivosti – mogoče planirati razvoj, ki bo pospeševal gospodarsko, kulturno in socialno ravnotežje v pokrajini in državi«.

V okviru tega sestavka je pojem regija (pokrajina) uporabljen za označevanje druge ravni lokalne samouprave oziroma za označevanje širše samoupravne lokalne skupnosti. To je v smislu kot je pokrajina opredeljena v veljavnem ustavnem besedilu, predvsem pa kot je opredeljena v predlogu za spremembo ustave, po katerem je pokrajina samoupravna lokalna skupnost, ki opravlja lokalne zadeve širšega pomena, z zakonom določene zadeve regionalnega pomena in zadeve iz državne pristojnosti, ki jih nanjo (v izvrševanje) prenese država.

3.

Kot smo navedli se pri vprašanju teritorialne (regionalne) členitve države prepletajo geografski, sociološki, pravni, ekonomski, zgodovinski in drugi vidiki, odločitve o (ustavno)pravni ureditvi v določenem trenutku pa so zmeraj tudi pomemben odraz uresničevanja oblasti, torej političnih interesov.

Nekatera pravno-teoretična izhodišča za razmerje med (centralno) državo in lokalno oziroma regionalno samoupravo

1.

V vseh sodobnih državah poleg »centralnih« organov, ki svoje naloge opravljajo za ozemlje celotne države, obstajajo tudi »necentralni« organi, ki so pristojni za opravljanje zadev iz svojega delovnega področja na nekem ožjem območju države. Izhodišče za to je dejstvo, da obstajajo nekateri splošni interesi vseh državljanov, in dejstvo, da obstajajo tudi »ožji«, posebni interesi (»lokalni in regionalni interesi«), ki jih »centralna oblast« ne more ugotoviti in spoznati ter zadovoljiti vseh raznolikih interesov in potreb prebivalcev v državi – zato »prepušča« prebivalcem oziroma njihovim skupnostim, da na določenih območjih skrbijo za svoje posebne, lokalne oziroma regionalne interese. V tem je pravzaprav bistvo ideje decentralizacije. Sicer pa je, kadar govorimo o centralizaciji in decentralizaciji, mogočih več pristopov (gre za pojme, katerih vsebino je potrebno vedno obravnavati v zvezi z družbeno stvarnostjo v vsaki posamezni državi), v realnem življenju pa je med njima možnih cela vrsta kombinacij. Praktično organizirati javno upravo, predvsem državno upravo in lokalno samoupravo, pravzaprav pomeni najti pravo kombinacijo med idejo upravne centralizacije in decentralizacije. Vzpostavitev določenega ravnotežja pri tem je danes eno najpomembnejših vprašanj delovanja in organizacije vsake države.

Na splošno lahko ugotovimo, da je v sodobnih državah na določenih področjih njihovega delovanja nujen centralizem (nemoteno življenje in povezanost vseh delov družbe pogojuje visoko stopnjo poenotenosti, usklajenosti v organizaciji vseh oblik aktivnosti moderne družbe; vsak sistem, torej tudi država, zahteva za zagotovitev svojega obstoja določeno osredotočenje,

⁹ Uradni list RS, št. 72/93, 57/94, 14/95, 63/95, 26/97, 70/97, 10/98, 74/98, 70/00.

povezanost in koordiniranje javnih nalog...), po drugi strani pa je na nekaterih področjih nemoteno in normalno izvrševanje nalog mogoče samo v okviru organizacijskega načela, ki ga imenujemo decentralizacija. Pri tem v najširšem smislu z decentralizacijo označujemo vsako slabljenje neposrednega vpliva določenega centra nekega organiziranega sistema na dele tega sistema. Tako je pri teritorialni decentralizaciji teritorialna enota, na katero se prenesejo naloge, v določenem smislu in obsegu podvržena vplivu, ki izhaja iz te enote, torej različnem od centralnih državnih organov. V navedenem smislu ima decentralizacija političen prizvok oziroma se nam kaže predvsem kot vprašanje politične narave.

S pojmom decentralizacije sistemov (predvsem upravnih) pogosto zajemamo prenašanje funkcij s centra sistema na njegove posamezne dele. Pri tem gre za prenašanje treh temeljnih funkcij: odločanja, izvrševanja in kontrole. Funkcije je možno prenašati v različnem obsegu, tako da je od tega odvisna stopnja decentralizacije. V primeru nizke stopnje decentralizacije prenesemo samo del funkcije izvrševanja, medtem ko lahko v primeru zelo visoke stopnje decentralizacije prenesemo v celoti funkciji odločanja in izvrševanja, poleg tega pa tudi del funkcije kontrole, tako da državi ostane samo ustrezen del funkcije kontrole.

Posebej je pomembno, da decentralizacija ni samo neke vrste tehnični proces, ampak lahko večkrat v sebi nosi izrazite vrednostne elemente oziroma interesni naboje. Od uresničevanja interesov sta odvisna tudi obseg in vrsta decentralizacije, saj njihova večja ali manjša prisotnost neposredno vpliva na izbor med različnimi možnimi njenimi modeli. Decentralizacija upravnih sistemov ima tako dva različna vidika: upravno-tehničnega in interesnega. Cilj prvega je doseči čim večjo racionalnost in učinkovitost upravljanja, medtem ko je cilj drugega približati oziroma povečati možnost uresničevanja in uveljavljanja interesov dejanskim potrebam njihovih nosilcev.

Omenjena izhodišča decentralizacije upravnih sistemov so temelj razmerja med upravno decentralizacijo in lokalno oziroma regionalno samoupravo¹⁰. Temeljni cilj upravne decentralizacije (v starejši literaturi jo zasledimo tudi pod pojmom upravne dekoncentracije)¹¹ je

¹⁰ Več o tem: Trpin Gorazd: Upravna teritorializacija, Regionalizem v Sloveniji – zbornik, ČZ Uradni list Republike Slovenije, Ljubljana, 1998; Reforma javne uprave v Sloveniji – stanje in perspektive, V. dnevi slovenske uprave Portorož 98 – zbornik referatov, Visoka upravna šola Ljubljana, Ljubljana 1998. Glej tudi: Božo Grafenauer: Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacijske strukture; Pravna fakulteta Univerze v Mariboru, Maribor, 2000, strani 71-80).

¹¹ S pojmom centralizma razumemo osredotočenje opravljanja upravnih nalog v centralnih organih oziroma v popolni odvisnosti od centra – izvajanje po neposrednih »direktivah« in pod kontrolo centralnih, najvišjih organov uprave. O upravni centralizaciji (ali tkim. togem centralizmu) bi lahko v najčistejši in najstrožji obliki govorili le v primeru, če bi za celotno državo obstajal samo en edini državni urad, v katerem bi bila skoncentrirana vsa javna uprava. To v praksi ni mogoče – zato se v vsaki sodobni državi v večji ali manjši meri pojavlja ideja decentralizacije. Decentralizacija pa je v okviru uprave oziroma javne uprave mogoča na dva načina, to je kot: 1. administrativna decentralizacija in 2. kot decentralizacija po (s pomočjo) samoupravah oziroma samoupravnih lokalnih enotah (za slednjo lahko rečemo, da je »prava« decentralizacija oziroma decentralizacija v ožjem smislu). Pogosto se v teoriji za upravno oziroma administrativno decentralizacijo uporablja termin dekoncentracija, s katerim se označuje izvajanje nalog v okviru državnih upravnih organov na lokalnem nivoju, ki so v »uradniški« podrejenosti proti centralni upravi, za decentralizacijo po samoupravnih lokalnih skupnostih pa termin decentralizacija, s katerim se označujejo naloge lokalne uprave, ki jih opravljajo lokalne skupnosti s priznano javnopravno osebnostjo, opravljajo pa jih po organih, ki so določeni (izvoljeni) od prebivalcev teh skupnosti. Na splošno velja, da so dekoncentrirani organi državne uprave bistveno drugače in bolj »podrejeni« osrednji državni oblasti, kot to velja za organe samoupravne lokalne skupnosti in sprejemanje njihovih odločitev. Lahko rečemo, da predstavlja dekoncentracija neko vmesno stopnjo in pomeni na eni strani odmik od centralizacije in na drugi strani približanje k decentralizaciji. Tudi za dekoncentracijo je namreč, kar sicer nesporno velja za decentralizacijo po samoupravah, značilna določena distanciranost od centrale in »približevanje javne uprave prebivalstvu«. Dekoncentracija je zaradi tega večkrat tudi prehodni stadij in dobra pripravljalna faza za decentralizacijo, ker je mnogo lažje prenesti zadeve na samoupravne organe iz lokalnih državnih upravnih organov kakor pa neposredno s centralnih državnih upravnih organov.

zagotoviti učinkovit in racionalen upravni proces. Uporabi se iz preprostega razloga, ker posameznih delov upravnega procesa ni mogoče učinkovito in racionalno izvesti v centru upravnega sistema, zato se jih prenese na dele sistema oziroma organe, ki pa so izrazito odvisnosti oziroma podrejeni centralnim organom, katerih organizacijski sestavni del so.

Povsem drugačna je situacija pri lokalni in regionalni samoupravi, kjer so interesi neposreden temelj decentralizacije upravnega sistema. Ti so bistveni element samega pojma lokalne samouprave, ki se oblikuje kot teritorialni upravni sistem na ožjem območju ravno iz razloga uresničevanja interesov, ki izvirajo iz nujnosti zadovoljevanja skupnih potreb, ki jih pogojuje sobivanje ljudi na določenem skupnem prostoru. Z vidika prenosa funkcij v zvezi z decentralizacijo gre pri lokalni samoupravi v prvi vrsti za prenos funkcije odločanja (o interesih), čemur logično sledi tudi prenos funkcije izvrševanja teh odločitev. Skupaj s tema dvema funkcijama se lahko prenese tudi del kontrole, medtem ko se del kontrole, ki naj zagotovi usklajeno delovanje vseh enot lokalne samouprave v okviru države, zadrži v centru. Upravna decentralizacija (dekoncentracija) in lokalna ter regionalna samouprava imata tako dve različni izhodišči.

2.

V vseh državah so za zagotovitev uresničevanja nalog na področju izvajanja prvenstveno oblastne funkcije države in zagotavljanja javnih potreb in interesov ljudi, ki se opravljajo v okviru izvršilne veje oblasti, oblikovane ožje teritorialne (lokalne) enote. Če gre pri teh le za območne organizacijske enote ter za tehnično in organizacijsko izvajanje nalog države izven centra, se v teoriji največkrat govori o teritorialni organiziranosti države oziroma njene državne uprave in v okviru tega o upravni decentralizaciji oziroma o dekoncentraciji kot oblikah izvajanja državnih nalog na ravni, nižji od centralne¹².

V sodobnih državah pa se oblikujejo tudi samoupravne lokalne skupnosti, katere po svojih lastnih organih, na svoj račun, v svojem imenu in (relativno) samostojno, vendar pa v okviru ustave in zakonov ter pod določenim nadzorom države, opravljajo znatno število nalog, ki se nanašajo na zadovoljevanje lokalnih interesov in potreb prebivalcev v teh enotah – skupnostih. Gre za tkim. politično decentralizacijo po samoupravnih lokalnih skupnosti, to je lokalnih skupnosti, ki imajo status samouprave in v katerih se vzpostavlja način upravljanja družbenih zadev, ki ga imenujemo lokalna samouprava.

Čeprav je enotno stališče, da pomeni uresničitev lokalne samouprave bistveni element demokratične ureditve, so pri uresnitvi koncepta lokalne samouprave med posameznimi državami pomembne razlike. Gre predvsem za razlike v tem, kako so posamezni elementi samoupravnosti – funkcionalni, organizacijski, materialni, pravni, pa tudi teritorialni, ekonomski, informacijski... – opredeljeni v zakonodaji in kako se uresničujejo v praksi. Pri tem gre zmeraj za iskanje ravnovesja med državnim centralizmom na eni ter samostojnostjo (ne-

¹² V naši zakonodaji je predvideno, da se zaradi zagotovitve racionalnega in učinkovitega opravljanja z zakonom določenih nalog državne uprave za območje ene ali več občin organizirajo upravne enote – teh je skupaj 58 in opravljajo naloge državne uprave na lokalni ravni, pretežno pa odločajo na prvi stopnji v upravnih stvareh iz državne pristojnosti. Poleg tega opravljajo posamezna ministrstva del svojih nalog preko dislociranih enot oziroma izpostav. Tako imamo trenutno pri nas različne členitve (enote, okoliše, izpostave) za posamezna področja: 58 upravnih enot, 60 enot izpostav republiške uprave za prihodke, 11 območij uprav ministrstva za notranje zadeve, 13 območnih gospodarskih zbornic, 10 zavodov za zaposlovanje, 9 enot zdravstvene skupnosti in zavodov za pokojninsko in invalidsko zavarovanje itd.

Na navedene zelo različne členitve zagotovo vpliva pestrost slovenskega ozemlja, osnovni vzrok številnim in raznovrstnim regionalizacijam pa je vendarle neenoten, nesistematičen in neracionalen pristop pri sprejemanju ustreznih odločitev.

odvisnostjo) samoupravnih lokalnih skupnosti na drugi strani. V teoriji obstaja več koncepcij oziroma stališč o vlogi lokalne samouprave¹³: stališča, ki se popolnoma podrejujejo državi in vidijo v samoupravnih lokalnih skupnostih samo instrument za izvrševanje ciljev države; stališča, po katerih je država samo neka »subsidiarna« organizacija, ki naj opravlja le tiste zadeve, ki jih posameznik ali prostovoljne asociacije posameznikov ne morejo opraviti same; večinska – »srednja stališča«, ki temeljijo na ideji politične decentralizacije. Ta stališča upoštevajo dejstvo, da obstaja centralna država, da pa obstajajo tudi »izvirni« lokalni interesi, ki jih državni (centralni) zakonodajalec priznava in njihovo upravljanje zaupa lokalnim organom, ki so v določenem obsegu neodvisni od državne (centralne) oblasti. Poudarjajo torej, da meje in okvir delovanja lokalne samouprave določajo »državni« zakoni, znotraj tega pa je zagotovljena samostojnost delovanja in državno poseganje v to ni dopustno.

Za sisteme lokalne samouprave je značilno, da se od države do države razlikujejo in da so v Evropi – ob siceršnjem upoštevanju temeljnih izhodišč, zapisanih v Evropski listini lokalne samouprave¹⁴ – ureditve v posameznih državah ter izpeljave »načelno enakih izhodišč« dokaj različne. Nimamo oziroma ne obstaja pa neka »znanstveno« ugotovljiva oziroma določljiva najboljša oblika ali model lokalne samouprave. Dejstvo je, da se sistemi lokalne samouprave v posamezni državi nujno prilagajajo pogojem delovanja v tej državi v nekem obdobju in da je zato ureditev lokalne samouprave nujno potrebno obravnavati v kontekstu časa in prostora ter konkretnih pogojev v neki družbi oziroma državi.

3.

Za normalno opravljanje nalog javnega pomena na lokalni ravni so vse moderne države razčlenjene na temeljne enote lokalne samouprave – občine. Če so občine sestavni del strukture vsakega sistema lokalne samouprave, pa za širše samoupravne lokalne skupnosti to ne velja, čeprav v večini držav obstajajo. Slovenska država je v tem trenutku glede tega izjema, saj njen upravljalski mehanizem sestavljajo na eni strani centralni organi in njihove »dekoncentrirane« izpostave (upravne enote idr.), na drugi strani pa samo občine¹⁵.

¹³ Glede položaja lokalne samouprave v sistemu državne oblasti ter koncepcij o vlogi lokalne uprave in lokalnih skupnosti glej npr.: Jellinek Georg, *Allgemeine Staatslehre*, Berlin, 1922, stran 640-645; Leonid Pitamic, *Država, Družba Sv. Mohorja*, Ljubljana, 1927, str. 394-407; Ivo Krbek, *Upravno pravo – II. knjiga Organizacija javne uprave*, Jugoslovenska štampa Zagreb, 1932, str. 264-284; Eugen Pusić, *Upravni sistemi I*, Grafički zavod Hrvatske i Pravni fakultet u Zagrebu, Zagreb, 1985, str. 309-314; Janez Šmidovnik, *Lokalna samouprava*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1995, str. 32-35 idr.

¹⁴ Uradni list Republike Slovenije – Mednarodne pogodbe, št. 15/96, Uradni list RS, št. 44/96

¹⁵ Praviloma se torej v sodobnih državah oblikujejo poleg občin tudi samoupravne lokalne skupnosti, ki delujejo na širšem teritorialnem območju (v teoriji se navaja, da je lahko lokalna samouprava eno – dvo – ali večstopenjska) in opravljajo naloge lokalnega pomena, ki presegajo zmogljivosti občin. Te skupnosti torej opravljajo vsebinsko in funkcionalno povezane lokalne zadeve, ki so širšega pomena oziroma so pomembne za širše območje, na katerem jih je tudi smotno uresničevati. O številu stopenj teritorialnih enot v teoriji ni enotnega stališča (mnogi predlagajo tri stopnje, dodajajo pa, da je število odvisno od niza okoliščin, ki so različne od države do države. Osnovna oblika (tip) samoupravne lokalne skupnosti je domala v vseh državah občina, ki je tako najožja in temeljna samoupravna lokalna skupnost. Vendar pa je občina le redko edina vrsta samoupravne lokalne skupnosti, saj so poleg nje oblikovane še druge (okraj, okrožja, pokrajine... – npr. *commune* in *department* v Franciji; *commune* in *province* v Belgiji; *opština*, *srez* in *županija* v Hrvaški; *kommun* in *lan* na Švedskem; *comuna*, *provincia*, *regia* v Italiji; *Gemeinde* in *Kreis* v Nemčiji; *parish*, *district* in *county* v Angliji...). Zato v državah, v katerih so oblikovane, govorimo o večstopenjski lokalni samoupravi.

Specifičnosti veljavne ureditve lokalne samouprave v Sloveniji

Na področju ureditve lokalne samouprave v Sloveniji imamo nekatere specifične ustavne rešitve, ki med drugim neposredno vplivajo na to, da še nimamo ustanovljenih širših samoupravnih lokalnih skupnosti – pokrajin, in da občine v Sloveniji ne opravljajo nobenih od države prenesenih pristojnosti:

Ustava Republike Slovenije namreč postavlja dokaj ostro ločnico med državno oblastjo in lokalno samoupravo, saj določa, da se v občini praviloma opravljajo samo naloge lokalne samouprave, država pa lahko nanjo prenese državne naloge samo, če se občina s tem strinja (140. člen ustave). Država mora tako – poleg ustavnega pogoja, da zagotovi za izvajanje nalog sredstva – imeti za prenos posameznih nalog tudi predhodno soglasje občine, kar v bistvu pomeni, da se mora država o prenosu nalog iz državne pristojnosti »pogajati« z vsako občino posebej in je opravljanje nalog, ki bi jih država želela oziroma bila pripravljena prenesti na občine odvisna od odločitev v vsaki posamezni občini (teh je sedaj v Sloveniji 193);

Za širše samoupravne lokalne skupnosti (pokrajine) je po veljavni ustavni ureditvi značilno, da so prostovoljne oblike povezovanja, ki jih ustava dopušča in ne »zapoveduje«, saj nastanejo na osnovi odločitve oziroma sporazuma občin, država pa nato v sporazumu z njimi prenese nanje določene zadeve iz državne pristojnosti (143. člen ustave). Ustava namreč določa, da se občine samostojno odločajo o povezovanju v pokrajine za urejanje in opravljanje lokalnih zadev širšega pomena. V sporazumu z njimi prenese država nanje določene zadeve iz državne pristojnosti v njihovo izvorno pristojnost in določi njihovo udeležbo pri predlaganju ter izvrševanju nekaterih zadev iz državne pristojnosti.

Ustanovitev pokrajin kot temeljno ustavnopravno in konceptualno vprašanje organizacije države

1.

Ugotoviti je potrebno, da je ustavna ureditev na področju lokalne samouprave in regionalizma (tako veljavna, kot tudi v okviru predlaganih sprememb) povezana s temeljnim političnim in konceptualnim vprašanjem – to je, ali je za Slovenijo ustrenejši sedanji centralistični model, po katerem se vse odločitve državnega pomena in velika večina odločitev regionalnega značaja sprejemajo v »centralnih« organih, ki tudi zagotavljajo uresničevanje teh odločitev na ozemlju celotne države (bodisi iz enega centra, bodisi po svojih dekoncentriranih izpostavah), ali pa je potrebno vzpostaviti model, po katerem bodo imeli državljani možnost vplivanja na oblikovanje in uresničevanje interesov tudi v pokrajinah kot širših samoupravnih lokalnih skupnostih. Gre torej za temeljno politično in konceptualno vprašanje ali je v Sloveniji potreben – poleg centralnih državnih organov (na eni strani) in relativno majhnih občin kot temeljnih samoupravnih lokalnih skupnosti z omejenimi zmogljivostmi (na drugi strani) – ustrezen institucionalni nosilec za uresničevanje lokalnih zadev širšega in regionalnega pomena. V bistvu gre za ocenitev, ali je za Slovenijo primeren sedanji (ustavno opredeljen) centralističen model upravljanja v državi ali pa je treba ustanoviti pokrajine kot neke vrste integrativne vozle in žarišča razvoja na širših zaokroženih območjih.

Dejstvo je, da je v skladu z našo ustavo država z zakonom ustanovila občine kot temeljne samoupravne lokalne skupnosti in s tem opravila členitev na temeljni ravni, oblikovanje pokrajin pa prepustila »spontanim in prostovoljnim« odločitvam občin. Iz sedanje ureditve torej izhaja, da za delovanje države in uresničevanje javnih interesov v okviru lokalne samou-

prave ustanovitev pokrajin ni (bilo) tako odločilnega pomena, da bi jih »zapovedala« že ustava in njihovo ustanovitev naložila zakonodajnemu telesu. Glede na ustavna določila je ob tem potrebno opozoriti tudi na realno dejstvo: več kot je občin, bolj so potrebne pokrajine, toda v tem primeru je do pokrajine tudi težje priti, saj je potrebnih več usklajenih odločitev¹⁶.

2.

Ureditev lokalne samouprave v Sloveniji, vključno z možnostjo regionalne členitve na pokrajine, je rezultat stališč in izhodišč, kot so bila sprejeta v času nastajanja ustave in sprejema ustave¹⁷. Pregled gradiv iz tega obdobja kaže na to, da je bil v Sloveniji v ustavnopravnem smislu sprejet centralistični model upravljanja države, po katerem med državo z njeno strukturo organov na eni strani in občino kot temeljno samoupravno lokalno skupnost na drugi strani v ustavnopravnem smislu ni predviden nobeden »obvezen« nosilec oblikovanja in uresničevanja zadev in interesov regionalnega pomena. Opredeljene so le prostovoljne oblike in možnosti povezovanja občin na zaokroženem območju – regionalnem nivoju.

Enako kot v času nastajanja ustave se tudi sedaj, v zvezi z »obvezno« členitvijo Slovenije na pokrajine kot osrednje tvorbe regionalnega značaja, postavljajo vprašanje, ali je Slovenija, glede na njen teritorialni obseg in druge značilnosti in pogoje (teritorialne, prebivalstvene, zgodovinske, politične, gospodarske...), sploh treba notranje razčlenjevati še na pokrajine. K temu se dodaja, da je ustavna možnost sodelovanja občin, vključno z možnostjo ustanovitve pokrajin, dana, boljše realne instrumente in možnosti za vzpodbujanje skladnega regionalnega razvoja, kar je za Slovenijo najpomembnejše, pa je mogoče zagotoviti tudi na druge načine¹⁸.

3.

Pogled v čas nastajanja samostojne in neodvisne države Republike Slovenije nam pokaže, da je bil pomen regionalne samouprave opredeljen že v Deklaraciji ob neodvisnosti¹⁹, sprejeti 25. junija 1991, v kateri je navedeno, da je Republika Slovenija država, v kateri bo zagotovljena lokalna oziroma regionalna samouprava.

Posebej pa je bilo vprašanju regionalne ureditve posvečeno precej obravnave in razprave v okviru dela Komisije za ustavna vprašanja, ki je bila ustanovljena v juniju leta 1990 z Odlokom o ustanovitvi, nalogah, sestavi in številu članov Komisije Skupščine Republike Slovenije za ustavna vprašanja²⁰.

V delovnem osnutku Ustave Republike Slovenije (z dne 31.8.1990) so bile širše lokalne skupnosti opredeljene v 139. členu, kjer je bilo določeno: »Sosednje občine se lahko povezujejo za opravljanje skupnih zadev prebivalcev njihovega območja v širše lokalne skup-

¹⁶ Glede na ustavno besedilo ne gre zanemariti, da bo nastajanje in delovanje pokrajin odvisno celo od trenutnih stališč posameznikov, od odločitev katerih bo odvisno, ali se bo neka občina povezala v pokrajino. Zanemariti tudi ne kaže dejstva, da novi sistem lokalne samouprave deluje pri nas relativno kratek čas in se zato ni mogla razviti ustrezna demokratična kultura pri odločanju in oblikovanju interesov na širših zaokroženih območjih (tudi v dejanskem delovanju občin je značilno, da se bistveno preveč in pre pogosto izgublja v drobnih zadevah, zanemarjajo pa večje in pomembnejše).

¹⁷ Vsaka ustava je izraz časa in pogojev, v katerih je nastala in bila sprejeta, kar pomeni, da bi lahko bila posamezna vprašanja v nekem drugem času in pod drugimi notranjimi in mednarodnimi pogoji urejena drugače.

¹⁸ Iskanje in zagotavljanje teh možnosti bo moralo priti do izraza v dejanski uresničitvi veljavnega Zakona o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja, še posebej, če se bo izkazalo, da za ustavne spremembe v Državnem zboru ni ustreznega soglasja.

¹⁹ Uradni list Republike Slovenije, št. 1/91

²⁰ Odlok je objavljen v Uradnem listu Republike Slovenije, št. 25/90.

nosti. Take skupnosti se lahko ustanovijo tudi z ustavnim zakonom²¹. Enako besedilo je bilo v 139. členu osnutka Ustave Republike Slovenije, ki ga je določila Skupščina Republike Slovenije na sejah Družbeno-političnega zbora, Zbora občin in Zbora združenega dela dne 12. oktobra 1990. Ta osnutek je bil skupaj z razlago tudi dan v javno razpravo. Po tem besedilu bi torej lahko širše lokalne skupnosti ustanovil Državni zbor z ustavnim zakonom.

V kasnejšem predlogu Ustave Republike Slovenije (z dne 12.12.1991) je bilo (v 138. členu) določeno, da »prebivalci Slovenije uresničujejo lokalno samoupravo v občinah in drugih lokalnih skupnostih«, v besedilu 143. členu predloga, ki je bilo nato tudi sprejeto (sedaj veljavno besedilo), pa so opredeljene širše samoupravne lokalne skupnosti takole:

»Občine se samostojno odločajo o povezovanju v širše samouprave lokalne skupnosti, tudi v pokrajine, za urejanje in opravljanje lokalnih zadev širšega pomena. V sporazumu z njimi preneša država nanje določene zadeve iz državne pristojnosti v njihovo izvorno pristojnost in določi udeležbo teh skupnosti pri predlaganju ter izvrševanju nekaterih zadev iz državne pristojnosti.

Načela in merila za prenos pristojnosti iz prejšnjega odstavka ureja zakon«.

4.

Iz pregleda gradiv Komisije za ustavna vprašanja in razprav posameznih članov je vendarle mogoče razbrati, da je razprava tekla o dveh različnih predlogih. To je o predlogu, da bi ustava morala opredeliti regionalizem kot obvezujočo sestavino ustavne ureditve in zagotoviti oblikovanje regij, ali pa vsebovati vsaj ustavno opredelitev in obvezo, da se z zakonom določajo načela in pogoji oblikovanja regij (pokrajin) ter za prenos državnih prisotnosti na njih²².

Drugi predlog, ki je bil nato tudi sprejet, pa je glede pokrajin izhajal iz načela prostovoljnosti povezovanja občin na osnovi njihovih interesov. Kot enota, ki je temeljna za lokalno samoupravo se po teh stališčih institucionalizira samo občina, občine, ki se hočejo na širšem oziroma regionalnem območju medsebojno povezati (v zveze občin ali v pokrajine) pa imajo to pravico, katere uresničitev pa je stvar dogovora njih samih²³. Poleg tega so ugotavljali, da zadostuje, če se z ustavo opredelijo mestne občine, ki »opravljajo kot svoje tudi z zakonom določene naloge iz državne pristojnosti, ki se nanašajo na razvoj mest«²⁴. V večjih mestih pa so se takrat zavzemali in nato tudi »zadovoljili« z zagotovili, da bodo imele občine na območjih mest poseben status in pravice, kar se je večkrat navajalo kot argument, da pokrajin ni potrebno predvideti kot obveznih širših samoupravnih lokalnih skupnosti, ki bi jih zakonodajalec moral ustanoviti. Za mestne občine bi se torej določile posebne pravice, za kar naj bi se v teh občinah predvsem zavzemali²⁵. Ugotovimo lahko, da do sedaj mestne občine niso dobile posebnih nalog iz državne pristojnosti, ki bi jih v tem razlikovale od drugih občin.

²¹ Nastajanje slovenske ustave – izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990-1991), I. zvezek, Državni zbor RS, stran 97 in 135.

²² Nastajanje slovenske ustave – izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990-1991), I. zvezek, Državni zbor RS, stran 237 in 242; II. zvezek, stran 1091 in 1113.

²³ Celotna razprava Komisije za ustavna vprašanja o poglavju »Samouprava« je podana v: Nastajanje slovenske ustave – izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990-1991), III. zvezek, Državni zbor RS, stran 1055-1119.

²⁴ To je bilo tudi sprejeto in je vsebina veljavnega drugega odstavka 141. člena ustave. Sicer pa je bilo v letu 1994 z Zakonom o ustanovitvi občin ter o določitvi njihovih območij (Uradni list Republike Slovenije, št. 60/94) ustanovljenih 11 mestnih občin – Celje, Koper, Kranj, Ljubljana, Maribor, Murska Sobota, Nova Gorica, Novo mesto, Ptuj, Slovenj Gradec, Velenje.

²⁵ Tako je v okviru razprav o ustavnem besedilu, ki so potekale na Ustavni komisiji, njen predsednik (dr. France Bučar) med drugim povedal naslednje: »Poglejte, jaz sem v razgovoru z Mariborčani posnel, da so celo sami ugotovili. Oni želijo predvsem kot mesto pridobiti posebne pravice in so mi rekli, konec koncev nam je kapnilo na možgane, če hočemo Maribor povzdigniti na nivo, ni potrebno, da se že z Ormožem pentljamo in s tistimi pentljamo. Dajmo se mi maksimalno usmeriti na samo mesto...«. Povzeto iz knjige Nastajanje slovenske ustave – izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990-1991), III. zvezek, Državni zbor RS, stran 1077.

O nekaterih dosedanjih prizadevanjih za zakonsko ureditev in ustanovitev pokrajin

Da bo na področju lokalne samouprave najzahtevnejše vprašanje členitve države na pokrajine je pravzaprav znano že ves čas od nastanka nove države²⁶. Kot smo ugotovili predvsem zato, ker slovenska ustava ne opredeljuje pokrajin kot »obvezne«, temveč kot prostovoljne samoupravne lokalne skupnosti, katerih nastanek je prepuščen občinam in je odvisen od njihove samostojne odločitve o povezovanju.

Normativne priprave za ustanovitev pokrajin so se pravzaprav pričele že ob sprejemu zakona o lokalni samoupravi (v letu 1993) in ob pripravah na ustanovitev občin (v letu 1994). Na osnovi dejstva, da so pokrajine ustavna kategorija je Vlada RS v letu 1998 pripravila temeljne zasnove bodočih pokrajin (vključno s besedilom Zakona o pokrajinah)²⁷ in poseben zbornik »Pokrajine v Sloveniji«²⁸. Ob tem pa je bilo ugotovljeno, da je pri veljavnem ustavnem besedilu z zakonom mogoče opredeliti le nekatere postopke oziroma prispevati k urejenosti pri nastajanju in delovanju pokrajin, oblikovanju organov, kriterijih za prenos pristojnosti idr. O pripravljnem besedilu Zakon o pokrajinah je bila opravljena javna predstavitev mnenj, na Komisiji Državnega zbora RS pa je bila v letu 1998 in 1999 opravljena tkim. predhodna obravnava, v okviru katere so bila sprejeta nekatera mnenja in predlogi²⁹:

- da je regionalizacija oziroma ustanovitev pokrajin potrebna predvsem zaradi hitrejšega reševanja notranjih razvojnih problemov ter uveljavljanja načela subsidiarnosti oziroma procesa decentralizacije kot podlage za hitrejši in skladnejši razvoj celotne Slovenije;
- da je ustanovitev pokrajin pomembna tudi v zvezi z vključevanjem v Evropsko Unijo in črpanjem sredstev njenih strukturnih skladov,
- da obstaja nevarnost, da bo prišlo pri ustanavljanju pokrajin (ob veljavnih ustavnih določbah in le načelnih zakonskih določbah) do nekaterih nerešljivih vprašanj, dilem in zapletov,
- da bi le spremenjeni 143. člen ustave zagotavljal, da bomo dobili pokrajine, ki bodo smiselno razčlenjevale celotno ozemlje Slovenije,
- da je pri proučitvi prenosa državnih pristojnosti na pokrajine treba izhajati iz modela manjšega števila pokrajin itd.

Tudi s Strategijo Republike Slovenije za vključevanje v Evropsko Unijo³⁰ je bila kot usmeritev in ukrep politike izrecno predvidena vzpostavitev regij (pokrajin) »kot vmesne ravni teritorialne organiziranosti, ki bi lahko delovala kot partner evropskih strukturnih skladov ter v prekomejnem regionalnem sodelovanju«.

Na dejstvo, da je (bo) pot do ustanovitve in začetka delovanja pokrajin precej negotova, je reagirala Vlada Republike Slovenije, ki se je posvetila pripravi Zakona o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja³¹, ki je bil sprejet v letu 1999 in ki je vzpostavil posebno vrsto regionalizacije Slovenije. Ta zakon je kot osnovo za funkcionalne ozemeljske enote za izvajanje regionalne strukturne politike in za določitev območij s posebnimi razvojnimi problemi uporabil statistične regije³². Tako imamo v Sloveniji 12 statističnih regij, ki so opredeljene kot funkcionalne ozemeljske enote za izvajanje regionalne strukturne politike, to je razvojnih

²⁶ Obsežneje o tej problematiki v zborniku *Regionalizem v Sloveniji*, ČZ Uradni list, Ljubljana, 1998 in brošuri *Pokrajine v Sloveniji*, Služba Vlade RS za lokalno samoupravo, Ljubljana, 1999.

²⁷ Predlog zakona o pokrajinah s tezami za normativno ureditev je objavljen v Poročevalcu Državnega zbora Republike Slovenije, št. 26 z dne 16.4.1998.

²⁸ Zbornik je izdala Služba Vlade RS za lokalno samoupravo v januarju 1999.

²⁹ Komisija Državnega zbora RS za lokalno samoupravo jih je sprejela na svoji seji 10. junija 1999.

³⁰ Objavljena je v Poročevalcu Državnega zbora RS, št. 4/98).

³¹ Uradni list Republike Slovenije, št. 60/99.

³² Glede njihove oblikovanosti glej Uredbo o standardni klasifikaciji teritorialnih enot, Uradni list RS, št. 30/00.

aktivnosti, programov in ukrepov države, lokalnih skupnosti in drugih nosilcev organiziranih interesov na regionalni ravni za doseganje razvojnih ciljev ob upoštevanju skladnega regionalnega razvoja. Pri tem lahko ugotovimo, da obstaja med posameznimi statističnimi regijami velik razvojni razkorak in so ponekod zaostajanja v stopnji razvitosti izrazita oziroma bistveno prevelika. Obravnavani zakon spodbuja občine, da se povezujejo za izvajanje skupnih projektov regionalnega značaja in za pridobivanje možnosti porabe državnih sredstev in sredstev iz strukturnih skladov pri Evropski Uniji³³. Zakon pa bo lahko dosegel svoj namen, če bodo za regionalne razvojne programe zagotovljena tudi ustrezna (»posebna, namenska«) sredstva. Čeprav so bile v skladu z obravnavanim zakonom ustanovljene in so tudi pričele z delovanjem regionalne razvojne agencije – ki bi vsaj načelno morale spodbujati občine k povezovanju pri izvajanju skupnih projektov regionalnega značaja in s tem povečanju možnosti pridobitve državnih sredstev in sredstev iz strukturnih skladov pri Evropski uniji – je potrebno poudariti, da te agencije predstavljajo »samo« institucionalno osnovo za uresničevanje ciljev spodbujanja skladnega regionalnega razvoja. Le dejanske odločitve države (državnega zbora, vlade in ministrstev) o zagotovi ustreznih sredstev za pripravo in nato tudi realizacijo pripravljenih programov bodo pri tem lahko zagotovile, da bo zakon dosegel svoj namen.

Potem, ko je bil v letu 1999 v Državnem zboru RS vložen predlog za začetek postopka za spremembo ustave (to je za črtanje 143. člena ustave), ki ga je podalo 33 poslancev³⁴, je bila imenovana posebna strokovna skupina za regionalizacijo, ki je pripravila poseben elaborat o geografskih, gospodarskih in upravno političnih razlogih za regionalizacijo Slovenije³⁵. Ugotovitve te skupine so prišle nato do izraza v predlogu za spremembo ustave, ki ga je podala Vlada Republike Slovenije v juliju 2001.

Kot kaže so z vložitvijo vladnega predloga za spremembo ustave zastala prizadevanja, da bi prišli do pokrajin v okviru veljavnega ustavnega besedila, saj se vse »stavi« na spremembe ustave, čeprav te spremembe le niso tako gotove kot se pogosto ocenjuje – pa tudi če bo do sprememb prišlo bo potreben določen čas za začetek uspešnega delovanja pokrajin³⁶. Zdi se celo, da so zastala prizadevanja za iskanje drugih realnih možnosti uresničevanja decentralizacijskih procesov, predvsem uresničevanja instrumentov za sistemsko usmerjanje razvoja in sredstev za razvoj zaostalih območij.

Sicer pa lahko v zvezi z novo regionalno oziroma pokrajinsko členitvijo Slovenije ugotovimo, da so bila ves čas razprav v ospredju predvsem vprašanja teritorialne oblikovanosti, nekoliko so zaostajala vprašanja glede pristojnosti, najmanj gradiv in realnih razprav pa je bilo na področju financiranja, ki pa je za uspešno delovanje ključno.

Kot smo ugotovili so pokrajine ustavna kategorija, določbe o njihovem nastanku pa vsebuje tudi Zakon o lokalni samoupravi. Tako po mnenju mnogih pravnih strokovnjakov za sprejem potrebnih odločitev in nastanek posameznih pokrajin ni ovir. Zato ne preseneča, da so posamezni poslanci v Državnem zboru Republike Slovenije v letu 2000 in 2001 (pri tem ne kaže zanemariti, da so bile v letu 2000 državnozborske volitve) vložili predloge zakonov za ustanovitev pokrajin (Koroške, Posavja, Bele Krajine, Spodnjega Podravja, Severno Pri-

³³ Ob tem kaže dodati, da so v zadnjem času z EU tekla pogajanja o tem po katerih programskih regijah (treh kot je to predlagala naša vlada ali samo eni kot je stališče EU) se bo ugotavljala stopnja razvitosti in učinkovitost porabe evropskih sredstev, kar lahko vpliva na pridobivanje sredstev iz strukturnih skladov.

³⁴ Predlog je objavljen v Poročevalcu Državnega zbora RS, št. 21/99.

³⁵ Objavljen je v Poročevalcu Državnega zbora RS, št. 92/00.

³⁶ Ker torej pokrajine le niso tista »čudežna tvorba«, ki bo omogočila razrešitev domala vseh problemov regionalnega značaja.

morske), pri čemer so v nekaterih primerih (npr. Koroške)³⁷ ti predlogi temeljili na že sprejetih odločitvah občinskih svetov občin, ki so se odločile za vključitev v pokrajino. Če je mogoče iz teh predlogov sklepati oziroma pričakovati, da bodo tudi občine na preostalem delu Slovenije pristopale k ustanavljanju pokrajin na podobnih izhodiščih, potem lahko pričakujemo, da bo podanih za ustanovitev pokrajin kakšnih 25 predlogov.

O nekaterih drugih vidikih ustanovitve pokrajin in možnostih decentralizacije

1.

Ne gre zanemariti dejstva, da se v strokovnih in političnih krogih postavlja tudi vprašanje ali je Slovenija – ne samo glede na njen teritorialni obseg, temveč tudi glede na upravno-organizacijske, politične, zgodovinske... razloge – sploh potrebno notranje razčlenjevati tudi na pokrajine³⁸. Poleg tega pa se postavlja tudi realno vprašanje, v čigavem neposrednem interesu je nastanek pokrajin. Občine bi z nastankom pokrajin predvidoma »izgubile« nekaj svojih pristojnosti ter možnosti neposrednega odločanja, zato funkcionarji (v nekaterih občinah), ki bodo izhajali iz ozkih lokalnih pa tudi osebnih interesov in s stališča samozadostnosti, nikakor ne bodo dovolili oslabitve svojega položaja, in se bodo zato zelo težko odločili za »vstop« v pokrajino, ki ne bi bila točno po njihovi meri. Poleg tega kaže upoštevati, da se pogosto občine pri svojem medsebojnem sodelovanju izgublajo v nepotrebnem zapletanju pri reševanju enostavnih problemov ter medsebojnih zamerah in da se »boj za prestiž bije predvsem v ožjih lokalnih okvirih«, kar vse pogosto pripelje do tega, da občine lažje in raje sodelujejo neposredno z ministrstvi in drugimi državnimi organi. Na drugi strani pa tudi za državo in predvsem državne upravne organe (ministrstva) velja, da neradi »prostovoljno« odstopajo pristojnosti in s tem vpliv na razreševanje problemov ter nad razporejanjem javnih sredstev, kar se je izkazalo tudi že v dosedanjih razpravah o možnostih prenosa nalog na bodoče pokrajine – negotovost glede ustanavljanja in delovanja pokrajin po veljavnem ustavnem besedilu pa je pri tem pripraven argument za nizanje številnih pomislekov glede prenosa pristojnosti na bodoče pokrajine. K temu je potrebno dodati, da imajo na oblikovanje pokrajin različne poglede tudi posamezne parlamentarne politične stranke, ki, razen ob vsakokratnem predvolilnem času, ne izpostavljajo posebej odločno potrebnosti ustanavljanja pokrajin. Ugotavljajo sicer, da bo potrebno, potem ko je bila centralizacija ob nastanku in začetku delovanja samostojne države Republike Slovenije nujna, izvesti ustrezno decentralizacijo, ocenjujejo pa, da za to ni nujno spremeniti ustave ali pa da za oblikovanje pokrajinske ravni še ni dozorel čas.

2.

Kar trenutno najbolj zaskrbljuje je trend stalnega povečevanja razvojnega razkoraka med posameznimi območji v Sloveniji, na kar je treba nujno reagirati. Dejstvo je, da v okviru prizadevanj za regionalizacijo in decentralizacijo Slovenije obstajajo številne možnosti spodbujanje razvoja na širših (predvsem manj razvitih) zaokroženih območjih Slovenije – na primer z vzpostavitvijo in uresničevanjem dejanskih in realnih instrumentov (sistemskim usmerjanjem sredstev, projektov, programov, prenosi pristojnosti in sredstev) vzpodbujanja razvoja, pa tudi s prenosi sedežev in izvaja nalog posameznih upravnih organov ter drugih

³⁷ Zakon o Koroški pokrajini pa je bil že v prvi obravnavi v Državnem zboru RS, ki je ob tem sprejel ugotovitev, da zakoni, s katerimi bi bile ustanovljene posamezne pokrajine, ne morejo biti sprejeti pred sistemskimi spremembami pravne ureditve pokrajin, torej pred celovito pravno ureditvijo pokrajin.

organizacijskih oblik izvrševanja oblasti in zagotavljanja uresničevanja javnih interesov. Argumente je seveda v posameznih primerih mogoče najti za in proti decentralizaciji, za in proti regionalizaciji, za in proti dajanju sredstev za razvojne vzpodbude na območjih izven centra države – v obeh (vseh) primerih pa je odločilen predvsem političen interes in volja nosilcev oblasti.

Uporabljena literatura in pravni viri:

- Elaborat o geografskih, gospodarskih in upravno političnih razlogih za regionalizacijo Slovenije, Poročevalec Državnega zbora RS, št. 92/00.
- Grafenauer Božo: Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacijske strukture, Pravna fakulteta Univerze v Mariboru, Maribor, 2000
- Hribar Ivan: Moji spomini II, Slovenska matica, Ljubljana, 1984
- Jellinek Georg, Allgemeine Staatslehre, Berlin, 1922
- Krbek Ivo, Upravno pravo – II. knjiga Organizacija javne uprave, Jugoslovenska štampa Zagreb, 1932
- Nastajanje slovenske ustave – izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990-1991), I. , II in III. zvezek, Državni zbor RS, Ljubljana, 2001
- Pitamic Leonid, Država, Družba Sv. Mohorja, Ljubljana, 1927
- Pokrajine v Sloveniji – zbornik, Služba Vlade RS za lokalno samoupravo, Ljubljana, 1999
- Pusić Eugen, Upravni sistemi I, Grafički zavod Hrvatske i Pravni fakultet u Zagrebu, Zagreb, 1985
- Regionalizem v Sloveniji – zbornik, ČZ Uradni list, Ljubljana, 1998
- Strategija Republike Slovenije za vključevanje v Evropsko Unijo, Poročevalec Državnega zbora RS, št. 4/98
- Šmidovnik Janez: Lokalna Samouprava, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1995
- Trpin Gorazd: Upravna teritorializacija, Regionalizem v Sloveniji – zbornik, ČZ Uradni list Republike Slovenije, Ljubljana, 1998
- Trpin Gorazd: Reforma javne uprave v Sloveniji – stanje in perspektive, V. dnevi slovenske uprave Portorož 98 – zbornik referatov, Visoka upravna šola Ljubljana, Ljubljana 1998
- Vrišer Igor: Regionalizacija Slovenije, IB Revija za strokovna in metodološka vprašanja gospodarskega, prostorskega in socialnega razvoja Slovenije, št. 9-10-11/1997

* * *

- Ustava Republike Slovenije, Uradni list Republike Slovenije, št. 33/91-I, 42/97, 66/00
- Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije, Uradni list Republike Slovenije, št. 1/91-I
- Deklaracija ob neodvisnosti, Uradni list Republike Slovenije, št. 1/91-I
- Odlok o ustanovitvi, nalogah, sestavi in številu članov Komisije Skupščine Republike Slovenije za ustavna vprašanja, Uradni list RS, št. 25/90.
- Zakon o lokalni samoupravi, Uradni list RS, št. 72/93, 57/94, 14/95, 63/95, 26/97, 70/97, 10/98, 74/98, 70/00
- Zakon o ustanovitvi občin ter o določitvi njihovih območij, Uradni list RS, št. 60/94
- Evropska listina lokalne samouprave, Uradni list Republike Slovenije – Mednarodne pogodbe, št. 15/96, Uradni list RS, št. 44/96
- Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja, Uradni list RS, št. 60/99
- Predlog zakona o pokrajinah s tezami za normativno ureditev, Poročevalec Državnega zbora Republike Slovenije, št. 26 z dne 16.4.1998
- Predlog za začetek postopka za spremembo Ustave Republike Slovenije, Poročevalec Državnega zbora Republike Slovenije, št. 21 z dne 21.4.1999
- Uredbo o standardni klasifikaciji teritorialnih enot, Uradni list RS, št. 30/00
- Predlog za začetek postopka za spremembo Ustave Republike Slovenije, Poročevalec Državnega zbora RS, št. 100/2001 z dne 22.12.2001

S u m m a r y

Slovenia between Centralism and Regionalism

Božo Grafenauer

Almost eleven years have passed since the adoption of the Constitution of the Republic of Slovenia on December 23, 1991. After two constitutional amendments concerning ownership rights of foreigners and elections of the State Assembly members discussions about a number of submitted proposals for constitutional amendments are taking place at the moment. Aside from the changes connected with Slovene integration into international associations, a special emphasis is placed upon the changes in local self-government; these changes would make possible the formation of regions, decentralization of Slovenia, and better opportunities for an even regional development in entire Slovenia.

An analysis of the material from the period of formation and adoption of the new constitution, the wording of the constitution, the prepared material, the wording of the law, and discussions on the adoption of the Regions Act point to the fact that Slovenia adopted a centralistic model of state administration. Slovene constitution has not envisaged a »mandatory« body for the implementation of regional interests. Defined are only voluntary forms and possibilities of cooperation of municipalities on a regional level. This is the primary reason why regions, although a constitutional category, have not been formed yet.

Aside from these proposals for constitutional amendments to form regions as a mandatory element of constitutional regulation of Slovenia there is another opinion voiced by some professionals and politicians. They maintain that due to certain characteristics of Slovenia such as its population, historic, political, economic and other circumstances, is it really not necessary to divide the already small territory of Slovenia into smaller regions. Another point is that the constitutional possibility of municipalities participating in this process, including the possibility of forming regions, has already been given. There are other, more realistic possibilities for an implementation of an even regional development, which for Slovenia is the most important factor. This will be of additional importance if it turns out that the support for such constitutional changes in the State Assembly is insufficient.

It is very stimulating that there is a growing awareness of the fact that Slovenia shall have to adopt firm measures for the stimulation of an even development and equal living conditions in all parts of Slovenia, and therefore support decentralization and regionalism. This can be achieved through concrete measures that, however, depend upon the decisions of the present authorities.

Avguštin Malle

Koroško-kranjski odnosi in slovenstvo*

Pojem »slovenstvo«, ki ga med gesli Enciklopedije Slovenije upravičeno sploh ne najdemo, bom glede na generalno tematiko zborovanja zamenjal. Gotovo je, da Slovenci na senčni strani Karavank povezujemo razne pojme zaradi njihove nepremišljene in inflacijske rabe z negativnimi predznaki. To občutljivost stopnjuje v tem primeru poznavanje nemške vzporednice; prav s sklicevanjem na »Deutschtum« in vse, kar je bilo z njim povezanega in deloma še danes je, so odrekli Slovincem osnovne pravice. Razpravljal bom o slovenski identiteti, o koroški deželni zavesti ter koroško-kranjskih odnosih. Ko govorimo o slovensko govorečem prebivalstvu na Koroškem, moramo upoštevati, da je njegova identiteta večplastna, je lahko močno regionalno ali celo lokalno določena. Koroški Slovenec je Ziljan, Rožan, Podjunčan, Gorjanec, Poljanec ali celo le pripadnik znamenite »selske republike«. Zadnji torej tudi za svojo slovensko okolico posebnost z vsemi mogočimi pozitivnimi in negativnimi predznaki.¹ Ne moremo trditi, da med slovenskim prebivalstvom koroške deželne zavesti in njenih izraznih oblik ne bi bilo. Seveda pa bi morali raziskati, kdaj se ta deželna zavest pri masi nemško in slovensko govorečega prebivalstva začne pojavljati, kdo jo spodbuja in komu nenazadnje koristi. Ko zaznamo pri višjih slojih koroško deželno zavest in jo ti instrumentalizirajo za ohranitev svojih privilegijev, je temeljila dominantna razpoznavna identiteta mase prebivalstva na njegovi socialni pripadnosti: prebivalstvo je bilo v prvi vrsti kmečko. V obdobju iztekajočega narodovanja so skušali politični akterji dobesedno uniformirati maso prebivalstva in jo obleči v »koroški gvant«, ki se mu niso uprli niti zavedni Slovenci.² To so storili šele, ko je koroška deželna zavest zapadla ideologizaciji in postajala izključujoča, nemškonacionalna. Posledično je navezanost zavednih Slovencev na deželo kot teritorialno enoto preseгла navezanost na etnično kategorijo Slovenec.

Koroško-kranjskih odnosov ne moremo omejevati na etnični aspekt, ki je le njihov del. V zgodovini so bili ti odnosi mnogovrstni, prebivalstvo je nanje delno lahko vplivalo, v redkih primerih glede svoje mobilnosti tudi sooblikovalo, pogosto pa jih je moralo npr. glede administrativnih ukrepov oblasti enostavno sprejeti. Ob vsem tem bi morali razmišljati tudi o odnosu slovensko govorečega prebivalstva s periferije slovenskega etničnega ozemlja v zadnjih dveh stoletjih do središča in obratno ter o tujih vplivih pri oblikovanju zamisli o bodočnosti Slovencev v kontekstu prelomnih zgodovinskih dogodkov.

Raziskovanje prve državnosti na naselitvenem teritoriju alpskih Slovanov je bila kristalizacijska točka raziskovalcev srednjega veka Milka Kosa, Ljudmila Hauptmanna, Boga Gra-

* Referat na 31. zborovanju slovenskih zgodovinarjev »Regionalni vidiki slovenske zgodovine«; Maribor, 10. – 12. oktobra 2002.

¹ O tej regionalni in lokalni pripadnosti glej serijo publikacij: Marija Makarovič (ur.), Tako smo živeli. Življenjepisi koroških Slovencev. 1–10. Celovec/Tinje 1993 – Celovec 2002; Marija Makarovič, Sele in Selani. Celovec – Ljubljana 1994. O večplastnosti identitete je večkrat pisal in govoril Anton Pelinka, med drugim 11. novembra 1991 v Tinjah, ko je avstrijsko identiteto karakteriziral kot »evropsko posebnost«, sicer pa je razpravljal o političnih, socialnih in narodnih identitetah ter o »koroški identiteti«.

² Tako sta npr. moška zbora slovenskih izobraževalnih društev na Brnci in v Škocjanu prepevala še v dvajsetih letih prejšnjega stoletja v koroškem gvantu.

fenauerja in drugih. Njihova dela so naletela na Koroškem na ambivalenten odziv. V posameznih primerih zaznamo nestrokovni pristop, ki ga lahko interpretiramo kot izraz »duhovnega obrambnega boja« ali kot obrambo »deželnega posestnega stanja«. Sem spada zlasti označitev Grafenauerjevega teksta o ustoličevanju koroških vojvod kot »debelega špeha«, ki da temelji na maloštevilnih virih, njegove recenzije v Carinthii leta 1954³ tja od številnih omemb v isti strokovni reviji vse do avtorjeve smrti.⁴ Na drugi ravni je potekala razprava, ki se je razvila med Bogom Grafenauerjem in Wilhelmom Neumannom ob izidu monografije o Michaelu Gothardu Christalnicku⁵ in h kateri se je Neumann vrnil ob priložnosti razširjene druge izdaje.⁶ Grafenauer se je pri recenziji Neumannove monografije med drugim obširneje zadržal pri pojmu »ljudstvo« in njegovi rabi v smislu 19. oziroma 20. stoletja. Prav Christalnickovi zaključki o »poenotenju« koroškega prebivalstva kot rezultatu mirnega asimilacijskega procesa so igrali v polemikah, strokovnih in dnevopolitičnih, pomembno vlogo. Ta ključni stavek spada domala med »obvezne navedbe« razprav o koroški zgodovini.⁷

Mlajša generacija raziskovalcev zgodovine zgodnjega srednjega veka je našla nov pristop k interpretaciji etnogeneze slovanskega prebivalstva vzhodnoalpskega prostora. Peter Štih je v številnih raziskavah razpravljal o dolgo trajajoči etnogenezi Slovencev, pri čemer je upošteval razprave Herwiga Wolframa in tematiziral reprojiciranje modernih pojmov ter miselnih kategorij v preteklost. Sintezo svojih raziskovalnih naporov je objavil 1996⁸, nekaj pomembnih razmišljanj pa je objavil tudi v nemščini.⁹ V tem kontekstu naj opozorim še na 5. zvezek Zgodovine brez meja, kjer so se Andreas Moritsch, Peter Štih, Igor Grdina in Hans-Dietrich Kahl spoprijeli z nekaterimi miti slovenskega zgodovinopisja in literarne zgodovine.¹⁰ Izmed imenovanih avtorjev je Hans-Dietrich Kahl še zaostрил svoja razmišljanja in problematiziral nekatere mite slovenskega zgodovinopisja o zgodnjem srednjem veku ter napovedal obširnejšo razpravo o etnogenezi Slovencev.¹¹ Štih govori med drugim tudi o katastrofalni samozaničevalni predstavi o lastni zgodovini, zavrača predstavo o zgodnjem srednjem veku kot zlati dobi v zgodovini Slovencev, opozarja na nevzdržnost trditve o veliki izgubi »slovenskega

³ Heinrich Swoboda, Bogo Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod – Die Kärntner Herzogseinsetzung. V: Carinthia I 144/1954, str. 1084.

⁴ Alfred Ogris, In memoriam Bogo Grafenauer. V: Carinthia I 188/1998, str. 683–685.

⁵ Bogo Grafenauer (zbirna recenzija): Gottbert Moro, Die Kärntner Chronik des Paracelsus. Kärntner Museumsschriften 5. Klagenfurt 1953; Wilhelm Neumann, Michael Gothard Christalnick. Kärntens Beitrag zur Geschichtsschreibung des Humanismus. Kärntner Museumsschriften 13. Klagenfurt 1956; Wirklichkeit und Idee des »windischen« Erzherzogtums Kärnten. Das Kärntner Landesbewußtsein und die österreichischen Freiheitsbriefe (Privilegium maius). Südostdeutsches Archiv 3, 1961. V: ZČ XV/1961, str. 219–223.

⁶ Wilhelm Neumann, Michael Gothard Christalnick. Kärntens Beitrag zur Geschichtsschreibung des Humanismus = Das Kärntner Landesarchiv 24. Klagenfurt 1999².

⁷ Npr. Wilhelm Wadl, Zur Entwicklung des Nationalitäten konfliktes in Kärnten bis zum Jahr 1918 – historische Voraussetzungen. V: Alfred Ogris et al., Der 10. Oktober 1920. Kärntens Tag der Selbstbestimmung. Vorgeschichte – Ereignisse – Analysen. Klagenfurt 1990², str. 9–23, 10.

⁸ Peter Štih, Vasko Simoniti, Slovenska zgodovina do razsvetljenstva. Ljubljana 1996 (str. 8–152).

⁹ Npr. Peter Štih, Ungerechtfertigte Feindbilder in der slowenischen Geschichtsschreibung. In: Europäische Rundschau 29/2001, št. 1, str. 79–87; isti: Die slowenischen Vorstellungen über die slowenisch-deutschen Beziehungen im Mittelalter. V: Harald Heppner (Hrsg.), Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum. Neue Forschungen zu einem komplexen Thema = Buchreihe der Süddeutschen Historischen Kommission 38. München 2002, str. 1–19.

¹⁰ Andreas Moritsch (Hrsg.-Izd.), Karantanien – Ostarrichi. 1001 Mythos = Unbegrenzte Geschichte – Zgodovina brez meja 5. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana – Wien 1997.

¹¹ Hans-Dietrich Kahl, Slovenci in Karantanci. Evropski problem identitete/Slowenen und Karantanen. Ein europäisches Identitätsproblem. V: Rajko Bratož, Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze/Slowenen und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I–II. Ljubljana 2002, str. 978–993.

nacionalnega teritorija« v srednjem veku ter postavlja pod vprašaj mit o hlapčevstvu slovanškega (slovenskega) prebivalstva. Pravi, da se reprojiciranja modernih pojmov in miselnih kategorij v preteklost ne opaža le pri slovenskih zgodovinarjih. Prav na osnovi Štihovih in Simonitijevih razprav bi lahko omenili dve konstanti, ki se jih krčevito oprijema del koroškega zgodovinoписja: to je izključno »nemški« karakter plemstva in povsem nemški značaj mest na Koroškem.¹² Omenili bi lahko še nastanek koroške vojvodine leta 976, letnice, ki so se je na Koroškem radi spominjali. Štih sicer tudi govori v tej zvezi o »veličastnem« pojavu, hkrati pa opozarja, da »je bil tudi efemeran«.¹³

V koroško-kranjskih odnosih je čas reformacije posebno pomemben. Protestantska načela so ljudskemu jeziku pripisovala odločilno vlogo in po prizadevanju protestantov se je pričel razvijati slovenski knjižni jezik. Na Koroškem je reformacija zajela tudi dele slovenskega kmečkega prebivalstva¹⁴ in med topose zgodovinoписja spada opozorilo, da »nemško plemstvo« nikoli ni nasprotovalo slovenščini in slovenski kulturi in da je pospeševalo s finančnimi podporami izoblikovanje slovenskega književnega jezika.¹⁵ Koroški stanovci so predvsem z odkupom 300 izvodov Dalmatinove biblije podprli prizadevanja slovenskih reformatorjev.¹⁶

Teodor Domej je posvetil posebno pozornost statusu slovenščine v času protireformacije, razsvetljenstva in predromantike. Njegova pozornost velja zlasti postopni uveljavitvi ljudskih jezikov pri rabi v cerkvi in pri izobraževanju.¹⁷ Erich Prunč opozarja na delovanje jezuitov v Celovcu in Dobrli vasi ter na mecensko delo deželnega glavarja, grofa Goeßa, na čigar stroške so jezuiti na novo izdali leta 1744 Megiserjev slovar in 1758 Bohoričevo slovnico.¹⁸ Intenzivnejše, a kratko, je bilo na Koroškem nemško-slovensko sodelovanje začetka 19. stoletja, ko med redkimi piščočimi Slovenci lahko govorimo o porastu deželne zavesti.¹⁹ Že Gutsman²⁰ je močno občutil zapostavljanje slovenščine v deželi. Še izraziteje je to doživljal Urban Jarnik²¹ po objavi svoje razprave o germanizaciji Koroške, vendar ne moremo pritrčiti mnenju, da bi že v Jarnikovem času ali takoj zatem prišlo do diferenciacije med redkimi slovenskimi intelektualci glede njihove kulturno-politične orientacije na Celovec oziroma Ljubljano.²² Med slovenskimi zgodovinarji nihče ne dvomi v pomen deleža Matije Majarja-

¹² Wilhelm Wadl, Zur Entwicklung. Str. 10–11 (povsem nemški karakter mest omejuje na meščane, nižje sloje in priseljence izrecno izvzema).

¹³ Peter Štih, Vasko Simoniti, Slovenska zgodovina, str. 86.

¹⁴ Oskar Sakrausky, Agoritschach. Geschichte einer protestantischen Gemeinde im gemischtsprachigen Südkärnten = Kärntner Museumsschriften 21. Klagenfurt 1978².

¹⁵ Wilhelm Wadl, Zur Entwicklung. Str. 11.

¹⁶ Alfred Ogris, Zur politischen und kulturellen Bedeutung der Kärntner Landstände während der Gegenreformation. V: France Dolinar et al. (Edd.), Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1565–1628/ Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628/Riforma cattolica e controriforma nell'Austria Interna 1564–1628. Klagenfurt – Ljubljana – Wien 1994, str. 431–439, 439.

¹⁷ Theodor Robert Domej, Die Slowenen in Kärnten und ihre Sprache mit besonderer Berücksichtigung des Zeitalters von 1740 bis 1848. Disertacija. Wien 1986; isti, Družbenojezikovni pogledi na slovenščino na Koroškem od 16. do 19. stoletja. Diplomsko delo. Klagenfurt 1993.

¹⁸ Erich Prunč, Nekateri problemi koroškega slovenskega slovstva do 1848. V: Koroški kulturni dnevi I. Zbornik predavanj. Maribor 1973, str. 100–127.

¹⁹ Erich Prunč, Nekateri problemi. Str. 122.

²⁰ Oswald Gutsman, Windische Sprachlehre. Klagenfurt 1977 (predgovor); Teodor Domej, Slovenska jezikovna misel na Koroškem v 18. stoletju. V: Boris Paternu et al. (ur.), Obdobje razsvetljenstva v slovenskem jeziku, književnost in kulturi (tipološka problematika ob jugoslovanskem in širšem evropskem kontekstu). Ljubljana 1979, str. 195–208.

²¹ Erich Prunč, Nekateri problemi. Str. 123.

²² Wilhelm Baum, Urban Jarnik und das Selbstbewußtsein der Kärntner Slowenen im Vormärz. V: Harald Krahwinkler (Hg.), Staat – Land – Nation – Region. Gesellschaftliches Bewußtsein in den österreichischen Ländern Kärnten, Krain, Steiermark und Küstenland 1740 bis 1918 = Unbegrenzte Geschichte/Zgodovina brez meja 9. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj 2002, str. 167–194, 194.

Ziljskega pri oblikovanju programa Zedinjene Slovenije²³; tudi na Koroškem so podpisovali zahtevo po združitvi Slovencev v eno upravno enoto.²⁴ Prav v tem času so beljaški meščani odkrito nastopili proti Andreju Einspielerju in njegovemu političnemu delu. Manjka pa še trditev, da bi bil narodnostni spor vnesen na Koroško s Kranjske.²⁵ Prav leta 1848 so Korošci spet dobili svojo deželno upravo in jo uspeli izgraditi. Napočil pa je tudi čas zaostrenih narodnih nasprotij in vodilni sloji na Koroškem so videli v slovenskem narodnem gibanju nevarnost za deželo. Nosilci nemškega nacionalizma so v desetletjih razvili ideologijo anti-slovenizma²⁶ in z oblikami strukturalnega nasilja²⁷ zabranjevali izoblikovanje slovenske identitete, slovenske narodne zavesti med širokimi plastmi slovenskega prebivalstva. Zaman so bili vsi govori, vse zahteve slovenskih deželnozborskih poslancev po jezikovni enakopravnosti v šolstvu, ki naj bi postopoma omogočila socialno in narodno emancipacijo slovenskega prebivalstva.²⁸ Pri tem ne smemo prezreti dejstva, da je nemško-liberalna in potem nemško-nacionalna večina koroškega deželnega zbora zavračala tudi vse predloge, ki bi privedli do večje demokratizacije volilnega reda, kot je odklanjala vsako koncesijo glede narodnostno zaokroženih volilnih okrajev in s tem obsodila slovensko narodno gibanje, ki je začetka 70-ih let 19. stoletja dobilo masovni značaj, na permanente neuspehe, kar je tako slikovito znal povedati državno- in deželnozborski poslanec Franc Grafenauer, ko je večkrat govoril o tisočih političnih mrličih.²⁹ Izrazito negativno so koroški Slovenci v letih 1906/1907 ocenjevali predlog volilne reforme.³⁰ Ne preseneča, da so bile oči zavednega dela slovenskega prebivalstva usmerjene tako glede kulturnega kot glede gospodarskega življenja v Ljubljano³¹, čeprav registriramo tudi radikalno nezadovoljstvo s »samozadovoljnimi Kranjci«.³²

Slovenski zgodovinarji so pri svojem delu imeli in imajo pred očmi praviloma celotno slovensko etnično ozemlje; to velja tudi za literarne zgodovinarje. Seveda pa tozadevno prihaja tudi do odstopanj in dejansko nikakor ni nujno, da bi moral biti slovenski del prebivalstva na Koroškem vselej in povsod vključen. Če pa poteka beseda o »skupnem prostoru« Nemcev in Slovencev, pa moramo ob dolžnem upoštevanju dejansko problematičnega reprojiciranja pojmov v preteklost le vztrajati, da ta prostor seveda nista le Spodnja Štajerska in Kranjska, temveč k njemu šteje tudi znaten del Koroške. Prav zato pa je njegova marginalna vključitev v »skupni prostor« problematična.³³

Avstrijsko zgodovinopisje, predvsem koroško, postavlja v ospredje Koroško kot teritorialno enoto. Sliko o etnični podobi Koroške so desetletja dominirale razprave in misli Mar-

²³ Vasilij Melik, Die nationalen Programme des Matija Majar-Ziljski. V: Andreas Moritsch (Hrsg.-Izd.), Matija Majar Ziljski = Unbegrenzte Geschichte/Zgodovina brez meja 2. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj 1995, str. 93–106; Janko Pleterški, Slowenisch oder deutsch? Nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten (1848–1914). Klagenfurt/Celovec 1996. Str. 40–71.

²⁴ Stane Granda, Prva odločitev Slovencev za Slovenijo. Dokumenti z uvodno študijo in osnovnimi pojasnili. Ljubljana 1999, str. 528–547.

²⁵ Avguštin Malle, Die slowenische Presse in Kärnten 1848–1900 = Disertacije in razprave/Dissertationen und Abhandlungen 3. Klagenfurt/Celovec 1979, str. 25–26.

²⁶ Hanns Haas, Karl Stuhlpfarrer, Österreich und seine Slowenen. Wien 1977, str. 39–52.

²⁷ Hanns Haas, Genesis und Funktion minderheitenfeindlicher Politik in Kärnten. V: Wolfgang Brunbauer (red.), Raumplanungsgespräch Südkärnten. Wien 1977, str. 17–45.

²⁸ Josef Lukan, Franz Grafenauer (1860–1935). Volkstribun der Kärntner Slowenen = Studia Carinthiaca slovenica 2. Klagenfurt/Celovec 1981²; Avguštin Malle, Einspielerjevo delovanje v koroškem deželnem zboru. V: Einspielerjev simpozij v Rimu = Simpoziji v Rimu 14. Celje 1997, str. 163–188.

²⁹ Josef Lukan, Franz Grafenauer. Str. 40–145; Mir XXVI/1907, št. 5, str. 1–2; Mir XXV, št. 50, str. 292.

³⁰ Mir XXV/1906, št. 9, str. 1; št. 13, str. 70–71, št. 27, str. 151; št. 29, str. 158; št. 31, str. 175–179; št. 36, str. 207.

³¹ Mir XXVIII/1909, št. 1, str. 1; Mir XXX/1911, št. 1, str. 4–5.

³² Avguštin Malle, Pomen slovenskih hranilnic in posojilnic na Koroškem. V: 100 let Posojilnice Dobrla vas 1890–1990. Dobrla vas 1990, str. 13–41, 26.

³³ Harald Heppner (Hrsg.), Slowenen und Deutsche.

tina Wutteja in njegovih naslednikov po miselnosti, deloma pa tudi funkciji, in to kljub številnim razpravam slovenskega zgodovinopisja, ki je vložilo precej truda, da bi korigiralo nekatere njihove teze, napake. Ne moremo pa trditi, da na Koroškem ne bi bilo recepcije pomembnih del slovenskih zgodovinarjev. Pogled v Carinthio zadostuje. Da je recepcija občasno ostro polemična je deloma pripisovati recenzentom in recipientom, ki imajo svojo »samopodobo« o Koroški in njeni zgodovini. Na različnem nivoju je bila in je v določenih pogledih še danes obojestranska recepcija znanstvene literature. Pri tem številni avstrijski avtorji radi omenjajo jezikovno pregrado, ki pa ni nujna in je občasno tudi izgovor, zlasti, ko zaznamo preprosto zavrnitev znanstvene diskusije. Le čemu je koroška deželna vlada občasno dovoljevala proračunska sredstva za prevajanje del slovenskih zgodovinarjev?³⁴

Prelom zaznamo z razpravo Hannsa Haasa in Karla Stuhlpfarrerja s knjigo »Österreich und seine Slowenen« (Avstrija in njeni Slovenci) iz leta 1977. Na literarnem področju je bilo podcenjevanje slovenske literature in njenega koroškega deleža prekinjeno že prej. Spomnimo se le na Vinzenza Rizzija in njegovo zanimanje za Prešerna. Če koroško (avstrijsko) – kranjske (slovenske) odnose gledamo celoviteje, predvsem pa upoštevamo tudi njihov razvoj po drugi svetovni vojni, potem velja opozoriti še na jezikovni aspekt, na slovenščino in njeno vrednotenje kot bistvenega dejavnika slovenske identitete.

O ekonomskih povezavah med obema deželama in gospodarskih aspektih so široko pisali Ivan Mohorič³⁵, Dušan Kermavner³⁶, Jože Šorn³⁷, Žarko Lazarevič³⁸ in številni drugi in pri tem recipirali avstrijsko/koroško strokovno literaturo, kar obratno ne moremo zaznati v tem obsegu. Zgornja ugotovitev ne velja le za številne monografije, temveč tudi za pregledna dela slovenskega zgodovinopisja.³⁹ V še večji meri velja to za politično zgodovino Slovencev po revolucionarnem letu 1848⁴⁰, boje za severno mejo⁴¹, za oborožen upor v letih 1941–1945⁴² ter za razprave o slovenskih narodnih programih.⁴³ V nekaterih delih koroški avtorji zelo nekritično pišejo o obdobju nacionalsozializma in le ob robu omenjajo posege nacističnega režima v gospodarsko življenje v zasedenih pokrajinah v Sloveniji. V obširni zgodovini obrtnega gospodarstva avtorji sicer upoštevajo razvoj raznih panog gospodarstva tudi v krajih, ki so po senžermenski mirovni pogodbi prišli pod kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, zgo-

³⁴ Kärntner Landesarchiv (KLA), LAD II, 69. Sitzung der Kärntner Landesregierung am 1. Oktober 1947; 70. Sitzung der Kärntner Landesregierung am 3. Oktober 1947.

³⁵ Ivan Mohorič, Zgodovina obrti in industrije v Trzinu. Ljubljana 1957; isti, Bombažna predilnica in tkalnica v Trzinu. Nastanek, razvoj in delo 1885–1960. Ljubljana 1960.

³⁶ Dušan Kermavner, Politična zgodovina Gorenjske 1–3. Ljubljana 1974–1975.

³⁷ Jože Šorn, Začetki industrije na Slovenskem = Documenta et studia historiae recentioris IV. Maribor 1984.

³⁸ Žarko Lazarevič, Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948. Ljubljana 1994.

³⁹ N. pr. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. II. Družbena razmerja in gibanja. Ljubljana 1980. Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1979.

⁴⁰ Npr. Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861–1918. Ljubljana 1965 (v nem. Wahlen im alten Österreich. Am Beispiel der Kronländer mit slowenischsprachiger Bevölkerung = Anton Gindely Reihe zur Geschichte der Donaumonarchie und Mitteleuropas 3. Wien – Köln – Weimar 1997); Janko Pleterski, Narodna in politična zavest na Koroškem. Narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848–1914. Ljubljana 1975 (v nem. Slowenisch oder deutsch? Nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten (1848–1914). Klagenfurt/Celovec 1996); isti, Prva odločitev Slovencev na Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918. Ljubljana 1971.

⁴¹ Janko Pleterski, Lojze Ude, Tone Zorn (ur.), Koroški plebiscit. Razprave in članki. Ljubljana 1970; Avguštin Malle, Zur Historiographie der Kärntner Slowenen. V: Hellwig Valentin et al. (Hrsg.), Die Kärntner Volksabstimmung 1920 und die Geschichtsforschung. Leistungen, Defizite, Perspektiven. Klagenfurt 2002, str. 157–165.

⁴² N. pr. Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji I–V. Ljubljana 1960–1973.

⁴³ Janko Prunk, Slovenski narodni vzpon. Narodna politika (1768–1992). Ljubljana 1992; isti, Slovenski narodni programi. Narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945. Ljubljana 1987².

dovina (obrnega) gospodarstva pod nacističnim režimom pa je prikazana v prvi vrsti kot ekonomska uspešnica.⁴⁴ Avtorji govorijo o »združitvi« Gorenjske s Koroško, ki je Koroški ponovno omogočila formiranje samostojne gospodarske zbornice in s tem ločitev iz podrejenosti pod Gradec.⁴⁵ Podoben je bil razvoj na združenem sektorju. Povsem idealiziran je opis napredka na področju elektro-gospodarstva in nacističnega načrtovanja izkoriščanja Drave od Žvabeka do Maribora. Z nobeno besedo ni omenjeno suženjsko delo dunajskih Judov pri gradnji žvabeške elektrarne, z nobeno prisilno delo ruskih vojnih ujetnikov pri gradnji elektrarne v Labotu.⁴⁶ Soavtor te obširne zgodovine obrtnega gospodarstva je bil Karl Dinklage, ki je leta navrh napisal še dve obširni knjigi o zgodovini koroškega delavstva.⁴⁷ V svoj pregled vključuje delavsko gibanje na slovenskem etničnem teritoriju Koroške in mestoma bolj kritično obravnava »rjavo medigro 1938-1945«. ⁴⁸ V tem poglavju govori med drugim o prireditvah ilegalnih nacistov pod okriljem Koroškega Heimatbunda⁴⁹, o zasedeni Gorenjski in Mežiški dolini⁵⁰, o pregonu slovenskih družin s Koroške⁵¹ in pregonu Slovencev v zasedenih pokrajinah⁵², o »vključitvi« oziroma »priključitvi« Gorenjske in Mežiške doline, s čimer da je Koroška šele dobila pomembnejše mesto v oboroževalni industriji⁵³ ter obširno o žrtvah nacističnega nasilja iz vrst revolucionarnih socialistov in socialnih demokratov.⁵⁴ Na drugi strani pa pripisuje gavljatjerju Friedrichu Rainerju »konciliantno zadržanje« do prebivalstva alpsko-jadranske operacijske cone.⁵⁵ V zadnjih letih pa so na Koroškem v ospredju pri obravnavanju nacističnega časa trije aspekti: pregon nemške (staroavstrijske) manjšine iz Slovenije (Jugoslavije), AVNOJski sklep(i)⁵⁶ in takoimenovani odvedenci, osebe, ki jih je jugoslovanska vojska aretirala in odvedla v Jugoslavijo. Tam je 91 avstrijskih in 5 neavstrijskih državljanov prišlo ob življenje. Obseg nacističnega terorja nad slovenskim prebivalstvom in udeležbe Avstrijcev pri njem ni predmet temeljnih razprav.⁵⁷ Nov, dodaten vidik je, da je znaten del vojnih žrtev med jugoslovanskim prebivalstvom posledica medsebojnega klanja.⁵⁸ Del koroških medijev je z nerazumevanjem oziroma odklonilno reagiral na poziv pisatelja Handkeja, izrečenega ob priložnosti podelitve častnega doktorata Univerze v Celovcu, da naj

⁴⁴ Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart. Klagenfurt 1953.

⁴⁵ Kärntens gewerbliche Wirtschaft. Str. 277.

⁴⁶ Kärntens gewerbliche Wirtschaft. Str. 343.

⁴⁷ Karl Dinklage, Geschichte der Kärntner Arbeiterschaft. Klagenfurt 1976 (zajema obdobje do leta 1920 = Geschichte I; isti: Geschichte der Kärntner Arbeiterschaft. Klagenfurt 1982 (zajema čas od 1918 do izida knjige = Geschichte II).

⁴⁸ Karl Dinklage, Geschichte II. Str. 157–180.

⁴⁹ Karl Dinklage, Geschichte II. Str. 159.

⁵⁰ Karl Dinklage, Geschichte II. Str. 162.

⁵¹ Karl Dinklage, Geschichte II. Str. 162.

⁵² Karl Dinklage, Geschichte II. Str. 162.

⁵³ Karl Dinklage, Geschichte II. Str. 166.

⁵⁴ Karl Dinklage, Geschichte II. Str. 172–180.

⁵⁵ Karl Dinklage, Geschichte II. Str. 162.

⁵⁶ Stefan Karner, Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien. Aspekte ihrer Entwicklung 1939–1996; Dušan Nečak (ur.), »Nemci« na Slovenskem 1941–1955. Izsledki projekta = Razprave Filozofske fakultete. Ljubljana 2002.

⁵⁷ Alfred Elste et al., NS-Österreich auf der Anklagebank. Anatomie eines politischen Schauprozesses im kommunistischen Slowenien. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj 2000 (avtorji se omejujejo na delovanje glavnih akterjev nacistične zasedbene sile in proces proti njim); v slov. Nacistična Avstrija na zatožni klopi. Anatomija političnega spektakularnega procesa v komunistični Sloveniji. Celovec – Ljubljana – Dunaj 2002.

⁵⁸ To mnenje je v zadnjem času zastopal zgodovinar Stefan Karner v televizijski produkciji HeiB umfehdet, wild umstritten. Dreiländereck Italien, Österreich, Slowenien (avtor prispevka je Walter Raming, znanstveni svetovalec pa Stefan Karner; film so predvajali na kanalu 3 SAT 25.9.2002, drugi program avstrijske televizije pa je film oddajal 22.1.2003).

bi navzoči brali Prušnikove Gamse na plazu, Kokotove spomine Ko zori spomin in Kolenikove spomine Mali ljudje na veliki poti.⁵⁹

Najobširnejše in najtemeljitejše je o odnosih med Avstrijo in Jugoslavijo v letih 1918 do 1938 pisal Arnold Suppan.⁶⁰ Pri tem je upošteval tudi koroški aspekt in z njim tesno povezano vprašanje slovenske manjšine ter vpletenost obeh držav v evropska politična dogajanja. Vprašanje koroških Slovencev oziroma slovenske manjšine o koroško-slovenskih odnosih pa je tematiziral tudi že prej, pri čemer je posebno pozornost posvetil ekonomskim in socialnim aspektom.⁶¹ Po osamosvojitvi Slovenije so aktualne razprave glede gospodarskih povezav med Koroško (Avstrijo) in Slovenijo naravnane na možnost maksimiranja dobička avstrijskih podjetij v Republiki Sloveniji in deloma na aspekt prostega pretoka delovne sile v primeru vstopa Slovenije v Evropsko unijo. Tako ekonomsko gledanje niti ni bilo tuje Arthurju in Josefu Lemischu, ki sta na prehodu od 19. v 20. stoletje razpravljala – seveda pod drugimi pogoji in v začetni fazi modernizaciji kmetijstva – v koroškem deželnem zboru o priseljenih kmečkih poslih, Slovencih in Slovenkah, na velikih posestvih na Krappfeldu in njihovi nagli asimilaciji.⁶² Kakšen pomen so imeli gospodarski odnosi med Koroško in Slovenijo, vidimo tudi iz dejstva, da so se zastopniki obeh dežel v času najhujših napetosti po 2. svetovni vojni pogajali o blagovni izmenjavi.⁶³

Na Koroškem je predvsem sekundarna socializacija potekala popolnoma izven vplivnega področja slovenskega narodnega gibanja. Napačna je tudi trditev, da bi bili na Koroškem slovenščine v šolah pred 1848 ne upoštevali in da so se zahteve po enakopravnosti slovenščine zlasti v osnovnem šolstvu pojavile šele po marčni revoluciji leta 1848 in še te pod vplivom slovenskega narodnega gibanja s Kranjskega. Slovenščina je bila prisotna vsaj kot pomožni jezik, zahteve po večji prisotnosti so znane tudi iz predmarčne dobe.⁶⁴ Odločitve občin glede učnega jezika in z njim povezanim utrakvizmom moramo videti v kontekstu volilne pravice, ki je pač povzročila ta rezultat, in upoštevati tudi dejanske neposredne vplive. Tudi, če bi se bile občine odločile drugače, bi bil rezultat isti. To lahko sklepamo na osnovi dejstva, da je o učnem jeziku v vsakem primeru odločal deželni odbor kot vzdrževalec šol. Vse prošnje slovenskih občinskih predstojništev glede uvedbe slovenskega učnega jezika poznejših let je znal odbiti. Prav zaradi jezikovne ureditve ljudskih šol je prihajalo med državnozborskimi poslanci iz Kranjske in Koroške do stalnih sporov. Koroški so kranjskim oziroma slovenskim, ker so med te šteli tudi spodnještajerske, odločno odrekli vsako pristojnost v tej zadevi.⁶⁵

⁵⁹ Peter Handke, Klaus Amann, Wut und Geheimnis. Klagenfurt/Celovec 2002 (vse tri knjige, ki jih je priporočal Handke, govorijo o koroških Slovencih v nacističnem času, njihovem pregonu in odporu).

⁶⁰ Arnold Suppan, Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld. Wien – München 1996.

⁶¹ Arnold Suppan, Die österreichischen Volksgruppen. Tendenzen ihrer gesellschaftlichen Entwicklung im 20. Jahrhundert = Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde. Wien 1983.

⁶² Npr. Stenographische Protokolle der I. Session der VII. Wahlperiode des kärntnerischen Landtages zu Klagenfurt vom 26. Jänner 1897 bis 10. März 1897. Klagenfurt 1897, str. 774.

⁶³ KLA, LAD II, 41. Sitzung der Kärntner Landesregierung am 9. Oktober 1946; 42. Sitzung der Kärntner Landesregierung am 16./17. Oktober 1946; 46. Sitzung der Kärntner Landesregierung am 27. November 1946.

⁶⁴ Theodor Domej, Über die Schule zur nationalen Emanzipation. »Wir Slowenen möchten ... nicht gerne nachstehen.« Matija Majar-Ziljski, 1843. V: Andreas Moritsch (Hrsg.-Izd), Matija Majar Ziljski = Unbegrenzte Geschichte/Zgodovina brez meja 2. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj 1995, str. 67–92.

⁶⁵ Ante Beg, Slovensko šolstvo na Koroškem v preteklem stoletju. Ljubljana 1912; Martin Wutte, Die utrakvistische Volksschule in Kärnten. Zur 50jährigen Jubelfeier des Reichsvolksschulgesetzes vom 14. Mai 1869. Klagenfurt 1919; Maria Kurz, Zur Lage der Slowenen in Kärnten. Der Streit um die Volksschule in Kärnten (1867–1914) = Das Kärntner Landesarchiv 17. Klagenfurt 1990; Peter Novak, Schulgesetzgebung und Minderheiten. Disertacija. Graz 1990; Dušan Nečak, Utrakvistična šola v dunajskem parlamentu. V: Koroški koledar 1973. Celovec – Borovlje 1972, str. 54–58.

Znotraj slovensko govorečega prebivalstva je prišlo do občasne polarizacije politične orientacije. Nemškonacionalni tabor je diferenciacijo uspešno širil na etnično področje. Ustvaril je politično-etnično kategorijo »nemških« Slovencev, oziroma Nemcem prijaznih Slovencev, proti koncu monarhije, predvsem pa od leta 1927 naprej bolj znano pod pojmom vindišarji, ki jim je Wutte ustvaril ideološko osnovo.⁶⁶ Slovensko narodno gibanje je ta del slovensko govorečega prebivalstva poimenovalo z nemškutarji.⁶⁷ Na slovenskem etničnem ozemlju Koroške so našli svojo politično domovino predvsem v Bauernbundu. Pri svojih javnih nastopih so uporabljali kljub vsemu nasprotovanju »novoslovenščini« prav to in jo kazili z izposojenkami iz nemščine, posluževali pa so se tudi pogosteje koroških slovenskih narečnih oblik.⁶⁸ Z ideologijo »vindišarstva« so se ukvarjali številni zgodovinarji in jezikoslovci; precej pozornosti je njeni politični funkcionalizaciji posvetil Andrej Moritsch.⁶⁹ Fran Zwitter je v svoji razpravi Koroško vprašanje glede teh ljudi preroško napovedal, če upoštevamo rezultate ljudskega štetja 2001, da bodo ali osvojili slovensko identiteto in postali Slovenci ali izginili.⁷⁰ Čeprav slovensko govoreče prebivalstvo v celoti ni sledilo slovenskemu narodnemu gibanju – na Koroškem je to pomenilo slovenskemu konservativnemu oziroma krščansko-socialnemu s primesjo klerikalizma -, ne moremo reči, da bi bili »nezavedni Slovenci« do oblik izražanja v smislu »slovenstva« tuji. Vemo, da so »Nemcem prijazni Slovenci«, »nemškutarji« oziroma »vindišarji« zahajali na prireditve slovenskih društev. »Koroška domovina« in ostali koroški nemškonacionalni tisk za ljubiteljsko odrsko dejavnost slovenskih društev na Koroškem dolgo ni našel niti odgovarjajočega nemškega izraza in je pisal o »Igre« (sing.), »Igren« (pl.), torej o igrah. Da bi zatrla vpliv na nezavedne Slovence s strani slovenskih društev, je Koroška domovinska zveza (Kärntner Heimatbund) pod vodstvom Aloisa Maier-Kaibitscha od leta 1936 naprej organizirala t. im. Heimatkreise (domovinske krožke), ki so potem na lokalnem nivoju z izdatno podporo centrale organizirali na slovenskem oziroma jezikovno mešanem področju Koroške odrske nastope v nemščini. Nastopali seveda niso domačini, temveč Celovčani.⁷¹ Pri slovenskih društvih so sodelovali številni delavci, ki so bili sicer organizirani socialdemokrati. Brez njih npr. slovenskega društvenega, odrskega in

⁶⁶ Martin Wutte, Deutsch – Windisch – Slowenisch [Klagenfurt 1927].

⁶⁷ Theodor Domej, Anmerkungen zur Kärntner Volksabstimmung 1920. V: Stefan Karner/Gerald Schöpfer (Hg.), Als Mitteleuropa zerbrach. Zu den Folgen des Umbruchs in Österreich und Jugoslawien nach dem Ersten Weltkrieg. Graz 1990, str. 107–117.

⁶⁸ Npr. v raznih letakih Koroške kmečke zveze (Kärntner Bauernbund), Nemškega narodnega društva (Deutscher Volksverein), v Kmetijskem listu in nazadnje v glasilu Koroške domovinske službe (Kärntner Heimatdienst) Koroška domovina.

⁶⁹ Npr. Andreas Moritsch, Das Windische – eine nationale Hilfsideologie. V: Andreas Moritsch (Hrsg.-Izd.), Problemfelder der Geschichte und Geschichtsschreibung der Kärntner Slovenen/Problemska polja zgodovine in zgodovinopisja koroških Slovencev = Unbegrenzte Geschichte/Zgodovina brez meja 1. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj 1995, str. 15–31; isti, Modernisierung und nationale Differenzierung bis 1918. V: Andreas Moritsch (Hrsg.-Izd.), Austria Slovenica. Die Kärntner Slovenen und die Nation Österreich/Koroški Slovenci in avstrijska nacija = Unbegrenzte Geschichte/Zgodovina brez meja 3. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana – Wien 1996, str. 45–57; isti, Nationale Ideologien in Kärnten. V: Andreas Moritsch (Hrsg.-Izd.), Die Kärntner Slovenen 1900–2000. Bilanz des 20. Jahrhunderts = Unbegrenzte Geschichte/Zgodovina brez meja 7. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana – Wien 2000, str. 9–28; Lojze Ude, Teorija o vindišarjih. V: Lojze Ude: Koroško vprašanje. Ljubljana 1976, str. 163–212; Tone Zorn, Vindišarska »teorija« na avstrijskem Koroškem po drugi svetovni vojni. V: Koroški koledar 1978. Celovec/Borovlje 1977, str. 162–175; Gero Fischer/Peter Gstettner (Hg.), »Am Kärntner Wesen könnte diese Republik genesen«. An den rechten Rand Europas: Jörg Haiders »Erneuerungspolitik«. Klagenfurt/Celovec 1990, str. 96–105; Heinz Dieter Pohl, Die ethnisch-sprachlichen Voraussetzungen der Volksabstimmung. V: Hellwig Valentin et al. (Hrsg.), Die Kärntner Volksabstimmung 1920 und die Geschichtsschreibung. Leistungen, Defizite, Perspektiven. Klagenfurt 2001, str. 181–188.

⁷⁰ Fran Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju. Ljubljana 1990 (predvsem prispevki na straneh 403–483).

⁷¹ Več o tem je pisal list »Der Heimatkreis«, ki ga je izdajalo imenovano društvo.

pevskega delovanja v Borovljah in Glinjah ne bi bilo.⁷² Delavcem tega sodnega okraja je avstrijska plebiscitna propaganda namenjala posebno pozornost⁷³, jugoslovanska uprava pa zavirala agitacijo južno slovanske socialne demokracije.⁷⁴ Delavce, ki so glasovali za Jugoslavijo, so koroške oblasti delno pregnale, delno so izgubili delo. Ukrepi, pri katerih so vodilno sodelovali lokalni odborniki avstrijske socialnodemokratske stranke, so dolgo obremenjevali odnose med prebivalstvom.⁷⁵

Ob vsem poudarjanju pomena Celovca kot kulturnega središča vseh Slovencev je bilo od začetka sedemdesetih let 19. stoletja naprej tudi koroškim Slovincem jasno, da bo središče družbenega življenja vseh Slovencev Ljubljana in tako vlogo so ji v zadnjih desetletjih monarhije tudi priznavali. Po plebiscitu 10. oktobra 1920 so bili soočeni z novo politično situacijo. Sicer poznamo danes verjetno že vse podrobnosti glasovanja in ni dvoma, da je njegov izid bil posledica družbenega dogajanja in političnih, gospodarskih in seveda tudi kulturnopolitičnih (šolskopoličnih) odločitev prejšnjih desetletij, vendar le malo vemo o številnih povezavah preko meje, ki so med Slovenci na Koroškem in Slovenci v Državi SHS obstajala po glasovanju. Arnold Suppan teh domala ni upošteval.⁷⁶ Tako je npr. varnostnim organom na Koroškem delalo precej preglavic dejstvo, da so bili in ostali številni koroški Slovenci naročeni na ljubljanski tisk in naročali slovensko literaturo.⁷⁷ Cenzurirali so tudi leposlovje pa čeprav so to bili slovenski prevodi iz svetovne književnosti. V knjižnice slovenskih prosvetnih društev ni smela knjiga, ki je prihajala iz Ljubljane, mimo celovške cenzure. »Imprimatur« deželni oblasti so dolgo potrebovale vse igre, vse pesmi, ki so bile igrane ali pa so jih zbori peli na odrih prosvetnih društev.⁷⁸ Cenzuri je zapadel tudi slovenski prevod igre »Der Meineidbauer«, »Krivoprisežnik« avstrijskega pisatelja Anzengruberja; bila je povrh razglašena še za »Irredentaaufführung« (igra v izvedbi slovenskih iredentistov, op. A. M.).⁷⁹ Tudi odnosi na gospodarskem področju, npr. na področju zadružništva, niso bili takoj prekinjeni.⁸⁰ V okviru Evropskih manjšinskih kongresov sta deželnozborna poslanca Janez Starc in Franc Petek, ki sta skupaj z Vinkom Poljancem v deželnem zboru brez pridržkov priznala izid glasovanja, obenem pa vztrajno zahtevala izpolnitev manjšinskovarstvenih določil senžermenske mirovne pogodbe in obljub provizoričnega deželnega zbora z dne

⁷² Avguštin Malle, Kulturno in narodnopolitično delovanje v Borovljah/Kultur- und nationalpolitische Aktivitäten in Ferlach. V: Borovlje in Borovljani. Kultura skozi 125 let/Ferlach und die Ferlacher. Streifzug durch 125 Jahre Kultur. Klagenfurt/Celovec 1995, str. 19–88; isti, Kultura – delavstvo – narodnost. Borovlje od 1848 do danes/Kultur, Arbeiterschaft, Nationalität. Ferlach von 1848 bis heute. Klagenfurt/Celovec 1997.

⁷³ Tik pred glasovanjem je deželno vodstvo socialdemokratske stranke pričelo izdajati še list »Sozialdemokratische Mitteilungen für das Abstimmungsgebiet«.

⁷⁴ Tone Zorn, Prispevek k vprašanju jugoslovanske uprave v plebiscitni coni A. V: Janko Pleterski et al., Koroški plebiscit. Razprave in članki. Ljubljana 1970, str. 283–293; isti, Iz problematike jugoslovanske uprave na Koroškem pred plebiscitom leta 1920. V: Kronika XVIII/1970, str. 89–96.

⁷⁵ O dogodkih in zadržanju socialdemokratov je »Koroški Slovenec« večkrat pisal vse do leta 1934. Glej tudi: Tone Zorn, Odnos avstrijskega delavskega gibanja do slovenskega vprašanja na Koroškem med plebiscitom in letom 1925. V: Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921–1941. Ljubljana 1974, str. 175–186; isti, Prispevek k problematiki preganjanja koroških Slovencev po plebiscitu. V: Kronika XXIV/1976, str. 170–171.

⁷⁶ Arnold Suppan, Jugoslawien und Österreich 1918–1938.

⁷⁷ Avguštin Malle, Politika je zavirala kulturno delovanje. Osrednja kulturna organizacija med prvo in drugo svetovno vojno. V: Teodor Domej et al., Človek ne živi samo od kruha. Slovenska prosvetna zveza in njenih petinsemdeset let. Celovec 1983, str. 27–51.

⁷⁸ Arhiv Slovenskega znanstvenega inštituta (ASZI), fond Kasselj, mapa »Zvezda« Hodiše.

⁷⁹ KS II/1922, št. 3, str. 2.

⁸⁰ ASZI, Zapisnik sej načelstva in nadzorstva Zveze koroških zadrug 28.2.1921 – 15.8.1938; Zapisnik sej upravnega in nadzornega odbora Zveze koroških zadrug odnosno Slovenske zadrugne zveze v Celovcu 21.1.1938 – 13.12.1956.

28. septembra 1920, v tesnem sodelovanju z Josipom Vilfanom in Engelbertom Besednjakom uveljavila načelo o pravici manjšine do neoviranega stika z »matičnim narodom«.⁸¹ S tem sta vsaj nekoliko umirila napade na »slovenski iredentizem«. S tem pojmom je večina na Koroškem domala nediferencirano poimenovala vsako aktivnost v slovenskem smislu, zlasti pa vsako »škiljenje« preko meje.

Odpor proti nacizmu je številne koroške Slovence pripeljal v narodnoosvobodilno gibanje, številni predvojni »iredentisti« pa so se znašli prav zaradi svojega slovenstva v taboriščih nemškega rajha.⁸² Že med vojno so poznavalci koroškega vprašanja opozarjali, da bodo o bodoči usodi koroških Slovencev odločale predvsem velesile in povojna politična konstelacija.⁸³ Čeprav je jugoslovanska vojska odšla s Koroške in je postalo malo verjetno, da bodo velesile odločile koroško vprašanje v smislu temeljnih točk OF, so številni Slovenci še upali na združitev z »matičnim narodom«, čeprav niso vsi soglašali s politično ureditvijo ideološko jasno opredeljene nove Jugoslavije. Duhovniki, ki so podpisali znameniti memorandum zunanjim ministrom v Moskvi, so se tolažili s tem, da režimi propadajo, »narod« pa da je nekaj trajnejšega.⁸⁴ Tudi po formalni ustanovitvi drugega tabora – Narodnega sveta koroških Slovencev 28. junija 1949 (bolj pravilno bi bilo, če bi govorili o obnovi predvojne strukture), so bili vsi prepričani, da brez kulturne povezave s centrom ni preživetja.⁸⁵ Del organiziranih Slovencev, ki je izšel iz NOB, je to zapisal tudi v statutih svoje organizacije⁸⁶, obnovljene konzervativne strukture pa so se do takega koraka dokončno dokopale v sedemdesetih letih preteklega stoletja.⁸⁷ Iz rednih poročil varnostne direkcije za Koroško dunajski centrali iz prvih povojnih let izhaja, da so obstajali tesni odnosi z Ljubljano in da so vsi veljali za iredentistične.⁸⁸ Po pariški odločitvi 20. junija 1949 je tudi Avstrija do teh registriranih iredentistov iskala nov odnos. Odločitev glede meje je padla. Zvezni predsednik Karl Renner in

⁸¹ Koroški Slovenec je redno poročal o zasedanjih:

KS V/1925, št. 41, str. 2; št. 44, str. 1; št. 46, str. 1; št. 47, str. 1–2; KS VI/1926, št. 35, str. 2, št. 37, str. 1; KS VII/1927, št. 30, str. 2; št. 35, str. 2; št. 36, str. 1–2; KS VIII/1928, št. 34, str. 1, št. 35, str. 1, št. 36, str. 1–2, št. 38, str. 1–2; št. 39, str. 1–2; KS IX/1929, št. 36, str. 1; KS X/1930, št. 28, str. 2; št. 38, str. 1; KS XI/1931, št. 35, str. 2, št. 36, str. 1, št. 37, str. 1, št. 38, str. 1–2; KS XII/1932, št. 25, str. 1; št. 27, str. 1–2; KS XIII/1933, št. 39, str. 1, št. 40, str. 1–2, št. 41, str. 2–3; KS XIV/1934, št. 36, str. 2; KS XV/1935, št. 37, str. 1, št. 38, str. 1; KS XVI/1936, št. 37, str. 2, št. 39, str. 1, št. 41, str. 1; KS XVII/1937, št. 29, str. 1; KS XVIII/1938, št. 31, str. 1.

⁸² Avguštin Malle, Valentin Sima (red.), *Narodu in državi sovražni. Pregon koroških Slovencev 1942/Volk- und staatsfeindlich. Die Vertreibung von Kärntner Slowenen 1942*. Celovec/Klagenfurt 1992; Avguštin Malle (ur.), *Die Vertreibung der Kärntner Slowenen. Pregon koroških Slovencev 1942:2002*. Klagenfurt/Celovec 2002; Feliks J. Bister, Joško Buch, *Die Deportation slowenischer Familien aus Kärnten 1942*. Wien 2003.

⁸³ Brigitte Enter, Augustin Malle, *Auf dem Weg zur Selbstfindung. Geschichte der slowenischen Volksgruppe von 1945–1955* (manuskript raziskovalnega projekta SZI). Klagenfurt/Celovec 1999, str. 11–26.

⁸⁴ Slovenski vestnik II/1947, št. 13, str. 2; Brigitte Entner, Augustin Malle, *Auf dem Weg*, str. 223–237; Augustin Malle, *Katholische Kirche und Kärntner Slowenen*. V: Helmut Rumpler (Hrsg.), *Kärnten. Von der deutschen Grenzmark zum österreichischen Bundesland = Geschichte der österreichischen Bundesländer seit 1945*, zv. 6/2. Wien – Köln – Weimar 1998, str. 748–773, 754–757.

⁸⁵ ASZI, fond NskS.

⁸⁶ Avguštin Malle, *Organizacije, društva in ustanove slovenske narodne skupnosti na Koroškem. Poskus opredelitve njihove zasidranosti in vpliva med Slovenci na Koroškem*. Celovec 1997 (manuskript raziskovalnega projekta SZI). Str. 34–36.

⁸⁷ Avguštin Malle, *Organizacije*. Str. 33.

⁸⁸ Brigitte Entner, Augustin Malle, *Auf dem Weg*. Str. 481–529 (oblast je zavlačevala npr. ustanovitev Zveze bivših partizanov Slovenske Koroške in delala težave Društvu političnih internirancev in obsojencev za Slovensko Koroško; POOF za Slovensko Koroško je zasedbena oblast tolerirala ob sklicevanju na ustanovitev med drugo svetovno vojno. To je upoštevala tudi avstrijska zvezna vlada, koroška deželna vlada pa je na svojih sejah ponovno razpravljala o delu POOF – na seji 28.3.1946 je napovedala ukrepe proti aktivistom OF, na seji 9. in 11.11.1946 pa je deželni glavar Piesch poročal o dopisu britanske civilne uprave, ki je pojasnjeval, na kateri osnovi OF deluje lahko naprej.

zvezni kancler Leopold Figl sta prav 10. oktobra 1950 v Celovcu koroškimi Slovincem namenila novo vlogo, vlogo posrednika do sosednje države.⁸⁹ Poziv obeh državnikov je zamujal, ker so prav koroški Slovenci spodbudili prvo kulturno izmenjavo med Avstrijo (Koroško) in Jugoslavijo (Slovenijo). Aktivnosti so postopoma prešle na Delovno skupnost Alpe–Jadran.⁹⁰

Tako kot vse je tudi »slovenstvo« podrejeno številnim dejavnikom in procesom in se v svojih izraznih oblikah neprestano spreminja in dopolnjuje. To pa ne velja le za dele na Koroškem, temveč za celoto slovenskega naroda.

Zusammenfassung

Die kärntnerisch (österreichisch) – krainisch (jugoslawisch, slowenischen) Beziehungen und die »slowenische Identität«

Avguštin Malle

Die Beziehungen zwischen Kärnten und Krain können keinesfalls auf einen einzigen Aspekt – den ethnischen eingeschränkt werden. Auch unter der slowenischsprachigen Bevölkerung Kärntens gab es Ausdrucksformen eines Landesbewußtseins. Identität wird als mehrschichtiges Phänomen gesehen. Im ausgehenden 19. Jahrhundert, vor allem aber in den ersten Dezenien des zwanzigsten wurde Landesbewußtsein mit Deutschnationalismus überladen, im Sinne des Deutschnationalismus funktionalisiert und damit für die Sprecher des landesüblichen Slowenisch ein Ausschließungsfaktor, der schließlich im Sprachgebrauch der Ersten Republik im Terminus »Irredenta« seinen Ausdruck fand.

Die kärntnerisch-krainischen Beziehungen widerspiegeln sich in verschiedenen festen Formeln. Karantaniem mit seiner territorialen Ausdehnung und relativen Eigenstaatlichkeit war für viele slowenische Medievisten Kristallisationspunkt slowenischer Frühgeschichte, österreichische, vor allem Kärntner Historiker legten Wert auf die Behauptung, Adel und Bürgerschaft wären durchwegs »rein deutsch« gewesen; noch heute verweisen letztere gern auf die Unterstützung der Landstände bei der slowenischen Bibelübersetzung und zeichnen ein friktionsloses Bild des Zusammenlebens beider Ethnien. Peter Štih problematisiert die Wahrnehmung eigener (slowenischer, Anm. des Autors) Geschichte und hinterfragt die Ethnogenese der Slowenen und zahlreiche feste Formeln slowenischer Geschichtsschreibung und kritisiert die verbreitete Unsitte, moderne Begriffe und Denkkategorien in die Vergangenheit zu projizieren.

Die real existenten und funktionierenden wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Kärnten und Krain bis 1914 wurden zum Teil nur von slowenischer Seite aufgearbeitet. Nach 1918 wurden sie Teil der österreichisch-jugoslawischen. Um sie bemühten sich beide Partner auch in Zeiten zugespitzter politischer Gegensätze.

In den kärntnerisch-krainischen Beziehungen spielte die Situation der Kärntner Slowenen eine wesentliche Rolle angefangen von den Forderungen nach nationaler und sprachlicher Gleichberechtigung in der Österreichisch-ungarischen Monarchie, über die Realisierung der Minderheitenschutzbestimmungen des Vertrages von Saint Germain und des Artikel 7 des Staatsvertrages bis hin zur Einbindung der Kärntner Slowenen in die Beziehungen zwischen den beiden Staaten. Die Slowenen maßten der Sprache als einem der sichtbarsten Identitätsmerkmale und dem damit verbundenen Komplex der Sekundärsozialisation die entscheidende Bedeutung zu. Kärntnerische Reichsratsabgeordnete waren entschieden gegen jede Einmischung »slowenischer« Reichsratsabgeordneter in Kärntner Angelegenheiten.

⁸⁹ Avguštin Malle, Praznovanje 30-letnice koroškega plebiscita. (V tisku)

⁹⁰ Hellwig Valentin, Kärntens Rolle im Raum Alpe-Adria. Gelebte und erlebte Nachbarschaft im Herzen Europas (1965–1995). Klagenfurt 1998; isti, Kärnten und der Alpen-Adria-Raum. V: Karl Anderwald et al. (Hrsg.), Kärntner Jahrbuch für Politik 2000. Klagenfurt 2000, str. 225–276.

ten. Die ultraquistische Schule wurde von Kärntner Seite konsequent als eine dem Willen der Gemeinden bzw. der Bevölkerung entsprechende verteidigt, obwohl über deren sprachliche Einrichtung letztendlich der Landesausschuß entschied. Die Teilung der slowenischsprachigen Bevölkerung in einen »nationalbewußten« Teil und einen »deutschfreundlichen« wurde gesellschaftlich begünstigt und schließlich ideologisch untermauert. Die kulturellen, wirtschaftlichen und politischen Beziehungen der Kärntner Slowenen zu Ljubljana waren in den einzelnen Phasen unterschiedlich intensiv und sind nach 1920 auch im Lichte von Beschlüssen der Europäischen Minderheitenkongresse zu sehen. Zur Zeit der Ersten Republik galten für die slowenische Kulturarbeit in Kärnten besondere Zensurbestimmungen. Marginal beachtet werden von Kärntner Seite Maßnahmen des Chefs der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Kärntens und Oberkraines und später in der Operationszone Adriatisches Küstenland, wobei der Anteil der Kärntner an der NS-Verwaltung in diesen Gebieten weitgehend ausgeblendet wird oder auf »Führungspersonen« beschränkt bleibt.

Im Rahmen der österreichisch-jugoslawischen (slowenischen) Beziehungen wurden von Kärntner Seite in den letzten Jahren vor allem zwei Themenbereiche in die Diskussion eingebracht: die Vertreibung der deutschsprachigen Minderheit (aus Slowenien) und die damit verbundenen »AV-NOJ«-Beschlüsse sowie Restitutionsfragen und die Frage der »Verschleppten«. Die österreichische Seite hat letztere spätestens seit Aufnahme geregelter diplomatischer Beziehungen zum Thema gemacht hat.

Die Kärntner Slowenen waren Mitinitiatoren des Kulturaustausches zwischen den beiden Staaten und wesentlicher Faktor in den Beziehungen zwischen der jugoslawischen Teilrepublik Slowenien und dem österreichischen Bundesland Kärnten. Die Zusammenarbeit fand in der Arbeitsgemeinschaft Alpen-Adria eine funktionierende organisatorische Form.

Darja Kerec

Prekmurska zavest in slovenstvo*

S čim opredeljujemo pripadnost nekemu narodu? S čim opredeljujemo slovenstvo? Kako opravičiti naslov prispevka »Prekmurska zavest in slovenstvo«? Sta ta dva pojma združljiva? Nedvomno sta. O tem, kaj se je dogajalo onkraj Mure pred in po 12. avgustu 1919, vemo. Na tem mestu bi porabili preveč časa za diskusijo o vlogi in pomenu jezika, o teoriji narodnostne identitete ali političnih programih, ki so se – sicer bolj poredko – dotaknili tudi Prekmurja. Naslov prispevka je po svoje paradoksalen. Poglejmo nekaj dejstev iz preteklosti.

Nekaj manj kot 100.000 Slovencev (če upoštevamo obmejni pas oz. današnje Porabje) skoraj 1000 let živi na ozemlju, ki je del Ogrskega kraljestva. Po letu 1919 je to ozemlje – z izjemo okupacije leta 1941 – vključeno v Kraljevino SHS oz. Jugoslavijo. Izjema je (le) 94 km dolg obmejni pas ob Rabi, ki se je v preteklosti imenoval Slovenska krajina in je bil vključen v Železno ter Zalsko županijo.¹

Publicist Anton Trstenjak je v avgustu in septembru 1883 prepotoval celotno Prekmurje, najlepši vtis pa so nanj naredili ravno prebivalci Števanovec v današnjem Porabju. V vaški krčmi je v pogovoru z domačini spoznal, da narodnostna zavest Prekmurcev ne seže dlje od Štajerske: *»Veselilo jih je, to sem videl, da je prišel in prisedel k njih mizi gospod, ker posvetnega gospoda niso še imeli v svoji sredini. Niso se mogli načuditi, da sem gospod in vendar čisti Sloven, kakor je rekla vrla gospodinja. Gospoda, katero vsi poznajo, ne govori slovenski. Pripovedovati sem jim moral mnogo. Niso se menili za godce, dekleta in ples, poslušali so raje tujca. Zanimali so se zame, a jaz sem jim govoril blizu takole: Glejte, prijatelji, prigoda nas je danes združila. Hotel sem videti vas in vašo deželo in prišel sem k vam. Doma sem s Štajerskega, tam pri Ljutomeru, a živim v deželi, katera je dalje od Štajerskega, tam na Kranjskem.*

’To pa že vemo’, oglasil se je jeden od gostov, odtod prihajajo k nam kranjski rešetarji, kateri nam pripovedujejo, kako se tam živi. Tako, prijatelji, pravim dalje, tam jaz živim in tam žive sami Slovenje, kateri govoré tako, kakor vi, seveda, nekoliko drugače. Mi smo Slovenje ali Slovenci. Ljubljana pa je tisto mesto, v katerem jaz živim. Bela Ljubljana, tako pravimo, je srce vseh Slovencev. Kje pa je Ljubljana, ali veste to? Molčali so, nihče ni vedel. Štefanovski župan Fran Kosar je tudi bil v krčmi, a tudi on ni vedel, kje je to, samo se je čudil, da je Slovenski orsag² tako velik. Toda to ni čudno. Videl sem učitelje, kateri tudi niso vedeli, kje je Ljubljana. Pokazal sem z roko proti Ljubljani in sem rekel: Glejte, tam proti Jadranskemu morju, tja do morja prebivajo naši rojaki, naši Slovenje. Kaj, tako daleč?, tega še niso slišali! Nihče od njih ni še bil tako daleč... Rotil sem jih, da ne sme nihče od njih Mažar postati. Zatrjevali so mi vsi, da na to ne mislijo, župan je rekel, da v celi fari ni človeka, kateri bi se

* Referat na 31. zborovanju slovenskih zgodovinarjev »Regionalni vidiki slovenske zgodovine«; Maribor, 10. – 12. oktobra 2002.

¹ V Porabju je s Slovenci uradno naseljenih devet krajev oz. vasi: Gornji Senik (Felsőszölnök), Dolnji Senik (Alsószölnök), Sakalovci (Szakonyfalva), Slovenska ves (Rábatótfalu), Števanovci (Apátistvánfalva), Otkovci (Balászfalu), Andovci (Orfalu) ter Verica (Permise) in Ritkarovci (Ritkaháza), imenovani tudi Dve dolini oz. Kétvölgy. Danes v Porabju živi blizu 4000 Slovencev. Glej: <http://www.uvi.si/eng/minorities/hungary.html>.

² Ország: slovenska zemlja oz. dežela, tudi država.

bahal madžarsko, le škoda je, da nimajo gospodov, kateri bi se z njimi pogovarjali in jih poučevali v slovenskem jeziku.»³

Vrnimo se na začetek, v 6. stoletje: slovanska plemena vdrejo v vzhodnoalpski prostor in Panonijo. V prvi polovici 7. stoletja nastopi Samova plemenska zveza zoper Avare. Ponovno, tokrat v družbi Bavarcev, Slovani nastopijo proti Avarom uspešneje, a za ceno pokristjanjevanja v 8. stoletju. Kaj se dogaja stoletja kasneje – v času formiranja Karantanije – v Panonski nižini, je več ali manj znano: Avare pokori Karel Veliki. Stoletje kasneje Evropo (tudi Karantanijo) po dolgem in počez prerešetajo daljni sorodniki Avarov oz. Obrov, Madžari. Po sramotnem porazu leta 955 na Leškem polju se madžarski knezi na veliko olajšanje Zahoda »spravijo« nad slovanski živelj v Panonski nižini. Medtem, ko so ostali Slovani onkraj Mure podvrženi pokristjanjevanju že od 8. stoletja dalje, ljudstva v Panonski nižini »čakajo« na Štefana I., ki to priložnost okoli leta 1000 izrabi za dokončno utrditev oblasti. In zgodovina je tukaj zapečatená. Slovani v panonski nižini oz. skrajnem severnem delu (Prekmurje) spomin na svoje »slovanske brate« ohranijo z jezikom, govoro in predvsem s kolektivnim spominom. Slednji se prenaša iz roda v rod, iz stoletja v stoletje vse do leta 1919... Ta spomin se ohranja tudi pri Slovencih na Kranjskem, Štajerskem, Koroškem. Predvsem v časopisu *Slovenski narod* se v drugi polovici 19. stoletja pojavljajo zapisi o Prekmurcih kot slovenskih sobratih in potomcih očaka Koclja iz Panonije. Tako na primer leta 1881 (*»naši po krvi in golču bratje Sloveni«*) ali leta 1883 (*»prekmurški Slovenci v starodavni Panoniji«*).

Kljub temu so razlike med Slovenci na obeh straneh Mure neizbežne. Razlike so že v sami terminologiji: Kranjci, Štajerci in Korošci živijo v deželah, Prekmurci v komitatih. Prvi po letu 1918 dežele ohranijo v leposlovju in političnih nagovorih. Prekmurci pa se s komitati in posledicami zemljiške ureditve ukvarjajo še do 30. let 20. stoletja, ko se po uredbi nove vlade razlasti zemlja ogrskih velikašev. Nespregledljiva je tudi predstava o nasilni madžarski kolonizaciji in oblasti. Slednje je bolj kot ne prispevalo k podobi Prekmurja kot ozemlja z izrazito kmečkim prebivalstvom. O plemstvu v komitatih Železno in Zala do konca 12. stoletja skorajda ni sledu. V obdobju razkroja »opevane« Karantanije od začetka 11. stoletja dalje pa se v osrednjem slovenskem prostoru že začnejo formirati historične dežele in vzporedno s tem, torej že do konca 13. stoletja, tudi plemiške rodbine. Med temi velja omeniti Goriške, Spanheime, Traungauce, Babenberžane, Višnjegorske, Andeške.

Če je za večino Slovencev Karantanija tista geografska tvorba, ki simbolno združuje (vse) Slovence, kaj oz. kje je potem geografsko izhodišče za narodnostno poenotenje Slovencev čez Muro? V zgodovinopisnem pomenu bi to lahko bila Belmura.⁴ Belmura ni imela svojega kronskega središča. Najbližji kraljevi upravni središči sta bili v Vasvárju in Zalaváru. Šele leta 1192 kupijo Buzad-Haholdi zemljišče Gornje Lendave ter območje Feneti v Zalski župa-

³ Anton Trstenjak, *Slovenci na Ogrskem*, Ljubljana 1909 (rokopis, NUK-Rokopisni oddelek, Ms. 1449), II/64.

⁴ Bel: onkraj oz. čez in Mura, torej Belmura. Latinsko ime za to pokrajino je Transmura ali Districtus Transmuranus. Do začetka 13. stoletja so se na območju današnjega Prekmurja formirali štirje večji zemljiški kompleksi: zemljišče Lindva (s središčem v Gornji Lendavi), Dobra, Lindva (s središčem v današnji Dolnji Lendavi) in zemljišče Belmura. Slednja se je prvotno razprostirala med rekama Ledavo in Muro ter med črto Rakičan-Satahovci in na zahodu Pužavci-Krajna. Eden najstarejših krajev v okviru zemljišča Belmura je bila Murska Sobota, situirana ob dvoru z istim imenom (Ivan Zelko, *Zgodovina Prekmurja. Izbrane razprave in članki*, Murska Sobota 1996, str. 50). Torej Belmura ni bilo le krajevno ime, ampak zemljišče, za katerega je bilo od 13. stoletja že ustaljeno poimenovanje, kljub temu, da je nenehno menjavalo lastnike. Tudi Škafar piše, da naziv Belmura v srednjem veku ni označeval le posebnega gospodarsko-upravnega okolišja gornjelendavskega gradu in soboške posesti, ampak tudi ime kraja (Sobota) in ozemlje ob Muri (Ivan Škafar, *Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiaconata*, v: *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 3, Ljubljana 1981, str. 82).

niji.⁵ V 13. stoletju so bili na madžarsko-štajerski meji mirnejši časi in sledile so kolonizacije na širšem ozemlju tedanje Ogrske. Leta 1208 nastopi tu Nikolaj iz Železnega, štiri leta kasneje pa kralj Andrej II. podeli bratom Božjega groba oz. templjarjem (kot se med slovenskimi zgodovinarji domneva zadnja leta) neobljudeno zemljo na območju današnje Cankove.⁶ Kdo je bil ta Nikolaj, ki mu Andrej II. leta 1208 vpričo »velikih zaslug, katere si je v veliki meri stekel za kralja«, daroval zemljišče Lendavo? S tem vprašanjem se do danes noben zgodovinar ni posebej ukvarjal, čeprav Nikolaja zasledimo tudi v *Gradivu za zgodovino Slovencev*.⁷ Ob Haholdih velja omeniti Gutkeledovce iz rodu Amade oz. Omode, ki so gornjelendavsko in soboško zemljišče v rokah imeli med leti 1275–1357.⁸ Že v 12. stoletju pa naj bi na ozemlju današnjih Petanjec prebivali potomci rodbine Pethenye, ki naj bi bila slovanskega⁹ izvora. Tudi cistercijani iz monoštrske opatiije, naj bi do srede 13. stoletja posedovali posamezne dele kronske zemlje v Prekmurju.¹⁰

Madžarska historiografija kot formalni konec srednjega veka izpostavlja letnico 1526, ko so bili Madžari poraženi pri Mohaču. Glede na pozicijo, ki si jo je Ogrska kot kraljevina uspela pridobiti skozi stoletja, se ta ločnica morda zdi neprimerna, vendar – če pomislimo natančneje – tudi »konec« srednjega veka na Slovenskem ni daleč od tega leta. In celo Angleži kot iztočnico novega veka največkrat povezujejo z nastopom Tudorjev (1485). Šele od srede 16. stoletja dalje začnejo teritorij današnjega Prekmurja intenzivneje ogrožati turški vpadi. Razvoj in uprava pa sta nemalokrat načeta zaradi verskih sporov, ki so v tem obdobju drugod po Evropi že dosegli vrhunec. V kulturnem razvoju se Slovenci nimajo kaj pritoževati. Za svoje lahko – če jih znanstvena razlaga ne prepriča v nasprotno – štejejo *Brižinske spomenike*. Tu sta še Trubarjev *Katekizem* in *Abecednik* (1550) in Dalmatinova *Biblija* (1584). Prekmurci so na svojo knjigo čakali še nadaljnjo stoletje in pol, ko je protestantski pisec Franc Temlin leta 1715 izdal prvo tiskano knjigo v prekmurskem narečju: *Mali katechismus... na szlovanszki jezik preloseni*.

Konec 16. stoletja je več kot polovica prebivalstva na Ogrskem verjela Luthrovim naukom ali pa se je opredelila za katero od protestantskih ločin. Podobno je bilo na skrajnem zahodu ogrskega kraljestva, v Prekmurju. 16. in 17. stoletje je zlata doba madžarskega jezika, kulture in umetnosti. Vsiljuje se nam svojevrsten paradoks, da je bilo tudi za Prekmurce to obdobje, torej 17., še bolj pa 18. stoletje, tisto, ki je dalo prve uspehe na področju slovenskega jezika in vzpona prekmurskega narečnega pismenstva. Augšburški verski mir je najbolj dosledno upoštevan na Ogrskem. Medtem, ko na Kranjskem in Štajerskem prošnje nižjega plemstva in meščanstva pri vladarjih 17. in 18. stoletja naletijo na gluha ušesa, sme ogrsko plemstvo določila iz leta 1555 v celoti vzeti za svoja.

Če kdaj, so Prekmurci imeli zgodovinsko priložnost, da se zbližajo s Slovenci na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem leta 1867. Z nagodbo so dobili enega, skupnega cesarja. Še leta 1897 se je po Prekmurju govorilo: »Da, Slovenci smo in ostanemo zvesti sv. Cerkvi, slovenskemu narodu in svojemu kralju Ferenc-Jozefu!«.¹¹ Neverjetno naklonjenost Prekmur-

⁵ Ivan Zelko, n. d., str. 17.

⁶ Franc Kos (ur. Milko Kos), *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, V, Ljubljana 1928. št. 900. Prim.: I. Zelko, n. d., str. 174 in Miha Kosi, *Templjarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele krajine in Ljubljane*, *Zgodovinski časopis* 48, št. 2, str. 149, 154–162 (razprava je izšla tudi kot samostojna publikacija v Zbirki *Zgodovinskega časopisa* 13, Ljubljana 1995).

⁷ Kos, *Gradivo* V., št. 900, str. 425, Dodatek.

⁸ I. Zelko, n. d., str. 46.

⁹ Tako Branko Kerman, *Nádasdyjev dvorec na Petanjcih*, str. 66–67; v: *Protestantizem-zatočišče izgnanih na Petanjcih (Nádasdyjev dvorec)*. Zbornik znanstvenega srečanja v Radencih in na Tišini (28. in 29. oktober 1999), Murska Sobota 2000.

¹⁰ Jožef Košič, *Zgodbe vogerskoga králestva*, Sombotel 1848.

¹¹ Slovenski gospodar, 9. september 1897, št. 37, str. 335.

cev do Slovencev čez Muro je zaslediti v osrednjih kranjskih in štajerskih časopisih v letih pred izbruhom prve svetovne vojne. Tako bralci časnika *Domoljub* sporočajo: »Prekmurci smo se naučili od vas Kranjcev že mnogo dobrega. Vi ljubite presvitlega cesarja in taisti je in ostane naš kralj in iskreno ga ljubimo tudi mi. Vi Kranjci ste võrni in trdni avstrijski državljani; mi, vaši mejaši hočemo biti ravno tako trdni in vorni ogrski državljani. Mili materni jezik je nam ljub in drag; tudi mi Prekmurci ljubimo ta materin jezik...«¹²

Pomudimo se še nekoliko v 19. stoletju, ki v primeru nacionalne zavesti Prekmurcev še najbolj izstopa. Nanjo je v časopisnih člankih in dopisih najpogosteje opozarjal Božidar Raič, ki je leta 1884 glas Prekmurcev posredoval v *Slovanu*: »Slovenci razen nas še ne vedo, kako se mi imenujemo. Navadno nam pravijo ogrski Slovenci, Slovenci na Ogrskem ali pa nam pravijo, da smo Prekmurci. Mi se tako ne imenujemo, ker vsakdo pravi pri nas, jaz sem Sloven, mi smo Slovenje...«¹³

Bolj kot kdajkoli prej, je na Ogrskem ravno ob prelomu stoletja stekla intenzivna akcija raznarodovanja. V Sóboti je dobila konkretno podporo v *Madžarskem prosvetnem društvu za Prekmurje* (VMKE),¹⁴ ustanovljenem 28. oktobra 1897.¹⁵ Le-to je razširjalo madžarsko čtivo, ustanavljalo ljudske knjižnice, šole ter vrtce. Najbolj radikalni pa sta bili madžarizacija imen in vsebina osrednjega soboškega časopisa *Murska Sobota in okolica* (*Muraszombat és vidéke*), ki je bil neposredna iztočnica pomadžarjenja vseh Prekmurcev.¹⁶ K sreči to društvo ni bilo posebej uspešno, saj so ljudje med seboj še vedno govorili in prebiralih nabožno čtivo v narečju. Stališče Madžarov o prekmurški narečni govorici je bilo približno takšno: »Glede vendskega jezika lahko ugotovimo, da je najbližji slovenskemu, toda s svojim bogastvom vokalov in obilico prevzetih madžarskih besed se od njega tudi bistveno loči... V zvezi s poimenovanjem slovenski pa le toliko: res je, da so Vendi sebe, v svojem poslovaniziranem jeziku, poleg vendski opredeljevali tudi kot slovenski, prave Slovence pa so vedno poznali pod imenom Slavi. Torej se niti v poimenovanju niso identificirali z njimi.«¹⁷

Sporno vendsko vprašanje, ki išče odgovore v interpretacijah termina Vend, tudi dandanes ni zamrlo. Zgodovinsko dejstvo je, da je po madžarski teoriji v Prekmurju zmeraj živelo le vendsko ljudstvo, da je le-to vedno govorilo le vendski jezik, in da je bil slovenski del Ogrske zmeraj imenovan Vendvidék ali Tótság. Danes ta termin označuje Porabje. Drugo poimenovanje za Prekmurce, ki izvira iz besede Tót, pa je svoje mesto našlo v ljudskem pismenstvu in znanstvenih študijah madžarskih zgodovinarjev ter jezikoslovcev 19. stoletja. S terminom Tót so Madžari poimenovali vsa podjarmljena ljudstva med Karpati in Sredozemljem. Še danes lahko slišimo Madžara, ki panonskega Slovaka nagovarja s Tót. In svojčas je tudi šesti okraj Železne županije nosil naziv Tótság, pri čemer je bila dekanija Tótság pravzaprav soboška dekanija.¹⁸ Zmedo v poimenovanju nemadžarskih narodov nazorno kaže

¹² Domoljub, 2. januar 1913, št. 1, str. 12.

¹³ Dopis Božidar Raiča, Slovan 1884, št. 1, str. 6. Podobno se Raič z nagovorom za Prekmurce zavzame v Dravskem Središču 25. septembra 1881: »Prekmurci so zelena svrčica slovanske lipe in spadajo po svojem jeziku, slovstvu k nam, Slovincem, k domovini Slovenskoj.« (Slovenski narod, 18. november 1881, št. 263).

¹⁴ Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület. VMKE je bilo pod patronanco podobnega društva v Szombathelyju, ustanovljenega leta 1820 (Miroslav Kokolj-Bela Horvat, Prekmursko šolstvo, Murska Sobota 1977, str. 232).

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ 25. decembra 1884 je izšla prva številka tega tednika. Do leta 1889 je izhajal kot dvojezičen, kasneje (do 1919) pa le še v madžarščini.

¹⁷ Ernő Szász v odgovoru na članek Vilka Novaka, objavljenega 5. julija 1942 v znanstvenem in leposlovnem tedniku Élet (Muraszombat és vidéke, 10. julij 1942).

¹⁸ Več o tem v : Zbornik razprav Košič in njegov čas, Budimpešta 1994.

tudi vsebina slovenskega letaka z desne strani Mure spomladi leta 1919: »*Vogri so nam tiidi drugi imena dali, da se več ne bi spoznali kak bratje: Polakom so dali lengyel, Slovakom tot, Srbom rac, Slovencom vindiš...*«¹⁹ Zanimivo je, da so ob priključitvi h Kraljevini SHS oz. Jugoslaviji Madžari začeli Prekmurce imenovati »Jugoslavci«, od katerih pa so posebej razlikovali Srbe, do katerih so bili precej nezaupljivi...²⁰

In kje, če sploh, so skupne točke zgodovine Prekmurja in zgodovine drugih slovenskih pokrajin? Izpostavimo lahko turške vpade, opevanega Matijo Korvina oz. kralja Matjaža, protestantizem (enim in drugim je dal skoraj simbolna literarna dela). Morda celo Atilo, arhetipno figuro kralja Hunov (434–53), ki ni prizanesel večjemu delu Evrope. Združitev z ostalimi Slovenci nikakor ni bila možna z uzurpacijo Vilmoša Tkalca in opevano Mursko republiko 29. maja 1919.

Za konec se vrnimo k uvodnemu vprašanju o združljivosti pojmov »Prekmurje oz. Prekmurci in slovenstvo«. Zgodovinarji se ne ukvarjamo z vsakodnevno politiko, temveč z zgodovino. Skušamo jo odkriti, razvozlati in doumeti. V tako majhnem prostoru kot je slovensko državno (in etnično) ozemlje, zgodovina kot taka nikoli ni bila izhodišče za homogenost Slovencev. Danes se nam dozdeva, da je enotnost Slovencev postalo dejanje politične nuje, ki se je pred dobrimi osemdesetimi leti rezultiralo v izgubi slovenskega ozemlja na severni, zahodni in skrajni vzhodni meji. In vendar nas v narodnostni in zgodovinski enotnosti združujeta predvsem koroški plebiscit, rapalska pogodba in v našo korist popravljena zahodna meja po 2. svetovni vojni. Če kdaj, so prebivalci Prekmurja dobili potrditev, da pripadajo ostalim Slovincem v prvo 12. avgusta 1919, v drugo pa 25. junija 1991. Upajmo, da ne bomo dočakali »v tretje«... Na tem mestu ponovno pridemo do spoznanja, da je bila slovenska zgodovina prevetrena po dolgem in počez, od Zahoda do Vzhoda ravno s politiko tujih oblastnikov, ki so »vladali« v nemškem, italijanskem ali madžarskem jeziku. Tako je vsaj prebrati v zgodovinopisni literaturi. Našim prednikom naj bi vsi po vrsti, če se izrazim nekoliko cinično, »podarili« politične intrige, uzurpacije, vojne, lakoto... in strah. Tukaj imam v mislih predvsem tiste zgodovinske momente, ki naj bi²¹ v preteklosti ogrozili slovenstvo širšega ozemlja današnje Slovenije: nenehna menjavanja germanskih oblastnikov, turški vpadi in kuge. Nič drugače ni bilo v Prekmurju, le da je bila madžarska oblast dobro ukoreninjena stalnica, na katero so se ljudje skozi stoletja navadili do te mere, da so jo znali obiti na svojstven način: z ohranitvijo slove[a]nskega jezika. Politika je prišla na koncu. Ni države, dežele ali naroda – še zlasti majhnega, ki tega ne bi izkusil na lastni koži.

¹⁹ Miroslav Kokolj, Prekmurje v prevratnih letih 1918–1919, v: *Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918–1920*, Zbornik razprav, Murska Sobota 1981, str. 118.

²⁰ Slovenski narod, 30. maj 1920, št. 121, str. 4.

²¹ Pogojnik na tem mestu ni naključen.

Összefoglaló

A murántúli tudat és a szlovénság

Darja Kerec

A cikk két területet, a murántúli tudat és a szlovénság viszonyát vizsgálja. A szerző azokra az alapkérdésekre próbál választ adni, melyek a Murántúl 1919. évi szlovénokhoz való kapcsolása előtt és azt követően vetődtek fel. A Murántúl majd 1300 éves története nyomot hagyott e terület lakóiban, akik 1919-ig a Magyar Királyságban éltek. Gondolkodásmódjukban épp úgy, mint nemzettudatukban. A vajon a murántúliak nemzettudata különbözik-e a többi, vagyis a Mura jobbpartján élő szlovénokétól?

A szerző e kérdésre a szlovén történelemnek a 6. századtól (a szlávoknak a Keleti-Alpok területén való megtelepedésétől) 1919-ig, a Murántúlnak az akkori Jugoszláv Királysághoz való csatolásáig terjedő szakaszát összefoglalva próbál választ adni. A murántúliakat nem érintették a szlovén történelem olyan fontos mozzanatai, mint pl. Karantánia fénykora és függetlenségének elvesztése, a Freisingeni nyelvemlék, a Habsburg fennhatóság, Trubar *Katekizmusának* 1550-ben való megjelenése, az 1848-as forradalmi események és nem utolsósorban a Szlovén-Horvát-Szerb Királyság létrejötte. Ezekről az »eseményekről« csak néhány értelmiségi értesült, hiszen a magyar iskolarendszert a magyarosítás jellemezte. E tendencia különösen az első világháború vége előtt erősödött fel. Főként a korabeli központi szlovén lapok figyelmeztetnek erre. A vitatott vend elmélet ma is kísért, de éppenséggel az újságcikkek alapján hárríthatjuk el a murántúliak szlovén mivoltának 1919 előtt történő megkérdőjelezését. A murántúliak tehát a többi szlovénnal való egyesítésig szlovénnak vallották magukat (ezt az elnevezést a múltban akaratlanul helyettesítették a vitatott vend népnévvel), noha többségük azt sem tudta, meddig terjed a szlovén etnikum lakta terület, és pontosan hol fekszik Ljubljana, Maribor vagy Trieszt. A murántúliak 1848 előtti »szlovén tudatáról« a szlovén történettudománynak nincs túl sok bizonyítéka. Az erre mutató bizonyítékok a századforduló idejéből származnak. Így a Murántúl területét illetőleg ismételtlen szembetaláljuk magunkat a szlovén »autenticitás« kérdésével... E téma ma is borzolja a kedélyeket. Nem szabad azonban megfélekednünk arról, hogy éppen a murántúli tájnyelv (volt) a Mura túlsópartján élő szlovén öntudat alapja, hiszen e területen a magyar nyelv igazán soha nem vert gyökeret, amiről a 18. század számos, tájnyelven azaz helyi szlovénsággal megírt hitbuzgalmi és szépirodalmi publikációja tanúskodik.

Vojko Pavlin

O razvoju goriških deželnih stanov do konca 16. stoletja (pregled problematike in stanje raziskav v italijanski historiografiji)

Praznovanje dveh pomenljivih obletnic – v letu 2001 tisočletnice prve znane omembe Gorice in Solkana ter leto poprej petstoletnice smrti zadnjega goriškega grofa Leonharda in posledično vključitve Goriške med habsburške dedne dežele – je marsikje obudilo interes za razna vprašanja deželne zgodovine. S problemom goriških deželnih stanov, ki je vsekakor kompleksen in povezan nenazadnje s specifičnim položajem Goriške na robu Rimsko-nemškega cesarstva in na vratih Italije, se je ubadalo več italijanskih zgodovinarjev že mnogo poprej. Goriški zgodovinar Carlo Morelli je v 18. stoletju uporabljal deželnostanovski arhiv, ki ga je leta 1765 sistematično uredil. Ohranjeni dokumenti pa žal ne sežejo v čas pred 16. stoletjem, zato so toliko bolj posebno o času formiranja in o pomenu goriških stanov obstajale in so še opazne različne zgodovinske ocene, ki so dostikrat (posebno v 19. in še v 20. stoletju) nosile nacionalno in/ali tudi ideološko obarvan predznak.¹

Slovensko zgodovinopisje tozadevno v splošnem poudarja, da je v 14. stoletju – kljub posnemanju furlanskega deželnega prava – Goriška že funkcionirala kot samostojna dežela, ki se je izoblikovala znotraj Furlanije na osnovi pomena goriških grofov, odvetnikov oglejskega patriarhata. Goriški grof kot deželni knez se je pri upravljanju dežele naslanjal na namestnika, to je deželnega glavarja, oblikovalo pa se je tudi deželno plemstvo. V 15. stoletju je deželni knez že moral sklicevati deželne stanove, v katerih je imelo prevladujočo besedo plemstvo in tudi v tem delu cesarstva je »stanovsko-monarhični dualizem« postajal politična stvarnost, v polnosti izoblikovana pod novim deželnim knezom iz habsburške družine.²

Pričujoči kratek oris razvoja deželnih stanov upošteva kot kronološko zarezo leto 1500 in se pretežno osredotoča na izsledke raziskav italijanskega zgodovinopisja v prejšnjem in na začetku tega stoletja.

Razvoj stanov pod goriškimi grofi

V italijanskem zgodovinopisju je (bila) kar precej zasidrana Leichtova teza, da so se stanovi na Goriškem razvili pozno, šele po letu 1500, ko naj bi se tak način izvajanja deželne samouprave s prihodom Habsburžanov uveljavil tudi v tej deželi, pod grofi pa naj bi obstajal le dvorni svet, ki je povezoval plemiče, šele stremeče k takšnemu juridičnemu organu, ki bi

¹ Izčrpno o italijanski historiografiji goriškega srednjega veka Sergio Tavano, *Gorizia comitale nella storiografia italiana*, v: *I Goriziani nel Medioevo*, Conti e cittadini (ured. Sergio Tavano), La Clessidra di Clio, Collana di testi e studi storici 22, Gorizia 2001, 199–217.

Posebej o različnih pogledih zgodovinarjev na razvoj goriških deželnih stanov Donatella Porcedda, *Nobiltà e Stati provinciali goriziani nella seconda metà del Cinquecento*, v: *Studi Goriziani*, LVII–LVIII (1983) (odslej Porcedda, *Nobiltà e Stati provinciali*), 79 sl.

² Peter Štih, Vasko Simoniti, *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*, Ljubljana–Celovec 1996, 105–106, 154.

zmogel uspešno braniti privilegije goriškega plemstva.³ Nekateri pa smatrajo, da so se goriški deželni stanovni izoblikovali sicer res dokaj pozno v primerjavi z drugimi v vzhodnoalpskih deželah ali s furlanskim parlamentom, da pa je njihove prve korake zaznati bodisi že v drugi polovici 14. stoletja (in so v 15. stoletju dosegli že precejšnjo zrelost)⁴ bodisi v 15. stoletju.⁵ Prva trditev sloni predvsem na poudarjanju vazalnega odnosa goriških grofov do Ogleja (kasneje Benetk), kjer si je že od 13. stoletja delil s patriarhom oblast parlament in bi zategadelj ne moglo priti do vzpostavitve nekakšnega vzporednega avtonomnega političnega organa na Goriškem.⁶ Obstoj goriških deželnih stanov je potemtakem bistveno povezan z večjo ali manjšo suverenostjo goriškega prostora, ki pa je vendar v poznem srednjem veku nedvomno obstajala. Izoblikovanje in razvoj deželnih stanov v goriškem srednjeveškem obdobju je na osnovi proučevanja virov izčrpno opisal Viljem Coronini v delu *Gli Stati Provinciali goriziani nell'era comitale* z objavljenimi ustreznimi viri v prilogi.⁷ Goriški grofje so kot generalni glavaji (*capitano generale*) Patrije imeli sicer posebno vlogo pri delovanju parlamenta, vendar le kot predsedujoči pretežno v primeru sedisvakance, sicer pa niso sedeli v furlanskem parlamentu, saj je v ohranjenih seznamih članov in zapisnikih dokazana njihova odsotnost, kakor velja tudi za morebitne »predstavnik« goriških enklav v Furlaniji (npr. Latisana) ali oglejskega fevda Pordenone, ki je bil v habsburških rokah.⁸ Suverenost Goriških tudi ne more biti okrnjena z dejstvom, da so na Goriškem veljale *Constitutiones Patriae Foriulii*, ker so te ravno tako predstavljale zakonsko osnovo na goriških posestvih na Koroškem, ki niso bila oglejske provenience. Podobno velja tudi za kakšen drug atribut suverenosti, npr. finančni, saj so Goriški sicer kovali denar po oglejskem vzoru, a z grofovim imenom in grbom.⁹

Začetke avtonomnega političnega organa je po Coroniniju iskati v krogu goriških ministerialov, katerih (na)svet je bil pomembnejši v prelomnih (tudi kriznih) obdobjih, ko je bilo v ospredju vprašanje nasledstva.¹⁰ Npr. za časa tutorstva mladoletnih goriških grofov v 14. stoletju. Tako najprej v času regentstva Beatrikse Bavarske, vdove po leta 1323 umrlem goriškem grofu Henriku II., ko je bil za skrbnika mladoletnega Ivana Henrika imenovan goriški sorodnik koroški vojvoda Henrik. V naslednjih letih so v virih zelo pogoste formulacije *auf pet und rat alles des Gedigens, daz zu der Herrschafft von Görz gehört*.¹¹ Podobne

³ Pietro Silverio Leicht, *La Costituzione provinciale goriziana al tempo dei Conti*, v: *Memorie Storiche Forogiuliesi*, XVIII (1922) (odslej Leicht, *Costituzione*), 145. Guglielmo Coronini v svojem temeljnem delu o goriških stanovih (gl. op. 7) poudarja, da se je Leicht, ki se je s svojim delom posvetil furlanskemu parlamentu, vprašanja obstoja goriških deželnih stanov dotaknil le obrobno, hkrati pa vzpodbudil razmišljanja o enem najpomembnejših vprašanj goriške zgodovine, ki je zaradi pomanjkanja virov zavito v precejšnjo temo.

⁴ Fabio Cusin, *Il confine orientale d'Italia nella politica Europea del XIV e XV secolo*, Trieste 1977² (prva izdaja Milano 1937) (odslej Cusin, *Confine*), 103, 240 (op. 41), 308–309.

⁵ Paola Caldini, *Gli Stati Provinciali goriziani*, v: *Memorie Storiche Forogiuliesi*, XXVI (1930), Udine 1973² (odslej Caldini, *Stati*), 76–77.

⁶ Leicht, *Costituzione*, 146–147. V osnovnih potezah Leicht nadaljuje tezo, ki jo zagovarja Prospero Antonini v svojem delu *Il Friuli Orientale*, Milano 1865 (prim. Caldini, *Stati*, 76–77).

⁷ V: *Atti del convegno per il centenario della nascita di P. S. Leicht e di E. Del Torso*, Udine 1977. Druga izdaja v: *Serenella Ferrari Benedetti, Ritratto di Guglielmo Coronini Cronberg (1905–1990) attraverso i suoi scritti*, Gorizia 2000 (po tej izdaji odslej Coronini, *Stati*).

⁸ Coronini, *Stati*, 53.

⁹ Prav tam, 54.

¹⁰ Prav tam, 56; prim. Caldini, *Stati*, 145–148. Avtorica, ob tem ko se sklicuje predvsem na A. Luschina von Ebengreuth (*Österreichische Reichsgeschichte des Mittelalters*, Wien 1898), soglaša, da se je v času šibkejše pozicije goriških grofov utrdil pomen ministerialov in da so se stanovni (na Goriškem sicer s precejšnjo zamudo, ki jo pripisuje vazalnemu odnosu Goriških do Ogleja) dejansko razvili iz sveta, potem ko so se razširile njihove prvenstveno sodne kompetence, predvsem ko se je knez nahajal v nezavidljivem finančnem položaju.

¹¹ Coronini, *Stati*, 56.

izjave – vendar brez vidne politične teže – datirajo sicer že v 13. stoletje, v času Beatriksinega regentstva pa so pogoste in dokazujejo povečan vpliv goriških ministerialov ter nakazujejo njihovo transformacijo iz ministerialnega v deželno plemstvo.¹² Coronini navaja kot primer podaljšanje skrbništva leta 1333, ko se je regentka obvezala, da ne bo sprejemala pomembnih odločitev mimo skrbnika in stanu goriških ministerialov.¹³

Politični pomen plemstva je prišel zopet do izraza leta 1365, ko je goriški grof Majnhard VI., še brez moških potomcev, zaročil svojo hči Katarino z bavarskim vojvodo Ivanom, ki ga je postavil za univerzalnega dediča, in zahteval, da se deželno plemstvo pokloni zaročencema.¹⁴ Toda Majnhardu sta se v drugem zakonu rodila dva sinova, Henrik in Ivan Majnhard. Po očetovi smrti leta 1385 sta bila oba še mladoletna in velik del grofije je bil v nevarnosti zaradi bavarskih zahtev po dedovanju. Krški škof Ivan, skrbnik mladoletnih goriških grofov, je leta 1390 od Bavarcev izposloval sporazum, po katerem bi z odškodnino 100 000 guldnov za zahtevano tretjino goriških posesti vendarle ohranili enotnost goriške dežele, a je očitno potreboval privolitve dežele oziroma stanov. Kmalu zatem (1394) se je mladi goriški grof Henrik odtegnil bavarskemu vplivu in se »naslonil« na Habsburžane, s katerimi je sklenil dedno pogodbo, pri tem pa se skliceval na stanove in njihovo soglasje.¹⁵ Vsekakor pa je šlo za prisilo s strani Habsburžanov, saj so si Goriški denar za pretežen del zahtevane odškodnine Bavarcem, ki ga sami niso mogli zbrati, izposodili prav od njih, poleg tega pa sta bila mlada grofa v habsburškem varstvu in kaže, da je bil potreben celo poseg deželnih stanov in bratov Mihaela in Ivana Rabatta (slednji je bil takrat goriški glavar), da se je tedaj polnoletni Henrik lahko vrnil domov.¹⁶ Kaže torej, da je bilo v tem času boj za goriško dediščino goriško plemstvo že izoblikovano kot stanovska korporacija s pravico do privolitve izrednega davka in je delovalo dovolj »deželotvorno« ter pripomoglo k ohranitvi enotnosti dežele.¹⁷

V 15. stoletju so omembe goriških deželnih stanov že bolj jasno oprijemljive, kakor je tudi bolj očitna njihova dopolnjevalna in omejevalna vloga pri vladanju deželnega kneza.¹⁸ Pri pomembnih zadevah se je knez skliceval nanje. Ob nesoglasjih med bratoma Henrikom IV. in Ivanom Majnhardom so si npr. stanovi leta 1406, tokrat z značilnim nazivom *lanndtschafft*, ohranili njihove svoboščine. Za nepristnega velja sicer navedek, da so si stanovi že leta 1423 od Ivana Majnharda izposlovali poseben davek za zagotovitev večjega prostora za njihovo delovanje.¹⁹

¹² Peter Štih, Vloga ministerialov pri izoblikovanju in upravljanju dominija goriških grofov, v: Srednjeveške goriške študije. Prispevki za zgodovino Gorice, Goriške in goriških grofov, Nova Gorica 2002 (odslej Štih, Vloga ministerialov), 156–157.

¹³ Coronini, Stati, 56; prim. Štih, Vloga ministerialov, 156–157, z več primeri iz listin v času mladoletnosti goriškega grofa Ivana Henrika.

¹⁴ Coronini, Stati, 57; Hermann Wiesflecker, Die politische Entwicklung der Grafschaft Görz und ihr Erbfall an Österreich, v: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, LVI (1948) (odslej Wiesflecker, Entwicklung), 351; Štih, Vloga ministerialov, 158. Štih datira listino, v kateri prvič nastopa termin *landherren*, v čas okrog 1370.

¹⁵ Peter Štih, Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem, Ljubljana 1994, 34, 172–173 (op. 9); Coronini, Stati, 57.

¹⁶ Wiesflecker, Entwicklung, 353–354; Cusin, Confine, 111–113. Habsburžani so Goriškim posodili 74144 guldnov in leta 1394 polnoletni goriški grof Henrik IV. naj bi za varščino ponudil mesto Lienz in druge kraje v Pustriški dolini (Giuseppe Domenico Della Bona, Strenna cronologica per l'antica storia del Friuli e principalmente per quella di Gorizia sino all'anno 1500, Gorizia 1856, 112).

¹⁷ Wiesflecker, Entwicklung, 353; Štih, Vloga ministerialov, 158.

¹⁸ Prim. Coronini, Stati, 54.

¹⁹ Prav tam, 57. V pristnosti navedbe (*collecta...pro instauranda ampliandaque curia ubi provinciae ordines conventus suos celebrarent*), ki jo je v Fastorum Goritiensium obelodanil Viljemov prednik Rudolf Coronini Cronberg (I. knjiga, Viennae 1769, 29), je dvomil že Leicht (Costituzione, 146 (op.)).

Zanimive so intervencije stanov sredi 15. stoletja, povezane tudi s svojevrstnim osebno-političnim spopadom v sami grofovski hiši. Grof Henrik IV. je po smrti svoje prve žene Elizabete iz rodu celjskih grofov, na katere so se Goriški naslonili, da bi ubežali pritisku Beneške republike in na drugi strani Habsburžanov, izbral madžarsko plemkinjo Katarino Gara. Nova družica pa je bila v marsičem drugačnih misli kot grof Henrik. V njej so lahko našli Habsburžani in Benečani svojo zaveznico, ki je poskušala Henrika odvrniti od političnih povezav s Celjani. Katarini je svojega moža celo uspelo zapreti v grad Bruck pri Lienzu in s pomočjo delne podpore stanov uzurpirati oblast v deželi.²⁰ Škandal so začasno prek raznih posrednikov zgledili s sporazumom novembra 1443, s katerim so grofici dodelili grad Grünburg; k poravnavi so s svojim svetom doprinesli tudi deželani. Izraz *lannt lewte* za deželno plemstvo je v listinah tistega časa dokaj frekventen. Decembra istega leta je Henrik izbral deset deželanov, ki jih je namenil Celjskim pri predvidenem regentstvu v grofiji ob skrbništvu nad mladoletnim sinom Ivanom, ki mu je bila za ženo namenjena Elizabeta Celjska. Stanovsko politično moč (vsaj kot kritje pri pogajanjih) pa lahko slutimo v ozadju pogajanj oktobra 1449 v Ljubljani med cesarjem Friderikom III. in goriškim grofom Henrikom IV., ki se izrecno sklicuje na njihov pristanek pri vseh pomembnih zadevah (*an seiner lannt lewte Rat und willen... nicht handeln sulle*).²¹ Odnosi med Goriškimi in Celjskimi so se – tudi zaradi habsburškega in beneškega pritiska – na začetku 50-ih let nekoliko ohladili in goriški grof je ob pomoči stanov zahteval povrnitev svojega sina Ivana s celjskega dvora, kjer je ta bival.²² Kmalu za tem je bil izdan izjemno pomenljiv akt, ki dokaj jasno ponazarja doseženo zrelost avtonomije stanov – Henrikov testament januarja 1453. Ostareli goriški grof v njem zaupa stanovom regentstvo v deželi po svoji smrti do polnoletnosti najstarejšega sina Ivana, pri čemer se ne omejuje le na deset izbranih plemičev, temveč se obrača na vse deželane.²³ Zdi se, da je v tem pogledu ostala grofova zadnja volja le na papirju, saj je Katarina Gara dala svojega moža zopet zapreti, tokrat na grad Karstberg, in Henrik se je moral odpovedati oblasti v deželi na račun svojega sina Ivana, dejansko Katarine same, pri čemer jo je – vendar ne enodušno – podpiral južni del goriškega dominija (Notranja grofija Goriška), medtem ko je Prednja grofija odločno stopila v bran grofa Henrika, prav tako Ulrik Celjski in tudi Sigismund Tirolski. Zopet je grozil deželi razpad in zopet so deželni stanovi na skupnem deželnem zboru spomladi 1454 intervenirali v prid enotnosti dežele. Po Henrikovi smrti okrog velike noči istega leta je oblast prevzel sin Ivan, Katarina pa se je zatekla v Gorico skupaj z najmlajšim sinom Leonhardom in se kmalu (spomladi 1455) končno le morala odpovedati političnim pretenzijam, saj bi sicer lahko konec svojega življenja preživela v zaporu gradu Heimfels.²⁴ Ta zgodba priča tudi o določenih nesoglasjih med deželani obeh grofij. Gorica in Lienz sta bila že geografsko precej vsaksebi, kar seveda ni bilo v prid vzpostavitvi enotnega dominija. Deželni stanovi so bili tako sestavljeni iz dveh zborov, ki pa sta glede važnih zadev morala bolj ali manj enotno sodelovati.²⁵

²⁰ Wiesflecker, *Entwicklung*, 359.

²¹ Coronini, *Stati*, 58; Cusin, *Confine*, 323 (op. 81).

²² Wiesflecker, *Entwicklung*, 361; Cusin, *Confine*, 333.

²³ Coronini, *Stati*, 58–59 (testament sicer navaja že Rudolf Coronini Cronberg v *Tentamen genealogico-chronologicum comitum et rerum Goritiae, Viennae 1759²*, 367–369).

²⁴ Wiesflecker, *Entwicklung*, 361–363; Coronini, *Stati*, 59.

²⁵ Coronini, *Stati*, 59–60. Coronini navaja primer za oba dela goriškega dominija obvezujočega zakonskega ukrepa goriškega grofa Ivana maja 1456, ki je sledil skupni prošnji stanov (*nach anrueffen und bete seiner gnaden gemainer Landschaft*). Podobno trdi tudi Meinrad Pizzinini (Marschall, Kanzler, Richter und andere Beamte, v: *Lienz. Das grosse Stadtbuch*, Innsbruck 1982, 71–72), ki za področje Prednje grofije Goriške s sedežem v Lienzu loči deželne stanove in svet (»Rat«), ki so ga sestavljali le posamezniki v grofovi bližini z glavarjem oziroma (v 15. stol.) s kanclerjem na čelu.

V boju za celjsko dediščino so se Goriški hudo opekli in mir v Požarnici 1460 je bil zanje katastrofalen. Začasno so izgubili tudi gospostvo Lienz z gradom Bruckom. Deželni stanovi Prednje grofije so takoj odobrili poseben davek za odkup gospostva, ki je bil ključni člen za obstoj grofije same. Prebivalci dežele so se trdovratno postavili proti habsburški grožnji.²⁶ A goriški deželi pod lastnimi grofi so bila šteta leta. Zadnji goriški grof Leonhard (1462–1500), Ivanov brat, je poskušal manevrirati med dvema močnima pretendentema za goriško deželo – Beneško republiko in Habsburžani. V zunanjepolitičnih zadevah so včasih intervenirali stanovi, ki so npr. 1463 prosili in opominjali(!) grofa, naj skliče *radt und lantlewt* zaradi usklajenega ravnanja pri spornih vprašanjih z Benečani, leta 1481 pa so kot alternativo grofovi intervenciji izrazili možnost, da sami pišejo cesarju Frideriku glede nekaterih ukrepov na Kranjskem, ki so omejevali trgovinski tranzit.²⁷ Sicer je grof lahko sklepal sporazume na svojo roko, čeprav je pri tem morda tvegala neodobranje s strani stanov. Nazoren primer za to nam ponuja sporazum s habsburškim rimskim kraljem Maksimilijanom februarja leta 1497. Potem ko je Leonhard ovdovel in je postalo jasno, da bo umrl brez potomcev, si je Habsburžan skladno s svojo italijansko protibeneško politiko zagotovil nekatere pomembne goriške postojanke na vratih Italije in v Furlaniji (Vipava, Krmin, Latisana ob Tilmentu in še nekatere druge). V zameno se je Leonhard zopet dokopal do tako željenih koroških palatinskih posesti.²⁸ Udejanjanje tega sporazuma o permutaciji posesti je Republika sv. Marka poskušala preprečiti in je trdovratno držala v svojih rokah pomembno rečno pristanišče Latisano, Maksimilijan pa je še naprej pridržal zase dele palatinske grofije (Grünburg), kar je skrbelo goriškega grofa, toliko bolj ker je bil sporazum sklenjen brez vednosti deželnih stanov, ki bi mu lahko okrnjen uspeh še bolj očitili.²⁹ Kljub temu, da je Leonhard pristal na sporazum mimo deželnih stanov, je njegova skrb vendarle pričala o določenem pomenu stanovske reprezentance v svoji deželi, verjetno toliko bolj, ker je politični položaj dežele bil vse prej kot zavirljiv in je podpora svojih deželanov morala biti še kako pomembna.

Podpora posebnega pomena je bila tista s strani najpomembnejšega deželana na politični lestvici, to je deželnega glavarja. To je v primeru Notranje grofije toliko očitnejše, ker je grof Leonhard bival večinoma v Lienzu, tako da je bila pozicija njegovega namestnika v Gorici vsekakor vidnejša. Mesto zadnjega deželnega glavarja oziroma upravitelja (*gubernator*)³⁰ pod lastnimi grofi je dolga leta zasedal Virgil von Graben. Ta zagonetna figura se je že vsaj od leta 1487 pogajala s Signorijo, ki mu je ponujala marsikaj (denar, posesti, patriciat), da bi ga pridobila zase in po grofovi smrti z glavarjevo pomočjo po mirni poti zasedla grofijo.³¹ A v odločilni uri je glavar zavrnil sodelovanje z Benečani, ker da je pred grofovo smrtjo prisegel zvestobo svojemu gospodu in se zavezal, da bo prepustil Gorico samo Maksimilijanu, s katerim je Leonhard sklenil dedno pogodbo.³² Je šlo zgolj za glavarjevo preračunljivost, za diplo-

²⁶ Wiesflecker, *Entwicklung*, 366.

²⁷ Coronini, *Stati*, 61, 73 (dok. VIII). Caldini (*Stati*, 78, 148) trdi, da so se stanovi v Leonhardovem času že (še)le redno sestajali.

²⁸ Wiesflecker, *Entwicklung*, 377; Cusin, *Confine*, 508; gl. tudi Meinrad Pizzinini, *Das letzte Jahrhundert der Grafschaft Görz*, v: *Circa 1500, Landesausstellung 2000 Mostra storica*, Geneve-Milano 2000, 12; Sergio Tavano, *Massimiliano I e Leonardo di Gorizia. Il Friuli e il Litorale in nuovi documenti (1496–1501)*, v: *Studi Goriziani*, LXXXVI (1997) (odslej Tavano, *Massimiliano I e Leonardo*), 44. Seznamei gospostev se pri avtorjih nekoliko razlikujejo.

²⁹ Wiesflecker, *Entwicklung*, 378; Coronini, *Stati*, 61; Tavano, *Massimiliano I e Leonardo*, 47.

³⁰ Prim. Silvano Cavazza, *La formazione della Contea asburgica*, v: *Divus Maximilianus. Una Contea per i Goriziani 1500–1619* (katalog k razstavi), Mariano del Friuli 2002, 130.

³¹ Cusin, *Confine*, 502; Fabio Cusin, *Le aspirazioni austriache sulla Contea di Gorizia e una pratica ignota del Consiglio dei X*, v: *Memorie storiche forogiuliesi*, XXXIII–IV (1937–1938) (odslej Cusin, *Aspirazioni*), 98, 101; Sofia Seneca, *Venezia e Massimiliano in lotta per Gorizia*, v: *Studi Goriziani*, XXVIII (1960) (odslej Seneca, *Lotta*), 68–69.

³² Cusin, *Aspirazioni*, 108; Seneca, *Lotta*, 73–74.

matsko spretnost; ali drži morda celo domneva, da je Graben ves ali krajši čas igral dvojno igro, saj so informacije iz pogajanj z Benečani bile še kako koristne za habsburškega kralja?³³ Vendar pa Graben po grofovi smrti ni več dolgo nadaljeval svoje glavarске kariere – zamenjal ga tudi ni Simon iz Vogrskega (von Ungerspach), ki ga je Maksimilijan že leta 1498 poskušal posaditi na glavarски stol namesto sumljivega Grabna³⁴ – za glavarja habsburške Goriške je bil marveč 21. januarja 1501 imenovan Andreas von Liechtenstein.³⁵

Habsburški vladar, ki se je proglasil za legitimnega naslednika Goriških, je že 17. aprila 1500, pet dni po Leonhardovi smrti, pooblastil kranjskega glavarja Viljema Turjaškega, koroškega glavarja Ulrika von Weisspriach, tržaškega in devinskega glavarja Simona iz Vogrskega (Ungerspach), postojnskega glavarja Bernharda Raunacherja, kranjskega vicedoma Jurija Eck in druge, naj se pogodijo z goriškimi deželnimi stanovi glede njihovih svoboščin, privilegijev in običajev ter vzpostavite habsburške oblasti na goriškem ozemlju.³⁶ Goričani so že 23. aprila istega leta prisegli zvestobo trem Maksimilijanovim odposlancem.³⁷ Signorija je očitno premalo upoštevala dejstvo, da so bili prebivalci Goriške, vsaj njihovi višji sloji, sorodstveno, kulturno in politično povezani z nemškim prostorom.³⁸ V igri je bil nekakšen dinastični patriotizem, ki je – sicer zaman – upal, da bo habsburški objem ohranil enotnost obeh goriških grofij in ubranil mejno področje Goriške pred invazijo beneškega leva.³⁹ Goričani so torej dokaj hitro, ne da bi si poskušali od novega suverena pridobiti posebnih koncesij, pristali na poklon⁴⁰ in že 20. maja 1500 so goriški deželni stanovi podali Maksimilijanovim poslancem instrukcijo v devetnajstih točkah, s katero so si skušali zavarovati deželni red in svoboščine (statut dežele in mesta, posestne, sodne, obrambne in druge pravice), hkrati pa poskrbeti za popravo določenih nepravilnosti ali pomanjkljivosti, ki so (bi) hromili razvoj dežele (omejitev pristojnosti glavarja in popravo krivic, ki so jih ta ali nekateri drugi plemiči povzročili s samovoljnostjo ter želja po reviziji nepravilnih procesov, omejitev dajatev mesta knezu, ukinitve nove tlake, ki jo je uvedel zadnji goriški grof in je povzročila opuščanje obdelovanja zemlje, usmeritev trgovskih poti čez Gorico).⁴¹ Utrditev habsburške oblasti v novo pridobljeni deželi se je ob habsburško-beneški vojni, ki je izbruhnila leta 1508, zavlekla. Novi deželni knez, habsburški rimski kralj, se je dve leti po končanih spopadih (7. aprila 1518) s patentom zavezal ohraniti, spoštovati in ščititi pravice dežele.⁴²

³³ Coronini, Stati, 63; Tavano, Massimiliano I e Leonardo, 41.

³⁴ Wiesflecker, Entwicklung, 379–380; Tavano, Massimiliano I e Leonardo, 41, 43.

³⁵ Sergio Tavano, *Il Friuli e il Litorale fra il 1499 e il 1500. Ancora nuovi documenti*, v: *Ce fastu? Rivista della Società Filologica Friulana »Graziadio I. Ascoli«*, LXXV (1999)/1, 57, 60.

³⁶ Coronini, Stati, 64; Tavano, Massimiliano I e Leonardo, 50. Po Wiesfleckerju (Entwicklung, 380) je Maksimilijan zaukazal grofom nassauskemu, zollernberškemu in fürstenberškemu naj s 300 konjeniki odjezdijo v Gorico in sprejmejo v njegovem imenu poklon. Sicer je Habsburžan že leta 1498 pozval stanove, naj ga po Leonhardovi smrti sprejmejo kot zakonitega naslednika goriškega grofa in sledijo direktivam regimenta v Innsbrucku (prav tam, 379 (op. 104)).

³⁷ I Diarii di Marino Sanuto, Benetke 1879–1902, Vol. III, stolpec 263. Gre za Jurija Ellacherja (*Zorzi Helecher*), Luko in Bartola. Zadnja dva, ki jih Sanuto natančneje ne poimenuje, sta Luka von Graben, sin goriškega glavarja Virgila, in Bartolomej von Welsberg (J. F. Böhmer, *Regesta Imperii* (...), XIV. Ausgewählte Regesten des Kaiserreichs unter Maximilian I. 1493–1519, 3. Band, 2. Teil – Österreich, Reich und Europa 1499–1501, bearbeitet von Hermann Wiesflecker (...), Wien-Köln-Weimar 1998, št. 14069 (24.4.1500)).

³⁸ Cusin, Confine, 514, 516; Cusin, Aspirazioni, 111–112.

³⁹ Coronini, Stati, 64–65.

⁴⁰ Prav tam, 65. Morda tudi zaradi zamude pri formiranju stanov (prim. Caldini, Stati, 149).

⁴¹ Prav tam, 61–63. Vsebina tega za Goriško zelo pomembnega dokumenta meče torej slabo luč na dolgoletnega goriškega glavarja Grabna.

⁴² Donatella Porcedda Mitidieri, *Atti di Omaggio e visite dei sovrani nella Contea di Gorizia*, v: *Il segno degli Asburgo. Oggetti e simboli dalla regalità al quotidiano*, Trieste 2001 (odslej Porcedda Mitidieri, *Atti di Omaggio*), 90.

Stanovi v 16. stoletju pod Habsburžani

Coroninijeva teza o izoblikovanih stanovih v poznem srednjem veku vendarle še vedno vzbuja pomisleke pri italijanski historiografiji, a pretežno na osnovi izsledkov o njihovem delovanju v 16. stoletju. Goriški deželni stanovi so se gotovo v marsičem razlikovali od stanov v ostalih habsburških deželah. Med goriškimi posebnostmi je ena najbolj vidnih skoraj izključna prevlada svetnega plemstva v goriškem političnem življenju. Ni nikakršnih dokazov, da bi bila v delovanje stanov pred 16. stoletjem vključena duhovščina.⁴³ Tudi vloga tretjega stanu je bila lahko le obrobna. Na celotnem ozemlju goriškega dominija sta obstajali le dve mesti (Gorica, Lienz), ki sta kvečjemu lahko imeli le po eno mesto v stanovih in tudi domnevna prisotnost predstavnikov kmečkih sosesk (znana sicer le še na Tirolskem) je bila lahko le malo odločilna.⁴⁴

Tudi zaradi take okleščeni stanov Silvano Cavazza dvomi v obstoj konsolidirane stanovske inštitucije v srednjem veku, kakor jo zagovarja Coronini, in smatra, da je šlo dejansko za dvorni plemiški svet, ki bi tudi zaradi majhnosti in negotovosti grofije imel dober motiv za prevzem značilnega poimenovanja *Landschaft*.⁴⁵ Leta 1500 naj bi Maksimilijanu ne prisegli goriški stanovi, temveč goriško mesto. Postavlja tudi domnevo, da so se goriški stanovi pod vplivom italijanskih mest razvili iz mestnega sveta goriškega mesta znotraj obzidja pod gradom, ki je na prehodu iz 14. v 15. stoletje po izgubi trgovskega značaja zaradi razvoja naselja pod njim ostal kompetenten za svoje področje, kjer so imeli svoja bivališča v fevdu (*feudi di abitanza*) pripadniki nižjega plemstva, pa tudi meščani. Po prihodu Habsburžanov naj bi goriška avtonomna reprezentanca še nekaj desetletij obdržala precej značilnosti mestnih oblasti, čeravno je kmalu tudi prevzela poteze stanovske strukture drugih habsburških dežel, posebno Kranjske.⁴⁶

Možen ugovor zoper kontinuiteto stanov je nakazala tudi Donatella Porcedda, ki se je poglobila v sestavo in delovanje goriških stanov 16. stoletja: odsotnost dokazov o njihovem neprekinem delovanju večji del prve polovice 16. stoletja, ki ni le posledica uničenja arhivalij za časa beneške zasedbe 1508, temveč tudi siceršnje redkosti dokumentov v desetletjih po njej (sicer je bila dežela 1528–1542 dana v zastavo Gabrielu Salamanca, grofu Ortenburškemu), utegne pričati o zametkih stanovske inštitucije, prilagajajoče se ustroju drugih habsburških dežel, ki je šele v 60-ih letih dobila bolj izoblikovano podobo skladno z upravno reorganiza-

⁴³ Coronini, Stati, 60–61. Coronini razlaga ta fenomen s pomanjkanjem pomembnih cerkvenih ustanov na Goriškem in morebitnim odklanjanjem politične vloge klera v stanovih zaradi cerkvene podrejenosti Ogleju. Šele 1521 naj bi se zboru priključili cerkveni dostojanstveniki, najprej predstavniki oglejskega in čedajskega kapitlja (Caldini, Stati, 149).

⁴⁴ Prav tam, 61. Avtor omenja dva primera kmečke reprezentance (1460 in 1470). Sicer je očitno šlo za sklic ob posebnih davčnih obremenitvah in ko je sredi 16. stoletja prišlo do močnih trenj med plemiči in kmeti, so slednji prekinili »sodelovanje« v deželnih zborih (Caldini, Stati, 82–83). Goriški mestni magistrat je v 16. stoletju bil prisoten v stanovih, ko je šlo za vprašanja, ki so se dotikala mestne problematike in je imel pravico enega kolektivnega glasu; sredi 16. stoletja sta v goriških stanovih sodelovala še predstavnika iz Ogleja in Aiella, ki pa sta že konec stoletja izgubila to pravico (Caldini, Stati, 83; Donatella Porcedda, Tra Absburgo e Venezia: Stati provinciali e ceti dirigenti nella Contea di Gorizia (secoli XVI–XVII), v: Lo spazio alpino: area di civiltà, regione cerniera (Europa mediterranea, Quaderni 5), Napoli 1991 (odslej Porcedda, Tra Absburgo e Venezia), 168 (op. 12)).

⁴⁵ Silvano Cavazza, L'opera storica di Guglielmo Coronini Cronberg, v: Studi Goriziani, LXXIII (1991), 30. Cavazza sicer ugotavlja, da je bil Coroninijev sestavek zelo dobro sprejet v Gorici, da pa ni vzbudil dolžne strokovne pozornosti ob močni Leichtovi avtoriteti med zgodovinarji furlanskega srednjega veka (prav tam, 29). Prim. op. 3.

⁴⁶ Silvano Cavazza, L'eredità medievale: nobili, rappresentanze, Stati Provinciali, v: Divus Maximilianus. Una Contea per i Goriziani 1500–1619 (katalog k razstavi), Mariano del Friuli 2002 (odslej Cavazza, L'eredità medievale), 143–153.

cijo notranjeavstrijskih dežel nadvojvode Karla.⁴⁷ Porceddi se zdi verjetno, da so goriški deželni stanovi v 15. stoletju delovali v obliki (plemiškega) sveta.⁴⁸

Glede na dognanja historiografov srednjega veka bi bilo vendar težko zavrniti obstoj avtonomne stanovske reprezentance že pred 16. stoletjem. Posebno zanimivo je pa v goriškem primeru tudi vprašanje ustrezne terminologije za deželni politični organ. Kasnejše ime za deželne stanove (*Landstände*) se je namreč uveljavilo šele v 18. stoletju, ko je Carlo Morelli, zaslužen za ureditev deželnostanovskega arhiva, v svojem delu *Istoria della Contea di Gorizia* tako tudi poimenoval ta avtonomen organ oblasti v goriški deželi, kar so po njem povzemali tudi drugi zgodovinarji. Glede na tozadevne vire za 16. stoletje pa to ne utegne biti povsem ustrezno, saj je tam govor predvsem o »goriškem zboru/sklicu goriškega zbora«: *All(gemaine) Versammlung* ali *ehrsambe Convocation der fürstlichen Grafschaft Görz* in v italijanščini *Illustrissima Convocazione (degli stati provinciali)*.⁴⁹

Porceddina študija o goriških deželnih stanovih v 16. stoletju temelji v prvi vrsti na dveh seznamih članov iz let 1569 in 1590.⁵⁰ V obeh seznamih⁵¹ sta ločeno navedena plemstvo in duhovščina. Število zajetih je v prvem seznamu občutno višje; v grobem lahko sklenemo, da je bilo v goriški stanovski reprezentanci druge polovice 16. stoletja okoli sto članov, kar je za tako majhno deželo precej visoka številka.⁵² Polno zastopanost duhovščine⁵³ kot posebnega stanu je v 40-ih letih 16. stoletja zagotovil goriški glavar Franc Della Torre. Kler so v večini predstavljali župniki na Goriškem, verjetno tudi zato da bi preprečili vpliv bogatejših samostanov (npr. oglejskih benediktink) in kapitljev, tako da je bilo število cerkvenih dostojanstvenikov v goriških stanovih enako tistemu v kranjskih, ki so pokrivali štirikrat večji prostor. Kljub temu je imela goriška duhovščina v primerjavi s plemstvom ves čas podrejeno vlogo, tako v zastopanosti (okoli četrtnina vseh predstavnikov v stanovih) kakor v privilegijih (poskusi omejevanja pri volitvah).⁵⁴ Iz seznama iz leta 1569 sledi še interna delitev na

⁴⁷ Porcedda, *Nobiltà e Stati provinciali*, 82–83; Porcedda, *Tra Absburgo e Venezia*, 166–167.

⁴⁸ Donatella Porcedda, *La Contea e la città: le istituzioni e gli uffici*, v: *Gorizia Barocca. Una città italiana nell'impero degli Asburgo* (katalog k razstavi), Mariano del Friuli 1999 (odslej Porcedda, *La Contea e la città*), 151.

⁴⁹ Francesco Spessot, *Le Convocazioni di Gorizia e Gradisca*, v: *Studi Goriziani*, XVI (1954), 75–76; prim. Caldini, *Stati*, 149.

⁵⁰ Porcedda, *Nobiltà e Stati provinciali*. Prvi seznam je – najstarejši znan te vrste za Goriško – iz dunajskega arhiva Haus-, Hof- und Staatsarchiv, drugi pa iz goriškega Archivio Storico Provinciale. Avtorica obravnava še drugo deželnozbornsko gradivo iz tega obdobja, med tem npr. seznam jurisdicentov na Goriškem 1568, seznam udeležencev dednega poklona Ferdinandu 1591 in seznam prisotnih na deželnem zboru 1592. Avtorica ugotavlja na več mestih napačnost nekaterih navedb pri Carlu Morelliju (Carlo Morelli di Schönfeld, *Istoria della Contea di Gorizia con osservazioni ed aggiunte di G.D. Della Bona, Gorizia 1855–1856, ponatis Gorizia 1974*), ki je sicer še vedno nepogrešljiv za raziskovalce goriških deželnih stanov, medtem ko je ravno tako pogosto citirano delo *Catalogo alfabetico del cavaliere Castellini indicante l'aggregazione alla Nobiltà patrizia delle diverse famiglie nobili* iz leta 1792 sploh polno netočnosti.

⁵¹ Prav tam, 115–121 (priloga).

⁵² Prav tam; prim. Porcedda, *La Contea e la città*, 152.

⁵³ Duhovniški stan so (po seznamih 1569 in 1590) zastopali predstavniki stolnih kapitljev (Oglej, Čedad), samostanov (Oglej, Čedad, Rožac, Možac (1590), Precenicco, S.Niccolò di Levata (1590)) in župniki (Solkan in Gorica, Šempeter, Ločnik, Biljana, Krmin, Komen, Rihemberk (Branik), Miren (le 1569), Prvačina, Kamnje (le 1569), Črniče, Šempas, Kanal ob Soči, Chiopris (le 1569), Romans, Vileš (Villesse; le 1569), Aiello (le 1569), Porpeto, Ruda (le 1569), Cervignano (le 1569), Moš (Mossa), Fiumicello (1590)).

⁵⁴ Silvano Cavazza, *Il capitanato di Francesco Della Torre*, v: *Divus Maximilianus. Una Contea per i Goriziani 1500–1619* (katalog k razstavi), Mariano del Friuli 2002 (odslej Cavazza, *Capitanato*), 166–167; Cavazza, *L'eredità medievale*, 155; gl. tudi Caldini, *Stati*, 81–82, 149; Donatella Porcedda, »Un paese di sì piccola estensione, come è la nostra contea, più dal caso che da una provvidenza diretto«. *Autorità sovrana, potere nobiliare e fazioni a Gorizia nel Seicento*, v: *Annali di Storia Isontina*, 2 (1989), Gorizia 1989 (odslej Porcedda, *Autorità sovrana*), 18–19; prim. op. 43.

»domačine« in predstavnike obeh stanov, ki so bivali izven dežele, a so imeli posest ali tudi jurisdikcijo v krajih na Goriškem. Plemstvo z rezidenco doma se v seznamu iz leta 1569 deli še posebej na gospode in deželane (*Herrn und Lanndtleydt*) in privilegirano plemstvo (*die Privilegiertn vom Adl*).⁵⁵ Razlikovanje znotraj plemiškega stanu je že starejšega datuma, toda srednjeveška delitev na *Landherren* in *Diener* (ministeriali), ki se je tekom 15. stoletja zbrisala in se pojavila zopet v 16. stoletju,⁵⁶ je dobila drugačno osnovo. Kaže, da *Privilegierte* v goriških deželnih stanovih niso bili nujno tudi *Briefadel*, torej obdarjeni z vladarjevo diplomom, in ni nujno, da pomenijo povsem isto kakor *Ritterstand* v drugih deželah. Po eni strani je bilo v Gorici več družin, pripadajočih *Briefadel*, ki niso sodelovali v deželnih stanovih, po drugi strani pa sta med privilegiranim plemstvom le dva (De Grazia in Suardo), ki se lahko ponašata z diplomom. Ta vladarski privilegij torej ni že a priori odpiral vrata v goriško stanovsko združbo.⁵⁷

Tehtnejši argument pri odpiranju stanovskih vrat je bilo opravljanje kakšne pomembne funkcije v deželi (npr. kanclerstvo, urbarialno uradništvo, nadzorništvo nad »državnimi« gozdovi), ki je že pred morebitnim uradnim sprejetjem med ugledne člane – prvo tako dejanje je izpričano šele leta 1569 – pomenila aktivno sodelovanje na zborih deželnih stanov. Prav v letu 1569 so sicer stanovi zapisali pogoje za sprejem novih članov: vsaj četrta generacija z modro krvjo po očetovi ali materini strani in »davčna zavezanost« (plačevanje v deželno javno knjigo) ali tudi dovoljšno posedovanje nepremičnin, ki je omogočalo življenje brez opravljanja »mehaničnega« dela. Med pogoji za članstvo pa ni navedena fevdalna zemljiška posest, ki je sicer skupna osnova za prvo skupino deželanov (*Herrn und Lanndtleydt*). Za sprejem to ni bil nujen pogoj, večkrat pa tudi ne zadosten, če je to moč sklepati po raznih zemljiških gospodih, ki niso bili vključeni v delovanje stanov. Za sprejem v stanovsko članstvo je očitno postajal vse pomembnejši finančni aspekt, ki se je manj oziral na izvor in plemiško starožitnost, kakor na sposobnost plačevanja v deželno javno knjigo; zahteva iz leta 1569 glede plemiškega izvora se je leta 1592 namreč znižala na dve generaciji po očetovi strani, je pa zato bil že leta 1584 postavljen limit 60 goldinarjev plačevanja v deželno javno knjigo, leta 1621 pa še obvezen prispevek 1000 goldinarjev v deželno blagajno za pridobitev vseh deželanskih pravic, ki se je na začetku 18. stoletja še podvojil.⁵⁸

Kakorkoli že, dostop do ugledne stanovske reprezentance je prinašal tudi oprijemljive privilegije. Njeni člani so bili poleg ostalih prednosti oproščeni davka na površino 24 njiv (*campo*), ki je ustrezala enemu kmečkemu posestvu (*terreno franco*). Pogostnost novih sprejemov v stanovsko članstvo je bila v drugi polovici 16. stoletja še precej zmerna v primerjavi z naslednjim stoletjem, ko je močno narastla (med letom 1569 in koncem stoletja osemnajst, samo med letoma 1620 in 1633 pa kar trideset (med 1631 in 1633 dvanajst), zato je naslednje leto sledil sklep, ki je (vsaj teoretično) zaprl vrata za nadaljnjih 25 let).⁵⁹

Posebnega pomena pa je bilo vsekakor posedovanje jurisdikcije, ki je stanovska vrata odpiralo na stežaj, čeprav se v praksi to ni vedno tudi dogodilo. Pri tem je stanovske sedeže v 16. stoletju še lahko zapolnilo več članov iste družine. Poleg tega je bila na Goriškem zasidrana nekakšna neformalna dednost članstva, ki je tja do sredine 17. stoletja vodila do vidnega naraščanja števila določenih plemiških družin, kar so v drugi polovici tega stoletja

⁵⁵ Porcedda, Nobiltà e Stati provinciali, 115–118.

⁵⁶ Coronini, Stati, 61.

⁵⁷ Porcedda, Nobiltà e Stati provinciali, 86, 89–90.

⁵⁸ Prav tam, 90–93, 105–106; Porcedda, Autorità sovrana, 13–14; Caldini, Stati, 83–84.

⁵⁹ Porcedda, Nobiltà e Stati provinciali, 106–107; Porcedda, Autorità sovrana, 21–22; Porcedda, Tra Absburgo e Venezia, 170 (op. 20); Caldini, Stati, 80, 84, 140. Caldini dodaja dva pomembna privilegija – posebno plemiško sodišče in pravice do lova in ribolova.

poskušali omejiti. Konec 60-ih let 16. stoletja se med jurisdicente na Goriškem (neupoštevaje tiste z beneškega ozemlja) prištevajo v prvi meri Della Torre in Eck, z manj odmevnimi investiturami pa še Hofer, Edling, Lanthieri, Dornberg, Orzon, Attems, Cernozza, Taxis in Copmaul. Goriških jurisdicentov torej takrat še ni bilo veliko in so bili, če se upošteva tudi skupino privilegiranega plemstva, v manjšini (slaba tretjina) znotraj plemiškega stanu. Njihovo število je vidno naraslo šele konec 16. in posebno v 17. stoletju skladno z velikimi finančnimi potrebami dvora.⁶⁰

Posebno vprašanje, toliko bolj izostreno zaradi obmejne lege Goriške in nerešenih vprašanj s Serenissimo, je bilo članstvo beneških državljanov, posestnikov na Goriškem, v goriških deželnih stanovih. Bolj izostreno sicer v očeh vladarja kakor deželnih stanov, saj se je habsburški deželni knez bal infiltracije beneških interesov na svojem ozemlju. Zategadelj je poskušal Benečanom povsem zapreti (1569) ali vsaj omejiti (1586) dostop do goriške stanovske reprezentance in izvolitev na pomembnejša mesta. Posebno nevarni so se v habsburških očeh zdeli beneški jurisdicenti v goriških enklavah v Furlaniji, ki so zasedali mesta v goriških stanovih.⁶¹ Poleg tega je bilo precej beneških posestnikov na Goriškem (Colloredo-Mels, Savorgnan, Strassoldo, Formentini, Frangipane) višje na družbeni lestvici v primerjavi z dokaj maloštevilnim šibkejšim goriškim plemstvom. So pa bili mnogi med njimi procesarsko usmerjeni in so igrali pomembno vlogo pri razvoju goriških deželnih stanov.⁶² Stanovi tako v 16. stoletju še niso čutili vidne potrebe, da bi omejevali prisotnost beneških plemičev, ki so bili dostikrat v rodbinskih povezavah z goriškimi, veliko se jih je na Goriško priselilo, poleg tega pa je šlo tudi za tesno gospodarsko povezanost obeh prostorov. Se je pa ta podoba bistveno spremenila v prvi polovici 17. stoletja, tako zaradi sovražnosti, ki so se razbohotile ob vojni za Gradiško, kot tudi na osnovi spremenjene strukture številčnejšega in bolj diferenciranega goriškega plemstva v stanovih, ki se je hotelo ubraniti vpliva bogatih Benečanov in očuvati pridobljene privilegije, hkrati pa se je – kljub kulturni in jezikovni naslonitvi na beneški in širši italijanski prostor – vse bolj integriralo v habsburško monarhijo.⁶³

Za goriške stanove 16. stoletja pa je bila v tem pogledu morda bolj problematična večja verjetnost odsotnosti članov, ki niso rezidirali na Goriškem, in s tem otežene funkcionalnosti stanov; kolikor je šlo za nekakšno zaščitništvo, pa je bilo to usmerjeno tudi proti prišlecem iz drugih bogatejših habsburških dežel. Leta 1584 so stanovi sprejeli ukrep, ki je za sprejem določal tudi vsaj 25 let bivanja v deželi (leta 1591 je sledilo znižanje na 10 let), pa tudi kazni desetih goldinarjev za tiste, ki se ne bi udeležili zbora deželnih stanov. Formalno članstvo in deželne dedne službe so bile dejansko manj pomemben faktor kakor aktivna prisotnost na zborih, zato v kasnejših seznamih ni več moč zaslediti mnogih družin, ne zato ker bi izumrle, temveč ker niso mogle biti fizično prisotne v deželnem javnem življenju.⁶⁴

Kljub temu je velik delež (22 v primerjavi z 39 bivajočimi na Goriškem, oziroma po družinah 9 proti 25) med člani stanov šel sicer goriškemu plemstvu, ki je bivalo izven dežele v glavnem v službi habsburškega vladarja, ki jih je zategadelj pogosto protežiral. Vendar gre v seznamu iz 1569 – razen v treh primerih – za družine, katerih člani so bivali tudi v goriški deželi, med najbolj znanimi npr. Kobenzl, Eck in Thurn/Della Torre; slednji so imeli v goriških stanovih leta 1569 kar osem mest, le dva izmed teh pa sta bivala na Goriškem.⁶⁵ Nekateri so

⁶⁰ Porcedda, *Nobiltà e Stati provinciali*, 92, 102–105; Porcedda, *Autorità sovrana*, 19, 21, 28 (op. 69).

⁶¹ Porcedda, *Nobiltà e Stati provinciali*, 94–97; Caldini, *Stati*, 84–86.

⁶² Cavazza, *L'eredità medievale*, 154.

⁶³ Porcedda, *Tra Absburgo e Venezia*, 169–175; Porcedda, *Autorità sovrana*, 24.

⁶⁴ Porcedda, *Nobiltà e Stati provinciali*, 94–95, 105 (op. 142), 111–112.

⁶⁵ *Prav tam*, 97–100.

se tu izpostavili kot dolgoletni glavarji. Iz družine Eck, ki so dedovali bogato posest Ungerspachov, je izhajal že omenjeni Jurij, ki je postal tretji goriški glavar pod habsburškim kneževstvom, kot namestnik (*luogotenente*) pa je upravljal grofijo še štiri leta po tem, ko je 1528 prevzel grofijo v zastavo in glavarški naslov Gabriel Salamanca, grof Ortenburški, ki pa ni nikdar prišel v Gorico. Za prizadevnega in najuspešnejšega glavarja na Goriškem 16. stoletja velja Franc Della Torre iz svetokriške veje Turnov. Franc je odraščal na Dunaju in bil vzgojitelj Ferdinanda Habsburškega. Leta 1542 je bil imenovan za goriškega glavarja in si kar 45 let pridržal ta naslov (dejansko je sicer to funkcijo opravljal do leta 1553).⁶⁶ Povezave z drugimi deželami so izhajale tudi iz družinske politike pomembnih plemiških rodov, ki so videli priložnost za svoje mlajše sinove v tej majhni deželi, hkrati pa je po drugi strani za mnoge šele politična uveljavitev v deželi lahko utirala pota v višje politične sfere. Nenazadnje je za sicer šibkejšo lokalno plemstvo povezava z mogočniki od drugod pomenila priložnost direktne povezave z dvorom.⁶⁷

Jedro stanovske inštitucije pa so vendarle tvorili pripadniki v deželi bivajočih družin, ki so seveda zato lahko na zborih dejavno sodelovali in videli v tem delovanju tudi konkreten interes. Razen v seznamu iz 1569 ni zaznati posebnih delitev med »gospodi in deželani« in »privilegiranim plemstvom«. K temu je gotovo pripomogla majhnost dežele in majhno število (visokega) plemstva. Edina grofovska družina v 16. stoletju (še do 1620) so bili Turni (Della Torre), z baronskim naslovom pa se je lahko okrog 1550 ponašala le družina Eck von Ungerspach, ki so se ji tja do okrog leta 1600 pridružile še družine Dornberg, Lanthieri, Attems in Haiss von Chienburg (Khuenburg). Proti koncu 16. stoletja, posebno pa v 17. stoletju, se je ob povečanju števila plemiških družin, množičnejšemu sprejemanju novih članov v stanovsko družbo in spremembah v deželni plemiški strukturi bolj vidno zarezala ločnica med višjim in nižjim plemstvom. Tako je bila diferenciacija znotraj stanov med gospodi in vitezi za časa vladanja Marije Terezije že povsem jasno profilirana. Zanimivo je, da so v tem procesu nekateri iz kategorije *Privilegierte* (De Grazia, Del Mestri) prešli med gospode, medtem ko so nekateri drugi bili prišteti med viteze.⁶⁸

Pot, ki je vodila do centralizacije avstrijske monarhije v 18. stoletju, se je sicer nakazovala že dve stoletji prej, čeravno so stanovi takrat uspevali oponirati vladarju tudi pri kakšnem njegovem predlogu za sprejem pretendenta na stanovski sedež, sicer pa so morali ob vladarjevem vztrajanju popustiti.⁶⁹ Vladarski »veto« je v majhni goriški deželi na robu cesarstva imel večjo težo kot v drugih habsburških deželah. Na Goriškem je poklon novemu knezu (prvi habsburški knez, ki je ob obisku Gorice osebno prejel poklon, je bil šele cesar Leopold leta 1660, medtem ko so njegovi predhodniki v ta namen pošiljali v Gorico svoje odposlance) predhodil potrditvi deželnih privilegijev, ki je dostikrat sledila šele po več letih. Goriški stanovi so zaman poskušali spremeniti vrstni red dogodkov, posebno očitno leta 1597 ob prihodu ljubljanskega škofa in bivšega goriškega arhidiakona Janeza Tavčarja in devinskega glavarja in cesarskega ambasadorja v Benetkah Rajmunda Della Torre, ki ju je komaj polnoletni nadvojvoda Ferdinand poslal v Gorico z namenom, da bi v njegovem imenu prejela običajni

⁶⁶ Cavazza, Capitanato, 161–174; Cavazza, L'eredità medievale, 150–151.

⁶⁷ Porcedda, Nobiltà e Stati provinciali, 113–114.

⁶⁸ Prav tam, 98, 101; Porcedda, Autorità sovrana, 19–20, 24–25; Porcedda, Tra Absburgo e Venezia, 169–171; prim. Caldini, Stati, 149.

⁶⁹ Porcedda navaja med drugim dva vzorčna primera (Nobiltà e Stati provinciali, 107–108). Kljub priporočilom nadvojvod Karla in Ferdinanda so stanovi leta 1571 uspeli zavrniti prošnjo, ki jim jo je priložil beneški slikar Giorgio Liberale, ker da opravlja neplemenito delo. Popustili so pa leta 1579 pri Krištofu Urschenbecku, čeprav ta plemič ni imel posesti na Goriškem.

poklon.⁷⁰ Še bolj pa je goriško avtonomijo omejevala pravica vladarja, da sam in ne glede na želje stanov imenuje goriškega glavarja. Ker je bil torej glavar prej eksponent deželnega kneza kot zaupnik deželnih stanov, odnosi med njim in stanovi niso bili preveč zaupljivi, tako da so se slednji poskušali izogniti prevelikemu vmešavanju glavarja v deželne zadeve.⁷¹

Deželni knez si je seveda pridržal tudi pravico do sklicevanja deželnega zbora. Zboru je predsedoval »maršalk«, ki pa kljub pomembni funkciji ni imel tako vidne politične vloge. Ta dedna služba je bila dolgo v rokah družine Della Torre. Za veljavnost odločitev v zboru je bila potrebna večina glasov, razen (od 1592) pri sprejemu novih članov in pri potrditvi daril, kjer je bila potrebna dvotretjinska večina, iz glasovanja pa so bili izključeni sorodniki do četrtega kolena. Pri volitvah so si pomagali tudi s kroglicami in leseno posodico. Zanimivo je, da je tak za Goriško običajen način glasovanja vznemirjal deželnega kneza, saj ga je (1591), sicer brez učinka, poskušal prepovedati.⁷² Sicer pa je bila dejavnost stanov večplastna. Med ključna pooblastila, ki jih je izvajala avtonomna deželna oblast, sodijo odobritev posebnih davkov in njihova razdelitev in izterjevanje ter upravljanje z deželnimi financami, nadzor nad izvajanjem zakonov deželnega statuta (ta je temeljil na srednjeveškem furlanskem; z ustrezno prilagoditvijo na ostali habsburški prostor je nov statut končno stopil v veljavo šele leta 1605) in delitvijo pravice, preskrba, varnost in sanitetni ukrepi v deželi, cestne, poštno in trgovinske povezave.⁷³ Za lažje izvajanje vse večjega števila nalog so stanovi na zboru izvolili dva »odbora« – upravni in sodni. Leta 1568 se je število odbornikov ustalilo. »Upravni odbor« je štel štiri člane (*deputati*) – med njimi je eden prihajal iz duhovniškega stanu – in svojo nalogo so opravljali eno leto, po 1574 pa se je enemu izmed njih mandat podaljšal še za leto. »Sodni odbor« pa je štel šest prisodnikov (*assessori*) in je skupaj z glavarjem sestavljal deželno plemiško sodišče, ki se je moralo sestajati enkrat tedensko, pri čemer je imel pravico sodelovati tudi kateri koli drug plemič. Po dolgih pogajanjih s knezom glede načina volitev prisodnikov in opravljanja te funkcije se je ob koncu stoletja uveljavilo načelo, da so iz pravnih interesov, poleg tega pa so morali (kot tudi *deputati*) ob začetku mandata položiti prisego.⁷⁴

Poleg zasedanj deželnega zbora, ki so se običajno vršila enkrat letno in trajala več dni, so za tekoča vprašanja potekale še seje odbora (*Ausschuss*), ki se je dobival nekje enkrat mesečno. Zdi se, da se je poskušalo goriško plemstvo prav preko manj kontroliranega odbora nekoliko izmakniti nadzoru deželnega kneza, če je to moč sklepati po Habsburžanovih opozorilih, da se ne smejo sestajati na svojo roko in tam voliti deželne uradnike, ne da bi obvestili glavarja,

⁷⁰ Porcedda Mitidieri, Atti di Omaggio, 90–98; gl. tudi Caldini, Stati, 86 (op.). Lojzka Bratuž (Iz goriške preteklosti. Besedila in liki, Gorica 2001, 15) navaja vdanostno prisego cesarski komisiji 9. maja 1564 v slovenskem jeziku, kakor jo je po rokopisu iz dunajskega Hišnega, dvornega in državnega arhiva na Dunaju (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien) v goriški Soči (5. januar 1883) obelodanil Peter pl. Radics v članku z naslovom Slovenska prisega udanosti goriških stanov nadvojvodi Karolu leta 1564. Ob poklonu deželnih stanov se je najprej brala prisega v nemškem, nato v italijanskem in nazadnje so prisegli še kmetje (die Pawrschafft) v slovenščini (windisch); slovensko besedilo se glasi: *Mi peressemo temu Suetlostiuimo ijnu Velicoustimo Gospodo Carle Vajjvodi Vaustrie ijnu Gorizkhemo kneso & nassimo premilouisstimo ijnu lastuimo Gospado ijnu ponijga Smerte ketere Boug dougo obarij nijgouimo blisnijmo Erbo. da bomo nijga Suetloustij ijnu Milosti, Suesti pocornij podanij ijnu da Chemo Vsseto Storit ijnu pustit car se suestim pocornim podanam Spodobi, inu da Chemo tudij pustit Vest niego Suebloust ijnu milost wseto kerbi mogli Suedit ijnu resoumit, kerbi billo proti ali Ces niego Suetloust ijnu milost ijnu dudij Sami nechemo toijsto Storit ali Vtaki Sued prid takonam Boug pomagaj ijnu wsi Suetnikhi.*

⁷¹ Porcedda, Nobiltà e Stati provinciali, 108–109; Caldini, Stati, 115–116.

⁷² Caldini, Stati, 88, 118–120; Porcedda, Autorità sovrana, 13–14.

⁷³ Podrobno o delovanju goriških deželnih stanov od 16. do 18. stoletja na zakonodajnem, sodnem, upravnem in davčnem področju v Caldini, Stati, 86–143.

⁷⁴ Caldini, Stati, 87–88, 119; Porcedda, Autorità sovrana, 14.

ki mora biti na sejah navzoč osebno ali preko svojega namestnika. Ta dobro obiskan odbor, posebno ko je šlo za kakšno pomembno davčno ali gospodarsko vprašanje, je našel svoje opravičilo v majhnosti dežele in s tem lažji dostopnosti do glavnega deželnega mesta.⁷⁵ Ne majhnega pomena v tej zapletenosti razmerij med knezom in stanovi je bila vsekakor pozornost suverena do te majhne dežele, ki je po nadvojvodi Karlu upadla. Goriško glavarsko mesto so kot nagrado za dvorne službe zasedali glavari kot Johann Khevenhüller (1587–1606) in Balthasar Thonhausen (1606–1610), ki so bili Goričanom tuji, ne le zaradi njihovega izvora, temveč tudi zaradi zanemarjanja dežele, saj so jo obiskali prav redko in prepustili delo namestniku.⁷⁶ Tudi zato so se – ob manjši stopnji institucionalne izoblikovanosti in pravni nedorečenosti, ki je bila očitno rezultat določene zaostalosti v razvoju goriških deželnih stanov – posebno še v 17. stoletju ob vojnih preizkušnjah razbohotile do neke mere anarhične razmere, ki so dopuščale veliko nepravilnosti. Sicer pa so te lahko šle tudi v prid lokalnim oblastem, da bi se čim bolj izmahnile očesu habsburškega kneza, ki je hotel zožiti manevrski prostor avtonomne dejavnosti stanov. Stanove, še bolj pa kneza, je bremenila velika »finančna nedisciplina«, ki je bila rezultat majhne kontrole nad financami, kajti med goriškimi odličniki je bilo razširjeno mnenje, da lahko sami razpolagajo z denarjem iz deželne blagajne. In tu so bolj malo pomagale razne prepovedi kneza, ki so se vrstile v 16. in 17. stoletju. Leta 1682 so stanovi ugotovili, da je blagajna prazna.⁷⁷

R i a s s u n t o

Stati provinciali goriziani fino alla fine del Cinquecento (un bilancio di problematica e delle ricerche nella storiografia italiana)

Vojko Pavlin

Da quando nel 1765 lo storiografo goriziano Carlo Morelli mise sistematicamente in ordine l'archivio degli stati provinciali per servirsene nel suo lavoro, molti storiografi italiani ci venivano spesso per approfittare dei documenti conservati in questa collezione che purtroppo non si estende al periodo anteriore al Cinquecento. È anche questa la ragione per cui fino ad oggi tra gli storici ci esistono delle divergenze sulla datazione della formazione e anche sull'importanza degli stati provinciali goriziani. Pier Silverio Leicht che studiò a fondo il funzionamento del parlamento friulano sfiorando appena la problematica goriziana, constatò (nel 1922) che gli stati provinciali goriziani a causa dei rapporti vassalleschi dei conti goriziani con Aquileia (e dopo con Venezia) non si fossero sviluppati che dopo il Cinquecento cioè con l'arrivo degli Absburgo mentre prima non ci avrebbe esistito che un consiglio privato. Paola Candini (nel 1930) spostò la data della formazione degli stati provinciali formati dal consiglio citato persino al 15. secolo attribuendo anche lei il ritardo al manco della sovranità del Goriziano. Tale spiegazione dell'assenza degli stati provinciali nel periodo medievale di Gorizia è stata negata dalle ricerche ulteriori giudicando a base di poche fonti conservate che la presenza degli stati provinciali sia il risultato della forma sovrana della provincia. Ultimamente Donatella Porcedda e Sil-

⁷⁵ Caldini, *Stati*, 88, 116; Porcedda, *Autorità sovrana*, 14, 18; Porcedda, *Tra Absburgo e Venezia*, 167–168; Porcedda, *La Contea e la città*, 155.

⁷⁶ Porcedda, *Autorità sovrana*, 26 (op. 13). Khevenhüller, cesarski ambasador v Madridu, je obiskal Gorico le enkrat – leta 1593 (Friedrich Edelmayer, Johann Khevenhüller von Aichelberg, conte di Frankenburg, capitano della Contea di Gorizia, v: *Divus Maximilianus. Una Contea per i Goriziani 1500–1619*, Mariano del Friuli 2002, 255–258).

⁷⁷ Porcedda, *Autorità sovrana*, 11, 13, 15, 17–18.

vano Cavazza espressero di nuovo il loro dubbio sull'esistenza degli stati provinciali prima del 16. secolo. A base del materiale degli stati provinciali che nella prima parte del 16. secolo era molto in ritardo e raro, Porcedda prevede che l'istituzione degli stati nei primi decenni del governo del principe absburgico fosse solo agli inizi mentre Cavazza suppone che gli stati provinciali goriziani, sotto l'influenza delle città italiane si sviluppavano dal consiglio della città di Gorizia assumendo pian piano le caratteristiche della struttura degli stati provinciali delle altre provincie absburgiche, specialmente della Carniola.

» Dall'altra parte « gli autori notando i primi passi degli stati provinciali goriziani nel 14. e 15. secolo constatano la loro relativa maturità. Meritano tra questi a essere citati Fabio Cusia (1939) e soprattutto Guglielmo Coronini (1977). Anche nella storiografia tedesca e slovena prevalgono le stesse opinioni. Secondo Coronini gli stati provinciali provengono dal cerchio dei ministeriali goriziani che si sviluppò gradualmente in un organo politico provinciale aiutato notevolmente dalla nobiltà provinciale negli anni decisivi della tutela di conti goriziani minori per esempio dopo la morte del conte Enrico II. (1323) o di Majnhard VI. (1385) Nel 15. secolo gli stati provinciali giunsero a un grado di sviluppo tale che il conte Enrico IV. nel 1453 legò loro nel testamento la reggenza fino alla maturità del suo primogenito figlio Ivano. Dopo la morte dell'ultimo conte goriziano Leonhardo il 12 aprile 1500, Massimiliano Absburgo nella rivalità con i veneziani riuscì a ereditare la contea. I Goriziani giurarono la fedeltà al nuovo principe provinciale già il 23 aprile dello stesso anno.

Nel 1518, due anni dopo la fine delle ostilità militari tra gli Absburgo e la Repubblica di San Marco, Massimiliano si obbligò con una patente di conservare, rispettare e proteggere i diritti della provincia. La rappresentanza degli stati provinciali goriziani conservò però a lungo certe specificità. Nella vita politica goriziana la nobiltà secolare era praticamente sovrana. Non ci sono delle prove che nel funzionamento degli stati provinciali prima del 16. secolo ci fosse incluso il clero. Anche il ruolo del terzo stato non poteva essere che marginale visto il piccolo numero delle città e malgrado la relativa presenza dei rappresentanti della popolazione agraria negli stati fino alla metà del 16. secolo. Francesco Spessot (1954) segnalò una terminologia specifica nel caso della realtà statale goriziana secondo la quale gli stati nella contea Goriziana del 16. secolo potrebbero esser chiamati » il parlamento provinciale/convocazione del parlamento « (*allgemeine Versammlung* oppure *ehrsambe Convocation der fürstlichen Grafenschaft Görz* // *Illustrissima Convocazione*).

La costituzione e il funzionamento degli stati provinciali – specialmente nella seconda metà del 16. secolo – sono stati studiati specialmente da Donatella Porcedda. Il suo studio del 1983 è basato soprattutto su due elenchi di membri degli stati provinciali degli anni 1569 e 1590. La Porcedda constata che il numero di membri (circa cento) per un paese così piccolo era largamente sopra la media. La nobiltà degli stati provinciali viene divisa nell'elenco del 1569 tra i signori e i paesani (*Herrn und Lanndtleydt*) e alla nobiltà privilegiata (*die Privilegiertn vom Adl*) il che non significava per forza lo stesso che *Ritterstand* delle altre provincie. La distinzione tra la nobiltà superiore e minore nel 16. secolo non era ancora chiara. Alcuni nobili furono citati tra i membri degli stati provinciali a base della loro presenza alle riunioni oppure a base delle loro funzioni importanti svolte nella provincia. Per diventare membro degli stati provinciali si faceva sempre più importante la capacità finanziaria degli aspiranti che soprattutto nella prima metà del 17. secolo entravano in molti nella società politica di élite cosicché gli stati provinciali nel 1634 conclusero che la loro porta per 25 anni futuri rimarrebbe chiusa. La possessione della giurisdizione apprivava largamente la porta degli stati provinciali tra i quali ai proprietari della Serenissima e ai giurisdicenti nelle enclavi goriziane del Friuli il che disturbò molto il principe degli stati provinciali absburgico e anche la nobiltà goriziana nella prima metà del 17. secolo. La maggior parte dei posti negli stati provinciali goriziani erano occupati dalla famiglia Della Torre. Dal ramo Santacroce della famiglia Thurn proveniva anche il famoso governatore goriziano della metà del 16. secolo, Francesco Della Torre. Il governatore, nominato dal sovrano degli stati provinciali era piuttosto l'esponente del principe che il confidente degli stati provinciali. Anche l'omaggio al nuovo principe nel Goriziano precedeva alla conferma dei privilegi provinciali. La nobiltà goriziana provava ad eludere il controllo più o meno vigilante del principe degli stati provinciali riunendo il consiglio senza il permesso dell'Absburgo specialmente se il posto del governatore era occupato da qualcuno che ha appena messo il piede sul territorio goriziano. Le condizioni anarchiche permettevano soprattutto nella prima metà del 17. secolo alle autorità locali di svolgere alcune irregolarità per esempio nel campo finanziario.

Avgust Lešnik

Stališča socialne demokracije do vojnega vprašanja pred letom 1914*

Demokracija in vojna sta nezdružljivi protislovji.
Keir James Hardie (Basel, 1912)

Naraščajoča imperialistična nasprotja v desetletju pred prvo svetovno vojno (rusko-japonska vojna 1904–1905, vmešavanje Rusije v notranje zadeve Perzije 1906, francosko-nemški spor okrog Maroka 1905–1906, aneksija Bosne in Hercegovine s strani Avstro-Ogrske 1908, balkanski vojni in intrige velikih sil okrog Makedonije in Albanije 1912–1913) so zahtevala od II. internacionale, mednarodne asociacije socialno demokratskih strank, sprejetje jasnega stališča do vojnega vprašanja. Tu ni šlo samo za teoretična vprašanja, pač pa za oblikovanje konkretne taktike socialne demokracije – tako v nacionalnih kot mednarodnih okvirih – ob morebitnem vojaškem spopadu svetovnih razsežnosti; še več, šlo je za preverjanje moči načela internacionalizma v praksi. V tem kontekstu so bila posebno aktualna stališča do militarizma, sprejeta na zadnjih treh kongresih II. internacionale (Stuttgart 1907, Köbenhavn 1910, Basel 1912).¹

Na predvečer mednarodnega socialističnega kongresa v Stuttgartu so se v nacionalnih socialističnih strankah povsod izoblikovala več ali manj jasna stališča do vprašanja militarizma, ki pa še zdaleč niso bila enotna; npr. na seji Mednarodnega socialističnega biroja /MSB/ (Bruselj, 10. XI. 1906) so se prizadevanjem francoskih socialistov, da bi vprašanje militarizma prišlo na dnevni red bližnjega kongresa, upirali nemški socialisti. Slednjič je Francozom le uspelo, da so vprašanje militarizma vključili kot posebno točko dnevnega reda kongresa z naslovom Militarizem in mednarodni konflikti.² Jasno stališče do omenjenega vprašanja je bilo za mednarodno delavsko gibanje izjemno pomembno, saj so številne kolonialne vojne ter zaostritve nasprotij med imperialističnima blokoma dajale ton obdobju pred svetovnim spopadom. Vojni spopadi so se odvijali izven Evrope in ZDA, ki so bile obvarovane vojnega pustošenja: »V Evropi je gospodaril mir, toda vzdrževal se je zato, ker se je ustvarjalo gospodarstvo evropskih narodov nad stotinami milijonov prebivalcev kolonij s stalnimi, nenehnimi, nikdar zaključenimi vojnami, ki jih mi Evropejci nimamo za vojne, ker večkrat niso podobne vojniam, ampak zverinskemu pobijanju, iztrebljanju neoboroženih narodov.«³ Azija in Afrika sta bili v tem obdobju skoraj povsem v kolonialni ali polkolonialni odvisnosti od imperialističnih držav Evrope in ZDA. V Evropi pa so nasprotja med imperialističnimi država-

* Zasluznemu prof. dr. Marjan Britovšku ob 80-letnici.

¹ Marjan Britovšek, Stavovi Druge internacionale prema ratu i kolonijalnom pitanju, Beograd 1965; Hans-Josef Steinberg, Die Stellung der II. Internationale zu Krieg und Frieden (Schriften aus dem Karl-Marx-Haus, Bd. 8), Trier 1972; Die Stellung der internationalen Arbeiterbewegung zu Militarismus und Imperialismus zwischen den Kongressen in Stuttgart und Basel (1907–1912), Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung (ITH), Bd. 6 (VIII. Linzer Konferenz: Linz, 12. bis 16. September 1972), Wien 1974.

² Kongresi Druge internacionale, II, Beograd 1956, str. 217–278.

³ Vladimir Iljič Lenin, Izbrana dela, III, Ljubljana 1981, str. 30.

mi povzročala rast vojaških proračunov. Protislovja med obema koalicijama, porast obo-roževanja na kopnem in morju, povečanje kontigentov nabornikov in napad kapitala na življenjske interese delovnih slojev je izzvalo pri delovnih slojih velik nemir in ustvarjalo negotovost. Pred socialisti je nedvomno stala naloga, da podajo na stuttgartskem kongresu odgovor na vprašanje o značaju in cilju vojne, ki se je približevala, ter o sredstvih in načinih boja proti njej.

Stuttgartski kongres (18. – 24. avgusta 1907)⁴ je stal pred težko nalogo, da poda ne samo oceno militarizma in njegovih posledic, ampak da nakaže tudi oblike boja proti bližajoči se vojni. Zato je povsem razumljivo, da je vprašanje o militarizmu in mednarodnih konfliktnih izzvalo na kongresu dolgotrajno in ostro diskusijo, v kateri je sodelovalo 77 najbolj znanih socialističnih voditeljev iz dvajsetih dežel.

Komisija za vprašanje »o militarizmu in mednarodnih sporih« je pričela razpravo o resolucijah (19. avgusta), ki so jih predložili: August Bebel v imenu nemške socialne demokracije, Jean Jaurès in Edouard Vaillant v imenu večine francoske socialistične stranke, Jules Guesde v imenu manjšine te stranke ter Gustave Hervé, ki je zavzemal skrajno »levo«, v bistvu anarhistično pozicijo v francoski socialistični stranki.⁵ Glavni boj na kongresu je potekal med francosko in nemško večino, to je med stališči Jaurèsa in Vaillanta na eni ter Bebla na drugi strani.

Guesdova in Hervéjeva resolucija v komisiji nista naleteli na razumevanje. Guesde je v svoji resoluciji trdil, da ni potrebna nikakršna posebna borba proti militarizmu, ker je militarizem priroden in neizbežen proizvod kapitalističnega sistema in že sama propaganda boja za socializem vključuje propagando za mir. »Če preti nevarnost političnega spopada«, je po Guesdovem mnenju »Mednarodni socialistični biro dolžan, da se sestane in v skladu s svojimi statuti sprejme potrebne ukrepe«.⁶ Ostre kritike je bila deležna tudi polanarhistična resolucija, ki jo je predložil Hervé. Njegov načrt »odgovoriti« na kakršnokoli vojno s stavko in uporom – je razgalil popolno nerazumevanje problema, saj po mnenju delegatov uporaba tega ali onega sredstva boja ni odvisna od predhodnega sklepa revolucionarjev, ampak od objektivnih pogojev krize, ekonomske kot tudi politične, ki jo vojna izzove.⁷ Hervé se ni spuščal v analizo značaja vojne, obravnaval jo je izven zgodovinskih pogojev; obrambo domovine je razglašal za birokratski buržoazni patriotizem ter povsem ignoriral nacionalno vprašanje (»domovine v kapitalističnem režimu ni!«).⁸ Lenin je kritiko dopolnil z opozorilom, da Hervé ni znal povezati vojne s kapitalističnim sistemom na sploh in antimilitaristične agitacije s celotnimi nalogami socializma. Proti hervéističnemu pasivnemu nasprotovanju vojni je postavil aktiven revolucionarni boj proti imperialistični vojni: »Ne prazna hervéistična grožnja – marveč jasno zavedanje nujnosti socialne revolucije, trdna odločnost za boj do konca, pripravljenost za najrevolucionarnejša sredstva boja...«⁹

Čeprav je najostrejši boj v komisiji potekal med francosko in nemško večino (Jaurèsom in Beblom), pa principialnih taktičnih razlik med obema resolucijama v bistvu ni bilo. Nobena od predloženih resolucij ni podala ocene vojne s stališča imperialistične epohe. Tako Jaurès kot Bebel sta govorila o »obrambi domovine«, ne da bi videla razliko med obrambo

⁴ Kongresi Druge internacionale, str. 121–305; *Congres Socialiste International (Stuttgart 6 – 24 Aout 1907)*, I–IV, Minkoff-Reprint, Genève 1978, 1985.

⁵ *Ibidem*, str. 242–279.

⁶ Britovšek, *Stavovi Druge internacionale*, str. 63.

⁷ Lenin, str. 105–106.

⁸ Madeleine Reberioux, *Razprava o vojni (Stuttgart: Internacionala je zadnjič složna)*, v: *Zgodovina marksizma*, II, Ljubljana 1986, str. 774.

⁹ Lenin, str. 107.

domovine v prejšnjih nacionalnih vojnah in zavojevalnim značajem tega gesla v imperialističnih vojnah. Resolucija večine francoske socialistične stranke je bila v osnovi sprejeta že na nacionalnem kongresu francoske socialistične stranke v Limogesu 1906. leta. Konkretnih predlogov za antimilitaristični boj resolucija ni vsebovala. Lenin je ironično zapisal: »Jaurès je predlagal posrečeni načrt: namesto opozarjanja na sredstva boja (stavka, upor) je treba pokazati na zgodovinske primere boja proletariata proti vojni, s tem, da se začne z demonstracijami v Evropi in konča z revolucijo v Rusiji.«¹⁰ Beblova resolucija in njegov nastop v komisiji sta izražala težnjo po legalnih oblikah boja proti militarizmu. Boj proti militarizmu »na višji stopnji« bi bil po Beblovem mnenju nevaren za celotno strankino življenje. Njegova resolucija je poudarjala, da se militarizem javlja kot produkt kapitalističnega sistema ter da bodo vojne prenehale z odstranitvijo tega sistema. Zahteval je, da je treba uporabiti kar najbolj učinkovita sredstva, da se vojne preprečijo; če pa bi vojna kljub temu izbruhnila, si je treba prizadevati, da se bo čimprej končala. Pri tem je resolucija priznavala samo parlamentarne oblike boja proti vojni. Beblova zamisel o demokratični obrambi pred bližajočo se vojno je previdno zamenjala pojem »imperialistične vojne« s tradicionalnim pojmom »obrambne in napadalne vojne« (Bebel je v svojem govoru zavrnil tezo, da je nemogoče razlikovati, kdaj je vojna napadalna in kdaj obrambna) ter tako omogočila socialno demokratskim strankam vojskujočih se držav prehod na »obrambne pozicije«. Večina nemških socialnih demokratov je zagovarjala stališče, da je socialna demokracija dolžna braniti domovino in zato morajo socialni demokrati sodelovati v »obrambni vojni«.¹¹ V njihovem imenu je Georg Vollmar zaprosil kongres, naj socialnih demokratov ne zadolžujejo z obveznostmi in jim s tem odvzemajo pravico samostojnega odločanja. »Beblova resolucija je trpela prav to pomanjkljivost, da ni vsebovala nikakršnega navodila za delovanje proletariata. To je omogočalo branje Beblove ortodoksne trditve skozi oportunistična očala. Vollmar je to brž spremenil v dejanskost.«¹²

Rosa Luxemburg je odločno nastopila proti Vollmarjevimi stališčem in delno tudi proti Beblu. Opozorila je kongres na pomen ruske revolucije 1905–1907, ter izhajajoč iz ruskih izkušenj, branila množično politično stavko;¹³ obenem je izjavila, da je z rusko delegacijo¹⁴ izdelala predlog, ki bi vnesel bistvene popravke v Beblovo resolucijo. »V popravkih je poudarila nujnost agitacije med mladino, nujnost uporabe krize, ki jo je porodila vojna, za pospešitev padca buržoazije, nujnost imeti pred očmi neogibne spremembe načinov in sredstev boja za zaostritev razrednega boja in spremembo politične situacije.«¹⁵ R. Luxemburg, Martov in Lenin so povezali militarizem z imperializmom ter poudarili njegovo bistvo v pogojih imperialističnega obdobja. Med najvažnejše točke popravkov pa nedvomno spada poziv, da je treba z vojno izzvano ekonomsko in politično krizo izkoristiti za pospešitev zloma kapitalistične razredne oblasti. To je bil revolucionaren zaključek, ki ga Beblova resolucija ni vsebovala. Vsi omenjeni popravki so bili vključeni v Beblovo resolucijo. »Iz dogmatsko enostranske, mrtve Beblove resolucije, ki dopušča 'vollmarovsko' tolmačenje, je tako

¹⁰ Ibidem, str. 97.

¹¹ Britovšek, Stavovi Druge internacionale, str. 69–70.

¹² Lenin, str. 97.

¹³ O razpravah in stališčih do vloge in uporabe »množične politične stavke« kot revolucionarnega sredstva glej: Die Massenstreikdebatte. Beiträge von Parvus, Rosa Luxemburg, Karl Kautsky und Anton Pannekoek, Frankfurt 1970; Massimo Salvadori, Nemška socialna demokracija in ruska revolucija 1905. Razprava o množični stavki in o »razlikah« med Vzhodom in Zahodom, v: Zgodovina marksizma, str. 471–506.

¹⁴ Voditelja obeh frakcij ruske socialne demokracije, Lenin (boljševiške) in Martov (menjševiške), sta nastopila solidarno!

¹⁵ Lenin, str. 106.

končno nastala povsem druga resolucija. Vse teoretične resnice v njej so bile ponovljene v poduk hervéistom, ki lahko pozabijo na socializem zaradi antimilitarizma. Vendar pa so te resnice uvod, ne k opravičevanju parlamentarnega kretenizma, ne le k osvetljevanju mirnih sredstev, ne k priklanjanju dani, razmeroma mirni in tihi situaciji, marveč uvod k priznavanju vseh sredstev boja, k pregledu izkušnje revolucije v Rusiji (1905–1907), k razvoju dejavne, tvorne strani gibanja.«¹⁶

Tako konkretne revolucionarne zahteve po antimilitarističnem boju II. internacionala na svojih kongresih dotlej še ni postavila. Čeprav levica na kongresu ni dajala tona diskusiji, je bil opazen njen vpliv na končno formulacijo resolucije, ki so jo na plenumu kongresa (24. avgusta) soglasno sprejeli. S to resolucijo je bil storjen prvi korak k idejni strnitvi levih struj v okviru II. internacionala. Reformistični in centristični voditelji Internationale so glasovali za resolucijo bolj iz formalizma kot iz notranjega prepričanja in so bili daleč od tega, da bi jo, če bi bilo potrebno, uresničili. Stuttgartski kongres ni bil le veličastna demonstracija mednarodne enotnosti proletarskega boja (»Internacionala je zadnjič složna«), ampak je odigral pomembno vlogo pri formuliranju taktike socialističnih strank. Hkrati je kongres pokazal, da se je oportunitizem v vseh večjih strankah II. internacionala, še zlasti v vrstah nemške socialne demokracije, zelo okreplil. Zlasti je bilo vidno kompromisno sporazumevanje centrističnih voditeljev z revizionisti. Na drugi strani pa so revizionisti izkoristili popustljivost strankinih voditeljev, da bi izpodkopali izvajanje levičarskih sklepov kongresa.

MSB je na zasedanju v Bruslju (11. oktobra 1908)¹⁷ pozval vse stranke k aktivnemu delu v smislu stuttgartskih sklepov ter k mednarodnim množičnim akcijam proti militarizmu in vojni. MSB je tudi ocenil, da predstavlja aneksija Bosne in Hercegovine povečano nevarnost za izbruh svetovnega spopada ter obenem kritiziral agresivno politiko Avstro-Ogrske na Balkanu.¹⁸ Predstavniki avstrijske socialne demokracije so v razpravah sicer zelo na splošno obsojali ekspanzionistične težnje Avstrije na Balkanu, toda, izhajajoč iz nacionalističnih pozicij, povsem obšli temeljni problem vprašanje pravice narodov do samoodločbe.¹⁹ Na pobudo Biroja je prišlo v letu 1909 tudi do protestnih množičnih zborovanj proti agresiji Španije v Maroku.

Zaostrena mednarodna politična situacija je prisilila MSB, da je na svojem XI. zasedanju v Bruslju (7. novembra 1909) sklical mednarodni socialistični kongres v času od 28. avgusta do 3. septembra 1910 v Københavnu. Kongres²⁰ se je vršil v času nebrzdanega tekmovanja v oboroževanju, zlasti pospešenega oboroževanja Nemčije in Anglije na morju.²¹ Po mnenju Karla Kautskega je bilo vprašanje razorožitve in varovanja svetovnega miru eno najpomembnejših vprašanj, o katerih je razpravljal kongres.²² Iz razprav in predložene resolucije²³ je moč razbrati, da se je na københavnskemu kongresu ponovil Stuttgart v malem. Resolucija je poudarila, da je organizirani socialistični proletariat edina zanesljiva opora miru. Militarizem so označili kot glavno orodje buržoaznega gospostva za gospodarsko in politično podjarmljenje delavskega razreda. Ob tem so poudarili, da bodo »vojne povsem prenehale

¹⁶ Ibidem, str. 106.

¹⁷ Britovšek, Stavovi Druge internacionala, str. 103–105 (Ratno i kolonijalno pitanje na zasedanju Medjunarodnog socijalističkog biroa u Briselu 1908 g.).

¹⁸ Ibidem, str. 90–94 (Medjunarodna situacija i aneksiona kriza 1908).

¹⁹ Ibidem, str. 95–102 (Stav srpske i avstrijske socijalne demokratije prema aneksionoj krizi).

²⁰ Kongresi Druge internacionala, str. 307–478; *Congres Socialiste International (Copenhagen 28 Aout – 3 Septembre 1910)*, Minkoff-Reprint, Genève 1981, 1982.

²¹ Britovšek, Stavovi Druge internacionala, str. 106–109 (Takmičenje veselila u naoružanju).

²² K. Kautsky, *Neue Zeit*, 48/1910 (Københavnski kongres).

²³ Kongresi Druge internacionala, str. 346–368.

tedaj, ko bo odpravljen kapitalistični gospodarski sistem.«²⁴ Resolucija je nadalje zahtevala od socialističnih parlamentarnih poslancev, naj se zavzemajo za to, da bodo mednarodna razsodišča obvezno odločala o vseh meddržavnih sporih. Stalno naj tudi obnavljajo predloge za splošno razorožitev, predvsem predloge za sklenitev sporazumov o omejitvi pomorskega oboroževanja in o ukinitvi pravice plena na morju. Postavljena je bila tudi zahteva po ukinitvi tajne diplomacije in objavi tajnih pogodb ter pravica samoodločbe za vse narode. V resolucijo so vključili tudi revolucionarne zaključke stuttgartske resolucije, čeprav so bistvo boja proti militarizmu videli predvsem v parlamentarnih oblikah in ne v množičnih akcijah. Istočasno so pooblastili MSB, da koordinira akcije socialističnih strank II. internacionale; v primeru izbruha vojne pa naj se Biro takoj skliče.²⁵

Na kongresu se ni razvijala samo načelna razprava o vprašanju varovanja svetovnega miru, pač pa se je vodila tudi ostra razprava glede avstrijske aneksije Bosne in Hercegovine (1908), predvsem med delegati avstrijske in srbske socialne demokracije, oziroma med Karlom Rennerjem in Dimitrijem Tucovičem.²⁶ Medtem ko je Renner skušal opravičevati stališče avstrijskih socialistov, ki niso nič ukrenili proti aneksiji Bosne in Hercegovine, je Tucovič ostro kritiziral neprincipialno stališče avstrijske socialne demokracije ter poudaril: »Mi pričakujemo od socialne demokracije velikih in močnih držav, da najodločneje nasprotujejo proti poskusom, da se majhni, slabotni in poteptani narodi označijo kot 'rušilci svetovnega miru'. Mi pričakujemo to toliko bolj, ker je principialni boj socialne demokracije proti osvajalni politiki in za pravico narodov do samoodločbe pogoj za življenje delavskega gibanja in socialne demokracije v malih in potrthih narodih... Za nas je ugled nemške socialne demokracije izrednega pomena. Socializem je pri nas pravzaprav idejna kolonizacija in vsak – tudi najmanjši – povod, ki izhaja iz neprincipialnega stališča bratskih partij, se postavlja v greh 'nemškim' socialistom, in to samo zato, da se nam otežuje delo.«²⁷ Tucoviča, ki je požel veliko odobravanje delegatov, je podprl češki predstavnik Emanuel Škatula, ki je dodal, »da so se češki tovariši z največjim žarom borili proti vladni aneksionistični politiki«; obenem je postavil zahtevo, da se morajo v bodoče nacionalna združenja avstrijske socialne demokracije veliko bolj posvetiti politiki do Balkana.²⁸

Nasploh so sklepi köbenhavnskega kongresa že nakazovali, da je pri doseženi širini delavskega gibanja prišlo do upadanja idejnopolitične ravni. Voditelji II. internacionale so se izogibali notranjim konfliktom, vodili sredinsko smer in zagovarjali enotnost stranke za vsako ceno. V tem smislu je resolucija o socialistični enotnosti – brez navedbe principov te enotnosti – socialističnemu gibanju lahko le škodovala, kar so izkoristili revizionisti za okrepitev svojega vpliva. Plehanov, ki je sicer predstavljal menjševiško strujo v ruskem delavskem gibanju, je v svoji oceni köbenhavnskega kongresa posebno pozornost posvetil stališču socialistov v primeru vojne; v oceni je dokaj objektivno okarakteriziral reformistična stališča voditeljev angleškega in francoskega delavskega gibanja (Keir Hardie, Vaillant, Jaurès), precej neobjektivno pa hvalil nemško socialno demokracijo in njeno revolucionarno vlogo, ki je vse bolj usihala. Plehanov ni uvidel, da ton nemški socialni demokraciji ni dajal »center« (Bebel, Georg Ledebour), temveč »desnica« (Karl Legien, Albert Südekum, Eduard David,

²⁴ Ibidem, str. 356.

²⁵ Ibidem, str. 357.

²⁶ Sergije Dimitrijevič, Učešće balkanskih socijalista u Drugoj internacionali od njenog stvaranja do mednarodnog socijalističkog kongresa u Kopenhagenu /1889–1910/, v: Prilozi za istoriju socijalizma, br. 3, Beograd 1966, str. 1–63.

²⁷ Dimitrije Tucović, Izabrani spisi, I, Beograd 1949, str. 323.

²⁸ Kongresi Druge internacionale, str. 457.

Eduard Bernstein); na podlagi teh stališč je dal netočno in pretenciozno oceno o revolucionarni vlogi nemške socialne demokracije.²⁹ Za razliko od Plehanova je Lenin že opazil krizo v nemški socialni demokraciji: »Na splošno so Nemci nesposobni, da bi zastopali dosledno, principialno linijo na mednarodnih kongresih, hegemonija v Internacionali pa se jim izmika iz rok.«³⁰ Po kölnskem kongresu so socialistične stranke konkretizirale svoja prizadevanja za boj proti vojni nevarnosti. Organizirali so številna zborovanja in demonstracije proti agresivni politiki imperialističnih sil. Socialistični poslanci v parlamentih so zahtevali omejitev oboroževanja, toda njihovi predlogi so bili v večini zakonodajnih teles preglasovani. Na pobudo MSB so organizirali protestne demonstracije proti agresivni politiki Francije in Nemčije. Prišlo je do živahnih medsebojnih stikov, obiskov in ohrabrujočih izjav vodilnih socialistov posameznih držav. Tako je Socialistična stranka Italije protestirala proti imperialistični vojni Italije s Turčijo, v Franciji se je zlasti Jaurès boril proti vojnim pripravam, v Nemčiji pa je bila velikega pomena protivojna dejavnost Karla Liebknechta.³¹

Z začetkom prve balkanske vojne, oktobra 1912, se je mednarodna situacija izredno zaostila. V evropskih deželah so organizirali množična protestna zborovanja proti vojni na Balkanu in grozeči svetovni vojni nevarnosti. Neposredno pred začetkom vojne so srbski, bolgarski, turški in romunski socialisti izdali protivojni manifest. Izrazili so odločno antimilitaristično stališče in ožigosali imperialistične interese posameznih velesil na Balkanu; hkrati so razkrinkali dvolično vlogo imperialističnih sil v osvobodilnem gibanju balkanskih narodov. Rešitev nacionalnega vprašanja so videli v federativni ureditvi balkanskih narodov, ki so jo proklamirali leta 1910 na konferenci balkanskih socialistov v Beogradu. V zaključku manifesta so poudarili protivojno razpoloženje z naslednjimi besedami: »Odkrito izražamo naše želje, da z vsemi svojimi silami podpremo boj svetovnega proletariata proti vojni, proti militarizmu, proti kapitalističnemu izkoriščanju, za svobodo, za enakopravnost, za emancipacijo razredov in narodov, z eno besedo – za mir.«³² Apel balkanskih socialistov za mir ni dosegel željenega cilja.

Po izbruhu vojaških operacij ter po prvih zmagah srbske vojske nad turško so se vedno bolj zaostrovali odnosi med Avstro-Ogrsko na eni ter Srbijo in Črno goro na drugi strani. V takšni napeti situaciji, ki je grozila z razširitvijo vojaškega konflikta med Avstrijo in Srbijo, so sklicali MSB (28. – 29. oktobra 1912). Po daljši diskusiji je Biro sklenil, da se Mednarodni socialistični kongres, ki je bil predviden za leto 1913 na Dunaju, prestavi na leto 1914, da pa se skliče izredni Mednarodni socialistični kongres na švicarskih tleh, na katerem bodo obravnavali nastali mednarodni položaj in skupne akcije proti vojni. Biro je nadalje opozoril na nevarnost svetovnega spopada ter zadolžil delavstvo, da se »z vsemi silami zoperstavi proti vsaki razširitvi vojaških operacij in sebični intervenciji – s ciljem – da bi bila protivojna aktivnost čimbolj sistematična in učinkovita.«³³

24. XI. 1912 se je pričel izredni kongres druge internacionale v Baslu,³⁴ na katerem je sodelovalo 555 delegatov, ki so zastopali 23 socialističnih strank. Kongres je potekal v zna-

²⁹ Britovšek, *Stavovi Druge internacionale*, str. 116–118.

³⁰ Lenjin, *Nesuglasice u evropskom radničkom pokretu*, v: *Druga internacionala (Materijal za proučavanje)*, Beograd 1951, str. 217.

³¹ Britovšek, *Stavovi Druge internacionale*, str. 119–155 (*Stavovi nekih socijalističkih partija u međunarodnim krizama*); Karl Liebknecht, *Gesammelte Reden und Schriften, I–IV* (*Antimilitaristični govori v nemškem parlamentu*), Berlin 1958–1961; *Boj proti vojni Karla Liebknechta*, *Pogledi*, št. 7/1, november 1979.

³² *Ibidem*, str. 157; Stojan Kesić, *Radnički pokret u jugoslovenskim zemljama do 1914*, Beograd 1976; *The War Correspondence of Leon Trotsky, The Balkan Wars 1912–13*, New York 1980, str. 37–42 (*The Balkan Question and Social Democracy*).

³³ *Ibidem*, str. 158.

³⁴ *Kongresi Druge internacionale*, str. 479–536; *Congres International Extraordinaire (Bale 24 – 25 Novembre 1912)*, Minkoff-Reprint, Genève 1980.

menju optimističnega zaupanja v moč Internacionale. Kongres, ki je imel na dnevnem redu eno samo točko: »Mednarodni položaj in skupna akcija proti vojni«, je imel bolj značaj mednarodne mirovne demonstracije kot pa značaj mednarodnega posvetovanja, saj je večina delegatov v svojih govorih pozivala narode, naj ne dopustijo vojne in naj se odločno borijo proti vojni nevarnosti. Švicarski predstavnik Ed. Blöcher je izjavil, »da vprašanje svetovnega miru ni stvar partije, ampak stvar celega naroda«, ter dodal: »Toda mi prav tako vemo, da se mir lahko obvaruje samo takrat, ko za tem stoji čvrsto organizirana sila, sila socialističnega delavskega razreda, ki edina nima ekonomskih, družbenih in političnih interesov, v čigar temeljih leži nevarnost vojne... Evropski socialni demokraciji je odvrtna vojna, ki preti na horizontu Evrope, toda ona se je ne boji. Evropska vojna bi zelo verjetno izzvala močna gibanja in prerese, ki bi pospešili zlom gospodarskega sistema, pod katerim danes trpi delavski razred.«³⁵ Podobnega mnenja je bil nemški socialdemokrat Hugo Haase, ki je opozoril vladajoče razrede na njihov »menetekel« v slučaju vojne.³⁶ Večina delegatov je bila globoko prepričana, da do izbruha vojne svetovnih razsežnosti sploh ne more priti. Vodja angleške Neodvisne delavske partije Keir Hardie je bil prepričan, da predstavlja 15 milijonov socialno demokratičnih volivcev močno silo za obrambo svetovnega miru. »Demokracija in vojna sta nezdržljivi protislovji,« je zatrdil Hardie. Kolikor bi zaradi balkanskega vprašanja vseeno prišlo do vojne, je dolžnost socialne demokracije, da v tem primeru uporabi vsa sredstva, s katerimi se lahko vojna prepreči, vključno z mednarodno revolucionarno protivojno stavko.«³⁷ Švicarski delavski veteran Hermann Greulich pa je videl v volilni zmagi nemške socialne demokracije (»štiri milijone in četrť socialdemokratičnih volivcev v centralni državi evropskega militarizma, v Nemčiji...«³⁸) sijajno jamstvo za mednarodni mir. Voditelj avstrijske socialne demokracije Viktor Adler pa je menil, da bo v primeru vojne Avstrija propadla: »Zagotovo bi vojna, četudi zmagovalna, z vseobčo bedo, ki bi jo prinesla, pomenila začetek konca avstrijske države; Avstrija ne more v svetu nič več osvojiti, nič več dobiti, a nevarnost, da razpade, je že precej na vidiku.«³⁹ Adler je v nadaljevanju sicer poudaril, da »od nas – socialdemokratov, na žalost, ni odvisno ali bo vojna ali ne«, toda ob tem je izrazil čvrsto prepričanje, da je socialna demokracija v stanju, da prepreči vojno: »Mi gojimo upanje, ki izhaja iz poznavanja svetovne zgodovine, da ni mogoče ustaviti toka napredka svetovne zgodovine... Mi gojimo upanje, da se bo na ta zločin (op. vojno), če bo storjen, avtomatično – poudarjam: avtomatično! – navezal začetek konca vladavine zločina.«⁴⁰ Čeprav je Adler nakažal možnost samodejnega razpada Avstro-Ogrske, je kljub temu dejal, da mu je vse jasno glede revolucionarnih konsekvenc imperialistične vojne! Tudi Jaurès je po mnenju udeležencev kongresa postavil spomenik govorništvo v slavo miru. Menil je, da lahko samo združena akcija svetovnega proletariata, prepreči svetovno vojno. V tem smislu je tudi zaključil svoj govor: »Vlade naj pomislijo na to, da bodo narodi (op. v slučaju vojne) lahko naredili enostaven račun, da jih bo lastna revolucija stala manj žrtev kot vojna z drugimi!«⁴¹

Naslednjega dne (25. novembra) je Jaurès predložil kongresu resolucijo Manifest Internacionale o sedanji situaciji, ki jo je Biro predhodno soglasno sprejel. Osnovna misel resolucije je bila, da se je treba z vsemi sredstvi boriti proti vojni, če pa bi do nje prišlo, jo je treba izkoristiti za pospešitev socialne revolucije. Baselski manifest je to misel izrazil v uvodnem

³⁵ Ibidem, str. 491–493.

³⁶ Ibidem, str. 495.

³⁷ Ibidem, str. 495–496.

³⁸ Ibidem, str. 497.

³⁹ Ibidem, str. 501.

⁴⁰ Ibidem, str. 501–502.

⁴¹ Ibidem, str. 505.

delu z vključitvijo najvažnejših členov stuttgartske resolucije. Manifest je poudaril popolno soglasnost socialističnih strank in sindikatov proti vojni; kot močno garancijo miru je podčrtoval strah vladajočih razredov pred proletarsko revolucijo, ki bi bila posledica svetovne vojne. Nadalje je izrekel simpatije balkanskim socialistom, ki so s herojskim pogumom zahtevali balkansko federacijo, in podprl protestne stavke ruskih delavcev proti agresivni politiki carizma. Carizem je označil kot »največjega sovražnika demokracije«. Manifest je pozval delavski razred Nemčije, Francije in Anglije, naj vpliva na svoje vlade, da se ne bodo vmešavale v balkanski konflikt in naj brezpogojno ohranijo nevtralnost. Največjo jamstvo za mir je videl v sklenitvi sporazuma med Nemčijo in Anglijo o ustavitvi pomorskega oboroževanja. Kapitalistične vlade je še opozoril, da »naj ne pozabijo, da pri sedanjem položaju v Evropi in razpoloženju delavskega razreda ne morejo razplamteti vojne brez nevarnosti za njih same ter naj se spomnijo, da je nemško-francoska vojna imela za posledico nastanek Komune, da je rusko-japonska vojna dvignila revolucionarne sile narodov ruskega carstva, da je oboroževalna tekma na morju in kopnem pripeljala do nezaslišanega zaostrovanja razrednega boja in do velikih stavek v Angliji in na kontinentu«. Manifest v zaključku poziva na množične demonstracije in bratstvo med narodi.⁴²

Manifest je daljnovidno nakazal ekonomska in politična žarišča bližajoče se svetovne vojne. Poudaril je, da bo vojna največji zločin, kajti zločin bo, če bodo delavci streljali drug proti drugemu (»ne za svoje lastne interese, pač pa za interese vladajočih razredov«). Priznal je, da je socialna revolucija mogoča ter da so pogoji zanjo dozoreli prav v zvezi z vojno – »vladajoči razredi se bojijo proletarske revolucije, ki bo posledica svetovne vojne«. Lenin je ocenil, da »Baselski manifest ni bil samo slovesna deklaracija ali bombastična grožnja, ampak rezultat velike propagandistične dejavnosti v vsej epohi II. internacionale, samo resumé vsega, kar so socialisti metali med množice v stotisočeri govori, člankih in oklicih v vseh jezikih... Prikazovati baselski manifest kot frazo ali zmoto, pomeni imeti za frazo ali zmoto vso socialistično dejavnost v zadnjih 25. letih«. ⁴³ Manifest je vsekakor odražal borbeno razpoloženje delavcev v večini dežel in odigral pomembno vlogo pri mobiliziranju njihovih sil v boju proti imperializmu.

Ko je bil torej v Baslu 'imperializem' označen kot edini, ki je odgovoren za prihodnjo vojno, in ko je takrat sprejeti manifest obsojal zaostrovanje razrednih nasprotij, se je hkrati poglobljala temeljna razprava, ki bo veliko večino socialistov napotila k ponovni proučitvi lastnih stališč do perspektiv, ki jih je odprl imperializem⁴⁴. Razprava je trajala vse do izbruha vojne in se je močno razširila med aktivistično bazo ter postala predmet številnih poročil za mednarodni kongres, ki naj bi bil avgusta 1914 na Dunaju. V teh razpravah se je izoblikovalo nekako troje usmeritev, pri čemer moramo poudariti, da ne izražajo avtomatično tradicionalne ideološke delitve na revizioniste, ortodoksne in revolucionarje.⁴⁵ Na skrajni desnici

⁴² Ibidem, str. 510–515 (Manifest).

⁴³ Lenin, Izbrana dela, II, Ljubljana 1949, str. 391 (Oportunizem in polom II. internacionale).

⁴⁴ V socialni demokraciji so od konca 19. stoletja razumeli z 'imperializmom' ekspanzionistično politiko in kolonialna osvajanja ter razvoj kopenskega in pomorskega oboroževanja. Prvi napor obširne prenovne razumevanja 'imperializma' sega v leto 1910 in izhaja iz marksistične šole na Dunaju. Tam je že leta 1904 izšla prva knjiga z naslovom Marx-Studien; v njej so bila objavljena proučevanja mladega avstro-marksista Rudolfa Hilferdinga, Finančni kapital (Ljubljana 1980). Za razliko od drugih teoretikov, je Hilferding opredelil imperializem kot rezultat kapitalističnega razvoja, kot njegovo najsodobnejšo obliko. V naraščajočem prepletanju bančnega in industrijskega kapitala zavzame prvo mesto izvoz kapitalov, ki ga podpirajo države, ki so se dokončno odrekle liberalizmu, poudarja Hilferding.

⁴⁵ Reberlioux, Razprava o vojni, str. 781.

socialističnih strank se je utrjevala smer, ki si je hotela prilastiti nacionalistični sistem vrednot in ekspanzionistične namere vladajočih razredov. Pripadniki te smeri dalj časa niso več verjeli v možnosti revolucije in v bistvu niso več računali z mirom: kdor se je oblikoval kot marksist, je zagotovo sklepal, da so gospodarske potrebe prevladoval nad sanjanim humanizmom, in hrepenel je celo po obširnih avtarkičnih imperijih, pri čemer je bil trdno odločen preprečiti, da bi prednosti napredka monopolizirali imetniki kapitalov. V teh okoljih so zato nasplošno priznavali nujnost po kolonialni politiki, saj so v njej prepoznavali vprašanje življenja ali smrti za narod in njegov delavski razred in pripravljeni so bili sprejeti tudi spopad samo zato, da bi svoji deželi ponudili takšno možnost; zaradi tega so v imenu nacionalne obrambe vedno glasovali za zahtevane vojne kredite. Takšnih je bilo v Nemčiji precej in Kautsky jih je imenoval »realpolitischen Sozialisten«: Eduard David, Max Schippel, Georg von Vollmar, Gustav Noske, Max Maurenbrecher, Gerthard Hildebrand. Toda tudi v Italiji je tako veljaven marksist, kot je bil Antonio Labriola, soglašal z zasedbo Libije v imenu neke »populacijske politike«. ⁴⁶ Ne samo v Nemčiji in Italiji, temveč tudi v drugih evropskih deželah so od konca prvega desetletja prejšnjega stoletja iskali nekakšen nacionalni socializem, tako v okviru politike nacionalnih socialno demokratskih strank kot tudi sindikalistov.

Četudi je marksistična levica soglašala z nekaterimi skupnimi temeljnimi odločitvami, se je bojevala proti tem ljudem tudi zaradi različnih pogledov na številna taktična vprašanja. Skupno jim je bilo prepričanje o hitrem približevanju revolucije: pri Leninu je to prepričanje izhajalo iz novega razvoja ruskega delavskega gibanja, pri Karlu Liebknechtu in Rosi Luxemburg iz njunega protiimperialističnega delovanja in pri slednji tudi iz teoretične analize imperializma. ⁴⁷ »Akumulacija kapitala« je bila objavljena leta 1913 prav z upanjem – kot je bilo zapisano v uvodu – da bo delo naletelo »ne le na teoretični interes, temveč da bo pomembno tudi za naš praktični boj z imperializmom«. Za razliko od Rudolfa Hilferdinga Rosa Luxemburg meni, da imperializem ni posebej povezan z razvojem finančnega kapitala; le ta se omejuje na to, da pripelje do skrajnosti nasprotja, ki jih je kapitalizem vedno poznal in ki ga silijo, da v svoj sistem vpelje zadnje, še nekapitalistične formacije, da bi ustvaril presežne vrednosti, ki so potrebne za akumulacijo. Boj za razdelitev teh zaostalih družb je za imperializem življenjskega pomena, pri čemer je militarizem nujno gibal. Zaradi tega je vojna med imperialističnimi deželami neizogibna, toda iz nje bo izšla revolucija. Pacifizem je zato prevara in proletariati se mora pripraviti na revolucijo z množičnim političnim bojem in še posebej z bojem proti militarizmu, ki predstavlja najpomembnejši člen. ⁴⁸ Ne glede na ekonomski izvor takšnega sklepa, se razhajanja med revolucionarnimi marksisti leta 1912 prej povečujejo kot zmanjšujejo. Kljub svoji taktični sposobnosti in tesnim stikom z mednarodno levico je bil Lenin v Internacionali osamljen. Še posebej je bila z njim sprta Luxemburgova zaradi poljske

⁴⁶ Ibidem, str. 781–782; Antonio Labriola, *Scritti politici*, Bari 1970, str. 491: »Predvsem... je potrebno spodbiti trojno delovanje ekonomske in populacijske politike, zaradi česar lahko Italija, namesto da se njene demografske moči razpršujejo po vsem svetu, kar je najbolj žalosten vidik naše inferiornosti v svetu... te moči trdno prenese v ne tako oddaljeno regijo kot je Tripolitaniya.«

⁴⁷ Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomische Erklärung des Imperialismus*, Berlin 1913. V delu, ki obravnava problem razširjene reprodukcije v kapitalizmu, trdi, da je ta možna samo pod pogojem, da obstoje nekapitalistične dežele, ki absorbirajo njegove proizvode in mu dajejo materialne elemente za produkcijo in delovno silo. S svojim širjenjem in omejevanjem nekapitalističnih formacij kapitalizem zožuje tudi svoj življenjski prostor in tako hiti svoji lastni 'katastrofi' nasproti (»teorija zloma«), če je ne bo prehitela vstaja mednarodnega proletariata proti vladavini kapitala.

⁴⁸ S takšnimi tezami je R. Luxemburg vzbudila ostre polemike, na katere je odgovorila v svoji Antikritiki, ki jo je napisala v zaporu leta 1915: *Die Akkumulation des Kapitals oder Was die Epigonen aus der Marxschen Theorie gemacht haben. Eine Antikritik*, Leipzig 1921.

socialno demokratske stranke.⁴⁹ Tudi v Nemčiji potekajo med letoma 1911 in 1913 silovite razprave o militarizmu med skrajno levico – imenovano bremenska (Anton Pannekoek, Karl Radek, Paul Lensch) – ter K. Liebknechtom in R. Luxemburg. Liebknecht, aktivist, ki je bil vedno v ospredju, meni, da je ostal militarizem predvsem notranji sovražnik, ki ga sovražijo tako rekruti kot delavci.⁵⁰ Lensch, ki je tako kot Radek prepričan, da ni možen miroljuben izhod iz krize, meni, da je boj za zmanjšanje oboroževanja nesmiseln,⁵¹ toda za razliko od Radeka verjame v delovanje za skrajšanje vojaškega roka.

Toda vse to so le stališča skromnih manjšin; najvidnejši predstavniki Internacionale vse do leta 1914 še vedno upajo, da bo zmagal mir. Spremeni se kvečjemu njihova strategija. Njihova pričakovanja potešijo in v določeni meri tudi podkrepijo protivojni uspehi iz let 1911–12. Politična dogajanja ponujajo novi analizi imperializma argumente, ki jih teoretiki ortodoksnega marksizma predstavljajo že od leta 1911. Ekonomsko jedro izhaja od Hilferdinga in Kautsky da novemu pojavu izraz in ime ultraimperializem ali superimperializem. Gre za možnost finančnega kapitala, da preseže nasprotja, katerih naraščanje je nakazal Kautsky leta 1909,⁵² da bi se osredotočil k procesu nekonfliktnega izkoriščanja, k začetku neke solidarnosti. Iz tega izhaja, da je vojna, če že ne nemogoča, pa vsaj neverjetna. Na podlagi takšne perspektive se je mogoče obrniti k notranjemu militarizmu in dati prednost propagandi.⁵³ Ekskluzivnost te analize ni posebnost nemške stranke; ne tako številni guesdistični francoski teoretiki (npr. Claude Bonnier) razvijajo to analizo na straneh glasila svoje usmeritve »Le socialisme« in prisilijo k umiku Charlesa Rappoport, ki konec novembra 1912 ustanovi svoj časopis »Contre la guerre«. Tik pred smrtjo leta 1911 je Paul Lafargue dodal temu nov argument: produkcija vedno bolj zapletenih orožij onemogoča vojno, toda drugi socialisti, ki jih ni mogoče imeti za ortodoksne, se na te zamisli ne sklicujejo zato, da bi iz njih črpali varnost ali razloge za pasivnost, temveč zato, da bi ohrabili svoja pričakovanja in uspeli zagotoviti večjo zagnanost v boju proti vojni. Tako razmišlja tudi Jaurès, ki je 20. decembra 1911 v Zborniku povzel Hilferdingovo tezo o treh silah, ki delujejo za mir: v središču je mednarodni finančni kapitalizem, ki se organizira. Stična točka Jaurès s Kautskym in Beblom v tem trenutku je, da ima – za razliko od levice – revolucionarno možnost še za zelo oddaljeno, je pa zaradi tega ne opušča. Od tod izhaja zanimivost poročil Otta Bauerja in Sidneya Webba, ki so bila pripravljena za dunajski kongres Internacionale. Ko združuje zadnja dela marksističnih ekonomistov in polemizira z Roso Luxemburg, pri čemer ne omenja njenega imena, predstavnik avstromarksizma zatrjuje, da kapitalistični družbi ne preti kriza. Kot dokaz, da je sindikalno gibanje postalo sposobno odtrgati gospodarjem nov del presežne vrednosti, pa Webb ponuja primer Anglije. Neverjetno napredovanje nemškega in angleškega sindikalizma, dobro znan vpliv nemških sindikatov na njihovo socialno demokracijo ter izredno tesna zveza med laburisti in trade unioni dajejo tej tezi barvo verjetnosti, ki presega eko-

⁴⁹ Rosa Luxemburg, Narodnostno vprašanje in avtonomija, v: Izbrani spisi, str. 423–477. Delo je najbolj sistematičen spis R. Luxemburg o nacionalnem vprašanju in hkrati polemika proti stališčem Lenina in ruskih socialistov do pravice narodov do samoodločbe (nasprotovala je, sklicujoč se na ekonomske argumente, neodvisnosti Poljske). Njeno nasprotovanje tej pravici kot sestavini programa socialno demokratske stranke je vzbudilo oster odgovor Lenina: O pravici narodov do samoodločbe (Izbrana dela, II, Ljubljana 1949, str. 291–358).

⁵⁰ Boj proti vojni Karla Liebknechta, Pogledi 7/1979; K. Liebknecht, Gesammelte Reden und Schriften, IV–VI, Berlin 1961–1964.

⁵¹ Na kongresu v Københavnu je Radek nasprotoval resoluciji nemške socialne demokracije, ki je zahtevala zmanjšanje oboroževanja mornarice, ker jo je imel za utopično.

⁵² Massimo Salvadori, Kautsky med ortodoksijo in revizionizmom (Strategija izčrpanja in superimperializem), v: Zgodovina marksizma, II, str. 267–272.

⁵³ Reberieux, Razprava o vojni, str. 783.

nomske številke. S tem ni slabil samo strah pred vojno, temveč je postajala vse bolj šibka prav zahteva po revolucionarnem boju.⁵⁴

V tem okviru se razvijajo pobude proti militarizmu in odpirajo razprave o možnih ukrepih v primeru vojne nevarnosti. Gre za konkretne bitke, ki za razliko od tega, kar se je dogajalo jeseni 1912, zadevajo bolj socialistične vrhovne štabe kot pa njihove enote. Leta 1912 Internacionala resno proučuje možnosti za dvostranske konference, kar je nedvomno vplivalo na srečanje francoskih in nemških parlamentarcev v Bernu maja 1913. Na konferenci je bila sprejeta resolucija, ki je vsebovala parole pacifističnih kongresov o razorožitvi in o reševanju sporov prek mednarodnega arbitražnega sodišča v Haagu. Šlo je za dolgoročne načrte, ki se ujemajo z upi o dolgem obdobju miru. Nasprotno pa je bil boj proti militarizmu povezan z množično akcijo; krasil ga je žar mitingov, pouličnih manifestacij in gibanj mladih. Šel je precej čez meje dejavnosti v parlamentih in – vsaj načelno – ga je podpirala levica. Tako je v Nemčiji Rosa Luxemburg spodbudila v prvih mesecih leta 1914 silovito propagando – od mitinga do mitinga – proti militarizmu, »življenjskemu jedru države«, kot je dejal državni tožilec, ko so jo obsodili.⁵⁵ Agitacijska kampanja je sicer usmerila javno mnenje proti oblasti, ni pa ustvarila odločilnega orožja za odstranitev težke grožnje miru. Res je, da sta Vaillant in Keir Hardie zahtevala, da Internacionala prouči amandma o protivojni stavki; njuno zamisel je podprl tudi Jaurès (»hkratna splošna stavka, ki bi bila mednarodno organizirana, predstavlja orodje, s katerim bi bilo mogoče preprečiti vojno«), toda ob napovedi vojne Avstro-Ogrske Srbiji Internacionala ni bila sposobna organizirati nikakršne protivojne stavke, še manj preprečiti svetovni spopad. Protivojne resolucije kongresov v Stuttgartu, Köbenhavnu in Baslu so bile pozabljene; sledil je prehod iz internacionalističnih na socialno šovinistične pozicije. Začetek svetovne vojne je dejansko povzročil zlom II. internacionale – tako s formalnega (prekinitev zvez med posameznimi socialno demokratičnimi strankami, nezmožnost sklica Mednarodnega socialističnega biroja /MSB/ in mednarodnih konferenc) kot tudi z vsebinskega vidika (notranji idejni razkroj) –, saj ji ni uspelo uresničiti svojega temeljnega cilja: ohraniti mir.⁵⁶

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Einstellung der Sozialdemokratie zur Kriegsfrage vor 1914

Avgust Lešnik

Die wachsenden imperialistischen Gegensätze im Jahrzehnt vor dem Ersten Weltkrieg forderten von der Sozialdemokratie eine klare Stellungnahme zur Kriegsfrage. Dabei handelte es sich nicht nur um theoretische Fragen, sondern um die Herausbildung einer konkreten Taktik der Sozialdemokratie – sowohl im nationalen als auch im internationalen Rahmen – angesichts einer möglichen militärischen Auseinandersetzung mit weltweiten Dimensionen. Mehr noch, es galt zu überprüfen, in welchem Maße das Prinzip des Internationalismus in der Praxis umgesetzt werden konnte. In diesem Zusammenhang

⁵⁴ Ibidem, str. 783–784.

⁵⁵ Rosa Luxemburg je bila zaradi protivojnega govora v Frankfurtu (septembra 1913) obsojena na enoletno zaporno kazen (februarja 1914). Na tem procesu je imela znameniti govor proti militarizmu, znan pod imenom Militarizem, vojna in delavski razred (Izbrani spisi, str. 515–529).

⁵⁶ Georges Haupt, *Socialism and the Great War. The Collapse of the Second International*, Oxford 1972; Avgust Lešnik, *Razcep v mednarodnem socializmu (1914–1923)*, Koper/Capodistria 1994.

war die Stellung der II. Internationalen zum Militarismus von besonderer Aktualität, die auf den letzten drei Kongressen der II. Internationalen, der internationalen Assoziation der sozialdemokratischen Parteien, zum Ausdruck kam (Stuttgart 1907, Kopenhagen 1910, Basel 1912).

Die Antwort einer einstimmig angenommenen Kongreßresolution (Basel, 1912) war eindeutig: mit allen Mitteln müsse man gegen den Krieg kämpfen, sollte es dennoch dazu kommen, dann gelte es, ihn zur Beschleunigung einer sozialen Revolution zu nutzen. Indem der Imperialismus in Basel als einziger Kriegstreiber bezeichnet wurde, vertiefte sich zugleich die Grunddebatte, die die Sozialisten zu einer erneuten Überprüfung der eigenen Standpunkte zu den Perspektiven, die der Imperialismus eröffnet hatte, veranlaßte. In diesen Debatten bildeten sich drei Zielsetzungen heraus, obwohl diese nicht automatisch die traditionelle ideologische Teilung in Revisionisten, Orthodoxe und Revolutionäre zum Ausdruck bringen. In der extremen sozialdemokratischen Rechten setzte sich eine Richtung durch, die sich das nationalistische Wertesystem und die expansionistischen Tendenzen der herrschenden Klassen zu eignen machen wollte. Die Anhänger dieser Richtung glaubten schon seit langer Zeit nicht mehr an die Möglichkeit einer Revolution und rechneten eigentlich nicht mehr mit dem Frieden (wer sich als ein Marxist herausgebildet hatte, schlußfolgerte mit Sicherheit, daß wirtschaftliche Interessen die Oberhand über einen erträumten Humanismus gewonnen hätten). Im allgemeinen erkannten sie die Notwendigkeit einer kolonialen Politik an, handle es sich dabei doch um Leben oder Tod der Nation und seiner Arbeiterklasse, und sie waren bereit, auch eine Auseinandersetzung zu akzeptieren, nur um ihrem Land eine derartige Chance zu ermöglichen. Sie stimmten daher im Namen eines nationalen Protektionismus immer für die angeforderten Kriegskredite. Auch die Linke stimmte damit überein, daß imperialistische Gegensätze zu einem Krieg führten, im Gegensatz zur Rechten erblickte sie darin aber die kommende Revolution: Der Kampf um die Verteilung der zurückgebliebenen Gesellschaften sei für den Imperialismus lebenswichtig, wobei der Militarismus als notwendiger Motor anzusehen sei. Deswegen sei ein Krieg zwischen den imperialistischen Ländern unausweichlich, und aus diesem werde die Revolution hervorgehen. Der Pazifismus (der Zentristen) sei daher eine Täuschung, und das Proletariat müsse sich durch einen massiven politischen Kampf, dessen Hauptzielscheibe der Militarismus sein solle, auf die Revolution vorbereiten. (Rosa Luxemburg) Doch all das sind lediglich die Standpunkte kleiner Minderheiten. Die angesehensten Vertreter der Internationalen (orthodoxe Marxisten) wiegten sich bis zum Jahr 1914 noch immer in der Hoffnung, daß der Frieden obsiegen würde. Sie glaubten an die neue Analyse des Imperialismus (Kautsky, Hilferding), an den sogenannten Superimperialismus, in dem das Finanzkapital die Gegensätze überwinde und sich auf einen Prozeß der konfliktfreien Nutzung konzentriere, auf Ansätze einer Solidarität, die zum Schluß verleiten könnte, daß der Krieg unmöglich sei. Diese Perspektive ermögliche es, sich dem inneren Militarismus zuzuwenden und der Propaganda Priorität einzuräumen. Dadurch wurde nicht nur die Angst vor dem Krieg, sondern gerade die Forderung nach dem revolutionären Kampf geschwächt.

Der Kampf gegen den Militarismus war fortan mit einer Massenaktion verbunden. Er war durch Meetings, Straßenkundgebungen und Jugendbewegungen gekennzeichnet. Die Agitationskampagne, die die öffentliche Meinung gegen die Staatsmacht richtete, schuf jedoch keine entscheidenden Waffen für die Beseitigung der akuten Kriegsgefahr. Einige sozialdemokratische Führer forderten zwar, daß sich die Internationale mit dem Amendement über den Antikriegsstreik auseinandersetze (»ein Massenstreik auf internationaler Ebene, durch den man den Krieg vermeiden könnte«), doch angesichts der Kriegserklärung Österreich-Ungarns an Serbien war die Internationale nicht in der Lage, einen Antikriegsstreik zu organisieren, geschweige denn einen Weltkrieg zu verhindern. Die Antikriegsresolutionen der Kongresse in Stuttgart, Kopenhagen und Basel waren vergessen. Es folgte eine Schwenkung von internationalen zu sozial-chauvinistischen Positionen. Der Ausbruch des Weltkriegs hatte tatsächlich den Zusammenbruch der II. Internationalen herbeigeführt – sowohl in formaler Sicht (Abbruch der Verbindungen zwischen den einzelnen sozialdemokratischen Parteien, Unmöglichkeit, das Internationale Sozialistische Büro und internationale Konferenzen einzuberufen) als auch vom inhaltlichen Standpunkt (innerer geistiger Zerfall) – war sie doch nicht in der Lage, ihr wesentliches Ziel, die Friedenssicherung, zu erreichen.

Bojan Balkovec

»Če ne greš volit, pomagaš nasprotniku do zmage!«*
Iz volilne propagande Slovenske ljudske stranke med obema svetovnjima vojnama**

Volitve so z razvojem parlamentarnega sistema postale eden najpomembnejših elementov v javnem življenju. Svojo pojavnost v javnem življenju so volitve krepile z različnimi elementi. Na eni strani imamo širjenje volilne pravice na vse polnoletne pripadnike družbe. Ta širitev je potekala postopoma. Najprej se je razširila na vse moške člane družbe, kasneje tudi na ženske. Na drugi strani se je pojavnost volitev v javnem življenju povečevala s tehničnim razvojem. V tem okviru lahko sledimo predvsem pojavnosti volitev skozi propagando. Propaganda je orodje, s katerim skušajo politične stranke, oz. nastopajoči na volitvah, volivce prepričati, da jim dajo svoj glas. Volivec se o svojem glasu odloča na osnovi različnih elementov. Mednje lahko štejemo volilni program in način predstavljanja tega programa potencialnim volivcem. Način predstavljanja volilnega programa, kar lahko enačimo s propagando, je lahko zelo različen. Propaganda je lahko po vsebini osredotočena na pojasnjevanje programa stranke in na opozarjanje na razlike in napake v programih drugih strank. Za sporočanje danes propaganda uporablja vsemogoče načine naslavljanja volivca (javne manifestacije z govori in neposrednim stikom z volivci, TV, radio, internet in najrazličnejše oblike tiskanih sporočil). V preteklosti je bila med najpomembnejšimi javno nastopanje kandidatov pred volivci, ki mu je po pomenu sledil tisk v najrazličnejših oblikah, predvsem časopisje.

V svojem prispevku bom prikazal volilno propagando Slovenske ljudske stranke med obema svetovnjima vojnoma v časopisu Slovenec. V mislih imam predvolilno propagando za volitve v skupščino v Beogradu v letih 1920, 1923, 1925, 1927, 1931, 1935 in 1938. Zanimal me je predvsem način in oblika naslavljanja volivcev in manj vsebina političnih programov, ki jih je SLS ponujala svojim bralcem.

Volilna zakonodaja in propaganda

Volilna propaganda v volilnih zakonih ni posebej omenjena. Dotika se je le v določbah o kaznivih dejanjih povezanih z volitvami. Tako so v prvi odstavek 106. člen Volilnega reda za Ustavotvorno skupščino Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev zapisali: »*Kdor na volišču zaradi agitacije raznaša lažnive vesti, ali vsiljuje slike, plakate in druga sredstva za agitacijo, se kaznuje z zaporom od dveh do šestih mesecev.*«¹ Ko je bil volilni zakon leta 1922 spremenjen, 106. člena niso spreminjali.²

V tridesetih letih so volitve izvajali po volilnih zakonih iz l. 1931 in popravkih iz l. 1933. Enaka vsebina kot v 106. členu zakona iz 1920 je bila sedaj v 82. členu. Spremenjena je bila

* Slovenec, 21. november 1920, str. 3.

** Akademiku profesorju dr. Janku Pleterškemu ob 80 - letnici.

¹ Zakon o volitvah narodnih poslancev za ustavotvorno skupščino kraljevine SHS, Uradni list Deželne vlade SHS, L. II, št. 106, 15. september 1920.

² Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, 26. julij 1922.

le beseda plakate v lepake, kar je verjetno posledica prevajanja.³ Po spreminjanju zakona l. 1933 je ostal 82. člen nespremenjen.⁴ Tudi pri volitvah senatorjev so uporabljali enaka kazenska določila kakor pri volitvah poslancev.⁵

Omenjena 106. člen zakona iz l. 1920 in 82. člen zakona iz l. 1931 v naslednjih odstavkih omenjata nekaj drugih možnosti oviranja dela na volišču. Slobodan Jovanović je v svojem Ustavnem pravu Kraljevine SHS⁶ zapisal, da omenjeni člen vsebuje dve vrsti kaznivih dejanj: prvo je prepovedana propaganda na volišču in druga je oviranje dela na volišču. Navedbe oblik prepovedane propagande so le primeri in ne edine prepovedane oblike. »*Jedno lice moglo bi biti kažnjeno i zbog drugih radnji, ako bi one služile agitovanju ili imale za posledicu kvarenje reda i narušavanje mira.*« Jovanović poudarja, da se propaganda na volišču kaznuje vedno, medtem ko se »*narušavanje mira*« kaznuje le, če to moti volivce ali volilni odbor pri njihovem delu.⁷ Kljub temu, da je Jovanović analiziral ustavno pravo po Vidovdanski ustavi, smemo njegove ugotovitve v tem delu razširiti tudi na ustavno pravo v tridesetih letih, saj je bila volilna zakonodaja v teh elementih enaka.

Volilno propagando lahko razdelimo na tri vsebinske sklope. Značilnost prvega je poučevanje volivcev o načinu izvajanja volitev tj. opozarjanje na pravila volilnega zakona. Drug sklop je poročanje o volilni dejavnosti SLS, tj. o njenih predvolilnih shodih. Tretji del pa je »prava« propaganda, kjer skušajo volivca prepričati, naj glasuje za SLS. Tukaj najdemo tudi načrte o prihodnjem delu SLS na različnih področjih in kritiko dela in načrtov političnih nasprotnikov. V prispevku se bom omejil predvsem na prvi in tretji del.

Vsem strankam, in tako tudi SLS, se je zdelo najpomembnejše opozoriti volivce na pravilnost oddajanja glasu. Spomnimo se, da so volivci v dvajsetih letih oddajali glas tako, da so volilno kroglico spustili v skrinjico, ki je pripadali listi, ki so jo podpirali.⁸ Tako so volivce v časopisih opozarjali na zaporedno številko skrinjice določene stranke. Ta obvestila so bila pogosto natisnjena z izstopajočo velikostjo črk, v krepkem tisku in tudi na več straneh iste izdaje časopisa. To lahko morda povezujemo s tem, da volilna skrinjica določene stranke ni bila na istem zaporednem mestu v vseh volilnih okrožjih. Večji format črk je prispeval k vidnosti teh informacij, ki so zaradi velikosti izstopale od ostalega teksta in s tem bralca opozorile na pomembnost informacije. Pomembnost opozorila na zaporedno številko volilne skrinjice je bila na nekaterih volitvah pomembnejša. Tako lahko sklepamo po opozorilu »*Skrinja slovenska ljudstva v Ljubljani je prva (1). ...*« objavljenem na prvi strani Slovenca, na dan volitev l. 1923.⁹ Opozarjanje ljubljanskih volivcev se je ponovilo l. 1925, ko na dan volitev na naslovnici beremo: »*Skrinjica dr. Korošca v Ljubljani je četrta (4.) tj. predzadnja.*«¹⁰ Posebna pozornost, ki so je bili deležni ljubljanski volivci, je bila povezana z ostrim bojem za osvojitve ljubljanskega mandata. Kot vemo, je bila Ljubljana dolgo liberalna, zato je bil napor SLS toliko večji. Slovenec je tako na volilno nedeljo l. 1927 na prvi strani objavil poziv »*Ljubljančani*« (Slika 1). Bralci so lahko prebrali kritiko liberalne politike in poziv, naj volijo Antona Korošca. Na dnu apela najdemo tudi opozorilo, da je prava skrinjica z zaporedno številko 1.¹¹ Kako pomemben je bil boj za Ljubljano, lahko sklepamo po tem, da se je

³ Zakon o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino, Založba Merkur, Ljubljana 1931, člen 82.

⁴ Zakon o volitvah narodnih poslancev s spremembami in dodatki, tolmačenji itd. Založba Merkur, Ljubljana 1938 (Tretja spopolnjena izdaja), člen 82.

⁵ Zakon o volitvi senatorjev, Založba Merkur, Ljubljana 1931, člen 42.

⁶ Slobodan Jovanović, Ustavno pravo Kraljevine SHS, Izdavačka knjižarnica Gece Kola, Beograd 1924.

⁷ Prav tam, str. 148.

⁸ Volilni red za Ustavotvorno skupščino Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, člen 63.

⁹ Slovenec, 18. marec 1923. str. 1.

¹⁰ Slovenec, 8. februar 1925. str. 1.

¹¹ Slovenec, 11. september 1927 str.1.

opozorilo ljubljanskim volivcem na 1. skrinjico ponovilo že na drugi strani iste številke Slovenca. Velikost takšnih obvestil si lahko predstavljamo ob dejstvu, da je obvestilo o volilnih skrinjicah v vseh treh slovenskih volilnih okrožjih, zasedalo skoraj polovico enega od štirih stolpcev v Slovincu.¹² S spremembo volilne zakonodaje l. 1922 je bil uveden tudi količnik tj. volilni prag. Ta se je izračunaval za vsako okrožje posebej tako, da so skupno število oddanih glasov delili s številom mandatov v okrožju, povečanim za ena. Pomen količnika je Slovenec predstavil bralcem v prispevku »*Pomen količnika*«, 17. marca 1923, dan pred volitvami. Članek ni samo razlaga delovanja količnika/volilnega praga, temveč v tem volilnem določilu in njegovih praktičnih posledicah išče razloge za pozivanje volivcev k čim večji volilni udeležbi. »*Sedanji volilni zakon, po katerem se bodo vršile volitve v nedeljo, je narejen tako, da imajo od njega največ koristi velike stranke.*« Med velike stranke pisec članka seveda šteje tudi SLS in zapiše: »*Zato bi bil naravnost greh, če SLS ugodnosti zakona ne bi izrabila in izkoristila do skrajnosti.*« Po mnenju pisca je količnik razmeroma visok in ugotavlja, da je ta še višji, če se volitev udeleži veliko volivcev. Sledi prvi poziv volivcem, naj se udeležijo volitev: »*Kolikor višji pa je količnik, toliko manj upanja na zmago imajo male stranke in stranke.*« Seveda je bilo potrebno vprašanja višine količnika pojasniti še na konkretnem primeru. Avtor je zapisal, da je v volilnem okrožju Ljubljana na voljo približno 100.000 glasov in da količnik znaša 100.000/11 (10 mandatov + 1) je 9000 (pravilno 9090). »*Koliko strank je na Kranjskem, ki lahko trde, da bi dobile v nedeljo 9000 glasov, če se volitev udeležijo vsi volivci? Razun SLS menda nobena!*« *Ali sedaj razumete velikanski pomen količnika? Če store vsi naši volivci, katerih je ogromna večina, svojo dolžnost, pobijejo vse svoje nasprotnike že s samim količnikom! Zato je sveta dolžnost vsakega zavednega Slovenca, da v nedeljo ne ostane doma. Vse mora na volišča, vse do zadnjega moža! Ne vreme, ne kupčija, sploh nič ne sme nikogar zadržavati doma! Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša.*«

Vsako zmanjšanje volilne udeležbe bi pomenilo hudo nevarnost. Posledica manjše udeležbe bi bil nižji količnik. Pisec piše, da bi bil pri polovični udeležbi tudi količnik pol nižji – pisec govori o številki 4000. »*Štiri tisoč glasov pa že utegne dobiti kakšna nasprotna stranka in s tem bi dobila tudi količnik in s količnikom vred tudi svojega poslanca. S tem pa bi bila razbita enotna slovenska fronta na večno našo sramoto!*« Kako nezaželen je bil takšen razplet lahko beremo v nadaljevanju: »*To se seveda ne sme nikakor zgoditi.* (poslanski mandat za katero drugo stranko – op. B.B.) *Danes ne gre le za število mandatov, ampak gre za to, da Slovenci pokažemo vsemu domačemu in tujemu svetu, da znamo biti složni in enotni v obrambi svojih slovenskih pravic. Kolikor več glasov bo dobila SLS, toliko večja bo enotnost volje slovenskega ljudstva in toliko večji bo učinek našega glasovanja. Zato mora vsak zaveden Slovenec smatrati svojo volivno pravico v nedeljo, ne le kot svojo pravico, ampak kot svoje sveto dolžnost.*«¹³ Celoten članek je bil predvsem poziv volivcem, naj se udeležijo volitev. V pojasnjevanju vzrokov za nujnost udeležbe volitev in glasovanja za SLS seveda opazimo elemente vsebine političnega programa SLS (avtonomija). Na drugi strani je prisoten tudi splošen način obračunavanja z nasprotnikom, ki ga najlaže premagaš, če dosežeš, da se tvoji volivci množično in disciplinirano udeležijo volitev. Zato tudi pozivanje na »sveto« dolžnost udeležiti se volitev. Vendar gre pri vprašanju dolžnosti za apeliranje na zavest volivca, saj volilni zakon ni nikjer govoril o obvezni udeležbi volitev.

Kako pomembna je bila pozornost na volišču nas prepričuje opozorilo volivcem pred volitvami l.1925. »*Volivci SLS! Pazite na razvrstitev skrinjic v volivnih lokalih. Nekatera volišča štejejo skrinjice od leve na desno, druga pa ravno nasprotno, od desne na levo, česar*

¹² Slovenec, 11. september 1927, str. 3.

¹³ Slovenec, 17. marec 1923, str. 2.

dospel še nismo nikoli opazili, zato glejte posebno dobro kje je številka 4 pritrjena. (četrta je bila skrinjica SLS v mestu Ljubljana – op. BB) *Tja spustite svojo kroglico, ako hočete, da zmaga pravica in poštenje*.¹⁴

Leta 1927 naletimo na novost v pozivanju volivcev k udeležbi volitev, in je kasneje ne srečamo več. Nekaj dni pred volitvami so lahko bralke v Slovincu prebrale poziv z naslovom »Slovenska žena!« To je bil poziv ženskam, naj pripomorejo k volilni udeležbi moških. Zelo zanimivo je, da je avtor poziva najprej povezal volilni uspeh in bodoč razvoj z versko svobodo. Tu je zagotovo videl v ženski enega od stebrov katoliške družbe, ki pa ima seveda svojo specifično vlogo. Kakšna je bila vloga ženske pri volitvah? »Še teden dni nas loči od volitev za državno skupščino. Od teh volitev je odvisna verska svoboda ter gospodarski in kulturni napredek slovenskega naroda. To pa je v rokah le onih mož, ki bodo izvoljeni na programu SLS. Zato skrbi, da gredo 11. septembra vsi volivci na volišče! Skrbi, da volivci volijo vsi že po možnosti v dopoldanskih urah! Skrbi, da se bodo volivne pravice poslužili tudi stari bolni in onemogli! Agitiraj od moža do moža, da je na Kranjskem naša skrinjica druga (2), na Štajerskem in v Ljubljani pa prva (1).« Sledi zaključni poziv z obetom za vse dobro po zmagi: »Slovenska žena, od Tvojega vestnega in požrtvovalnega dela je odvisna častna zmaga naših mož, od katerih vemo, da bodo skrbeli za red, pravico in enakopravnost v državi!«¹⁵ (Slika 2) Tovrstno naslavljanje žensk je bilo seveda nekaj posebnega že zaradi dejstva, da ženske niso imele volilne pravice. Praktični učinki nagovarjanja žensk, naj spodbudijo može, da bodo odšli na volišča, so seveda težko merljivi. Tovrstno nagovarjanje žensk s strani SLS lahko uvrstimo med aktivnosti povezane s prizadevanjem SLS, da bi ženske dobile volilno pravico.

V tridesetih letih je bilo glasovanje javno. »Volilec glasuje za listo javno s tem, da imenuje njenega nosilca in sreskega, odnosno krajevnega kandidata.«¹⁶ Tokrat je bilo pomembno volivce opozarjati predvsem na ime nosilca liste in imena sreskih kandidatov. Primer poziva ljubljanskim volivcem l. 1938 je objavljen na dan volitev v Slovincu: »Slovenska Ljubljana bo volila slovensko! Vsi ljubljancani, ki čutijo slovensko, bodo danes na volišču izjavili: »Glasujem za listo dr. Stojadinoviča ter kandidata dr. Ant. Korošca in Pavla Masičca.«¹⁷ Že na četrti strani iste izdaje Slovence so bila navodila vsem slovenskim volivcem. Uvod v navodilo, kako postopati na volišču, je bilo opozarjanje na nujnost glasovanja za listo Stojadinoviča, kjer so bili tudi kandidati SLS. »Danes v nedeljo, se bo bila odločilna bitka. Že sedaj mirno lahko trdimo, da bo zmagala Jugoslovanska radikalna zajednica z državno listo dr. Milana Stojadinoviča. Naša zmaga pa mora biti nad vse veličastna, zato bodo vsi pravi Slovenci polnoštevilno šli na volišča in tam glasovali za slovenske kandidate na listi dr. Milana Stojadinoviča. Niti en zaveden slovenski volivec ne sme v nedeljo ostati doma, niti en slovenski volivec ne sme glasovati za narodne izkoreninjenke, ki so se zbrali na Mačkovi listi. ... Nato pa jasno in odločno povejte: ...«. Temu uvodu je sledil seznam okrajev in besedilo, ki naj ga izgovorijo volivci tj. ime nosilca dr. Milana Stojadinoviča in ime okrajnega kandidata na tej listi.

¹⁴ Slovenec, 8. februar 1925, str. 2.

¹⁵ Slovenec, 4. september 1927, str. 4.

¹⁶ Zakon o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino, Založba Merkur, Ljubljana 1931, člen 37.

¹⁷ Slovenec, 11. december 1938, str. 5.

Slovenska žena!

Še teden dni nas loči od volitev za državno skupščino. Od teh volitev je odvisna verska svoboda ter gospodarski in kulturni napredek slovenskega naroda. To pa je v rokah le onih mož, ki bodo izvoljeni na programu SLS.

Zato skrbi, da gredo dne 11. septembra vsi volivci na volišče!

Skrbi, da volijo vsi že po možnosti v dopoldanskih urah!

Skrbi, da se bodo volivne pravice poslužili tudi stari, bolni in onemogli!

Agitiraj od moža do moža, da je na Kranjskem naša skrinjica druga (2), na Štajerskem in v Ljubljani pa prva (1).

Slovenska žena, od Tvojega vestnega in požrtvovalnega dela je odvisna častna zmaga naših mož, od katerih vemo, da bodo skrbeli za red, pravico in enakopravnost v državi!

Slika 2

»Pojdimo po zmago«

Volitve leta 1920 so potekale po usodnih dogodkih povezanih s spremembami po prvi svetovni vojni. Oktobra 1920 je bila s plebiscitom izgubljena Koroška, novembra pa po pogajanjih z Italijo še Primorska. Nekaj poledic tega lahko vidimo tudi v volilni kampanji. Tako je število člankov, povezanih z volitvami, volilnih gesel in ostalih oblik propagande v časopisju začelo naraščati po 20. oktobru 1920. Pred tem je bila seveda najpomembnejša tema plebiscit.

Rdeča nit SLS ob volitvah za ustavodajno skupščino je bil boj za avtonomijo oz. razmišljanja o avtonomiji in centralizmu. Tej temi je bila posvečena serija člankov s skupnim naslovom *Za avtonomijo, enakopravnost in socialno pravičnost*, ki je bila v Slovincu objavljena v dneh pred volitvami. Različni prispevki so bralce obveščali o podrobnostih iz volilne zakonodaje. Med drugimi načini so uporabili tudi obliko vprašanje – odgovor. Zastavljeno je bilo vprašanje povezano z volitvami in sledil je odgovor. Tako v Slovincu 24. novembra 1920 najdemo deset vprašanj. Prvih devet je namenjenih pojasnjevanju delov volilnega zakona: »Kdo sme voliti?, Kdaj bomo volili?, Ali bomo obveščeni, da smemo voliti?, Ali dobimo volilne legitimacije?, Kaj vzamemo s seboj na volišče?, Kaj povemo volilni komisiji?, Kako oddam svoj glas? in osmo vprašanje Ali je volitev tajna? In Ali sem dolžan voliti?« Zadnje vprašanje pa je bilo vsebinsko: »Za kaj bom šel na volišče?« Zapišem naj le odgovore na deseto vprašanje. »Za življenjske pravice slovenskega kmeta, delavca in obrtnika! Za krščansko šolo in državo! Za stranko ljudstva, ki hoče poraziti kapitalizem! Za samoupravo združene Slovenije! Za Slovensko ljudsko stranko! Pojdemo po zmago!«

Volilna propaganda in pozivanje volivcev na volitve se je okrepila v zadnjem tednu pred volitvami. V Slovincu to opazimo v izdajah od torka, 23. novembra, dalje. Začelo se je s poročilom o velikem shodu SLS v Unionski dvorani v Ljubljani, ki je bil v nedeljo 21. novembra 1920.¹⁸ V petek pred volitvami je Slovenec boj za avtonomijo neposredno povezal z glasovanjem za SLS, ko je zapisal: »Kdor je za avtonomijo Slovenije bo glasoval za Slovensko ljudsko stranko.«¹⁹ Naslednji dan je Slovenec na naslovnici opozarjal, da smo pred zgodovinskim trenutkom: »V nedeljo se odloči usoda Slovenije. Ali avtonomija, kulturni procvit in gospodarska bodočnost – ali brezpomembna pokrajina brez samouprave. Vsi zavedni Slovenci s SLS za pravice slovenskega ljudstva.«²⁰ Na naslednjih straneh so sledila navodila članom volilnih odborov. »Na vsakem volišču poskrbite, da bomo imeli v bližini volišča volilni lokal, kjer se bodo lahko naši ljudje zbirali. Poskrbite dalje za prostore, kjer bodo naši volivci čakali, če bi bil na volišču slučajno naval.«²¹ Seveda ni šlo brez obveščanja svojih bralcev in volivcev o potezah nasprotnih taborov. Zelo zanimiva je opazka, ki jo najdemo v Slovincu 27. novembra 1920. Bralce so seznanili s plakatnimi akcijami JDS. Pristaši JDS naj bi lepili plakate s podobo križa in napisom »v tem znamenju voli SLS«. Slovenec je tovrstne plakate označil za »fašistoidne manire« JDS.

Pogosti so bili pozivi k nujni udeležbi na volitvah. Pozivi so bili različnih intenzivnosti. Te različno močne pozive najdemo tudi skupaj na isti strani. Med blažje pozive lahko štejemo naslednjega: »Noben naš somišljenik ne sme na dan volitve ostati doma! Vsi na volišče!« V istem stolpcu nekaj nižje najdemo opozorili pristašem SLS: »Če ne greš volit, pomagaš nasprotniku do zmage!«. In v sosednjem stolpcu beremo mnogo bolj jasen in odločen poziv:

¹⁸ Slovenec, 23. november 1920 str. 1.

¹⁹ Slovenec, 26. november 1920, str. 2.

²⁰ Slovenec, 27. november 1920, str. 1.

²¹ Slovenec, 27. november 1920, str. 3.

Rdeči preroki, socialisti in komunisti

Iskajo sami krevetke in krevetke, ne razločijo, kje so njihovi prijatelji in kje sovražniki. Ne vedo, kaj pomeni pravi prijatelj in kaj sovražnik. Ne vedo, kaj pomeni pravi prijatelj in kaj sovražnik. Ne vedo, kaj pomeni pravi prijatelj in kaj sovražnik.

»Kam je odšel, odšel in kamle odšel?«

Zelo se radiho krevetke, v radiho krevetke. Socialisti in komunisti so pravi sovražniki. Ne vedo, kaj pomeni pravi prijatelj in kaj sovražnik. Ne vedo, kaj pomeni pravi prijatelj in kaj sovražnik.

pravi sovražniki odločeno in komunisti odločeno

komunisti odločeno

Volitvi socialistov so milijonarji

Pravilno volitvi socialistov so milijonarji. Pravilno volitvi socialistov so milijonarji. Pravilno volitvi socialistov so milijonarji.

Komunisti krevetke kri in krevetke!

Iskajo sami krevetke in krevetke, ne razločijo, kje so njihovi prijatelji in kje sovražniki. Ne vedo, kaj pomeni pravi prijatelj in kaj sovražnik. Ne vedo, kaj pomeni pravi prijatelj in kaj sovražnik.

»Zato je stranka komunistov odločna nasprotnica vasa.«

Pravilno volitvi socialistov so milijonarji. Pravilno volitvi socialistov so milijonarji. Pravilno volitvi socialistov so milijonarji.

»Zato pa mora tem častneje zmagati SLOVENSKA LJUDSKA STRANKA!«

Slika 3

»Somišljeniki Slovenske ljudske stranke, za nas velja volivna dolžnost!«.²² Poziv »Noben ...« je bil objavljen že 20. novembra 1920. Ne smemo pa prezreti, da je bila tega dne uporabljena besedna zveza »Noben volivec ...«, ki je mnogo bolj splošna, kot pozivanje somišljenikov. Ali gre tu za zavestno spremembo izraza volivec v somišljenik, lahko seveda le ugibamo. SLS je volivce opozarja na veliko nevarnost, ki so jo predstavljale delavske stranke, tako komunisti kot socialisti. Delavskim strankam je očitala revolucionarnost, brezverstvo in nesposobnost za umno gospodarjenje. Večino teh ocen najdemo v celostranskem oglasu objavljenem 24. novembra 1920.²³ (Slika 3)

Ob volitvah 1. 1923 je bil med političnimi nasprotniki SLS najpogostejša tarča njen nekdanji voditelj dr. Ivan Šušteršič. Napadali so ga ob vsaki priložnosti. Zdi se, da so nanj zlili ves gnev, kar so ga premoogli. Dan pred volitvami je Slovenec zapisal, da je dan volitev »sodni dan za vse kupljene duše«, kamor so šteli tudi Šušteršiča. Očitali so mu tudi razcepitev Slovencev, predajo Slovencev velesrbskemu centralizmu in služenje na račun kmečkih žuljev.²⁴ Že na naslednji strani beremo, kako Šušteršič »razpošilja po deželi cele vagone letakov na stroške radikalne vlade v Beogradu«. Očitajo mu grehe iz avstrijske dobe (bil naj bi plačanec avstrijske vlade ...) in dodajajo grehe o prodajanju Slovencev. Šušteršiča so imeli za agenta radikalne stranke v Sloveniji. Z njimi so ga povezali v članku »Srbska radikalija kupuje slovenske duše« na naslovni strani Slovenca, dan pred volitvami. (Slika 4) Bralce opozarjajo na moralno oporečno in gospodarsko škodljivo delo finančnega ministra Stojadinovića (mimogrede, z njim so lepo sodelovali v drugi polovici tridesetih let). Stojadinović je v Ljubljano mimo pravih finančnega poslovanja poslal 2.000.000 kron. Po 300.000 kron so nakazali za podporo Konsumnemu društvu železničarskih delavcev v Studencih pri Mariboru, Invalidskemu odseku podporne zadrage v Mariboru, Rudarskemu konsumnemu društvu v Trbovljah in Nabavljalni zadrugi viničarjev v Mariboru. Ves ta denar naj bi bil namenjen kupovanju glasov za radikalno stranko. Preostanek denarja naj bi pokrajinski namestnik Ivan Hribar porabil za »prehrano pasivnih občin«, kar je po mnenju Slovenca pomenilo, za razdelitev med občine, kjer radikali upajo, da bodo s podkupovanjem dobili največ glasov. Takšen način dela se je zdel piscem v Slovencu škandalozen.²⁵ Moč ogorčenja nad takšnimi postopki lahko opazimo v besednjaku v nadaljevanju prispevka. Takšno zapravljanje davkoplačevalskega denarja razumejo kot kupovanje Judeževih duš. Ugotavljajo, da za slovensko univerzo, bolnišnice, slovenske ljudske šole, za uradnike naše duhovnike, upokojence, vdove in sirote ni denarja, ga je pa dovolj za »prodance in lopovske izdajalce«, za »koruptno radikalno stranko«, za »radikalne koritarje, stremuhe in špekulante« in za »volivni golaš, za šnops in radikalne agitatorje«. Ponovili so tudi sintagmo o izdajalcu svojega rodu. Tokrat so bili to volivci radikalne stranke in »njihovega hlapca Šušteršiča«. Celostransko in podrobnejšo analizo političnega stanja najdemo že nekaj dni pred tem na naslovni strani Slovenca v članku »Za čast slovenskega naroda gre.«²⁶

Povzetek kritike programov političnih nasprotnikov in srž programa SLS je bil objavljen npr. v prispevku z naslovom »Nedelja 18. marca«.²⁷ Osemnajsti marec je bil označen kot dan zmage slovenskega ljudstva nad sovražniki. Našteti so vsi politični nasprotniki SLS in njihovi največji grehi. Tako so »SAMOSTOJNEŽI ... izdali slovenske kmete nenasitnim centralis-

²² Slovenec, 21. november 1920, str. 3.

²³ Slovenec, 24. november 1920, str. 5.

²⁴ Slovenec, 17. marec 1923, str. 4.

²⁵ Slovenec, 17. marec 1923, str. 1.

²⁶ Slovenec, 15. marec 1923, str. 1.

²⁷ Slovenec, 17. marec 1923, str. 2.

Srbska radikalija kupuje slovenske duše. Vlada nakazala 2 milijona kron za podkupovanje. Za slovenske gospodarske in kulturne potrebe nič — za radikalne glasove 2 milijona!

Finančni minister Stejsdlovic je postal delegaciji financ v Ljubljani lezajočo povelje, da ima takoj nakazati pokrajinski upravi 2.000.000 kron.

To povelje je izdano brez dovoljenja glavne kontrole.

Finančna delegacija je to vsto takoj izplačala pokrajinski upravi, odznanu pokrajinskemu namestniku Ivanu Hiršniku.

Od te vste se je po nalogu vlade odpotalo takoj:

1. Konsumnemu društvu Slovenskih delavcev v Studencih pri Mariboru 300.000 kron.
2. Izvalidskemu občemu podporni zadrugi v Mariboru 300.000 kron.
3. Rudarskemu konsumnemu društvu v Trbovljah 300.000 kron.
4. Nabavljalni zadrugi vinotarjev v Mariboru 300.000 kron; vsjga skupaj 1.200.000 kron.

Vsa ta denar je namenjen za kupovanje glasov za radikalno stranko.

Ostarek 800.000 kron je dan na razpolago pokrajinskemu namestniku Ivanu Hiršniku pod naslovom »za prehrano pastirskih občin«, da ga razdeli onim občinam, kjer radikalna stranka upa s to podkupnico pridobiti največ glasov.

To je vrhovnijski škandal!

Taka podlost se v Sloveniji, delici poštanega in varnega slovenskega ljudstva, še nikoli ni primerjala!

To je krvavo zaslužil denar davkoplačevalcev cele Jugoslavije, da se s njim kupi... Judovski duhi!

Za slovenske univerze ni denarja — za prodance in kopovske ledajalce je!

Za naše bolnišnice ni denarja — za koruptno radikalno stranko je!

Za slovenske ljudske kole ni denarja — za radikalne koruptarje, strevnike in ipokulturne je!

Za učitelje, za naše duhovnike, za upokojuence, za vdove in sirote ni denarja — za volilni golaf, za krope in radikalne agitatorje je!

Slovenske ljudstvo — 18. marca dal za to edino primeran odgovor!

Kdor voli 7. strankico in kdor voli 3. strankico, kdor voli radikalne ali otkovagje klapce fantaršike, ta je izdajavec svojega roda!

Vsak poštan Slovenec bo volil samo (1.) PRVO STRANKU, ta je SLO-
VENSKO LJUDSKO STRANKO!

Slika 4

tom v Beogradu«, »RADIKALI« tisti, »ki hočejo iz Slovenije napraviti Makedonijo, katero bi Pašič s svojimi pajdaši izmzgaval«. Demokratom se mora Slovenija zahvaliti za gospodarsko in kulturno propadanje. Socialistom so očitali dvoličnost, saj naj bi danes reševali proletarijat, ki bi ga jutri že prodali za kakšno korito. Republikanski »hohštaplarji« in Radičevci sleparijo ljudstvo in si na »njegov račun bašejo svoje žepe«. Narodni socialisti pa so za SLS samo pobarvani liberalci. Poziv k glasovanju za SLS je bil poziv za vse, ki želijo »samostojno Slovenijo, avtonomijo z lastnimi postavami, pravične socialne zakone, ohranitev slovenskega jezika in slovenskih šol, pošteno upravo in pošteno plačano uradništvo.« Zaključni poziv je klical: »Na zmago nad centralisti, korupcionisti in izdajavci!«.

Volilni boj 1. 1925 je bil že v samem začetku zabeljen z aretacijo Stjepana Radića. Tudi SLS je nasprotovala takšni politiki beograjske vlade. Poleg tega je ves čas govora o političnem nasilju beograjske vlade. Slovenec je na različne načine »razkrinkaval« zmote in zablode liberalcev in republikancev, predvsem okoli razumevanja avtonomije. Dva dni pred volitvami lahko beremo v Slovincu obvestilo bralcem o lažeh iz liberalnega tabora. Tako naj bi nasprotni politični tabor poskušal izdati ponarejeno številko časopisa Slovenec. (Slika 5 in 6) Ta naj bi izšel v soboto, 7. februarja, dan pred volitvami. V ponarejenem Slovincu naj bi brali, da ostanejo volivci SLS doma, da naj bi se opozicija, t.j. SLS, ne udeležila volitev in celo, da je papež SLS prepovedal kandidirati. »Slovenec, ki bo priporočal ljudem naj ostanejo doma, ni naš Slovenec ampak grda in ostudna demokratska potvorba!«²⁸ Poleg že omenjenih laži naj bi po pisanju Slovenca nasprotniki govorili, da duhovniki ne smejo kandidirati, da so liste SLS neveljavne in da je papež »telegrafično« prepovedal katoličanom voliti SLS.²⁹ Brez vpletanja denarja tudi tokrat ni šlo. Tako lahko v Slovincu 4. februarja 1925 beremo o nacionalizaciji opekarne in električnega podjetja v Križevcih, kjer je bil solastnik Rus Anton Lumir. Slovenec opisuje, kako so tovarno neupravičeno nacionalizirali in Lumirja nazadnje vrgli iz službe.³⁰ Bralci Slovenca so večkrat lahko brali o terorju, ki ga izvaja oblast. Teror je imel več pojavnih oblik. Omenim naj primer odstavljanja županov. »V Sloveniji ni terorja. Vlada je odstavila župana iz Kanderš pri Vačah. G. župan Janko Zajc nosi krivdo v očeh narodnega bloka, da je zvest pristaš SLS. Kakor povsod, bo tudi tu dobro vplivalo nasilje na volivce. Sedaj ve vsakdo, kaj ga čaka, če bi zavlادali teroristi za delj časa.«³¹ Še bolj odmeven oz. vrhunec, je bil po pisanju Slovenca vdor Orjunašev na shod SLS v ljubljanski Unionski dvorani 1. februarja 1925. Pripravljalci shoda so policijo predhodno opozorili na najavljene proteste Orjune. V poročilu o shodu lahko beremo, da je policija in orožništvo delovalo neprimerno, saj je zaščitilo Ortjunaše in ne udeležencev shoda. Policija je namreč Orjunaše spustila na shod, torej v dvorano. Protesti niso zalegli, saj je policijski poveljnik izjavil, da je shod javen in da ni ukaza, da bi morali komu preprečiti vhod v dvorano. Zelo sočen je opis Orjunašev, ki jih je vodil Marko Kranjc. »Med Orjunci se je razen Kranjca, ki se je najbolj divje vedel, opazilo tudi predsednika UJU, upokojenega učitelja Luko Jelenca ter njegovega sina, uradnika Kreditne banke; ostali so večinoma neznani, ker je bila orjuna mobilizirala svoje člane s podeželskih mest in trgov, da bi jih bilo težje identificirani. Bili so to zamazani, blatni, in naravnost zločinski tipi, ki so tulili kakor divji, se penili, grozili s smrtjo in pobijali okoli sebe. Ljubljančanov med orjunske toplo razen omenjenih dveh Jelencev niso opazili, prednjačili so Dalmatinci, ostali tipi so bili iz Radovljice, med temi se je najbolj »odlikoval« neki pletarski mojster v rjavi suknji, katerega ime bomo že pozvedeli,

²⁸ Slovenec, 6. februar 1925, str. 5.

²⁹ Slovenec, 6. februar 1925, str. 5.

³⁰ Slovenec, 4. februar 1925, str. 2

³¹ Slovenec, 1. februar 1925, str. 4.

Ponarejen »Slovenec«.

Naši politični nasprotniki nameravajo izdati v soboto ponarejeno izdajo »Slovenca«. Tisti »Slovenec« bo na videz tak, kakoršen je naš list.

V tem ponarejenem »Slovencu« bo stalo, naj ostanejo naši volilci doma!

V ponarejenem »Slovencu« bo stalo, da je opozicija sklenila ne udeležiti se volitev!

V ponarejenem »Slovencu« bo stalo, da je papaš prepovedal SDS kandidirati!

Takim lažem ne smete verjeti! »Slovenec«, ki bo prepovedal ljudem, naj ostanejo doma, ni naš »Slovenec«, ampak grda in ostudna demokratska poltvarba!

V nedeljo vabimo volilce!

Strahovite volivne laži narodnega bloka!

Demokratije pripravljajo nove volivne laži, ki jih bodo v tisočih letakov širili po Sloveniji zadnji dan pred volitvami.

Med drugimi nameravajo priložiti nekakšno papežovo pismo na slovensko duhovščino in na slovensko ljudstvo v fakulmilo. To pismo bo nosilo »izvirno«
podpis papeža in papeškega državnega tajnika.

»Papežev«
pismo s podpisal vred
bo PONTIFICIENO.

Ni res, da je papež pisal ljubljanskemu škofu kakšno volivno pismo!

Ni res, da se Vatikan vlika v naše domače politične zadeve! To so navadne demokratske laži!

dalje iz Lesc, Kamnika, Vrhnike in ljubljanske okolice.»³² Po nastali zmedbi je vladni komisar shod razpustil. Udeleženci zborovanje so se kljub policijskemu oviranju uspeli sprehoditi do Jugoslovanske tiskarne. Množice so na poti pozdravljale dr. Korošca.

Predvolilni boj l. 1927 je bil drugačen zaradi dejstva, da je SLS pristala v vladnem taboru. Najpomembnejši del svojih volilnih nastopov so kandidati SLS namenili bodočemu delu nove vlade, kar so zabelili s kritikami starih vlad. Takšni so bili tudi nastopi dr. Antona Korošca 4. septembra 1927 v Kamniku, Moravčah in Škofji Loki. Zvezda stalnica v vseh predvolilnih nastopih je bil boj s korupciji, in tokrat ni bilo drugače. O boju proti korupciji so govorili vsi. »*Mi hočemo očistiti naše javno življenje od vsake nepostavnosti, od vsake korupcije!*«.³³ Prava pot za uničenje korupcije naj bi bila depolitizacija uradništva. »*Uradniki naj se nastavljajo po sposobnosti in izobraženosti, ne pa po tem, h kateri stranki kdo pripada, kajti v uradu se ne sme služiti političnim strankam, temveč zakonu in s tem redu in zadovoljnosti v državi.*«, so bile besede, s katerimi je Korošec v Kamniku podkrepil trditev, da :*«V uradu sme biti in mora biti samo en gospodar: ta gospodar se imenuje zakon»*.³⁴ Zaupanja je potreben tudi parlament, ki pa mora biti sposoben. Davki so vedno hvaležna tema in Korošec je obljubljal nadaljnje zniževanje davkov. To je podkrepil z zmanjšanjem proračuna. Dokaz za trdno voljo SLS po zmanjšanju davčnih obveznosti je bilo izglasovanje prejšnjega proračuna, ki je bil nižji od tistih pred njim. Seveda se pri davčni politiki na ves glas opozarja tudi na pravilno davčno obremenjenost in enakopravnost. Tudi l. 1927 je bila samouprava primerno volilno orodje, sedaj še bolj zaradi že delujočih oblastnih skupščin in njihovih izkušenj. Najpomembnejši shod SLS je bil zopet v ljubljanski Unionski dvorani, 8. septembra 1927. Že naslovnica Slovenca nas prepričuje o največjem političnem shodu dotedaj. Zbralo naj bi se ok. 4000 udeležencev. Tokratno zborovanje je minilo brez izgredov. Korošec je ponovil nekatere temeljne točke politike SLS, ki jih je omenil že v Kamniku. Kako pomemben je bil boj za prevlado v Ljubljani, nam potrjuje naslovna stran Slovenca na dan volitev, 11. septembra 1927. Posvečena je ljubljanskim volivcem.

Poleg spremenjene zakonodaje se trideseta leta od dvajsetih razlikujejo tudi po aktivnosti nekdanje SLS na volitvah. Tako na volitvah leta 1931 in 1935 njeni kandidati niso kandidirali. Zato pa je bilo povsem drugače leta 1938. Nekdanja Slovenska ljudska stranka je sodelovala v Jugoslovanski radikalni zajednici, in je bila vladna stranka. Tokratni nasprotnik je bila lista Vladka Mačka. oz. kakor je označil Slovenec 16. novembra 1938: »*Volivni boj v znamenju dveh front*«.³⁵ Ti dve fronti sta seveda vladna lista in opozicijska lista. Vladna je bila tista, »*ki ima pokazati toliko uspešnega dela za ljudstvo, kakor še nobena vlada ni storila*«.³⁶ V naslednjih treh odstavkih si lahko preberemo natančen opis združene opozicije, kakor jo je svojim bralcem predstavljal Slovenec. Že na začetku se je piscem članka zdelo potrebno bralce prestrašiti z izrazom ljudska fronta, saj je združeno opozicijo označil kot »*nekak posnetek*« ljudske fronte. Ob tem ne pozabi dodati, da je ta v svetu že postala preteklost. Slovenec razlaga, da ima vsaka opozicija kot svoj najpomembnejši cilj zmago na volitvah. Vendar je to mogoče doseči le s programom. »*Ta pisana družba, pa ne spravi skupaj niti enega skupnega oklica za volitve, kaj še, da bi napravila skupen delovni program. Druži jih zgolj ena misel, podreti to vlado, potem pa naj pride, kar hoče!*« To pa je nevarno početje, »*ker ljudstvo v teh nevarnih časih ne sme biti poskusni kunec za skrahirane politike*«. Bralci so bili deležni

³² Slovenec, 1. februar 1925, str. 1.

³³ Slovenec, 6. september 1927, str. 1.

³⁴ Slovenec, 6. september 1927, str. 1.

³⁵ Slovenec, 16. november 1938, str. 3.

³⁶ Slovenec, 16. november 1938, str. 3.

podrobne razlage o nevarnem sodelovanju levičarskih skupin v združeni opoziciji. Takt združeni opoziciji naj bi za hrptom Mačka dajali »*posinovljenci Moskve*«, ki jim »*socialistični voditelji brez armade, ki so skozi 20 let vladali v delavskih ustanovah skoraj po vsej državi, ne da bi bili za delavstvo kaj storili.*« Na tem mestu sledi hvala vladi, ki je uspela uveljaviti nekaj zakonov, koristnih za delavce. V Mačkovo družbo so »*zašle tudi obledele zvezde prejšnjih nasilnih režimov.*« Slovenec je tu omenil Kramerja, Jevtića in Živkovića in se rogal njihove-mu zaklinjanju, da so za popolno demokracijo. Med slovenskimi pristaši Mačka je Slovencu še posebej gorak nekdanji ban Marušič, ki naj bi nekoč govoril, da je njegova glavna naloga iztrebiti SLS, katere vpliv je poguben za Slovence. Napada so bili deležni tudi krščanski socialisti. Slovenec se je čudil, kako se lahko povezujejo z Mačkom, Jevtićem, Živkovićem, Kramarjem in Marušičem in ne s Koroščem, ki je »*voditelj slovenskega naroda*«. ³⁷

Opazke, ki so v volilnih pozivih letele na nasprotnika so bile ostre. »*Mačkova lista je sramota in znamenje suženjskega duha naših narodnih izkoreninjencev!*« ³⁸ Takšne trditve so zelo ostre. Lahko jih razumemo kot del predvolilnega besednjaka, pa drugi strani pa je teža teh besed zelo velika. Nekoga, ki ima drugačne politične ideje, označiti za narodnega izkoreninjenca in njegove ideje kot suženjske, je lahko vsaj neetično če ne tudi hujskaško. Mačkovo gibanje je bilo enačeno z nekdanjo Orjuno »*Mačkovstvo posnema nekdanjo Orjuno, ki smo jo strli! Tako bomo strli v nedeljo tudi mačkovski teror!*« ³⁹ V poročilih s terena se tudi niso odrekli hudim besedam. Tako naj bi se po pisanju Slovenca z dne 6. decembra 1938, po Prekmurju klatili »*sumljivi mačkovski agitatorji raznih barv*«. Ti naj bi Prekmurce svarili, da morajo glasovati za Mačka, sicer bo Prekmurje zopet prišlo pod Madžare, kar naj bi bilo že dogovorjeno. Sledi tudi opis agitacij na Štajerskem. Tam naj bi Mačkovi agitatorji opozarjali volivce na dogovor Mačka s Hitlerjem, po katerem bi slednji zasedel spodnjo Štajersko, ostali del Slovenije pa bi prišel pod Hrvaško. »*Če boste 11. decembra glasovali za slovensko Koroščevo listo, boste kaj kmalu občutili Hitlerjevo maščevanje!*« ⁴⁰ Takšna dejanja po pisanju Slovenca niso več volilna propaganda, temveč že izdaja in zločin, ki lahko zraste na zelniku izkoreninjencev. Kaj pa je Slovenec poudarjal kot bistvo za podporo Stojadovičevi listi in Korošču? Poudarjena je bila odločenost nadaljevati dotedanjo politiko. Temelje dotedanje politike pa lahko najdemo strnjene v geslih »*Kdor je za mir, kruh in svobodo, bo volil Stojadinovič-Koroščevo listo!*« ⁴¹ in v pozivu, ki je bil objavljen na naslovni strani Slovenca na dan volitev 11. decembra 1938: »*Slovenski narod bo 11. decembra glasoval, da se izvedejo široke narodne samouprave.*« Tri dni pred volitvami je Ljubljano obiskal tudi Milan Stojadinović. Slovenec je v dneh do volitev objavljajl izvlečke (po nekaj udarnih stavkov) iz njegovega govora. Opozorim naj le na razmišljanje o uradnikih. O tem je leta 1927 govoril tudi Korošec (glej str. 112). »*Če bi kdo izmed državnih uradnikov in uslužbencev gledal v Mačku svojega šefa in ne v resornem ministru, potem takemu uradniku rečem, da zanj ni prostora v državni službi! Nekaterim uradnikom stalnost zato ni bila podeljena, da ne bi iz te stalnost naredili zase trdnjavo, iz katere bi streljali v vlado in državo. Maček napoveduje Vrnitev na l. 1918, toda jaz vprašam Mačka: Kaj je morda v času blažene avstro-ogrške monarhije padlo v glavo samo enemu upravnemu uradniku ali tudi samo enemu sodniku, da pri volitvah ne bi glasoval za vladne kandidate?*« ⁴²

³⁷ Slovenec, 16. november 1938, str. 3.

³⁸ Slovenec, 4. december 1938, str. 8.

³⁹ Slovenec, 10. december 1938, str. 2.

⁴⁰ Slovenec, 6. december 1938, str. 2.

⁴¹ Slovenec, 4. december 1938, str. 7.

⁴² Slovenec, 11. december 1938, str. 2.

Zaključek

Pisanje Slovenca ob vsakokratnih volitvah se od volitev do volitev razlikuje zelo malo. Glavni značilnosti vsakokratnega pisanja sta poučevanje oz. opozarjanje volivcev, kako naj volijo. To so bila predvsem navodila povezana s pravilnim oddajanjem glasu. V praksi je to pomenilo opozarjanje volivcev na zaporedno številko volilne skrinjice SLS. Slovenija je bila v dvajsetih letih razdeljena na tri volilna okrožja. Zato Slovenec opozarja volivce na zaporedno številko skrinjice v vsakem okrožju posebej. V tridesetih letih pa volivce opozarja na pravilno izrečeno izjavo na volišču, saj so volivci morali svojo odločitev volilnemu odboru povedati glasno in razločno. Pisanje o volilnem programu in načrtih SLS je bolj pisanje o napakah in slabostih nasprotnikov, kot pa ponujanje svojih predlogov in idej. Veliko prostora je namenjenega sporočanju o aktivnostih nasprotnikov. Pri tem je Slovenec pogosto bralce obveščal kaj pišejo drugi časopisi. Komentarji k povzemanju iz drugih časopisov so največkrat predvsem podučevanje volivcev o nespametnostih in lažeh, ki jih trosijo politični nasprotniki.

S u m m a r y

»If You Don't Vote, You Help Your Opponent Win!«

Slovene People's Party (SLS) Election Propaganda during World Wars I and II

Bojan Balkovec

Reports on recurring elections in the Slovenec newspaper hardly differed from election to election. The two main characteristics of these reports are lecturing and giving advice to voters on how to cast their vote. In practice, this denoted bringing the voters' attention to the consecutive number of the Slovene People's Party's ballot box. In the 1920's, Slovenia was divided into three districts. The newspaper therefore emphasized the consecutive number of the ballot box in each district independently. Since each voter had to inform in a loud and clear voice the electoral committee of his or her decision, in the 1930's the newspaper emphasized the proper manner of delivering election statements to the polls. More than anything else, the articles in Slovenec on the platform and plans for the future of the Slovene People's Party dwelled on its opponent's mistakes and imperfections, and less on the Party's suggestions and ideas. Considerable space was allotted to the opponent's activities. Slovenec also frequently notified its readers about pertinent articles in other newspapers. Its commentaries on these articles were most often restricted to instructing its readers on imprudent points and lies of the Party's political opposition.

Dragan Potočnik

Prispevek h kulturni zgodovini Maribora med obema vojnama – (likovna umetnost)

Likovna umetnost je bila v zgodovini Maribora prisotna že od nastanka naselbine. Tako je Maribor že v prvi polovici 12. stoletja dobil romansko župnijsko cerkev, poznejšo gotško triladijsko stavbo. Gotika pa je predstavljala hkrati prvi višek mariborske umetnosti. Naslednji višek predstavlja doba baroka. Še posebej od 17. stoletja dalje so znana imena domačih ustvarjalcev in prišlekov. Od umetnostnih panog pa je bilo najmočnejše kiparstvo. V 19. stoletju so delovale podobarske rezbarske delavnice. Posvetno umetnost v obdobju od bidermajerja do impresionizma pa označujejo v glavnem portreti slikarjev iz drugih krajev in redkih mariborskih umetnikov. O organiziranem likovnem življenju v Mariboru pred prvo svetovno vojno ne moremo govorit. Tako Maribor pred prvo svetovno vojno ni poznal ne likovnih razstav, ne umetniških združenj, ne nemških in ne slovenskih. Razlogov za to je več. Eden izmed je gotovo narava upodablajoče umetnosti, ki se v narodnostnem boju ni zdela pomembna ne nemški in ne slovenski strani. Nekaj je k temu prispeval tudi položaj Maribora, ki se je razvijal v senci deželnega središča Gradca.

Pogled na Frančiškansko cerkev pred letom 1914. (Pokrajinski arhiv Maribor, fond Fototeka).

Maribor v Kraljevini Srbov Hrvatov in Slovencev

Maribor je po senžermenski mirovni pogodbi z Avstrijo (10. september 1919) s svojim zaledjem pripadel Kraljevini Srbov Hrvatov in Slovencev. V novi državi je izgubil svoj prejšnji gospodarsko-prometni položaj. Spremenila se je narodnostna struktura prebivalstva. Upošteval se je kriterij maternega jezika, tako da je bilo v mestu 73% Slovencev in le 22% Nemcev. Za primerjavo je zadnje avstrijsko štetje, ki je bilo leta 1910, ugotovilo, da živi v Mariboru 81% Nemcev in le 13% Slovencev. Ob tem je treba vedeti, da avstrijska ljudska štetja niso prikazala realnega stanja narodnostne sestave mariborskega prebivalstva, saj so iz političnih razlogov namesto kriterija narodnosti uporabljali kriterij občevalnega jezika (Umgangssprache). Kriterij občevalnega jezika je namreč omogočal politični in gospodarski pritisk na prizadete osebe, zlasti na doseljence v mesto. Ti so zaradi pritiskov kot svoj lastni jezik navedli jezik večine v okolju, torej nemščino. Spremenila se je tudi družbena struktura mestnega prebivalstva, saj se je predvsem nemško uradništvo izselilo. V mesto so prišli novi priseljenci, največ s Primorske, deloma s Koroške in iz Kranjske pa tudi iz drugih pokrajin nove države. Če upoštevamo predvojne razmere, je razumljivo, da je slovenizacija mesta po letu 1918 potekala postopno. Slovenska občinska uprava je izdala več zakonskih predpisov, s katerimi so bile odpravljene ponemčevalne organizacije. Izločila je ključne nemške institucije, kot sta bili Südmark in Schulverein. Kljub temu so mesto še vedno pretresala slovensko-nemška nasprotja. Nemci se z zlomom monarhije niso sprijaznili in niso sprejeli zgodovinsko dejstvo nastanka jugoslovanske države.

Spremembe po letu 1918 z nacionalno osvoboditvijo pa pomenijo odločilen mejnik tudi v razvoju **mariborske likovne dejavnosti**. Ta se je odslej odvijala organizirano, gonilna sila pri tem pa so bile nove, izrazito slovenske umetniške osebnosti.¹

Stara trta, ulični detajl na Lentu pred letom 1941. (Pokrajinski arhiv Maribor, fond Fototeka).

¹ France Stelè, Slovenska likovna umetnost po vojni, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 283–290.

Pri začetkih kulturne vloge upodablajoče umetnosti je bilo pomembnih več dejavnikov. Maribor je v novi državi hitro in spretno postal drugo kulturno središče Slovencev. V mestu so začeli snovati slovenske kulturne ustanove že leta 1919. Tako je poleti tega leta pričela z delom osrednja kulturna in umetniška institucija – Narodno gledališče. Mestna občina, ki se je zavedala pomena gledališča, je največ pripomogla k temu, da je iz skromnega temelja, ki ga je postavilo Dramatično društvo pred letom 1918, nastalo pravo narodno gledališče. Iz skromne osnove se je formiralo tudi knjižničarstvo, ki je doseglo zavidljivo raven s Študijsko knjižnico, Prosvetno knjižnico, knjižnico Delavske zbornice in Ljudsko knjižnico. V obdobju med svetovnimi vojnami sta se oblikovali tudi osrednji kulturno znanstveni ustanovi v mestu, to sta Mestni muzej in Banovinski arhiv.

Zelo velik vpliv na kulturo v mestu je imelo tudi glasbeno življenje. Še posebno Glasbena matica je s svojim vsestranskim delovanjem opravila pomembno poslanstvo za razvoj slovenske glasbe v mestu. Kot amaterji so pripravili več uspešnih koncertov, ki bi jih bilo težko pripraviti v bistveno boljših pogojih.

V mestu so delovali tudi številni literarni umetniki, ki so se s svojimi deli zapisali tudi v širši slovenski prostor. Še posebej velik vpliv je imelo literarno delovanje na mladino, ki je izdajala številne dijaške liste.

Maribor, Slomškov trg (Cerkveni trg) okrog leta 1930. (Pokrajinski arhiv Maribor, fond Fototeka).

Pomembno vlogo pri začetkih kulturne vloge upodablajoče umetnosti po prevratu v Mariboru je imel general Rudolf Maister, ki se je zavedal, da zmage slovenstva v mestu ni moč utrditi samo z orožjem, marveč je treba pot do zmage tlakovati tudi s kulturo. Pa tudi sicer mu je bilo likovno izražanje blizu. Iz skiciranja vojaških položajev v dunajski kadetnici je zrastle krajinarstvo, ki ga je predstavil javnosti. Krajjin v olju je upodobil več. Mestni muzej Ljubljana ima v svoji likovni zbirki Maistrovo sliko Bleda v olju na platnu. Rudolf Maister je bil tudi dober prijatelj Riharda Jakopiča in Matije Jame.

Pomembno vlogo pa so pri organiziranju kulturnega življenja v Mariboru imeli tudi Primorci, ki so v mnogočem pripomogli, da je mesto preraslo okvirje provincialnega kulturnega mesteca izpred leta 1914. Tako je v zvezi z organiziranjem likovnega življenja v mestu posebej pomemben prof. Viktor Cotič, ki je bil rojen leta 1885 v Trstu in je študiral slikarstvo na Dunajski akademiji. Kot profesor risanja je služboval od leta 1918 do 1933 na mariborski realki. Poleg njega pa še nekaj Primorcev: Franjo Stiplovšek, Avgusta Šantel in Anton Gvajc.

Na pobudo Viktorja Cotiča in generala Maistra je bila v kazinskih prostorih 8. decembra 1920 odprta prva razstava likovne umetnosti v Mariboru. Katoliška Straža je v povabilu na prvo umetniško razstavo vabila že v začetku oktobra, ko je poročevalec zapisal: »Ker je to prva slovenska razstava na Štajerskem se opozarjajo vsi slikarji in kiparji, zlasti iz slovenske Štajerske, da bi se polnoštevilno udeležili. Istočasno z razstavo se bo ustanovil v Mariboru »umetniški klub«, čigar naloga bo prirejati nadaljnje razstave in skrbeti za druge prireditve umetniškega značaja.«² V veliki kazinski dvorani je navzoče goste, prisotni so bili zastopniki državnih avtonomnih in vojaških oblasti, raznih političnih, kulturnih in strokovnih društvenih organizacij, skupaj nad sto, pozdravil predsednik pripravljalnega odbora Rudolf Maister, ki je med drugim dejal: »Potem pa je prišel preobrat in z njim v te kraje nova doba – vsa svetla in gorka. Duše naših kulturnih delavcev so zavriskale, v Pohorju je zajekal hrast, je zašumela bukev, zvonko so zapele Slovenske gorice, tiste lepe slovenske gorice, v katerih čepi za vsakim grmom pesmica in steza ročici proti samcatemu potniku in ga vabi, da jo dvigne iz zatišja. In kar samo iz sebe je vzkipelo to življenje, kakor vrelec in niti nihče ni vprašal zakaj in od kod. Saj je ves ta naš zeleni Štajer tako hrepeneče in tako komaj čakal tega duševnega preobrata in poleta, kakor nestrpno čaka spomladi bujno cvetno popje, da sme bušniti iz svoje zaklopljene postelje in vzkipeti proti zlatim živim solnčnim žarkom. Tako se nam je razšopirila duša, da je kar sijalo iz nje... Da, kulturni zgodovinar bo moral o Mariboru zabilježiti, da se v kulturnem oziru v prvih dveh letih po preobratu ni nikjer toliko zgodilo, kakor tukaj, kar je tem večjega pomena in vrednosti, ker se je moralo vse na novo in skoro iz nič graditi. O upodabljanju umetnosti pa do danes v Mariboru in našem Štajerju sploh ni bilo mnogo videti in čuti, kakor da je ne bi bilo treba, in ne bi imel nihče smisla za njo. Umetniške razstave sploh še ni bilo v Mariboru. Lansko leto že mi je agilni naš slikar Cotič namignil, da moramo prirediti razstavo umetnin. Te ideje se je trdno oklepal. Čim dalj je bival tu, tem bolj je bil uverjen, da morajo v teh lepih krajih, kjer vsak kotic v vsakem letnem času ponuja človeku čopič in paletu, živeti ljudje, ki imajo odprte oči in vsprejemljivo dušo za naravno to našo lepoto. To je naš začetek, skromna kal, ki pa je pognala iz zdravega živega jedra. Naj tudi ta Cotičeva razstava doseže svoj vzvišeni cilj in naj iz Prekmurja, iz Štajerja pa tja do Karavank pritegne vse naše obmejne upodabljalne umetnike k II. umetniški razstavi v našem kulturnem Mariboru, ki bo v doglednem času izpremenil svoj grb tako, da bo njegov golobček k tлом obrnjeno glavico dvignil in se vzpel kot kulturni naš feniks k žarečemu jugoslovanskemu solncu.«³ Analiza otvoritvenega govora nam pokaže, da je Rudolfa Maistra zanimala predvsem narodno buditeljska prvina tega manifestativnega dejanja. Narodnostno obrambni moment je bil sicer prisoten v celotnem dvajsetletnem obdobju do druge svetovne vojne, ni pa bil osrednje gonilo in cilj likovnega delovanja v Mariboru.⁴ Otvoritvene besede generala Maistra so

² I. umetniška razstava (opozorilo slikarjem in kiparjem Slovenske Štajerske), Straža 12 (1920) 110, 4. X.

³ Iz nagovora generala Rudolfa Maistra ob slavnostni otvoritvi I. umetniške razstave v Mariboru, Tabor 1 (1920) 91, 15. XII., str. 1.

⁴ Prav nejasnost idejnih konceptov, na katerih naj bi deloval umetniški klub Ivan Grohar, kaže, kako hitro se je inicialna ideja izčrpala, po dveh ali treh letih pa celo postala moteča. Na to kažejo tudi spori med mariborskimi ustvarjalci. (Andrej Ujčič, Položaj upodabljalne umetnosti med obema vojnoma v Mariboru, Katalog Umetnostne galerije Maribor, Maribor 1984, str. 5).

bile tudi polne vznesenosti in sprevergle so se v pretirano, nekritično hvalo, ki so jo povzeli tudi drugi strokovno nepodkovani pisci. Bolj zmeren je ostajal Makso Šnuderl, ki je sicer pripisal razstavi velik pomen, z očitkom, da so organizatorji pozabili na njen globlji umetniški pomen. Zapisal je tudi, da je razstava sestavljena iz zbirke slik v Mariboru in okolici živečih umetnikov, da pa marsikatero delo ne bi smelo biti razstavljeno. Med drugim je še zapisal: »Zdi se mi, da pomeni ta razstava tretjo zmago nad useljenim nemštvom v Mariboru: Maestrova zasedba, Nučičevo gledališče, Cotičeva razstava! Bali smo se, da ta prva naša umetniška razstava v našem Mariboru ne bo našla onega pravega razumevanja, kakršnega smo si želeli, toda hvalabogu, varali smo se! Kljub skrajno slabemu in neugodnemu vremenu jo obišče dan za dnem čez sto oseb. Istotako je s prodajo. Od razstavljenih umetnin jih je že danes prodanih prav lepo število in kdor si še misli nabaviti to ali ono razstavljeno sliko, se mora požuriti, da ne bo prišel prepozno, ko bo že vse boljše oddano.«⁵ Prva razstava likovne umetnosti v Mariboru, ki je obsegala 184 umetnin 28 umetnikov je, kot lahko razberemo iz Šnuderlovega zapisa umetniško in gmotno vendarle preseгла pričakovanja. Veliko razstavljenih umetnin so tudi prodali. Vse to je dokazovalo, da se Maribor želi vključiti v intenzivnejše likovno življenje. Ob prvi umetniški razstavi se strokovna kritika ni oglasila, tudi glavni organizator razstave Viktor Cotič je v kulturnem vestniku *Zrnje* med drugim zapisal: »In kakšna so ta dela?« To prepustim tebi moj narod, da ti sodiš, da ti ceniš, a še eno, podpiraj ideal, ki je tako svet in čist.«⁶ V enem od poznejših zapisov je Šnuderl o kritiki zapisal: »Kakšno spričevalo je dobila ta razstava, tega za enkrat še ne smemo vpraševati. Kdo bo zahteval takoj elegance od otroka, ki je pravkar shodil? Za Maribor je bila dobra, kjer je vsaka kaplja v kulturni suši dobrodošla in ker je bila prvi korak otroka, četudi še morda ne drži.«⁷ Kljub odsotnosti strokovne kritike pa lahko ugotovimo, da so bile moči nastopajočih neize-načene in umetnostno nazorsko precej konservativne.

Dogodek je vzpodbudil ustanovitev Umetniškega kluba Grohar, ki je združeval slovenske likovne umetnike v mestu. Prvi predsednik Umetniškega kluba je bil Viktor Cotič, podpredsednik je bil Ivan Karlovič Janovsky, tajnik Franjo Stiplovšek, blagajnik Franc Kranjc, odbornica Avgusta Šantel, častni član pa je bil Rudolf Maister. Vanj so se vključili slikarji in kiparji, ki so študij končali na umetnostnih akademijah v Pragi in Zagrebu. Klub je organiziral slikarske tečaje in skrbel za vsakoletne slikarske in kiparske razstave. Že kmalu pa so se lotili ustanovitve strokovne knjižnice in sicer tudi tako, da so posamezniki darovali klubu knjige umetniške vsebine. O ustanovitvi kluba je poročevalec v *Taboru* zapisal: »Ivan Grohar je živel v dolini šentflorjanski lačen in žejen, reven in zapuščen. In vendar so se zbrali raztrese ni umetniki in se spomnili njega, ki naj bi združil umetnike na naši severni meji v strokovno zvezo. Pomemben je ta dan v kulturnem življenju tega dela naše domovine, kjer je bilo zasejane toliko ljulike med žito.«⁸ Po dolgih letih so se torej zbrali likovni umetniki in se spomnili Ivana Groharja ter umetniški klub poimenovali po njem.

Septembra 1921 sta se na novi razstavi v gornjih prostorih mariborskega gledališča predstavila mlada člana Groharja Nande Vidmar in Franjo Stiplovšek, zastopnika modernejše smeri. Stiplovška je kritika ocenila kot mirnejšega, njegova dela pa bolj izgotovljena. Naglasila je njegov smisel za barve ter masivnost in pastoznost, s katerima je stopnjeval plastiko

⁵ Makso Šnuderl, Nekaj misli ob otvoritvi I. umetniške razstave v Mariboru, *Tabor* 1 (1920) 90, 14. XII.

⁶ Ocena razstave, *Zrnje* 12, 15. I. 1921.

⁷ *Tabor* 2 (1921), 1. VII.

⁸ Umetniški klub »Grohar«, *Tabor* 1 (1920) 93, 17. XII., str. 1.

Gledališče – kazino, kjer je bila prva likovna razstava v Mariboru. (Pokrajinski arhiv Maribor, fond Fototeka).

predmeta. Očitno so predstavljala Stiplovškova dela s te razstave še kratkotrajni dolg impresionizmu. Nandetu Vidmarju pa je kritika napovedovala prihodnost na grafičnem področju.⁹

Na naslednji skupni predstavitvi ob Pokrajinski obrtni razstavi v telovadnici dekliške meščanske šole leta 1922 je razstava že pokazala, da se je v Groharju izvršila selekcija, ki je pokazala, da je Maribor v likovni umetnosti napredoval.¹⁰ Hkrati pa je razstava nakazala vse večji razkorak med starejšimi in mlajšimi člani.

Istega leta se je 12 Groharjevih članov udeležilo velike jugoslovanske razstave ob kraljevi poroki v Beogradu. Razstavljali so: Viktor Cotič, Ivan Janovsky, Ivan Kos, Vilko Apih, Egon Baumgartner, Ivan Hollega, Pipa Peteln, Franjo Stiplovšek, Ante Trstenjak, Avgusta Šantel, Henrika Šantel in Josip Tscharre.

Od 4. do 16. novembra je v dvorani moškega učiteljskega potekala IV. umetniška razstava kluba Grohar – kolektivna razstava Antona Gvajca. Breda Ilich-Klančnik je o Gvajčevi razstavi zapisala: »Čeprav se Gvajčeva prisotnost v mariborskem likovnem življenju razteza še v trideseta leta, je ostajal njegov opus v formalnem in vsebinskem smislu do konca nespremenjen ter se ni niti za las odmaknil od pustih, okorelih in realističnih šablon in dunajskega akademizma... Gvajčeva, v akademski realizem zaprta ustvarjalnost, seveda ni imela na mlajše generacije nikakršnega vpliva, pri publiku pa je vse do konca uživala nezmanjšano občudovanje.«¹¹ No to občudovanje se kaže tudi v prodaji njegovih slik in seveda v umetniškem okusu takratnega Maribora. Tako je največji uspeh v prodaji umetnin dosegel prav Anton Gvajc, ki je menda na eni sami razstavi prodal kar tri četrtine svojih slik.¹²

⁹ Breda Ilich-Klančnik, Likovno življenje med obema vojnoma v Mariboru – prvo desetletje, Katalog Umetnostne galerije Maribor, Maribor 1984, str. 10.

¹⁰ Radivoj Rehar, Umetniški paviljon v Mariboru, Tabor 3 (1922) 216, 24. IX., str. 2.

¹¹ Breda Ilich-Klančnik, Likovno življenje med obema vojnoma v Mariboru – prvo desetletje, Katalog Umetnostne galerije Maribor, Maribor 1984, str. 11–12.

¹² Andrej Ujčič, Položaj upodabljalno umetnosti med obema vojnoma v Mariboru, Likovno življenje med obema vojnoma v Mariboru – prvo desetletje, Katalog Umetnostne galerije Maribor, Maribor 1984, str. 6.

Ob koncu leta je bil Groharjev gost Nemeč Johannes Hepperger. Makso Šnuderl je v Jutru, 28. decembra 1922 ob tem gostovanju zapisal: »Najmanj pa je v redu dejstvo, da objavlja Grohar poleg slovenskih za gosta nemške, in to celo gotične lepake! Bojim se, da bo klub s takim delom zapravljal velik del simpatij.« Žal so bili taki »spodrsaljaji« del mariborskega vsakdana še dolga leta po prevratu.

Očitno pa je postajalo, da se likovna umetnost v Mariboru ne bo mogla razmahniti, dokler mesto ne dobi umetnostne galerije. Gostovanje po raznih dvoranah in telovadnicah je umetnosti jemalo velik del njene prave vrednosti. Zato je Umetniški klub Grohar hotel ustanoviti umetniški paviljon in galerijo ter umetniško šolo. Občina je že leta 1923 reagirala na aktivnost Umetniškega kluba Grohar, saj mu je brezplačno odstopila zemljišče na Zrinjskega trgu (danes Trg Borisa Kidriča) za gradnjo umetnostnega paviljona. Klub je v tem letu pripravil japonsko noč, dobiček te prireditve pa je namenil bodoči graditvi umetniškega paviljona. Poročevalec je v Taboru ob tem dogodku zapisal: »Plakati, delo znanega mariborskega umetnika Viktorja Cotiča viso po plakatnih stenah. Oznanjajo veliko umetniško predpustno prireditev mariborskih umetnikov – združenih v klubu Grohar, ki se bo vršila 20. januarja 1923 v Götzovi dvorani. Ves Maribor se z mrzličnim razpoloženjem pripravlja za to veliko prireditev, ki bode prekašala vse, kar se je podobnega že vršilo pri nas. Spominjamo se pri tem na poezijo parkov v luninem svitu, na čudovite nočne metulje in še čudovitejša ptice, na kresnice, lampijone, na zmaje grotesknh oblik in predvsem na tihe nežne geže (geishe). Vse to in še mnogo več bomo videli na japonski noči v Mariboru. Glavno, kar moramo omeniti pa je, da je ves čisti dobiček namenjen projektirani zgradbi umetniškega paviljona v Mariboru.«¹³ Katoliška Straža je ob tem takoj reagirala. Poročevalec je zapisal: »Je to umetnost? Kakor slišimo pripravljajo gospodje umetniškega kluba Grohar posebno plesno prireditev imenovano Japonska noč. Ne vemo, če je v skladu s cilji in stremljenji slovenskega umetniškega kluba, da potroši denar in energijo za eno samo pretirano plesno zabavo, ljudem pa natvezuje, da hoče povzdigniti umetniški dom.«¹⁴ Kakorkoli japonska noč je bila dobro obiskana. Dobro obiskana pa je bila tudi naslednja prireditev Groharjevcev Bohemski večer. Kljub temu, da so se likovni umetniki združeni v Umetniškem klubu Grohar zavedali, da bodo lahko širili zanimanje za umetnost le, če bodo imeli stalen primeren prostor, ki bi ga preuredili v razstavišče, so vse bolj očitna notranja nesoglasja v klubu onemogočala ureditev stalnega umetniškega paviljona. Svoje pa je prispevalo tudi pomanjkanje sredstev. V drugi polovici dvajsetih let so želeli pridobiti v razstavne namene kavarno v parku. Kljub posredovanju Rudolfa Maistra jim ni uspelo.¹⁵ Tako so se morali ljubitelji likovne umetnosti v Mariboru za svoje prostore boriti še več kot trideset let. Zaradi težav s prostori so ljubitelji likovne umetnosti pomagali umetnikom tudi tako, da so po vzoru dunajskih, zagrebških in drugih salonov za stalne umetniške razstave odprli v Mariboru tudi več lokalov, ki so jih namenili stalnim razstavam; tako tudi v Šolski ulici (Ulica 10. oktobra), kjer je tvrdka Ernest Zelenka poleg svoje trgovine uredila obširen razstavni prostor. Razstavni prostor je uredil tudi knjigovez Vahtar v Gosposki ulici.

Leta 1923 so bile Groharjeve gostje zagrebške umetnice z izdelki umetne obrti. V maju istega leta pa so v veliki kazinski dvorani razstavljali še ljubljanski umetniki, ki so delovali združeni v klubu Vesna. To je bila hkrati tudi prva razstava ljubljanskih umetnikov v Mariboru. Ta in naslednje razstave kažejo na to, da so mariborski in ljubljanski likovniki med seboj redno sodelovali. Tako je Maribor mogel spoznavati likovna dela umetnikov, ki so se povzpe-

¹³ Japonska noč, Tabor 4 (1923) 12, 17. I., str. 3.

¹⁴ Straža 14 (1922) 141, 11. XII., str. 3.

¹⁵ PAM, MOM, št. škatle 288, št. spisa 16260. Dopis mestnemu magistratu 13. VI. 1928.

li v vrh slovenske likovne ustvarjalnosti. Ob tem se velja spomniti, da je bilo sodelovanje na drugih področjih kulturnega delovanja med mestoma precej slabše, tako npr. na področju gledališkega sodelovanja.

Po že tradicionalni obrtni razstavi, kjer so se člani predstavili s svojimi slikarskimi in kiparskimi deli, je bila konec leta 1923 še kolektivna razstava akademskega slikarja Ante Trstenjaka, ki se je Mariborčanom predstavil še večkrat. Ljutomerski rojak, ki je študiral v Pragi in v Parizu, je najpogosteje razstavljal pokrajinske motive v olju, akvarelu in pastelu iz Slovenskih goric, Prekmurja in Prlekije. Trstenjak je s to samostojno razstavo sprožil tudi prva ostra generacijska nasprotja med Groharjevimi člani, hkrati pa je napovedal še odločnejši prodor mlajše generacije.¹⁶

Aprila naslednjega leta je bila v kazinski dvorani umetniška razstava Kluba mladih iz Ljubljane. Razstava je obsegala več kot sto del. Med drugim so razstavljali: Tone Kralj, France Kralj, Božidar Jakac, Fran Zupan, Ivan Napotnik, Tine Kos.¹⁷ Da bi mariborska publika lažje dojela bistvo ekspresionističnega izraza, sta Stiplovšek in Šnuderl v okviru Ljudske univerze pripravila predavanja; Stiplovšek je govoril O večnem iskanju forme v umetnosti,

Ante Trstenjak – *Portret žene, olje na platnu (1928)*. (Likovno življenje med vojnama v Mariboru, Umetnostna galerija Maribor).

¹⁶ Breda Ilich-Klančnik, *Likovno življenje med obema vojnama v Mariboru – prvo desetletje*, Katalog Umetnostne galerije Maribor, Maribor 1984, str. 12.

¹⁷ *Otvoritev razstave »Kluba mladih« v Mariboru*, *Jutro* 5 (1924) 93, 17. IV., str. 3.

Šnuderl pa O nujnosti ekspresionističnega izražanja. Kljub prizadevanjem predavateljev in naklonjenosti kritike pa Ljubljancani s svojo VII. razstavo Kluba mladih niso imeli uspeha.

Spori med starejšimi (Cotič, Gvajc) in mlajšimi umetniki (Trstenjak, Pirnat, Kos), nejasnost idejnih konceptov, na katerih naj bi deloval Grohar, je v letu 1924 povzročil, da so mladi mariborski umetniki praški diplomant Ivan Kos, Franjo Stiplovšek in zagrebški študent Nikolaj Pirnat ustanovili mariborski Klub mladih. Dr. Sergej Vrišer je o ustanovitvi novega umetniškega kluba zapisal: »Tako so si sčasoma stali nasproti slikarji, ki so še prisegali na akademski realizem in zapozneli impresionizem, na drugi strani pa mladi umetniki, ki so se oblikovali ob vzorih ekspresionizma, nove stvarnosti in sodobnih kolorističnih prizadevanj. Razlike v umetnostnih pogledih so nujno vodile k nesoglasjem«. ¹⁸ V Kazinski dvorani so se od 28. septembra do 19. oktobra mladi umetniki s svojimi deli tudi predstavili. Božidar Borko je ob razstavi zapisal: »Združili so se trije umetniki, mladi, borbeni, v dno duše preverjeni, da je umetniško delo več kot gmotna vrednota, da je to kos duše, ki kaže odtise individualnega iskanja lepote in resnice ter odtise časa in naroda«. ¹⁹ Nastop te trojice je dal dokončno vedeti, da so Groharju, klubu rokodelcev in obrtnikov, kot ga imenuje Šnuderl, šteti dnevi.

V stremljenju, da pomaga pri likvidaciji notranjih sporov, je Viktor Cotič kot predsednik kluba odstopil. Novi predsednik je postal zastopnik starejše struje impresionistov Anton Gvajc. Ob koncu leta je Grohar pripravil še zimsko razstavo grafik in akvarelov. O tej razstavi je poročevalc v Jutru 21. decembra zapisal: »Klub Grohar poskuša zadovoljiti stare in mlade. Poleta in razvoja novih smeri ne ovira, respektirati pa hoče umetnostne nazore starejše generacije. To hotenje po zblizanju se nenavadno jasno izraža na tej razstavi. Najizrazitejši zastopnik starejših umetnikov je Gvajc. Tudi sestri Henrika in Avgusta Šantel se gibljeta v isti liniji, kakor Gvajc. Tšcharre ni izazita osebnost. Kipar Sojč ni revolucionar, toda njegova dela so prikupna. Baumgartnerjevi akvareli so barvne impresije, Peteln je najizrazitejši predstavnik mladih. Največ grafik je razstavil Žagar«. Po tej decembrski razstavi je delo Umetniškega kluba Grohar zamrlo. Tako v letu 1926 o Groharju ni več nobenih poročil.

V Mariboru živeči likovni umetniki so vendarle čutili potrebo po potrditvi svojega dela pred občinstvom. Tako so se novembra 1926, z več kot 80 deli v kazinski dvorani predstavili Viktor Cotič, Ivan Kos, Nikolaj Pirnat, Janez Mežan in Lojze Žagar. V Taboru o dogodku lahko preberemo, da je razstavo slavnostno odprl Makso Šnuderl, ki je v nagovoru poudaril, »da tudi mariborske razstave kažejo razvoj povojne umetnosti; medtem ko smo videli na prejšnjih razstavah v tej dvorani revolucijske zaletе, iskanje nekih novih oblik in zapostavljanje vsebine v prid zunanjemu materialnemu izrazu, se opaža na zadnjih razstavah že ustaljenost in umirjenost. Bile so razstave, ko naše občinstvo ni razumelo umetnikov, na tej razstavi govori zopet čista doživljena lepota. Zato se je nadejati, da bo prinesla nova razstava našim domačim umetnikom mnogo moralnega in gmotnega uspeha«. ²⁰

Od 27. novembra do 5. decembra istega leta se je v Kazinski dvorani predstavil še Ante Trstenjak, ki se je v tem času izpopolnjeval v Parizu. Razstava je obsegala ok. 50 del v olju, akvarelu in pastelu. Prevladovali so pokrajinski motivi iz Prlekije. Trstenjak je bil član Umetniške družine v Pragi in član Salon d'automne v Parizu. Čeprav se je s svojimi deli v Mariboru predstavljal le občasno, je bilo občinstvo z njegovim delom, ki je nastajalo v Parizu, Italiji, Pragi in drugje dobro seznanjeno. Tisk je pogosto poročal o njegovih uspehih v tujini.

Razstave likovne umetnosti pa so bile v naslednjih letih vse redkejše. Tako je bila leta 1929 le ena razstava, o kateri pa je zapisal poročevalc v Mariborskem večerniku Jutra, da ni

¹⁸ Sergej Vrišer, Likovna umetnost v Mariboru, Maribor skozi stoletja, Razprave I., Maribor 1991, str. 630.

¹⁹ Božidar Borko (I-us Ignotus), Otvoritev umetnostne razstave Kos-Pirnat-Stiplovšek, Tabor 5 (1924) 222, 28. IX.

²⁰ Otvoritev umetniške razstave v Mariboru, Tabor 7 (1926) 253, 7. XI., str. 3.

Ivan Kos – Lastna podoba, linorez (1932). (Likovno življenje med vojnama v Mariboru, Umetnostna galerija Maribor).

bila dovolj enotna in dovolj skrbno organizirana.²¹ Ni bilo sledu o nekdanji iniciativnosti, niti o klubu Grohar in tudi zamisel umetniškega paviljona in šole je padla v pozabo. Vzrokov za nastalo mrtvilo je bilo več. Poleg omenjenega nesoglasja med umetniki je svoje prispevala tudi gospodarska in politična kriza v državi, ki je uničujoče vplivala tudi na kulturo, na prosveto in umetnost. Umetnikom je zmanjkalo poleta in volje do zблиževanja z javnostjo.

Obdobje od 1930 do 1941

Šele začetek novega desetletja je premaknil mariborsko likovno situacijo iz tako rekoč mrtve točke. Konec leta 1931 so na pobudo slikarja Janeza Mežana ustanovili novi umetniški klub, imenovan Brazda. Novi klub likovnih umetnikov, ki ga je vodil Radivoj Rehar,²² je

²¹ Naše kulturno življenje, MVJ 3 (1929) 31. XII., str. 2.

²² Predsednik novega kluba ni bil likovni ustvarjalec, temveč publicist in književnik Radivoj Rehar. Rehar je zagotovil likovnim manifestacijam v Mariboru v tridesetih letih izjemno publicistično vrednotenje. Predvsem je sam objavil veliko člankov in nekaj konceptualnih študij o likovni problematiki. V teh člankih je še posebej poudarjal obmejno nacionalno-kulturno vlogo kluba.

nastal z namenom, da nadaljuje tradicijo kluba likovnih umetnikov Grohar in da povabi vse na bivšem Štajerskem živeče slikarje in kiparje k sodelovanju.

Tako kot pri Groharju lahko tudi v novem klubu hitro ugotovimo, da Brazda deluje predvsem kot organizator razstav svojih članov in gostov, ne zasledimo pa trdnejšega programskega koncepta.

Slikarji Brazde so bili realisti (Anton Gvajc), zastopniki ekspresionizma (Ivan Kos, Karel Jirak) in impresionisti, med njimi Albert Sirk. »Večino članov Brazde družijo zato neka skupna svojstvenost, ki je vsekakor najbolj sodobna«, beremo v Mariborskem večerniku Jutra 30. novembra 1934.²³

Že 6. decembra 1931 so se občinstvu predstavili vsi mariborski in okoliški slikarji in kiparji, ki so bili organizirani v novem umetniškem klubu. Razstavljali so Viktor Cotič, Anton Gvajc, Karol Jirak, Ivan Kos, Janez Mežan, Franc Ravnikar, Albert Sirk in Ante Trstenjak. Razstava, ki je bila v mali dvorani Uniona, je bila organizirana pod pokroviteljstvom mariborskega mestnega župana. V Mariborskem večerniku Jutra so v poročilu o otvoritvi zapisali: »Ta razstava nam dokazuje, da se v skritih zatišjih naših likovnih umetnikov ustvarja marsikaj, kar bo imelo stalno vrednost. Nekaj tega je zbrala ta razstava in postavila pred mariborsko javnost., toda dela bodo na ogled samo do 19. t.m., nato bodo spet romala v ateljeje in stanovanja onih, ki so jih napravili. Malo bo obiskovalcev, ki se bodo še kdaj spomnili naje. In vendar bi bilo potrebno, da bi tudi bodoči rodovi mogli spoznavati prve začetke slovenske likovne umetnosti v Mariboru. Po njih bi šele mogli presoditi stremeljenja osvobodjene obdravske slovenske prestolnice in razumeti, da je stremela kvišku na vseh koncih in krajih in da se je pravilno zavedala ne le svojega političnega, ampak tudi kulturnega poslanstva...«²⁴

Anton Gvajc – *Mariborski pristan*, olje na platnu (ok. 1930). (Likovno življenje med vojnama v Mariboru, Umetnostna galerija Maribor).

²³ Naša likovna umetnost, MVJ 8 (1934) 274, 30. XI., str. 4.

²⁴ Za ustanovitev Umetnostne galerije v Mariboru, MVJ 5 (1931) 9. XII., str. 2.

Z ustanovitvijo novega društva se je torej spet odprlo vprašanje umetnostne galerije v Mariboru. Še pred koncem leta 1931 so člani odbora kluba poslali Mestnemu občinskemu svetu v Mariboru dopis, kjer so v prošnji za nakup slik med drugim zapisali: »Upoštevajoč dejstvo, da je mestna občina naša največja in najvažnejša avtonomna oblast v Mariboru in v vsej bivši mariborski oblasti, se obračamo na slavni mestni občinski svet s prošnjo, da bi iz občinskih sredstev odobril nakup nekaterih umetnin, ki so razstavljene na sedanji prvi razstavi kluba »Brazde«. Za našo gledališko umetnost, za glasbo, stavbarstvo, prosveto vseh vrst itd. je mestna občina v teh dvanajstih letih po osvobojenju žrtvovala zelo veliko, ničesar pa ni doslej še žrtvovala za našo likovno umetnost, dasi je tudi ona neobhodno potrebna razvoja in eksistence, ako hočemo, da bo Maribor v vseh kulturnih in umetnostnih panogah resnično narodno središče. Bilo bi tedaj nujno potrebno, da bi mestna občina poskrbela za to, da dobi naše mesto čimprej vsaj skromno umetnostno galerijo, ki bi se z malimi vsakoletnimi dotacijami dala brez vidnih bremen ustanoviti. Zaenkrat, dokler zanjo še ni primernih prostorov, pa naj bi se nakupljene umetnine uporabile za okrasitev magistratnih dvoran in uradov... mnenja smo, da bi se iz rednih postavk dala najti vsaj skromna vsota, s katero bi se kupilo vsaj po eno delo od vsakega umetnika, ki je zastopan na sedanji razstavi. Mestna občina bi z nakupom teh del v znatni meri podprla naše umetnike in novi klub »Brazda«, ki stoji pred veliko nalogo vzpostaviti nove stike med našo likovno umetnostjo in javnostjo in bo zato že februarju prihodnjega leta priredil svoje razstave v Celju in drugod po naši ožji domovini.«²⁵ Mestni občinski svet je pokazal razumevanje do novega kluba in je na seji upravnega odbora, 16. januarja 1932 odobril, da se nakupijo sledeče slike: Viktor Cotič: Breg na ribnici, Janez Mežan: Ribniška jezera, Ivan Kos: Lepa jesen, Albert Sirk: Skopje, Ante Trstenjak: Koča v Goricah, skupaj za ceno 3200 din.

Brazda v naslednjem letu ni pripravila nobene razstave. 22. oktobra 1932 pa zasledimo prvo slovensko fotografsko razstavo v Mariboru. Tako je Fotografski klub Ljubljana razstavljal najboljša slovenska dela, z namenom, da bi tudi tako spodbudila mariborske fotografske amaterje, da bi se organizirali po zgledu ljubljanskih v društvo.²⁶

Na likovnem področju ni zaostajala Ljudska univerza, ki je spomladi 1933 slovensko likovno umetnost predstavila v veliki kazinski dvorani. Prisotnost zastopnikov kulturne javnosti in oblasti, pa tudi besede Riharda Jakopiča so tej razstavi dajale poseben pomen.²⁷ Razstava je bila hkrati znamenje povezovanja Maribora v slovenski likovni razvoj.

V času Mariborskega tedna od 5. do 18. avgusta istega leta je Muzejsko društvo organiziralo tudi razstavo starih slik in skulptur, deloma iz svoje galerije, deloma iz zasebnih zbirk. Med starejšimi razstavljalci so lahko obiskovalci občudovali dela: Svobode, Hackla, Pistorja, Hohenberga, Hansona, Uitza, Amesederja, Roedlerja idr. Med modernimi avtorji pa dela Gvajca, Kosa, Sirka, Jiraka.

Čeprav je bila Brazda osrednje društvo likovnikov, se je leta 1933 povezala skupina slikarjev pod imenom Petorica. Tako so se slikarji Zoran Didek, Karel Jirak, Ivan Kos, France Košir in Albert Sirk prvič predstavili mariborskemu občinstvu konec leta 1933 v terasni dvorani hotela Orel. Koncept razstave Človek ceste in človek v naši pokrajini je odkrival socialno kritična hotenja avtorjev, ki pa so se zadovoljila bolj s pripovednostjo kot z vsebinskim in formalnim angažmajem.²⁸ O prvi slikarski razstavi kluba Petorice lahko preberemo v Mariborskem večerniku Jutra, 23. decembra 1933 sledeče: »V terasni dvorani hotela Orel se danes zaključuje

²⁵ PAM, MOM, št. škatle 346, št. spisa 26560. Umetniški klub Brazda – prošnja za nakup slik, 15. dec. 1931.

²⁶ Prva slovenska fotografska razstava v Mariboru, MVJ 6 (1932) 20. X., str. 2.

²⁷ Katalog Umetnostne galerije Maribor, Maribor 1970, str. 27–28.

²⁸ Naši mladi umetniki, Borba 1 (1933) 1, 7.XII., str. 3.

prva slikarska razstava novega mariborskega umetniškega kluba Petorice. Novi klub si je nadel nalogo hoditi skupna pota v slikarstvu, pota, ki vodijo k naši pokrajini in človeku v njej. Klub sestavljajo akademski slikarji profesorji Zoran Didek, Karel Jirak, Ivan Kos, France Košir in Albert Sirk, ki delujejo sicer v Mariboru, Celju, Ptuj in Sv. Lenartu v Slovenskih goricah. Razstava sama je dokazala, da je med člani kluba tudi tesna notranja vez in je bila zato morda najbolj enotna med vsemi dosedanji v našem mestu. Slikarji, ki so tu razstavili svoja dela, so večinoma že znani naši javnosti. Jirak, Kos in Košir so n.pr. razstavili svoja dela tudi že letos poleti o priliki prireditve Mariborskega tedna.²⁹

Na občnem zboru umetniškega kluba Brazda julija 1934 so za predsednika ponovno izvolili Radivoja Reharja. Določili so tudi program delovanja kluba in pozvali vse na Štajerskem živeče slikarje in kiparje, da se jim pridružijo.³⁰

18. marca 1934 se je mariborskemu občinstvu predstavil ljubljanski slikar Miha Maleš.³¹ Z razstavo grafik je napovedal pestro leto v katerem se je zvrstilo kar nekaj razstav.

Tako se je od 4. do 15. avgusta 1934 na III. Mariborskem tednu predstavil s kolektivno razstavo akademski slikar Anton Gvajc. Radivoj Rehar je v Mariborskem večerniku Jutra o razstavi med drugim zapisal: »Razstava zavzema prostorno sobo in obsega 66 slik, samih olj. Prof. Anton Gvajc nestor naših slikarjev v Mariboru, ima svojo smer, ki mu je gotovo prirojena in ji je zato ostal zvest skozi vse viharje zadnjih štiridesetih let, ki so pomenila v slikarstvu in sploh likovni umetnosti burno dobo revolucij.«³² Od 21. do 29. oktobra se je v Palači hranilnice Dravske banovine predstavil še Ante Trstenjak.

Po Gvajčevi in Trstenjakovi razstavi so se novembra mariborski umetniki predstavili v Ljubljani v Jakopičevem paviljonu. Razstavljali so Gvajc, Jirak, Kos, Košir, Sirk in Trstenjak. Razstava Mariborčanov pri kritiki ni bila najbolje sprejeta. France Stele je pohvalil le Trstenjaka.³³

Še pred koncem leta so se v kazinski dvorani predstavili tudi ljubljanski slikarji in kiparji. V organizaciji razstave Antona Kosa so razstavljali: Matija Jama, Matej Sternen, Anica Zupanc-Sodnik, Hinko Smrekar, Rihard Jakopič, Niko Pirnat, Ivan Zajc, Tine Kos, Fran Klemenčič, Albert Sirk, France Gorše, Peter Loboda, Ivan Vavpotič, Maksim Gaspari.

9. decembra istega leta je bila v veliki kazinski dvorani še otvoritev jesenske razstave članov Brazde. Razstavljali so France Košir krajine, Ivan Kos olja, akvarele in grafike, Albert Sirk olja, akvarele in grafike, Karel Jirak olja in pasteje ter Vladimir Stoviček več plastik. V Mariborskem večerniku Jutra lahko o otvoritvi razstave preberemo: »V nedeljo 9. t. m. je bila v veliki kazinski dvorani otvorena letošnja jesenska razstava našega mariborskega Umetniškega kluba »Brazde«. Številne predstavnike oblastev, društev itd. je pozdravil predsednik kluba, glavni urednik in pisatelj g. Radivoj Rehar. Razstava, ki vsebuje okoli 70 slik akademskih slikarjev Jiraka, Kosa, Koširja in Sirka ter več plastik akademskega kiparja Vladimira Stovička, je posrečeno aranžirana in kaže deloma stvari, ki jih je klub razstavil nedavno na svoji prvi uradni razstavi v Ljubljani, deloma pa tudi čisto nove, ki niso bile doslej še nikjer razstavljene. Franjo Košir je razstavil 8 slik, večinoma krajin (prevladuje Ptuj); Ivan Kos je zastopan z 20 slikami, olji, akvareli in grafikami, med katerimi so tudi portreti (podžupan

²⁹ Naša likovna umetnost. Prva slikarska razstava kluba Petorice, MVJ 7 (1933) 23. XII., str. 5.

³⁰ Brazda poživljena, Slovenec 62 (1934) 147, 3. VII., str. 4. Občni zbor umetniškega kluba Brazda, Jutra 15 (1934) 3. VII., str. 4.

³¹ PAM, MOM, škatla št. 387, št. spisa 2509.

³² Umetniški klub Brazda, MVJ 8 (1934) 11. VIII., str. 4.

³³ Meta Gabršek-Prošenc, Likovno življenje med vojnama v Mariboru, Katalog Umetnostne galerije Maribor, Maribor 1984, str. 19.

in pisatelj Golouh, igralec Furijan itd.); Albert Sirk ima 15 olj, akvarelov in grafik in so zlasti zanimivi njegovi trije portreti (olje) pisatelja Reharja, pesnika Kocijančiča in igralca Danila; Karel Jirak je zastopan z 18 olji in pasteli, večinoma portreti (Skrbinšek, Rehar, Udovičeva itd.); Vladimir Stoviček je pa razstavil več plastik (bron, les in mavec) in se lepo predstavil mariborski javnosti.³⁴

Že spomladi naslednjega leta (1935) so člani mariborske Brazde gostovali v Murski Soboti (10. do 18. marca) in v Celju (24. marca do 7. aprila). V Celju so se predstavili v Mali dvorani Celjskega doma Anton Gvajc, Karel Jirak, Ivan Kos, France Košir, Zoran Mušič, Albert Sirk, Vladimir Stoviček in gosta Dore Klemenčič ter Cvetko Ščuka. To je bila prva razstava s katero so se mariborski umetniki predstavili v Celju. Razstava v Celju pa je bila le ena izmed razstav v nizu gostovanj, ki so jih načrtovali člani Brazde.

Jeseni istega leta so se slikarji in kiparji Brazde, med njimi Karel Jirak, Ivan Kos, France Košir, Zoran Mušič, Albert Sirk in Ante Trstenjak ter kiparji Gabrijel Kolbič, Josip Sarnic in Vladimir Stoviček spet predstavili Mariborčanom. Razstava, ki jo je odprl pisatelj dr. Ivo Šorli, je bila najbogatejša izmed vseh dotedanjih razstav Brazde, tako po številu razstavljalcev, kakor tudi po kvaliteti razstavljenih del.³⁵ Poročevalec v Mariborskem večerniku Jutra je o četrti razstavi Brazde zapisal sledeče: »Naposled se je z idealizmom in požrtvovalnostjo naših likovnih umetnikov vendarle posrečilo ustvariti tudi iz Maribora torišče in središče uveljavljenja slovenskega slikarstva ter kiparstva. O tem nam pričajo redne razstave »Brazde« in njenih gostov, priča nam pa še posebno sedanja četrta, ki je po številu razstavljalcev najbolj raznolika in po kvaliteti del nedvoumno najboljša od dosedanjih domačega kluba. Saj nam kaže kar slike šestih slikarjev ter kipe treh kiparjev.«³⁶ Z razstavami v Mariboru in po Sloveniji se je Brazda močno uveljavila in tako postala postopoma pomemben dejavnik slovenskega umetniškega ter sploh kulturnega ustvarjanja in udejstvovanja. Leto 1935 pa je pomembno tudi po tem, da je bil ustanovljen Umetniški klub, ki je do okupacije povezoval v Mariboru vse kulturne dejavnosti od glasbe do literature, od likovne umetnosti do gledališča. Izbrane prireditve in nagrajevanje umetnikov na Umetnostnih tednih v letih 1937, 1939 in 1940 so bile močna vzpodbuda tudi za likovne ustvarjalce v mestu. Mariborski občinski očetje so namreč imeli nekaj smisla tudi za likovno umetnost, da so umetnikom omogočili študijska potovanja, da so nagrajevali njihova dela in jih tudi odkupovali.³⁷

V letu 1936 moramo omeniti tri pomembne razstave. Tako je bila od 21. maja do 1. junija v kazinski dvorani razstava slovenske likovne umetnosti, kjer so bili zastopani predvsem slovenski impresionisti z Rihardom Jakopičem na čelu.³⁸

V času Mariborskega tedna (od 1. do 9. avgusta) je Brazda pripravila posmrtno razstavo Antona Gvajca, ki je umrl leto prej v Brežicah (rojen je bil l. 1865 v Ljubljani). S posmrtno razstavo so se mariborski umetniki poslovlili od nekdanjega predsednika »Groharja«. Gvajc, ki je študiral najprej arhitekturo in nato še slikarstvo na dunajski akademiji, se je kot begunec iz Trsta, kjer je poučeval risanje, l. 1920 naselil v Mariboru in se kmalu pridružil klubu Grohar. Gvajc se je posvečal predvsem portretu, žanru in krajini in je v Mariboru samostojno razstavjal večkrat, tako l. 1922, 1927, 1930 in 1934.

³⁴ Otvoritev razstave kluba Brazde, MVJ 8 (1934) 10. XII.

³⁵ Slikarska in kiparska razstava Brazde, MVJ 9 (1935) 251, 4. XI., str. 2.

³⁶ Slikarska in kiparska razstava Brazde, MVJ 9 (1935) 4. XI.

³⁷ Maja Vetrh, Kratek zgodovinski pregled. Novejša umetnost v severovzhodni Sloveniji. Maribor 1970, str. 23–30.

³⁸ Ljubljanski slikarji razstavljajo, Jutra 17 (1936) 115, 19.V., str. 5. PAM, MOM, št. škatle 423, št. spisa 7281.

V novembru pa je v Beli dvorani Uniona potekala V. razstava »Brazde«. Razstavljali so Jirak, Kos, Mušič, Slapernik, Stoviček, Trstenjak in Sirk.³⁹

Maja naslednje leto je potekala v kazinski dvorani umetniška razstava Alberta Sirka.⁴⁰ To je bila prva Sirkova samostojna razstava v Mariboru. Albert Sirk, ki se je rodil leta 1887 v Sv. Križu pri Trstu se je šolal v Benetkah na Accademii od Instituto di Belle Arti. Kot profesor risanja je najprej služboval na gimnaziji v Trstu, nato pa je, kot toliko drugih Primorcev pribežal na Štajersko, kjer je v letih 1930 – 1937 poučeval na meščanski šoli v Sv. Lenartu v Slovenskih goricah, nato pa do vojne na gimnaziji v Celju. Velja omeniti, da je leta 1937 prejel II. nagrado na I. Umetnostnem tednu v Mariboru, prav tako drugo nagrado pa je prejel tudi na III. Umetnostnem tednu leta 1940. Meta Gabršek-Prosenc je o njegovem delu zapisala: »Ljubil je bogastvo barv in tonskih prehodov, vrvež razgibanih teles, folklorno motiviko ter spretno uporabljal menjavo svetlobe in sence. Izredno priljubljen med ljudmi, njegov opus ne pozna večjih razvojnih skokov in zablesti predvsem v nekaterih pikturalno dognanih marinah ter akvarelih prozno čistih barv«. ⁴¹

V času od 21. novembra do 9. decembra 1937 je v Veliki kazinski dvorani potekal I. Umetnostni teden. V napovedi dogodkov je poročevalec v Mariborskem večerniku Jutra 19. novembra zapisal: »Zunanji okvir tega umetnostnega tedna tvori slikovit in bogat program, ki obsega umetnostno razstavo z otvoritvijo dne 21. t. m. ob 11. uri, kjer razstavljajo mariborski likovni umetniki Franjo Golob, Karel Jirak, Ivan Kos, Albert Sirk, Vladimir Štoviček in Zoran Mušič. Nadalje literarni večer v sredo 24. t. m. ob 20. uri v dvorani Ljudske univerze. Na tem večeru bodo brali svoja dela dr. Ivo Šorli, dr. Ivan Dornik, Ivan Potrč, Radivoj Rehar, Anton Ingolič in drugi. Glasbeni del bo zastopna z velikim godalnim in vokalnim koncertom dne 26. t. m. v veliki unionski dvorani, pri katerem sodelujejo poleg Ljubljanskega godalnega kvarteta še pevska društva Glasbena matica, Maribor, Jadran ter Drava in na katerem bodo izvajali dve nagrajeni še neizvajani deli. Ob zaključku tedna dne 27. t. m. pa bo v Narodnem gledališču premiera treh dr. Šnuderlovih skečev pod naslovom Lopovščina in sicer v režiji J. Koviča. Po predstavi pa bo zaključeni večer, na katerem se bodo razglasile odločitve posameznih žirij za najboljša dela mariborskih umetnikov na področju književnosti, slikarstva, glasbe, igranja s priključeno razdelitvijo razpisanih nagrad«. ⁴² Iz zapisa je razbrati, da je bil I. Umetnostni teden zamišljen precej velikopotezno. Številne prireditve so prikazale obseg umetniške produktivnosti različnih umetnostnih področij, ki jih je predstavljala in združeval po posameznih zastopnikih Umetniški klub. Pobuda, izvedba in sploh uspešnost prireditev je pokazala, da je Maribor postal pravo kulturno središče. Te kulturne prireditve so bile še kako dobrodošle v obmejnem Mariboru, prav tako pa bi bile tudi danes, v povsem drugačnih časih. V skupini slikarjev je prejel prvo nagrado v višini 1.500 din Zoran Mušič za sliko Ljubljanca, drugo nagrado v višini 1.000 din je prejel Albert Sirk za Bakerski zaliv, tretjo v znesku 500 din pa Ivan Kos za Pohabljenca. Podelili pa so tudi potovalno nagrado, ki jo je prejel Karel Jirak.

Marca leta 1938 je v Kazinski dvorani razstavljala Dore Klemenčič. To je bila njegova prva samostojna razstava, sicer pa se je v obdobju od leta 1935 do 1939 skupaj z Rajkom Slapernikom in Klavdijom Zornikom občasno pridružil razstavam Brazde. Vsi trije so veljali za predstavnike zmerne smeri kolorističnega realizma. Klemenčič, ki je bil rojen leta 1911 v

³⁹ Piramida, št. 8, dec. 1936.

⁴⁰ Sirk razstavlja v Kazinski dvorani, MVJ 10 (1937) 19.V.

⁴¹ Meta Gabršek-Prosenc, Likovno življenje med obema vojnama v Mariboru – prvo desetletje, Katalog Umetnostne galerije Maribor, Maribor 1984, str. 20.

⁴² MVJ 10 (1937) 19.XI. Mariborski »Umetnostni teden«, Obzorja (1938) 5–6, str. 192–193.

Galiciji pri Celju in je leta 1934 diplomiral na umetniški akademiji v Zagrebu, je bil odličen risar in ustvarjalec, ki je v likovno ustvarjalnost vnesel tudi socialno komponento.

Resnično reprezentativno zastavljena razstava slovenske sodobne umetnosti pa je bila ob dvajsetletnici osvoboditve, ko je Umetniški klub organiziral prvo reprezentativno slovensko razstavo likovnih umetnikov.⁴³ Prva reprezentativna razstava slovenskih umetnikov leta 1938 v Mariboru ni bilo prvo gostovanje ustvarjalcev iz drugih krajev Slovenije v Mariboru. Res pa je, da v tako reprezentativnem številu in s takimi imeni slovenska likovna umetnost v Mariboru še ni nastopila pred letom 1938. V napovedi razstave lahko v Mariborskem večerniku Jutra 20. maja preberemo: »V okviru letošnjih proslav dvajsetletnice osvobojenja priredi Umetniški klub v Mariboru ob koncu pomladi v vseh unionskih dvoranah razstavo slovenskega slikarstva in kiparstva, ki bo po obsegu in pomenu največja od dosedanjih ne samo pri nas, ampak v Sloveniji sploh. Na razstavi bodo zbrana dela skoraj brez izjeme vseh slovenskih slikarjev in kiparjev sedanosti, od impresionistov do najmlajših surrealstov. Ker bodo dela pregledale posebne žirije strokovnjakov, bo razstava tudi v kvalitetnem oziru prvovrstna. S to razstavo se predstavi Mariboru prvič vse sodobno slikarstvo in kiparstvo Slovenije, zato bo dogodek, ki ne bo privabil samo domačinov, ampak tudi tujce, saj je zaproseno tudi že za polovično voznino na vseh naših železnicah. Maribor, ki je šele po osvobojenju dobil umetnostne razstave, je videl doslej že dela mnogih naših umetnikov, nikoli pa še ni imel pregleda čez našo umetnost kot celoto. Pa tudi Ljubljana sama zaradi nesoglasij med umetniki doslej še ni mogla organizirati prireditve v tako velikem obsegu in taki popolnosti.«⁴⁴ Iz teksta lahko razberemo, da so bila na razstavi zbrana najpomembnejša dela vseh takratnih pomembnejših slovenskih slikarjev in kiparjev, od impresionistov do najmlajših surrealstov. Razstava, na kateri je bilo zbranih nad 150 umetniških del, pa je opozorila tudi na vso različnost tedanjih slovenskih likovnih pogledov, hkrati pa je gotovo prinesla predvsem mlajšim mariborskim umetnikom vzpodbudo in zaupanje v lastno iskanje v smeri modernega kolorizma (Maks Kavčič). Prav na tej razstavi pa prvič v severovzhodni Sloveniji srečamo tudi dela Franceta Miheliča. Razstava je bila pomembna tudi zato, ker je s to razstavo Maribor prvič predstavil sodobno slikarstvo in kiparstvo Slovenije.

Ob koncu leta so se slikarji združeni v klubu Brazda predstavili še na tradicionalni jesenski razstavi, tokrat v mali dvorani Sokolskega doma (Unionska dvorana).⁴⁵ V novo imenovani mali dvorani Sokolskega doma so razstavljali Karel Jirak, Maks Kavčič, Ivan Kos, Zoran Mušič in Franc Ravnikar. Razstavo je odprl predsednik kluba Radivoj Rehar, ki je v svojem govoru poudaril potrebo, da dobi Maribor čimprej razstavni paviljon in zadostno število ateljejev. Obljubil je, da bosta Umetniški klub in Brazda pripravila konkretno akcijo za uresničenje te dvajset let stare potrebe Maribora.⁴⁶ Radivoj Rehar je vprašanje mariborskega razstavnega paviljona sprožil tudi v časopisju. Žal je bolj konkretne akcije prekinila vojna. Maribor je moral počakati vse do 7. februarja 1954, ko je bila preurejena zgradba v Strossmayerjevi ulici 6 odprta za galerijsko dejavnost.

Marca 1939 se je v Beli unionski dvorani na prvi samostojni razstavi predstavil še Gvajčev učenec in Cotičev nečak Zlatko Zei. Rojen v Trstu leta 1908 je v svojem likovnem delovanju ostal zvest svojim koreninam. V njegovih delih namreč prevladuje tipično primorski likovni svet.

⁴³ Sergej Vrišer, Likovna dejavnost v Mariboru, Maribor skozi stoletja. Razprave I. Maribor 1991, str. 631.

⁴⁴ Razstava likovne umetnosti v Mariboru, MVJ 11 (1938) 114, 20. V., str. 3.

⁴⁵ Ob tem še kratka zanimivost. Unionska dvorana je bila zgrajena leta 1911 (Götzova dvorana). 9. junija 1938 se je delniška družba pivovarne Union odločila prodati dvorano z vrtem ob Aleksandrovi cesti (današnji Partizanski) Sokolu Maribor matica. To je povzročilo ne malo težav Glasbeni matici in tudi prirediteljem likovnih razstav.

⁴⁶ Razstava mariborskih likovnih umetnikov otvorjena, MVJ 11 (1938) 9. XII. Likovna umetnost v Mariboru, Jutra 19 (1938) 294, 20. XII., str. 7.

Od 16. do 26. aprila je v Veliki Sokolski (Unionski) dvorani potekal II. Umetnostni teden. Razstavljali so Borut Hribar (dva portreta), Karel Jirak (7 olj), Maks Kavčič (4 olja), Ivan Kos (6 olj), France Mihelič (7 olj), Zoran Mušič (9 gvašev in eno olje), Lojze Šušmelj (akvarel, litografija, risba) in Zlatko Zei (dve temperi in akvarel). V napovedi razstave 24. januarja 1939 v Večerniku beremo: »Mariborski Umetniški klub je sedaj dokončno določil, da priredi svoj II. Umetnostni teden v času od 10. do 16. aprila letos. Pričel se bo na Velikonočni ponedeljek 10. aprila dopoldne za razstavo slik in kipov likovnih umetnikov s področja bivše mariborske oblasti, ki bo prirejena v muzejskih prostorih v Gradu. V torek 11. aprila zvečer bo koncert, na katerem se bodo igrala večinoma nova, nagrajena dela domačih skladateljev. V četrtek 13. aprila bo literarni večer, na katerem bodo brali svoja dela domači pesniki in pisatelji. V soboto 15. aprila bo v gledališču predstava po možnosti domačega dela, po predstavi pa bo družabni večer Umetniškega kluba z razdelitvijo literarnih, glasbenih, likovnih in igralskih nagrad. I. Umetnostni teden v Mariboru, ki ga je priredil Umetniški klub predlansko leto v jeseni, je pokazal, da sta naše mesto in naša pokrajina zares aktivna sotorca slovenske narodne umetnosti. Kakor prvo, tako je v glavnem omogočila tudi to drugo pomembno prireditev naša banska uprava z denarno subvencijo, iz katere bodo na podlagi predlogov posebnih žirij podeljene po tri nagrade za literaturo, glasbo, dela likovne umetnosti ter igralske kreacije, odnosno režije. Prva nagrada znaša 1500 din; druga 1000 din in tretja 500 din. Razen banske uprave so podprle akcijo Umetniškega kluba tudi še mariborska mestna občina in nekatere domače denarne, industrijske in trgovske firme, poseben prispevek je pa nakazal tudi Rotarski klub v Mariboru.«⁴⁷ Še o nagradah s področja likovne umetnosti: prva nagrada 2.000 din se je razdelila na dva enaka dela in se je podelila Zoranu Mušiču in Francetu Miheliču, druga in tretja nagrada sta se združili in se razdelili na enaka dela, tako sta po 750 din dobila Ivan Kos in Maks Kavčič.⁴⁸

Nekaj besed o nagrajencih.

Zoran Mušič, ki se je rodil leta 1909 v Gorici, je bil eden redkih slovenskih slikarjev iz povojne dobe, ki so pričeli svoje delo tam, kjer so našli izhodišče naši veliki predvojni mojstri, v impresionizmu. »In vendar gre njegov razvoj v čisto drugo smer, kakor je šel oni npr. Groharja, Jame, Jakopiča in drugih. Dočim je prišla njihova izhodiščna smer k nam več ali manj šele s posredovanjem nemškega impresionizma in ne naravnost iz Pariza, se je Mušič ogrel za svojo smer neposredno iz Pariza, čeprav skozi Zagreb. Mimo tega je ta njegov impresionizem privzel še nekaj kompozicijskih elementov ekspresionizma. Kompozicija je včasih tako več ali manj ekspresionistična, dočim je pojmovanje barve docela impresionistično. Mušiču je barva zopet glavno, včasih celo vse. V njej išče estetičnih harmonij na čustveni, razpoloženski podlagi, ne na pripovedovalni. Tako pot si z uspehom izbere lahko samo res močan talent, in Mušič je taka umetniška osebnost.«⁴⁹ Mušič se je po končanem učiteljsku v Mariboru vpisal na zagrebško akademijo. Od leta 1935 je bil član Brazde in od leta 1937 tudi član kluba Neodvisnih. Že v času pred II. svetovno vojno je veliko razstavljal po Jugoslaviji (l. 1937 Beograd, l. 1938 Ljubljana, l. 1939 Beograd, l. 1940 Zagreb, l. 1940 Maribor). Skozi razstave je bil deležen ali največ pohvale ali pa vsaj največ pozornosti. Nagrajen pa je bil na vseh treh mariborskih Umetnostnih tednih.

⁴⁷ II. Umetnostni teden v Mariboru, Večernik 13 (1939) 24. I., str. 4.

⁴⁸ Rezultati tekmovanja II. Umetnostnega tedna, Večernik 13 (1939) 25.4., str. 5.

⁴⁹ Radivoj Rehar, Razstava Zorana Mušiča in Karla Putriha, Večernik 14 (1940) 7. IV.

Zoran Mušič – Štajerska vas, olje na platnu (1935). (Likovno življenje med vojnoma v Mariboru, Umetnostna galerija Maribor).

France Mihelič, ki je bil rojen leta 1907 v Virmašah pri Škofji Loki, je študiral na akademiji v Zagrebu v letih 1927-1931. Pred drugo svetovno vojno je bil profesor risanja v Kruševcu in Ptujju. »Primitivna epika in mračna realnost pokrajine okrog Ptujja ter njeni prebivalci so v njem dobili edinstvenega interpreta. V inačicah Ptujske gore je razvil nove koloristične možnosti ne da bi pri tem zanemaril breughlovsko vzdušje. Motiv mrtvega kurenta pa je postal za umetnika nekak stalni spremljevalec, simbol večnega prepletanja, porajanja in minevanja in je prerasel v času grozot druge svetovne vojne v simbol zgodovinskega pomena.«⁵⁰

Ivan Kos je bil rojen leta 1895 v Radgoni. Študiral je na akademiji upodablajočih umetnosti na Dunaju in v Pragi. Zaposlen je bil kot profesor risanja na mariborski Klasični gimnaziji. V času ustanovitve in delovanja prvega mariborskega umetniškega kluba Grohar je bil Kos še študent ter se je tako udeleževal razstav kluba le kot gost. Med razstavljalci ga srečamo tudi na I. Umetnostni razstavi v Mariboru. Bil je med ustanovnimi člani Brazde in vse do leta 1941 njen blagajnik. Razen v okviru Brazde je razstavljal še s Petorico (1933), v letih pred njeno ustanovitvijo pa v mariborskem (1924) in ljubljanskem (1926) Klubu mladih. S Pirnatom in Stiplovškom se je povezal v Klub grafike.

Maks Kavčič se je rodil leta 1909 v Sv. Trojici v Slovenskih goricah. V letih 1932–37 je študiral na oddelku zagrebške Akademije za likovno umetnost. L. 1938 je postal član kluba Brazda. Istega leta je prvič razstavljal na veliki vseslovenski razstavi ob dvajsetletnici osvo-

⁵⁰ Melita Stele, France Mihelič, Ljubljana 1976.

boditve Maribora. V letih 1939–40 je razstavljal na skupinskih razstavah v okviru kluba Brazda. Maks Kavčič, ki velja za eno izmed osrednjih osebnosti mariborskega povojnega likovnega življenja, je bil v začetkih umetniškega ustvarjanja pod močnim vplivom Mušičevega ustvarjanja. Gordana Spremo je v uvodu v katalogu ob Kavčičevi retrospektivi (Maribor 1982) zapisala: »Kavčičevo veliko občudovanje Mušiča se bo sprva obdržalo v barvnem tretmanu, v smislu vedno bolj osamosvojenega barvnega pojava, kot tudi v poudarjeni razpoloženski občutljivosti, ki ji bomo še dolgo sledili v pejzažnem slikarstvu. V kasnejših obdobjih pa bodo značilno mušičevske kompozicijsko-oblikovne prvine pomembna sestavina Kavčičevega v problemske raziskave usmerjenega slikarstva.«

Decembra so se na predbožični razstavi mariborskih likovnih umetnikov predstavili člani Brazde: Karel Jirak, Maks Kavčič, Ivan Kos ter gostje Fran Golob, Lojze Šušmelj, Zlatko Zei

Maks Kavčič – Tihožitje, olje na platnu (1936). (Likovno življenje med vojnoma v Mariboru, Umetnostna galerija Maribor).

in Klavdij Zornik. Prvič pa se je Mariborčanom predstavil Tošo Primožič, ki je študiral slikarstvo pri prof. Jiraku in bil sicer tudi zelo uspešen telovadec.⁵¹

V letu pred okupacijo se je mariborskemu občinstvu predstavil v Beli dvorani Uniona uveljavljeni slikar Zoran Mušič, ob njem pa še z večjo kolekcijo svojih plastik mladi ljubljanski kipar Karel Putrih.⁵² Kolektivne razstave so bile v Mariboru redke. Tudi dela takrat že uveljavljenega Zorana Mušiča so lahko obiskovalci razstav spoznavali le po nekaj slikah, ki jih je pridružil skupnim razstavam Brazde.

V Beli dvorani je aprila istega leta razstavljal še Lojze Šušmelj. Leta 1934 se je vpisal na akademijo v Zagrebu in bil od leta 1938 član umetniškega društva Gruda. Leta 1939 in 1940 je razstavljal z Brazdo, leta 1940 pa je v samozaložbi izdal zbirko linorezov Kobanski motivi. Skupaj s prijateljem Franjom Golobom je organiziral narodnoobrambno Kobansko društvo. Oba sta med vojno padla kot talca. V svojih delih sta skušala s »konkretnimi dejanji realizirati programsko zastavljeno slovensko umetnost, ki naj bi obravnavala slovensko vas in malega človeka in se tudi dejansko preselila med preproste ljudi. Oba mlada slikarja sta pripravila razstavo svojih del v Rušah, organizirala Kobanski teden z razstavo Lojzeta Šušmelja in celotedenskimi kulturnimi prireditvami, povezanimi s Kobansko pokrajino ter njenim človekom...«⁵³

Lojze Šušmelj – Deklica, litografija (1937/38). (Likovno življenje med vojnama v Mariboru, Umetnostna galerija Maribor).

⁵¹ Razstava Umetniškega kluba Brazda, Večernik 13 (1939) 21. XII., str. 4.

⁵² Razstava Zorana Mušiča in Karla Putriha, Večernik 14 (1940) 78, 6. IV., str. 4.

⁵³ Meta Gabršek-Prošenc, Likovno življenje med vojnama v Mariboru – prvo desetletje, Katalog Umetnostne galerije Maribor, Maribor 1984, str. 23.

Od 11. do 25. maja je v dvorani Uniona potekal III. Umetnostni teden. Na razstavi so se predstavili: Franjo Golob, Karel Jirak, Maks Kavčič, Ivan Kos, Zoran Mušič, Lojze Šušmelj in Klavdij Zornik. Na razstavi so bile zastopane vse likovne smeri. Pokazala pa se je tudi individualna rast vsakega posameznega umetnika. »Ta rast ni nikakor več provincialna. Maribor je samostojno in enakovredno torišče sodobnega slovenskega slikarstva«, je zapisal poročevalec v Večerniku 25. maja 1940. Na občnem zboru Umetniškega kluba je predsednik kluba dr. Makso Šnuderl razglasil izide. Žirija za likovno umetnost je sklenila, da se z nagrado mestne občine v Mariboru 3000 din in veletrgovca Miloša Oseta 500 din odkupijo slike Karla Jiraka (Kopači), Ivana Kosa (Cvetice) in Zorana Mušiča (Aleksandrova cesta). Nagradi po 750 din se podelita Maksu Kavčiču za sliko Viničarija ter Klavdiju Zorniku za sliko Sv. Miklavž na Dravskem polju.⁵⁴

Septembra istega leta se je v Beli dvorani Sokolskega doma predstavil s svojimi karikaturnimi še Remigij Bratož, ki je bil po osnovnem poklicu glasbenik (član orkestra mariborske opere). V času od 8. do 23. decembra sta se v Beli dvorani predstavila še Tošo Primožič in Zlatko Zei.

Ob koncu leta so pripravili člani kluba Brazda še jubilejno razstavo ob 20-letnici pričetka sistematičnega razvoja slikarske umetnosti v Mariboru, ko so svoja najnovejša dela razstavljali Karel Jirak, Ivan Kos, Maks Kavčič, Klavdij Zornik, Lojze Šušmelj in Franjo Golob. Zadnja razstava pred vdorom okupatorja je predstavljala, kot je zapisal v oceni razstave Radivoj Rehar, »resen dokaz velike ljubezni, ki vodi naše mariborske slikarje pri njihovem delu«. V nadaljevanju je še zapisal: »Razstavljalci hodijo sicer v marsičem precej ločena pota, vendar jih veže vse resno prizadevanje po ustvaritvi lastnega sodobnega izraza. Dejstvo, da je ostalo na razstavi še vedno tudi nekaj manj posrečenih del, ji prav nič ne jemlje splošne kvalitete vrednosti, ki bi zaslužila več zanimanja s strani naše javnosti, kakor ga je doslej bila deležna«. ⁵⁵

Za likovno ustvarjanje v tridesetih letih lahko ugotovimo, da se je odločneje prevesilo v prid umetniške kvalitete in selektivnosti ter tudi spremljanja naprednih tokov umetnosti. Medtem ko so dela starejših umetnikov razodevala napotke tradicionalnih dunajskih in Münchenskih šol, se je mladi rod v večini šolal v Zagrebu in se zgledoval po francoskih slikarskih izročilih. Velik pomen pri tem je odigral klub Brazda ali kot je Radivoj Rehar v članku Dvajset let likovnih razstav v Mariboru med drugim zapisal: » ... Brazda – klub, ki je v bistvu bil vseh teh 20 let eden in isti, tudi po spremembi naslova in spreminjanju članstva, je izvršil v Mariboru ogromno kulturno delo in v zgodovini našega mesta nikoli ne bo mogel biti pozabljen. V njegovem okrilju, ali vsaj z njegovo pomočjo, je bilo v Mariboru organiziranih okoli 40 klubovih ali kolektivnih razstav njegovih članov, posameznikov in gostov. Brez njegovega delovanja bi bil Maribor ostal najbrže še dalje brez stalnih razstav likovne umetnosti, in samo njegovo delovanje je rodilo v zadnjem letu tudi na nemški strani zapoznele poizkuse javne afirmacije slikarskih del domačih ali priseljenih slikarjev. Kljub temu ostane nepobitno dejstvo, da smo iz Maribora napravili torišče likovne umetnosti samo Slovenci«. ⁵⁶

Ob koncu lahko za likovno dejavnost ugotovimo, da so bili mariborski upodablajoči umetniki povezani v Umetniškem klubu Grohar, od leta 1931 v klubu Brazda. Tako se je od leta 1920 zvrstilo več domačih in tujih razstav, med njimi reprezentativna razstava sodobne slovenske likovne umetnosti leta 1938. Postopoma je rasla zavest, da je likovna umetnost Mariboru potrebna.

⁵⁴ Likovni umetniki v Mariboru, Jutro 21 (1940) 123, 29. V., str. 3.

⁵⁵ Slikarska razstava v Narodnem domu, Večernik 14 (1940) 291, 21. XII., str. 4.

⁵⁶ Radivoj Rehar, Dvajset let likovnih razstav v Mariboru, Večernik 14 (1940) 17. XII., str. 3.

V 30-letih je likovno življenje v mestu oblikoval Umetniški klub Brazda. Razstave kluba so razkrivale umetniško rast mariborskih likovnikov in opozarjale, da je Maribor postajal enakovredno torišče sodobnega slovenskega slikarstva. Trideseta leta so tudi pokazala, da so se mariborski umetniki vse bolj zavedali konstruktivnega sodelovanja z ostalimi slovenskimi umetniki. Omenjena kluba sta med vojnama organizirala v Mariboru okoli 40 razstav. Brez njenega delovanja bi ostal Maribor brez stalnih likovnih razstav. V senci slikarstva se je razvijalo kiparstvo. Iz Ljubljane so v tem času prihajale v Maribor številne razstave, prav tako pa so mariborski slikarji razstavljali v Ljubljani in drugod, najpogosteje Zoran Mušič. Razumevanje za likovno umetnost je pokazala tudi mestna občina.

Med mnogimi umetniškimi dejavniki je bilo sprva premalo usklajenosti. Z ustanovitvijo Umetniškega kluba leta 1935 je delo bolje steklo. Klub je želel okrepiti umetniško ustvarjanje na obmejnem območju, kar je bilo iz narodno-obrambnih razlogov zelo pomembno. Umetniški teden, ki ga je organiziral Umetniški klub, je vzpodbudil kulturne akcije. Navzlic ideološkim razlikam in nasprotujočim umetniškim smerem je, Umetniški klub prispeval k rasti slovenske kulture.

Zusammenfassung

Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Maribors in der Zwischenkriegszeit (bildende Kunst)

Dragan Potočnik

Für die bildende Kunst in Maribor kann für den Zeitraum 1918-1941 festgehalten werden, daß die bildenden Künstler im *Umetniški klub Grohar* (Kunstklub Grohar) vereinigt waren, der einige vielbeachtete Ausstellungen veranstaltete. Seit 1920 folgte eine Anzahl von Ausstellungen einheimischer und ausländischer Künstler, darunter die repräsentative Ausstellung zeitgenössischer slowenischer bildender Kunst im Jahre 1938. Allmählich setzte sich die Überzeugung durch, daß der bildenden Kunst in Maribor ein fester Platz gebührt. In den 30-er Jahren wurde die bildende Kunst in der Stadt vom *Umetniški klub Brazda* (Kunstklub Furche) maßgebend geprägt. Die vom Klub veranstalteten Ausstellungen brachten die künstlerische Entwicklung der Mariborer Künstler zum Ausdruck und legten ein Zeugnis davon ab, daß Maribor zum gleichberechtigten Zentrum der modernen slowenischen Malerei wurde. Die dreißiger Jahre zeigten auch, daß sich die Mariborer Künstler einer konstruktiven Zusammenarbeit mit anderen slowenischen Künstlern zunehmend bewußt wurden. Die beiden oben erwähnten Klubs organisierten in der Zwischenkriegszeit in Maribor etwa 40 Ausstellungen. Nur ihren Bemühungen hat Maribor zu verdanken, daß in der Stadt ständige Kunstausstellungen veranstaltet wurden. Im Schatten der Malerei entwickelte sich die Bildhauerei. Aus Ljubljana kamen in dieser Zeit zahlreiche Ausstellungen nach Maribor, ebenso stellten die Mariborer Maler, allen voran Zoran Mušič, ihre Werke in Ljubljana und anderswo aus. Auch die Stadtgemeinde zeigte Verständnis für die bildende Kunst.

Die zahlreichen Kunstfaktoren waren zunächst schlecht miteinander abgestimmt. Die Gründung des *Umetniški klub* im Jahre 1935 brachte einen neuen Aufschwung mit sich. Der Klub war darum bemüht, das künstlerische Schaffen in der Grenzregion zu fördern, was vom Standpunkt der nationalen Förderung von großer Bedeutung war. Die Kunstwoche, die vom *Umetniški klub* organisiert wurde, bewirkte, daß Kulturaktionen gestartet wurden. Trotz ideologischer Unterschiede und entgegengesetzter Kunstströmungen trug der *Umetniški klub* zur Entwicklung der slowenischen Kultur in der Stadt bei.

Božo Repe

Katoliška cerkev in oblast v osemdesetih letih*

Osemdeseta leta so bila poleg dogajanja na drugih področjih v Sloveniji tudi izrazita prelomnica v odnosih med Katoliško cerkvijo in državo. Vzroki so bili različni: zunanje-politične razmere, položaj v Jugoslaviji, postopna liberalizacija slovenske politike, pa tudi kadrovske spremembe v cerkvenem vrhu v Sloveniji ter z njimi povezana spremenjena politika Katoliške cerkve. Med zunanje-političnimi razlogi je bila na prvem mestu politika Vatikana, ki se je spremenila z izvolitvijo papeža Janeza Pavla II leta 1978. Čeprav je po eni strani papež pri oblasteh zbuja zaskrbljenost zaradi protikomunizma, pa je po drugi strani kazal tudi naklonjenost do Jugoslavije in njene politike, ki je bila v odnosu do verskih skupnosti precej blažja kot v večini vzhodnoevropskih držav, podobna stališča pa sta imeli obe državi tudi do nekaterih svetovnih vprašanj (mir, razorožitev, razmere v tretjem svetu). Negotovost pa so pri jugoslovanskem in slovenskem političnem vodstvu zbujele njegove interpretacije človekovih pravic. V encikliki, ki jo je dal v javnost pred madridskim srečanjem članic Evropske konference o varnosti in sodelovanju leta 1979, je papež zavzel stališče, da versko prepričanje ni zasebna, pač pa javna stvar in mora zato družba omogočiti, da se tudi javno izpoveduje. V slovenskem političnem vrhu so bili prepričani, da gre tu za odstopanje od koncilskih usmeritev in da bo Katoliška cerkev v Sloveniji sledila papeževi politiki in začela postavljati politične zahteve v smislu enciklike.¹

Vatikan je v šestdesetih in sedemdesetih letih Katoliško cerkve v Jugoslaviji obravnaval kot celoto, na njegovo politiko je imela zelo velik vpliv zlasti hrvaška Katoliška cerkev, ki je bila bolj militantna od slovenske in je s hrvaškimi in jugoslovanskimi oblastmi tudi imela precej bolj zaostren odnos. Tudi sedež Jugoslovanske škofovske konference je bil v Zagrebu, njen predsednik pa je bil hrvaški kardinal dr. Franjo Kuharić. Osrednji cilj Hrvaške katoliške cerkve v začetku osemdesetih let je bil, da preko Jugoslovanske škofovske konference doseže obisk papeža v Jugoslaviji (predlagala je, naj bi do njega prišlo leta 1984), na versko vsebino načrtovanega obiska oz. kraje, ki naj bi jih obiskal, pa je želela imeti odločilen vpliv. Papeža je sicer uradno povabil predsednik predsedstva SFRJ med obiskom v Vatikanu leta 1981, vendar datum ni bil določen. Zaradi odprtih vprašanj v zvezi s tem (vprašanje opredelitve odnosa do ravnanja hrvaške cerkve med vojno, vprašanje kardinala Stepinca, obisk Jasenovca, ki so ga zahtevali zlasti v Srbiji in morebitno opravičilo) potem do obiska ni prišlo. Obstajali so sicer še drugi razlogi, med njimi nestrinjanje z obiskom v vrhovih Pravoslavne in Muslimanske cerkve v Jugoslaviji in ekonomska situacija (Jugoslavija je že bila organizatorica olimpijskih iger v Sarajevu leta 1984 in si po mnenju politikov še enega velikega spektakla, kakršen bi bil papežev obisk, ni mogla privoščiti). Slovenska Katoliška cerkev na obisk ni mogla kaj dosti vplivati, je pa novi nadškof dr. Alojzij Šuštar slovenskim oblastem obljubil, da jih bo sprti obveščal o morebitnih odločitvah v zvezi s tem, čeprav je

* Akademiku profesorju dr. Janku Pleterskemu ob 80 - letnici.

¹ Magnetogram 15. seje Predsedstva Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, ki je bila dne 5. februarja 1979 ob 10. uri v prostorih CK ZK Slovenije, ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS).

sicer dvomil, da bo do obiska prišlo kmalu, ker papež ne bi želel obiska brez dogovora z Muslimansko in Pravoslavno cerkvijo v Jugoslaviji.²

Novi papež je sprva razmere v Jugoslaviji in Sloveniji, kot kaže, poznal slabo³, saj se je tedaj ukvarjal predvsem z globalno strategijo, hkrati pa je bila njegova pozornost namenjena razmeram v vzhodnoevropskih državah. To pa seveda ne velja za vatikansko diplomacijo, ki je zelo tenkočutno spremljala razmere in tudi zaznavala distinkcije v položaju katoliške cerkve v posameznih republikah. Na drugi strani je tudi slovenska politika imela kar precej kanalov, po katerih je skušala vplivati na kadrovske in druge poteze Vatikana v Sloveniji. Ne nazadnje so ji možnost neposrednih stikov z vatikanskimi predstavniki omogočali jugoslovanski veleposlaniki, ki so bili po neformalnem dogovoru v zveznem sekretariatu za zunanje zadeve običajno Slovenci (v času, ki ga obravnavamo najprej Svete in nato Cigoj). Ko je Štefan Cigoj decembra 1985 papežu predal akreditivo so bili v slovenskem vrhu prepričani, da v Vatikanu zelo dobro vedo, da so odnosi med Katoliško cerkvijo in državo oz. družbo »v posameznih republikah (ki so po ustavi pristojne za urejanje pravnega položaja verskih skupnosti)...glede na nekatere zgodovinske in politične pogojenosti v določeni meri različni...Ocenjujejo, da so ti odnosi dosegli zelo stabilen nivo v SR Sloveniji, kjer se problemi, ki nastajajo v družbeni praksi, rešujejo z dobro voljo in v duhu dialoga in medsebojnega spoštovanja.«⁴

Po nastopu novega papeža in dve leti za tem tudi z nastopom novega metropolita dr. Alojzija Šuštarja v Sloveniji, so se okrepila prizadevanja slovenskih predstavnikov Katoliške cerkve, da delujejo čim bolj samostojno, tako v odnosu do Vatikana kot pri mednarodnih stikih (ki so se zaradi Šuštarjevih zvez zelo okrepili), čeprav se niso izogibali tudi jugoslovanskemu okviru, to je Jugoslovanski škofovski konferenci (Šuštar je celo postal njen podpredsednik).

Zaskrbljenost v slovenskem političnem vrhu glede sprememb cerkvene politike je na prelomu osemdesetih let izhajala tudi iz ugotovitev da »cerkev želi biti ali želi znova postati bolj čvrsto kot je bila zadnja leta globalni ideološki faktor ali integrativni ideološki faktor v svetu.«⁵ Cerkev naj bi se zato intenzivno povezovala s tistimi vladami in tistimi političnimi silami, ki se borijo za stvari, za katere je cerkev zainteresirana. Potrditev takih ocen naj bi bili dogodki na Poljskem nekaj kasneje, leta 1980 (delavski štrajk v Gdansku, ustanovitev sindikata Solidarnosti ki ga je Katoliška cerkev podprla, uvedba izrednega stanja). Cerkev je tam kot opozicijska sila po mnenju Mitje Ribičiča, predsednika RK SZDL, »maksimalno izkoristila priložnost, da si v tej situaciji pridobi neke koncesije«, vendar »je vendarle vodila račun o tem, da ne bi šla preko roba.«⁶ Politiki so se bali, da ne bi ob zaostrovanju gospodarskih razmer v Jugoslaviji Katoliška cerkev s podporo papeža skušala ubrati podobne korake, zato je jugoslovanski zunanji minister Josip Vrhovec med obiskom v Vatikanu papeža opozo-

² Mitja Ribičič: Zapis razgovora z metropolitom dr. Alojzijem Šuštarjem, 12. september 1980, ARS, dislocirana enota II- Arhiv RK SZDL).

³ Po pričevanju dr. Alojzija Šuštarja je na obisku pri papežu kmalu po nastopu škofovske službe le-tega hotel podrobneje seznaniti z razmerami v Jugoslaviji in posebnostmi Slovenije ter mu nekatere stvari ponazoriti tudi na zemljevidu, vendar so v papeževi pisarni imeli na razpolago le zemljevid Kraljevine Jugoslavije še izpred druge svetovne vojne.

⁴ Informacija o odnosih med Jugoslavijo in Vatikanom ob 20-letnici podpisa protokola, Republiški komite za mednarodno sodelovanje, ARS (Arhiv vlade RS).

⁵ Zapisnik 15. seje predsedstva CK ZK Slovenije, ki je bila 5.2. 1979, ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS).

⁶ Mitja Ribičič: Zapis razgovora z metropolitom dr. Alojzijem Šuštarjem, 12. september 1980, ARS, dislocirana enota (arhiv RK SZDL).

ril, da obstajajo v Jugoslaviji tri večje konfesionalne skupnosti in da država pač ne more dajati enakih koncesij, kot so jih oblasti na Poljskem, ki je večinsko enokonfesionalna in tudi v drugačnem položaju kot Jugoslavija. V Sloveniji je dr. Alojzij Šuštar zagotavljal, da vrh Katoliške cerkve razmer na Poljskem in v Jugoslaviji (ki ima drugačen, to je samoupravni sistem) ne povezuje, da pa je treba samoupravljanje bolj izkoristiti v korist ljudi, tudi vernih.

Usmeritev Vatikana in Katoliške cerkve je bila na začetku osemdesetih let že povsem jasna. Slovenski politiki so ocenjevali, da bo poskusila doseči podobne cilje kot poljska, saj je cerkveni vrh kljub verbalno drugačnemu stališču samoupravni socializem štel zgolj za inačico komunizma, proti kateremu se je treba boriti in ga dolgoročno uničiti. Pripravljenost na dialog pa je bila kljub temu iz več razlogov opazna na obeh straneh. Politične oblasti so bile zadovoljne z ravnanjem cerkve ob smrti Josipa Broza – Tita (cerkev položaja ni »izkoristila« za dejavnost proti sistemu, v cerkvah so brali maše v njegov spomin, maša je bila tudi v Vatikanu). Tudi sicer so že konec sedemdesetih let oblasti začele popuščati pri nekaterih ideoloških vprašanjih. Tako naj izražanje verske pripadnosti ne bilo več problem za opravljanje nekaterih poklicev, med njimi zlasti za učitelje (izjema naj bi bil predmet samoupravljanje s temelji marksizma), čeprav je bila oblast prepričana, da cerkev sistematično usmerja vernike v pedagoške poklice.⁷ Enako naj bi na splošno veljalo za dosego političnih funkcij na nižjih ravneh, znotraj SZDL pa tudi na višjih. Zveza komunistov naj bi imela tudi večje razumevanje za komuniste v vaških okoljih (ki se zaradi tradicionalnega okolja poročajo cerkveno, udeležujejo verskih obredov ipd., op.p.), čeprav je na načelno stališče, da so tudi verni lahko člani ZK vodstvo po notranjih polemikah, pristalo šele desetletje kasneje, v času nastajajočega političnega pluralizma in prvih političnih zvez. Pred tem je izhajalo iz stališča, da tisti, ki zahtevajo vključevanje vernikov v zvezo komunistov »pozabljajo, da so v konceptih partij razlike in da delujejo partije v Evropi v različnih razmerah. Če bi partije, ki delujejo v večstrankarskih sistemih, vključevale v svoje vrste samo ateiste, bi že vnaprej pristale na to, da bi se kristjani odločali za druge stranke, kar pomeni, da bi že a priori pristale na to, da so manjšina.«⁸

Na drugi strani so kadrovske spremembe v vrhu slovenske politične cerkve nakazovale, da Vatikan do določene mere upošteva želje slovenskih oblasti, vendar pa ne bo šel v pretirano zблиževanje z njimi pri ideoloških vprašanjih. Slovenske oblasti so si ves čas prizadevale, da bi z notranjo diferenciacijo v cerkvi ustvarile skupino, ki bi bila naklonjena samoupravni socialistični družbi in dialogu z njo in čim bolj neodvisna od vatikanske politike. Na nižji ravni je temu služilo Slovensko duhovniško društvo, na višji ravni so se naslanjali na nekatere dostojanstvenike, zlasti mariborskega pomožnega škofa dr. Vekoslava Grmiča, ki je bil naklonjen zблиževanju katoliške in marksistične miselnosti in je aktivno deloval v RK SZDL. Zato je bilo za politični vrh neprijetno imenovanje dr. Franceta Krambergerja za mariborskega škofa, čeprav so po drugi strani neimenovanje Grmiča sprejeli realistično, saj je bil Grmič zelo izpostavljen in bi bilo njegovo imenovanje lahko ocenjevano tudi kot podrejanje cerkve zahtevam slovenskih oblasti. Zato je Mitja Ribičič na prvem srečanju z dr. Alojzijem Šuštarjem, nekaj dni po njegovi posvetitvi v ljubljanskega nadškofa in metropolita (aprila 1980), ko je apeliral, naj bi imenovali Grmiča za mariborskega škofa, hkrati tudi nakazal, da bodo oblasti brez večjih zaostrovanj sprejele tudi drugačno rešitev, saj bo Grmiču »morda prav škofovstvo vezalo roke, da ne bo mogel toliko in tako pogumno odpirati zanimivih problemov sožitja

⁷ Magnetogram 15. seje predsedstva centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, ki je bila 5. februarja 1979 ob 10. uri v prostorih CK ZK Slovenije, ARS (dislocirana enota I), razprava Franca Šetinca.

⁸ Informacija s 15. seje predsedstva CK ZK Slovenije o nekaterih aktualnih vprašanjih odnosa socialističnih sil do religije, cerkve in klerikalizma, 22.2. 1979, ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS).

med cerkvijo in socialistično družbo.«⁹ Oblasti so zaradi neimenovanja Grmiča, sicer protestirale na raznih ravneh, tudi v Vatikanu, vendar je bilo pomenljivo, da predvsem zaradi načina, kako je bilo to storjeno oziroma zaradi nekorektnega odnosa do Grmiča. Grmič je potem sam odstopil z vseh cerkvenih funkcij, znašel se je, tudi eksistenčno, v zelo neugodnem položaju (oblasti so obljubljale, da mu bodo pomagale), v cerkvi pa so skušali tudi njegov idejni vpliv čim bolj zmanjšati in ga čim bolj izolirati. Oblasti so se zavedale, da je z njegovim neimenovanjem »izločena tudi možnost konfrontacije oziroma diferenciacije v vodstvu slovenske Rimskokatoliške cerkve.«¹⁰ Skupina, ki ni bila naklonjena Grmiču je bila vplivna in na oblastni strani je niso podcenjevali, čeprav so oblasti svojo politiko do cerkve v preteklih letih ocenjevale kot uspešno, z njo naj bi »uspeeli omejiti tendence v politizaciji cerkve na razmeroma ozek krog duhovščine.«¹¹ Za glavnega »jastreba« so na prelomu osemdesetih let šteli koprškega škofa dr. Jenka. Ta je postavljajl nekatere zahteve, ki so kasneje postale tudi sestavni del »Šuštarjevega programa.« Jenko je po mnenju oblasti močno pritiskal že na nadškofa dr. Jožefa Pogačnika, da naj bolj odločno postavlja cerkvene zahteve in prepove sodelovanje duhovnikov v organih SZDL (v Pogačniku so oblasti videle sprejemljivega sogovornika, na katerega se da vplivati). Ob začetku Šuštarjevega mandata naj bi (tudi s posredovanjem kardinala Kuharića) skušal doseči, da bi ta zavzel do oblasti bolj trda stališča. V skupino bojevitih teologov, ki nasprotujejo dialogu z oblastmi, so uvrščale še dr. Franca Perka, ki je na srečanju intelektualcev v zamejstvu v Dragi leta 1980 zahteval spoštovanje človekovih in ustavnih pravic vernih, nevtralno šolo in dostop cerkve do sredstev javnega obveščanja, dr. Antona Stresa, dr. Rudija Konciljo in dr. Franceta Rodeta ter še nekatere (še kot študent je pozornost zbujal Ivan Štuhec zaradi katerega je moral na zagovor dr. Perko, ki je bil tedaj dekan Teološke fakultete). Članki in nastopi te skupine so bili v organih, ki so se ukvarjali s cerkvijo, večkrat kritizirani, s posamezniki pa opravljeni tudi razgovori.

Kljub neimenovanju dr. Grmiča, so v političnih vrhovih tudi imenovanje dr. Krambergerja šteli za znamenje naklonjenosti, saj se jim je zdel sprejemljiv. Prevladala je ocena, da se v Vatikanu zavedajo, da ima katoliška cerkev v Jugoslaviji in Sloveniji mnogo manj težav pri imenovanju cerkvenih dostojanstvenikov kot v večini vzhodnoevropskih držav, kjer oblasti na različne načine dosegajo imenovanje sebi všečnih ljudi. Zato v okviru svoje politike do določene mere upoštevalo tudi mnenje slovenskih oblasti. Za naklonjenost dialogu so šteli, da jim je uspelo Vatikan prepričati, naj za Pogačnikovega naslednika ne imenuje Jezernika ali koga drugega, pač pa prav dr. Alojzija Šuštarja. Pred kadrovske spremembami v Sloveniji, je novembra 1979 Celata, šef kabineta vatikanskega državnega sekretariata Agostina Casarolija izražal prepričanje, »da bodo izbor in osebne kvalitete novih škofov v Sloveniji zadovoljile tudi merila državnih oblasti, četudi Vatikan za nobeno osebnost ne more zagotavljati, kako se bo obnašala v konkretnih razmerah.« Jugoslovansko veleposlaništvo je ocenjevalo, da je »Vatikan soočen z zelo težkimi kadrovske problemi glede izbora škofov in v tem pogledu obstajajo dokaj nasprotujoča si stališča. Najti morajo primerno osebnost za izvajanje militantne usmeritve, hkrati pa morajo upoštevati mednarodni položaj SFRJ in doseženo raven odnosov med Cerkvijo in samoupravno družbo v Sloveniji.«¹²

Kadrovske kompromis je torej zadovoljil obe strani in postal dobra osnova za sodelovanje. Seveda pa je oblast kljub temu cerkev še vedno obravnavala z nezaupanjem in jo štela

⁹ Zapis razgovora, ki ga je naredil Mitja Ribičič, citirano po: Ljerka Bizilj, cerkev v policijskih arhivih, Ljubljana 1991, str. 21–22 (dalje: Bizilj, Cerkev)

¹⁰ Bizilj, Cerkev, str. 26.

¹¹ Zapisnik 14. seje predsedstva CK ZK Slovenije, ki je bila 29.1. 1979, ARS, dislocitana enota I (Arhiv CK ZKS).

¹² Bizilj, Cerkev str. 19.

za opozicijo (Služba državne varnosti je skrbno spremljala in analizirala njeno delovanje ter prisluškovala najvišjim cerkvenim dostojanstvenikom). Vendar je hkrati tudi ugotavljala, da so »bili v zadnjem obdobju ... med vodstvom RKC na Slovenskem, posebno vodstvom ljubljanske in mariborske škofije, ter družbenopolitičnimi predstavniki oziroma družbo, vzpostavljeni dokaj dobri, ugodni medsebojni odnosi. Sprejeto je bilo načelo, da se vse morebitne težave, spori in problemi med RKC in družbo rešujejo z medsebojnim dogovarjanjem.«¹³

Dogajanje na ravni cerkev – država v osemdesetih letih je sicer treba obravnavati v kontekstu daljšega zgodovinskega obdobja. Iskanje življenjskega sožitja, ki bi zadovoljevalo obe strani, se je začelo že konec petdesetih let (izvolitev papeža Janeza XXIII leta 1958, ki je veljal za zagovornika dialoga in opuščanja politika nasprotovanju komunističnim oblastem) s postopnim popuščanjem represije, izpustitvijo večine duhovnikov iz zaporov ter nekaterimi »koncesijami« Katoliški cerkvi. S politiko dialoga je nadaljeval tudi papež Pavel VI (1963–1978). Po drugem vatikanskem koncilu (1962–1965) in sprejetju beograjskega protokola 25. junija 1966 je obveljalo načelno stališče, da ima država (tudi socialistična) oblast nad gospodarstvom in politiko, Cerkev pa nad duhovnim življenjem.¹⁴ »Vmesna« polja, kjer so se interesi obojih prepletali (socialno področje, kulturni objekti, praznovanja, vzgoja in izobraževanje ipd.), so v Sloveniji postali predmet javne obravnave in tudi pogajanj med predstavniki Katoliške cerkve in oblastjo že v drugi polovici sedemdesetih let, ko je bilo urejanje odnosov z verskimi skupnostmi prepuščena republikam. Ustavne opredelitve položaja cerkva v Jugoslaviji so od ustave leta 1946 temeljile na ločitvi cerkve od države, cerkvene posesti so bile nacionalizirane, cerkvam pa odvzeti prejšnji privilegiji oz. poseben položaj. To je veljalo tudi za nekatere funkcije, ki so jih prej opravljale »v imenu« države, npr. pri sklepanju porok, na vzgojnem, šolskem in karitativnem ter drugih področjih. Nacionalizacija je cerkvam vzela veliko premoženja, njihov pravni položaj v zvezi z lastnino pa do ustave leta 1963 ni bil jasno definiran oziroma prepuščen raznim zakonskim in podzakonskim aktom ter uredbam. Šele ustava iz leta 1963 je določila, da imajo lahko verske skupnosti »v mejah, ki jih določa zvezni zakon, lastninsko pravico na nepremičninah.«¹⁵ Ustava iz leta 1974 je v določilih, ki govorijo o cerkvi ostala enaka kot tista iz leta 1963, čeprav si je zlasti Katoliška cerkev prizadevala, da bi si izborila pravico do pristopa v javne medije, več pravic na področju šolstva (da naj ne bi bila omejena zgolj na svoje potrebe), pravico staršev, da svojim otrokom zagotovijo isto svetovnonazorsko, versko in moralno izobrazbo kot jo imajo sami in možnost karitativne dejavnosti. Ustava naj bi tudi prepovedovala omejevanje verske svobode in izpovedovanja vere (in ne samo zlorabe vere v politične namene). Tu cerkev ni bila uspešna, ta vprašanja niso prišla v ustavo, urejala pa naj bi jih zvezna zakonodaja in zakonodaja v posameznih republikah. Zvezni zakon o položaju verskih skupnosti, s katerim so bile prvič po vojni priznane kot subjekt, je bil sprejet leta 1953, po sprejemu ustave leta 1963 je bil delno spremenjen. Po sprejetju ustave iz leta 1974 naj bi stvari podrobneje urejal republiški zakon, ki pa je v osnovi ostajal podoben zveznemu, natančneje pa je določal dejavnost verskih skupnosti. Pri razpravi o zveznih ustavnih spremembah leta 1988 si je Katoliška cerkev v Sloveniji prizadevala, da bi iz ustave brisali tisti del člena, ki govori o tem, da je vera zasebna zadeva. Pri tem so imeli načelno podporo slovenskih oblasti vendar brez dosti upanja, da bi predlog uspel. Do spremembe ustavne opredelitve je potem prišlo z amandmaji na slovensko

¹³ Gradivo za 15. sejo predsedstva CK ZKS 5. 2. 1979. ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS), fond seje predsedstva CK ZKS.

¹⁴ Informacija o odnosih med SFR Jugoslavijo in Vatikanom, Republiški komite za mednarodno sodelovanje, oktober 1985, Arhiv vlade Republike Slovenije.

¹⁵ Ustava SFRJ, Ustava SRS, Časopisni zavod Uradni list SRS, Ljubljana 1963 (46. člen zvezne ustave).

ustavo naslednje leto (1989), ko se je člen ustave spremenil in se je glasil: »Izpovedovanje vere, zasebno ali javno, posamično ali v skupnosti z drugimi je svobodno.«¹⁶ Ta dikcija naj bi prišla tudi v načrtovane spremembe zvezne ustave, do katere pa zaradi razpada Jugoslavije ni prišlo, čeprav se je razprava o tem začela. Opredelitev se je ohranila tudi v novi slovenski ustavi leta 1992, dodatno pa je bila razširjena s stališčem, da se ni nihče dolžan opredeliti glede verskega ali drugega prepričanja, da imajo starši pravico, da v skladu s svojim prepričanjem zagotavljajo svojim otrokom versko in moralno vzgojo. Varovalka na račun otrok je bil dodatek, da mora biti to usmerjanje v skladu z otrokovo starostjo in zrelostjo ter z njegovo svobodo vesti in verske opredelitve oz. prepričanja.

Od konca šestdesetih let dalje je bila Slovenija v odnosu do cerkva (tudi Katoliške) na splošno najbolj liberalna v Jugoslaviji »popuščanje« cerkvenim zahtevam pa so oblasti v drugih republikah in v federalnem centru v osemdesetih letih sprejele kritično, verna in demokratično usmerjena javnost pa tudi z odobravanjem in prepričanjem, da je to predsednik, ki mu bodo sčasoma sledili tudi drugi.¹⁷

Odnose z verskimi skupnostmi, vključno s Katoliško cerkvijo, sta v Sloveniji urejala dva organa: Komisija za odnose z verskimi skupnostmi, ki je kot državni organ delovala v okviru Izvršnega sveta Socialistične republike Slovenije – IS SRS (ustanovljena je bila sicer že na 1. zasedanju SNOS-a februarja 1944, pod različnimi imeni je delovala do 25. julija 1991) in Koordinacijski odbor za urejanje odnosov med samoupravno družbo in verskimi skupnostmi pri RK SZDL (ustanovljen oktobra 1970), ki je bil sestavljen delegatsko, z zelo širokim zastopstvom posameznih družbenopolitičnih organizacij in skupin pa tudi posameznikov, vključno z duhovniki, ki pa so bili v njem kot občani (v celoti je imel od štirideset do petdeset članov).¹⁸ Spremljal je celotno družbeno problematiko, povezano z odnosi med samoupravno družbo in verskimi skupnostmi (zakonodaja o verskih skupnostih, premoženjskopravna vprašanja, vzdrževanje sakralnih objektov in gradnja novih, dejavnost veroučnih skupin, verski tisk, pogrebi, oprostitev od udeležbe na orožnih vajah ipd.). Zato je imel odbore tudi na krajevni, občinski in mestni ravni ter v obalni konferenci SZDL. Vanje so se (odvisno od lokalnih razmer in stališča posameznih škofov na eni ter političnih organov na drugi strani) vključevali tudi duhovniki. Koordinacijski odbor je imel tudi t. i. »minikoordinacijo«, ki je

¹⁶ Poročevalec državnega zbora Republike Slovenije, 21.4. 1989, št.10/89.

¹⁷ Tak primer je bil npr. praznovanje božiča. Zvezni sekretariat za informacije je leta 1987 naredil analizo reakcij na božično čestitko dr. Alojzija Šuštarja preko radia in ugotovil, da so reakcije večinoma pozitivne in da je s tem presežena dolgoletna dilema o tem, ali je božič javna zadeva ali ne in da to pomeni izboljšanje odnosov med samoupravno skupnostjo in cerkvami. Reakcije glede možnosti, da bi bil božič praznik so bile po Jugoslaviji različne, večinoma negativne. Ponekod so bili tudi komentariji, da je to odraz slovenske upornosti (tako kot kritike štafete mladosti ali civilnega služenja vojaškega roka). Skrajna reakcija je bila v Makedoniji, tamkajšnji predsednik SZDL je vprašanje božiča označil za »»duhovni luksuz«»v razmerah, ko imajo ljudje eksistenčne probleme zaradi česar naj se Makedonija s tem vprašanjem sploh ne bi ukvarjala. Sloveniji je s čestitko prva sledila Srbija, to je pravoslavni patriarh German. (Informacija o reagovanju domačih i inostranih sredstava informisanja i verske štampe u Jugoslaviji na božičnu čestitku nadbiskupa Alojzija Šuštarja preko Radio – Ljubljane, kao i na objavljivanje u našoj štampi božične čestitke patrijarha Germana, ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS, fond predsednikova dejavnost).

¹⁸ Koordinacijski odbor so sestavljali delegati RK SZDL, CK ZKS, Republiškega sveta ZSS, Republiškega odbora ZZB NOV, RK ZSMS, mestnih in obalnih konferenc SZDL, medobčinskih svetov SZDL, Marksističnega centra CK ZKS, obeh univerz, Teološke fakultete, Izobraževalne skupnosti SRS, Zavoda SRS za šolstvo, Republiškega sekretariata za notranje zadeve, Republiškega komiteja za informiranje, Ustavnega sodišča SRS, Zavoda RS za spomeniško varstvo, SAZU, Slovenskega duhovniškega društva, Cirilskega društva slovenskih bogoslovcev, Rdečega križa, Društva izdajateljcev časnika 2000, Slovenske izseljenske matice, javni družbeni delavci. (Tinkara Grilc, Odnos med državo in Cerkvijo v Sloveniji v osemdesetih letih, diplomska naloga, Univerza v Ljubljana., FF, Oddelek za zgodovino, 1999 in Andrej Oberstar: Odnos med cerkvijo in državo v 80. letih 20 stoletja, diplomska naloga, prav tam.)

bila sprva mišljena kot delovno telo in je štela med pet in deset člani. »Mini«, kot so jo popularno imenovali, je bila v resnici »maksi.« Njena sestava se je sicer spreminjala, na prelomu v osemdesetih let pa so bili v njej najpomembnejši republiški funkcionarji, vključno s predsednikom RK SZDL in sekretarjem (predsedstva) CK ZKS, notranjim ministrom in še nekaterimi predstavniki zakonodajnih in drugih organov ter kakšen od glavnih urednikov medijev. Tedaj se je »mini« sestajala enkrat ali dvakrat mesečno, odločala je o vseh ključnih vprašanih odnosov s cerkvami. Do srede osemdesetih let se je raven zastopstva precej znižala, seje so postajale redkeje leta 1988 pa je »minikoordinacija« prenehala delovati.

Do spremembe je prišlo zaradi kritike s strani cerkva, zlasti Katoliške, na račun dejavnosti Koordinacijskega odbora (posredno pa s tem seveda tudi na vlogo »minikoordinacije, ki ni bila formalen organ), na sestavo katerega niso mogle kaj dosti vplivati. Zato se je Koordinacijski odbor leta 1985 preoblikoval v Svet za odnose z verskimi skupnostmi, ki je imel 64 članov. Njegovo izvršno telo je bilo sekretariat sveta, ki so ga sestavljali predstavniki verskih skupnosti in oblasti. Tu je bil dialog lahko precej širši in pogosto so stališča sveta oz. njegovega sekretariata naletela na kritike v bolj ortodoksnih družbenopolitičnih organizacijah ali pri delu politikov, pa tudi na nižjih, občinskih ravneh.

Komisija za odnose z verskimi skupnostmi pri IS SRS je bila namenjena tekočemu reševanju problemov na podlagi usmeritev »minikoordinacije« in Koordinacijskega odbora. Skrbela je tudi za srečevanja predstavnikov posameznih verskih skupnosti (med drugim je enkrat letno organizirala novoletni sprejem, ki je služil tudi za razne neformalne dogovore). Njen sekretariat, ki ga je vodil profesionalni pravnik, je skrbel za reševanje sprotnih konkretnih zadev verskih skupnosti (razne upravne zadeve, vloge in prošnje posameznih duhovnikov ipd.) Interveniral je tudi na nižjih ravneh, če je prihajalo do nepravilnosti ali zastojev pri reševanju posameznih problemov (velikokrat je šlo za lokacijska dovoljenja, vprašanje osmrtnic, pritožb občanov na račun posameznih župnikov in podobne stvari). Sekretariat je imel stalne razgovore s predstavniki cerkvenih institucij.

Predsednik Komisije za odnose z verskimi skupnostmi je bil vsakokratni podpredsednik IS SRS, zadolžen za družbene dejavnosti (1976–1980 Stane Kolman, 1980–1985 Dušan Šinigoj, 1984–1989 dr. Boris Frlec). Po tem, ko je nadškofovsko funkcijo leta 1979 prevzel dr. Alojzij Šuštar, sta bila z njim tako Šinigoj kot Frlec v stalnih pisnih, telefonskih in osebnih stikih, čeprav so bili tudi prej stiki z nadškofom Pogačnikom prav tako pogosti.

Šuštarjem so se odnosi med cerkvijo in državo vzpostavili na novi ravni.

Za prvo fazo (v začetku osemdesetih let) je značilno oblikovanje zahtev cerkvene strani, ki jih je Šuštar oblikoval v nekaj temeljnih točk, njegov teologi pa so jih nato razdelali.¹⁹ Šlo je za zahteve, ki so se deloma pojavljale že prej, deloma pa so bile artikulirane na novo. Šuštar jih je v osnovi povedal že tujim novinarjem takoj po nastopu nadškofovske službe in na sestanku z drugimi škofi, tako da so zanje v političnem vrhu vedeli že iz obveščevalnih virov še preden jih je prvič omenil Ribičiču. Ocenjevali so, da gre v osnovi za »podaljšano roko papeževе politike«. Oblikovanje točk, ki naj bi jih država in katoliška cerkev reševali skupaj, je na njenem prvem sestanku po posvetitvi Šuštarja v nadškofa Ribičič načelno podprl. Vendar to ni bil enoten sklep političnega vrha, nekaj mesecev kasneje (po dogodkih na Poljskem) se je Ribičič moral opravičevati, da takrat množičnih akcij Katoliške cerkve, ki so sledile njegovemu sestanku s Šuštarjem (organizirana aktivnost cerkve v zvezi s posameznimi zahtevami, npr. podpisovanje zahtev da se uvedejo verske oddaje na TV, op. p.) še ni

¹⁹ Dokumenti in razprave govorijo o različnem številu točk: devetih, trinajstih, petnajstih in osemnajstih, gre za različne obdelave istih problemov. Škof jih je v grobem prvič predstavil na sestanku z Mitjo Ribičičem, potem naj bi jih po škofovem naročilu v 15. točkah razdelal dr. Franc Rode.

bilo.²⁰ O Šuštarjevih zahtevah (tedaj v 18 točkah) je bil nato sprejet sklep, da jih bodo temeljito analizirali v okviru »minikoordinacije« in pripravili odgovore, poleg tega pa bodo analizirali tudi vsebino maš v ljubljanski in mariborski škofiji na temo klerikalizma in antiklerikalizma ter vatikansko politiko v zvezi z madridsko konferenco o človekovih pravicah.²¹

Dialog s Šuštarjem je tako potihem dobil domovinsko pravico, nekaj kasneje pa tudi zeleno luč, kljub občasnim ostrim besedam, da oblast na partnerstvo s cerkvijo ne bo pristala. Oboje naj bi nadškofu povedal Dušan Šinigoj, ki je bil po funkciji zadolžen za operativno plat zadeve. Šuštar je nato na Šinigojevo pobudo zahteve tudi uradno zapisal in mu jih poslal, sprva v bolj posplošeni in spravljivi obliki, kot so se prej pojavljali v cerkvenih krogih in posamičnih javnih nastopih in člankih.²² Zahteve je kasneje cerkveni vrh razdelal in konkretiziral, ter z demokratizacijo političnega prostora v Sloveniji tudi širil, zadevale pa so cerkvena praznovanja (zlasti božič), karitativno dejavnost, graditev novih cerkvenih objektov in obnovo starih, vlogo Cerkev v javnih medijih, duhovno oskrbo po bolnišnicah in domovih ter v zaporih, ureditev socialnega statusa duhovnikov, verski tisk, cerkveno šolstvo in priznanje spričeval (tudi vprašanje ponovne vključitve teološke fakultete v Univerzo, kjer je bila cerkev sama v dvomih kako, ker je želela ohraniti svojo kadrovsko avtonomijo in svoje kriterije za izvolitev), idejno nevtralnno šolo, vlogo Slovenskega duhovniškega društva (ukinjeno je bilo leta 1990), odnos do preteklosti (vloga Katoliške cerkve in škofa dr. Gregorija Rožmana med vojno²³ in s tem med drugim tudi sporni spomenik pred stolnico v spomin na demonstracije žensk leta 1943, ki naj bi jih Rožman dal razgnati), zapostavljenost vernikov v nekaterih poklicih in družbi sploh, kasneje tudi vprašanje narodne sprave²⁴ ter vprašanje cerkvenega premoženja oz. odškodnine zanj.

V drugi fazi (do srede osemdesetih), let je Katoliška cerkev, da bi zahteve uresničila in oblastem pustila čim manj manevrskega prostora, organizirala razne oblike javnega pritiska. V ta namen je tudi ustanovila razne formalne in neformalne organe (nekateri, npr. Medškofijski odbor za študente, so obstajali že prej). Šuštar je kmalu ustanovil Teološki svet kot posvetovalni organ ljubljanske nadškofije. Svet naj bi deloval kot neke vrste »ideološka komisija« analiziral tisk, publikacije, ravnanje oblasti in na podlagi tega določal cerkveno strategijo.

²⁰ Magnetogram s seje Predsedstva CK ZK Slovenije, ki je bila dne 13.12. 1980 na Centralnem komiteju ZKS, ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS), fond seje predsedstva CK ZKS. Ribičiča so sicer na seji močno kritizirali, vendar zaradi drugih zadev (izjav, izrečenih v nedavnem intervju v Startu).

²¹ Prav tam, razprava Milana Kučana.

²² Pismo ljubljanskega škofa in metropolita dr. Alojzija Šuštarja Dušanu Šinigoju, predsedniku Komisije za odnose z verskimi skupnostmi pri IS SRS, 16. marec 1981, Arhiv RS, dislocirana enota II (Arhiv RK SZDL).

²³ Cerkevna stran je sredi osemdesetih let še posebej reagirala na pisanje Ivana Jana o škofu Rožmanu, želela je vedeti, kaj naj bi – glede na dotedanji dialog – pomenilo, da njegovo pisanje objavlja Delo in se mu tudi sicer posveča veliko pozornosti. Pogovore o tem je mogoče razumeti v smislu, naj nobena stran ne potencira tega občutljivega problema, ker so v tistem trenutku pomembnejše aktualne zadeve.

²⁴ Vprašanje sprave je postalo še zlasti aktualno po večstrankarskih volitvah in spremembi oblasti spomladi 1990. Še pred tem, 5.marca 1990, je v zvezi s tem v posebnem pismu na pobudo svojega člana dr. Janka Pleterskega stališče objavilo Predsedstvo Republike Slovenije. Predsedstvo se je zavzelo za »državlansko umiritev« in za preučitev odgovornosti državnih organov za povojne krivice. Sprave naj politične stranke ne bi izkoriščale v politične namene. Slovenska škofovska konferenca je nekaj dni kasneje, 13. marca, v razmerah ostrih izjav posameznih teologov in siceršnjih polemik pred volitvami, odgovorila z dokaj spravljivo izjavo o narodni spravi, v kateri je bilo med drugim zapisano, da bi se morali odpovedati vsaki želji po obračunavanju (vsebino izjave glej v France M. Dolinar, Resnici na ljubo, Ljubljana 1998). Do simbolične spravne slovesnosti v kateri sta sodelovali Katoliška cerkev in država (nadškof in predsednik predsedstva Milan Kučan) je (nato ob velikem prizadevanju nekaterih kulturnih krogov, zlasti pa Spomenke Hribar) prišlo po volitvah, 8. julija 1990 v Kočevskem Rogu (več o tem: Božo Repe, Mesto druge svetovne vojne v notranjem razvoju Slovenije in Jugoslavije, Prispevki za novejšo zgodovino 2000, št. 2, str. 95–106).

Praksa so postali stalni sestanki slovenskih škofov. Leta 1983 je bila ustanovljena Slovenska škofovska konferenca v okviru Jugoslovanske škofovske konference (desetletje kasneje, po osamosvojitvi Slovenije, leta 1993, je postala samostojna). Konferenca je pripomogla k poenotenju cerkvene politike v vseh treh škofijah in s tem omejila možnosti, da bi oblasti izkoriščale razlike med stališči vodstev posameznih škofij. Konferenca je s svojimi izjavami in izjavami Komisije za pravičnost in mir (ki jo je vodil dr. Anton Stres) začela javno posegati v aktualne politične razmere v osemdesetih letih.

Medtem ko se je Katoliška cerkev homogenizirala in poenotila v svojih zahtevah, pa je oblastna stran postajala vse bolj heterogena in neenotna in je vse težje našla argumente za zavračanje cerkvenih zahtev.

V tretji fazi (druga polovica osemdesetih let) je šlo vedno bolj za taktična in vedno manj za ideološka vprašanja: kdaj, do katere mere in v kakšni obliki uresničiti cerkvene zahteve. Prvi pomemben korak je bil prodor v necerkvene medije. Do leta 1982 so odnose med cerkvijo in državo v njih v glavnem interpretirali dr. Vekoslav Grmič in laični strokovnjaki za religijo. Dr. Alojzij Šuštar je do pomembnejšega intervjuja v Delu prišel februarja 1982²⁵ (prej so le predstavljali njegov portret ali povzemali njegove izjave). Prelom pa je bil intervju za Dolenjski list za božič leta 1985, ki ga je naredil Marjan Bauer. Njegov izid so oblasti sprva zaradi nekaterih spornih tez prepovedale, nato je, po pismu Bauerja Šetincu, korigiran izšel januarja 1986.²⁶ Šetinc je nadškofu razložil, da je šlo za »nesporazum«, da je bilo Dolenjskemu listu »predlagano« naj objavo zamakne zato, ker je pri intervjuju šlo za nekoordinirano akcijo več časopisov, kar so želeli preprečiti.²⁷ Za intervju je škofa res prosilo več časopisov, med njimi tudi Delo in Teleks, vendar je škof dal intervju samo Dolenjskemu listu, ki ga je prvi prosil, tako da je bil Šetinčev izgovor precej prozoren. Simbolično pa je bilo, da so se oblasti škofu za zaplet opravičile. Dogodek z intervjujem se je zgodil prav v času, ko je zveza komunistov začela popuščati pri ideološkem vrednotenju religije in se je morda komu zdelo, da bo sočasna publiciteta škofa v javnih medijih vendarle preveliko odstopanje. Program ZKJ (iz leta 1958) je bil v tem času večkrat kritiziran zaradi formulacije, da se morajo komunisti boriti proti verskim zablodam in zaostalosti. Nekateri vodilni partijski funkcionarji v Sloveniji pa so menili, kot je povedal Šetinc Šuštarju, da je treba program interpretirati v smislu »boja proti tistim oblikam religiozne zavesti, ki preprečujejo človeku, da se vključuje v pozitivna prizadevanja za splošni napredek.«²⁸ Resolucija z 9. kongresa ZKS naj bi program popravljala s stališčem, da komunisti spoštujejo versko prepričanje ljudi.

Za prodor Katoliške cerkve v javne medije in javnost sploh, pa je bilo psihološko najpomembnejše praznovanje božiča. Vprašanje je bilo kot ključno izbrano zelo premišljeno, saj je cerkev tu lahko računala na podporo večine ljudi (kar so pokazale tudi javne ankete), oblast pa se je lahko sklicevala na to, da je božič tudi družinski in ljudski in ne zgolj cerkveni praznik. Božič je omogočil vstop cerkve tudi v tedaj najbolj posvečeno medijsko trdnjavo oblasti, to je televizijo.

Razprava o božiču se je začela sredi osemdesetih let, oblasti pa so mnenje javnosti, politike in zveznih organov preizkušale najprej z omenjanjem in opisovanjem božiča v časopisih,

²⁵ Posebej si prizadevam, da bi premagovali predsodke, Delo 20.2. 1982.

²⁶ Več o tem: Bizilj, Cerkev str. 52–54.

²⁷ F. Šetinc in B. Frlec: Nepopolni zapis razgovorov ob srečanju z nadškofom dr. Šuštarjem 20.12. 1985, ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS, fond predsednikova dejavnost).

²⁸ Prav tam.

ki se je pogosteje začelo pojavljati leta 1985.²⁹ Konec leta 1986 je slovenska škofovska konferenca tudi uradno predlagala, da bi bil božič dela prost dan.³⁰ To je sicer enkrat prej že brezuspešno poskusila jugoslovanska škofovska konferenca, ki se je leta 1984 obrnila na predsedstvo SRS, vendar je slovenska škofovska konferenca, ocenjevala, da so razmere v Sloveniji pač specifične in se zato splača ponovno poskusiti.³¹ Ponovna pobuda je sprožila dolgotrajne razprave v posameznih političnih organih. Konkretne posledice so bile, da se je božič v naslednjih dveh letih v medijih še bolj poudarjal, nadškof je lahko po radiu prebral tudi božično poslanico, televizijski program je bil prilagojen prazniku, v Cankarjevem domu je bil organiziran božični koncert. Soglasje o božiču kot dela prostemu dnevu (ki bi ga morda povezali tudi z novoletnimi počitnicami), je bilo med verskimi skupnostmi in v političnem vrhu doseženo leta 1989.³²

Do leta 1989 so postopno reševali tudi druga vprašanja iz »Šuštarjevega programa«, najprej vprašanje verske oskrbe v domovih za ostarele, deloma tudi za zapornike (simboličen prelom je pomenil obisk Šuštarja v zaporu na Dobu leta 1988)³³, na koncu formalno tudi karitativne dejavnosti (ki jo je cerkev do spremembe zakonodaje izvajala v raznih prikritih oblikah, država pa tolerirala). Nekaj ključnih vprašanj (npr. denacionalizacija, verski pouk v šolah) pa je ostala nerešena dediščina za nove oblasti.

Nov izziv za obe strani je prinesel nastanek večstrankarstva. Ob nastanku političnih zvez in nato strank je bilo opazno, da vrh Katoliške cerkve ni imel enotnega stališča o tem, koga podpreti. Načelno je seveda imel protikomunistično stališče oz. je kazal bolj ali manj prikrito negativno stališče do strank, ki so izšle iz nekdanjih družbenopolitičnih organizacij. Na terenu so podporo duhovnikov dobivale desno usmerjene stranke, sprva največ krščanski demokrati, medtem ko je nadškof nastopal bolj previdno. Za ustanovni zbor Slovenskega krščansko-socialnega gibanja (kasnejših krščanskih demokratov), ki je zaradi možne povezave cerkve in politike in oživitve klerikalizma najbolj skrbel oblasti, je dr. Alojzij Šuštar dejal, da zanj ni vedel in se je strinjal s stališčem oblastne strani, da »politično organiziranje krščanskih gibanj ni v interesu institucionalizirane cerkve na Slovenskem.«³⁴

Po večstrankarskih volitvah se je dialog katoliška Cerkev – država preselil v drugačne okvire. Leta 1991 je bila ukinjena Komisija SR Slovenije za verska vprašanja, tri leta kasneje (leta 1994) je bil imenovan Urad za verske skupnosti), še pred tem pa je bila leta 1993 ustanovljena mešana Krovna komisija Rimskokatoliške cerkve in Vlade republike Slovenije, ki naj bi preučila položaj Katoliške cerkve v Sloveniji in pripravila predloge za njeno ureditev. V osnovi se stališče Katoliške cerkve iz osemdesetih let, da (p)ostane enakovreden partner oblastem, ki z njimi razpravlja o »delitvi interesnih sfer«, ne pa zgolj ena od institucij civilne družbe, ni spremenil. Se je pa položaj cerkve politično in ekonomsko močno okrepil in je z Vatikanom v ozadju postal tudi predmet neposrednih meddržavnih odnosov. V tem kontekstu Katoliška cerkev ni

²⁹ Sredstva javnega obveščanja o božiču in v zvezi s praznovanjem božiča, ARS, dislocirana enota II (Arhiv RK SZDL).

³⁰ Zapis s seje »Mini«, 4.6. 1987, ARS, dislocirana enota II (Arhiv RK SZDL).

³¹ Komisija za odnose z verskimi skupnostmi 26.11. 1986, predlog Slovenske pokrajinske škofovske konference, da bi bil božič dela prost dan, ARS, dislocirana enota II (Arhiv RK SZDL).

³² Zapisnik 3. seje Sveta za odnose z verskimi skupnostmi, dne 21.2. 1989, ARS (dislocirana enota II, Arhiv RK SZDL).

³³ Zapis o razgovoru podpredsednika izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije in predsednika komisije SR Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi dr. Borisa Frleca in namestnika predsednika komisije Draga Smoleta z ljubljanskim nadškofom in metropolitom dr. Alojzijem Šuštarjem ter pomožnim škofom in generalnim vikarjem Jožefom Kvasom dne 19. januarja 1989, ARS (Arhiv vlade RS).

³⁴ Boris Frlec: Kratek zapis telefonskega razgovora z ljubljanskim nadškofom dr. Šuštarjem dne 14.3. 1989 ob 11 uri, ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS, fond predsednikova dejavnost).

bila več le ena od treh približno enako močnih religij kot prej v Jugoslaviji. Slovenija je kot »katoliška država« postala mnogo bolj odvisna od vatikanskega vpliva, kar je bil eden od strateških interesov Vatikana pri priznanju Slovenije in Hrvaške pa tudi v širšem kontekstu zrušitve komunističnih režimov v vzhodni Evropi. S tem tudi ni bilo več potrebe po spravljivi in koncilialni politiki, kakršno je zagovarjal dr. Alojzij Šuštar, pač so v ospredje prišli bojeviti in goreči zagovorniki rekatolizacije Slovenije na vseh področjih. Spremembo politike je leta 1997 simboliziralo imenovanje dr. Franceta Rodeta za Šuštarjevega naslednika.

Razmerje med Katoliško cerkvijo in oblastjo je bilo v osemdesetih letih še vedno trdo in močno obremenjeno z grenkimi zgodovinskimi izkušnjami, a kljub temu pretežno dialoško in partnersko, ter v končni posledici produktivno in koristno za slovensko družbo v celoti. Oblast in cerkev sta probleme reševali postopno, ob upoštevanju političnih razmer, javnega mnenja in razmerja sil znotraj obeh strani. Cerkev je bila za to pripravljena marsikaj žrtvovati, tudi odkrito podporo opoziciji, kar ji je ta – zlasti krog okoli Nove revije – tudi očitala. Cerkev je prvenstveno sledila svojim ciljem, vendar je hkrati način demokratizacije v Sloveniji in proces osamovajanja načelno in konkretno podpirala. Kasneje je imela tudi pomembno vlogo pri mednarodnem priznanju Slovenije. Za socialistično oblast, stisnjeno med zahteve opozicije in pritiske iz Beograda, sta bila dober odnos s Katoliško cerkvijo in njena podpora zelo pomembna. Bojevita opozicijska vloga cerkve po vzoru nekaterih vzhodnoevropskih držav, bi razmere znotraj Slovenije mnogo bolj zaostriala, omejila reformatorsko strujo znotraj oblasti in otežila mehek prehod v večstrankarstvo, jugoslovanskim oblastem pa bi dala še dodatne argumente za oceno o »kontrarevoluciji« v Sloveniji in za možnost ukrepanja na tej podlagi. Takega odnosa pa ne nazadnje vsaj v večini ne bi podprli tudi slovenski verniki.

S u m m a r y

Catholic Church and Authorities in the 1980's

Božo Repe

The article focuses on the relation between the Slovene authorities and the Catholic Church in the 1980's. Aside from other events, the 1980's also denoted a marked turning point in the relation between the Catholic Church and the state. There were different reasons for this: the political situation outside and within Yugoslavia, a gradual liberalization of Slovene politics, but also the changes in the leadership of the Church and consequent changes in the politics of the Catholic church. The main characteristic of the first phase, at the beginning of the 1980's, was the formulation of the Church's demands. These demands, formulated in the form of several basic points by the then archbishop Dr. Alojzij Šuštar, were then elaborated upon by Šuštar's theologians. These points referred to celebrations of church holidays, especially Christmas, to caritative activities, to the building of new sacral buildings and renovation of old ones, to the role of the Church in mass media, to spiritual help in hospitals, senior citizens' homes and prisons, to regulating the social status of priests, to religious literature, religious education and recognition of religious schools' diplomas (as well as re-incorporation of the Theological Faculty into the University; since it wished to preserve the right to select and formulate the criteria for selecting its own staff, the church itself was uncertain about the manner in which this could be accomplished), to ideologically neutral school curriculums, to the role of the Slovene Catholic Society (abolished in 1990), to the authorities' attitude toward the past (the role of the Catholic Church and Bishop Dr. Gregorij Rožman during the Second World War), to ignoring believers in certain professions and in the society in general, and, later on, also to the questions of the so-called national reconciliation and church property, or compensation for the latter. In order to fulfil its demands and narrow the authorities' manoeuvring space as much as possible in the second phase (until the mid-1980's), the Church organized

different forms of public pressure. Aside from the already-existing Interdiocesan Committee for Students, it founded formal and informal agencies, for instance the Theological Council as an advisory body of the Ljubljana diocese, the Slovene Diocesan Conference (within the Yugoslav Diocesan Conference) in 1983, or the Committee for Justice and Peace, to name a few. Instead of ideological ones, tactical questions were the ones at stake in the third phase (during the second half of the 1980's): when, to what degree and in what form the demands of the Church could be fulfilled. The first important step in this direction was the breakthrough into non-religious media, especially the television, which was followed by the official recognition of Christmas.

The relationship between the socialist authorities and the Catholic Church in the 1980's still remained strained and strongly impeded by the bitter events of the past. Yet it was mostly dialogical and characterized by partnership, and turned to be productive and beneficial for the entire Slovene society. The authorities and the Church started to solve different questions in a gradual manner, considering the current political situation, public opinion and the proportion of power on both sides. In order to attain its goal, the Church was willing to sacrifice a lot, even the open support of the opposition. It followed its goals, yet it principally (as well as concretely) supported the democratization of Slovenia and the process of its gradual independence. The Church also played an important role in Slovenia's fight for international recognition later on. Good relations with the Catholic Church, and its support, were very important for Slovene socialist authorities squeezed between the demands of the opposition and the pressures from Belgrade. A more fighting stance of the Church, similar to the one in certain East European countries, would only aggravate the situation within Slovenia, limit the reformation movement within the Slovene government, and hinder the soft transition to a multi-party system. It would also arm

Yugoslav authorities with additional arguments in favor of establishing the existence of the so-called »counterrevolution« in Slovenia, and taking prompt action to suppress it. The majority of Slovene believers would not support such a relationship.

Viljenka Škorjanec

Neuspeh jugoslovansko-italijanskih diplomatskih pogajanj v letu 1973

Uvod

Razprava predstavlja časovno in vsebinsko nadaljevanje tematike z naslovom Jugoslovansko-italijanski odnosi v luči dubrovniškega srečanja zunanjih ministrov 1973, ki je bila že objavljena v Zgodovinskem časopisu 55, 2001, (465–487).

V jugoslovansko italijanskih odnosih je po večletnih neuspešnih poizkusih zelo pomemben premik glede nerešenega vprašanja meddržavne meje predstavljalo dvodnevno dubrovniško srečanje zunanjih ministrov marca 1973. Srečanje ministrov Miloša Minića in Giuseppeja Medicija je pomenilo kakovostni premik, saj je šlo za odprto obravnavo vprašanj, postavljeni so bili konkretni roki za izpolnitev italijanskih obveznosti, s katerimi naj bi preverili in zagotovili resnost italijanskih namer. Ministra sta se tudi dogovorila, da se določita dva pooblaščenca, ki naj na osnovi dotedanjega dela izvedencev od novembra 1968 do januarja 1973 pripravita seznam nerešenih vprašanj iz Medicijevega paketa osemnajstih točk ter na osnovi pooblastil poskušata najti rešitve ter izdelata končno poročilo. Novoimenovana pooblaščenca in hkrati izvedenca sta bila na jugoslovanski strani že znani Zvonko Perišić, na italijanski pa Gian Luigi Milesi Ferretti, oba odlična poznavalca problematike meddržavnih odnosov. Začetek njunega dela je predstavljala udeležba na sestanku pri ministrih drugi dan dubrovniškega srečanja, ko je Medici ocenil, da pogovor na štiri oči ni več potreben. Dogovorili so se, da bosta pooblaščenca uradno imenovana s strani svojih vlad v roku osmih dni, najkasneje do 1. maja 1973 pa naj bi pripravila projekt končnega sporazuma. Za pomoč pri delu lahko po lastni presoji izbereta ustrezne izvedence.

Ministra sta na štiri oči predvidela tudi t.i. drugi kanal za pogajanja političnih pooblaščenec kot tajno možnost nadaljevanja dela, v kolikor bi prav tako tajna pogajanja med Milesijem Ferrettijem in Perišićem ne napredovala po predvidenem časovnem načrtu. Še pred dubrovniškim srečanjem zunanjih ministrov je posebni emisar Eugenio Carbone jugoslovanski strani posredoval italijansko stališče, da naj bi italijanska stran diplomatska pogajanja vzdrževala le zaradi ohranitve popolne tajnosti drugega kanala. V bistvu so bila diplomatska pogajanja že vnaprej obsojena na »hojo v krogu«, kar je po neuspešnih pogajanjih ugotovil pogajalec Zvonko Perišić. Kot vemo, je Medici v Dubrovniku vendarle predlagal še en poskus diplomatskih pogajanj; če le-ta ne bi napredovala, bi nato začel delovati vzporedno še drugi kanal. Medici je ravnal po navodilih vrha stranke Krščanskih demokratov (DC), saj o možnosti drugega kanala ni obvestil svojega zunanjega ministrstva, niti ni do konca svojega mandata predlagal Miniću tovrstnih vzporednih pogajanj, ki so bila prvotno njegova ideja.¹ Jugoslo-

¹ Pogovor z Milošem Minićem v Beogradu dne 26. 7. 2001; Intervju s pooblaščencom in pogajalcem Borisom Šnuderlom. V: Viljenka Škorjanec, *Tajna pogajanja o sporazumni določitvi meddržavne meje – Analiza priprav*, Specialistično delo iz mednarodnih odnosov FDV, Ljubljana 2000, str. 65 (dalje Škorjanec, *Tajna pogajanja o sporazumni določitvi meddržavne meje med Jugoslavijo in Italijo – Analiza priprav*).

vanska stran je ravnala politično odgovorno, ko je sprejela italijansko pobudo. Analiza pogajalskega procesa je na jugoslovanski strani pokazala dobro pripravljenost, dosledno spoštovanje italijanske zahteve po zagotovitvi tajnosti pa je tudi pomenilo, da niti diplomatski predstavniki niti pogajalec Perišić do konca pogajanj niso vedeli za obstoj drugega kanala. Na italijanski strani je kasneje, ko je začel delovati, predstavljal edino resno možnost za uspešen zaključek pogajanj. Jugoslovanski strokovni odnos do pogajanj je potrdila tudi analiza jugoslovansko-italijanskih odnosov, ki je razvidna iz pripravljalnega poročila k srečanju zunanjih ministrov obeh držav v New Yorku.

Prvi junijski sklop pogajanj med Perišićem in Milesijem Ferrettijem

Na osnovi informacije, ki jo je pripravil Zvonko Perišić in jo dostavil Kabinetu predsednika republike, predsedniku zveznega izvršnega sveta Milošu Miniću, zveznemu sekretarju za narodno obrambo Nikoli Ljubičiću, Edvardu Kardelju in Borisu Šnuderlu, nam je znan potek prvega dela pogajanj.² Med 5. in 8. junijem 1973 sta se v Rimu na povabilo italijanske strani srečala jugoslovanski pooblaščenec Perišić in na italijanski strani Gian Luigi Milesi Ferretti. Po končanih pogovorih sta se dogovorila, da bo potreben še drugi del pogajanj, potem ko bosta oba dobila od svojih vlad natančna nadaljnja navodila. Rezultat njunega dela predstavlja vsebina skupnega sporočila za obe vladi, ki pravi:

»Na sestankih sva obravnavala razne težave, ki jim moramo dobiti ustrezno rešitev v končnem sporazumu. Obojestransko sva izmenjala zahteve in pri tem našla rešitev za en del, glede nerešenih pa meniva, da obe strani potrebujeta premor za razmislek in za posvet s svojima vladama. Ocenjujemo, da sva delo uspešno opravila; drugi del srečanj bi opravila še enkrat v juniju, če bova seveda za to pooblaščenca. Meniva, da bova takrat že lahko prepoznala in pripravila za svoja ministra natančne pokazatelje različnih vidikov željene končne rešitve.«³

Zaradi padca italijanske vlade je Milesi Ferretti izrazil pomislek, da bo morda prišlo do zapletov tudi v zvezi z njegovim delom, ter upanje, da bosta lahko nadaljevala svoje delo. Perišić v dokumentu navaja, da je priložena tudi njegova zabeležka o poteku pogovorov, nekaj izvleček, namenjen le najožjemu krogu, ki je seznanjen s problematiko in dubrovniško platformo za pogovore.⁴ Jugoslovanski pogajalec v nadaljevanju poudarja pet najpomembnejših odprtih vprašanj, za katera želi dobiti na osnovi že odobrene pogajalske platforme natančnejša navodila, saj meni, da brez tega ne moreta nadaljevati pogajanj. Odprta vprašanja so naslednja:

1. industrijska cona pri Trstu;
2. razmejitev tržaških voda;
3. plovba italijanskih vojnih ladij skozi naše ozemeljske vode pri Palagruži in Galijuli;
4. določena ozemeljska vprašanja;
5. vprašanje manjšin.

² Zvonko Perišić, Informacija o prvom delu sastanka i pregovora opunomočenika, SSIP, strogo poverljivo, br. 42/73, Beograd, 15. juna 1973, str. 5 (dalje Perišić, Informacija o prvom delu sastanka i pregovora).

³ Ibidem, str. 1 (Prevod avtorice v slovenski jezik. Op. V. Š.).

⁴ Zabeležke v zbranih virih nisem zasledila, a glede na metodo dela jugoslovanske diplomacije v zvezi s sistemom informiranja, ki je razvidna tudi pri delu v kabinetu predsednika Tita, kjer so pripravljali izvlečke, je Perišićeva navedba zelo verjetna. Op. V. Š.; prim. Marko Vrhunec: Šest let s Titom (1967–1973), Založba Laser Print, Ljubljana 2001, str. 20 (dalje Vrhunec, Šest let s Titom).

Ad 1: Ob sodelovanju pravnih in gospodarskih strokovnjakov in s političnim soglasjem je potrebno izdelati natančen predlog takšne carinske cone, ki bi najbolje odgovarjala zahtevam Evropske gospodarske skupnosti (EGS) in ne bi bila v nasprotju z našim sistemom ter veljavnimi predpisi. Perišić je pri tej točki zabeležil tudi lastno podvprašanje, namenjeno presoji zgoraj navedenih naslovnikov dokumenta, pri čemer se sprašuje, če ne bi vendarle Italijanom ponudili določeno ozemlje v zakup za 25 let, pri čemer navaja, da Italijani dajejo v svojih željah prednost dolgoročnemu zakupu.⁵

Ad 2: Glede razmejitve tržaških voda Perišić želi natančnejša navodila in odgovor na vprašanje, če se lahko Italiji predlagajo naslednji posebni sporazumi:

- o plovbi in načrtanju plovne poti supertankerjev skozi jugoslovanske ozemeljske vode;
- o neškodljivem prehodu vojnih ladij italijanske vojaške mornarice skozi naše ozemeljske vode (v sestavi tudi po več kot tri ladje) z odprtega morja do tržaške luke;

Ad 3: Perišić potrebuje ob že obstoječih navodilih tudi odgovor na vprašanje, če se lahko dovoli v sporazumu plovba ne samo med Palagružo in Galijulo ter italijansko obalo, ampak tudi z zunanje severne strani teh otokov.

Ad 4: Glede ozemeljskih vprašanj na severnem sektorju meje potrebuje po izmenjavi stališč z Milesijem Ferrettijem soglasje k naslednjemu: vprašanje Kolovrata naj ostane odprto za odločitev in prepuščeno ministroma, ko in če bo vse drugo dogovorjeno; glede goriškega sektorja ostaja v veljavi dogovor Grupe 4; pri Sabotinu naj bi prišlo do odstopa na desni obali Soče; predlog sporazuma o služnosti na levi obali (za kontrolo in vzdrževanje) ter sporazum o izgradnji leve obale (plombiranje) za potrebe akumulacijskega bazena. Hkrati ostaja nespremenjena jugoslovanska zahteva, da bi Italija zgradila most preko Soče za potrebo ceste med Brdi in Solkanom.

Ad 5: Perišić ugotavlja, da se glede vprašanja manjšin nahajata še v fazi pogajanj in da so razlike v gledanjih velike.

Njegova informacija v nadaljevanju poda natančen zunanjepolitični pregled, oziroma analizo razmer po padcu italijanske vlade. Kongres stranke DC je sprejel pogajalsko izhodišče o bodoči politični usmeritvi glede vladne koalicije levega centra (skupaj s socialisti, socialdemokrati in republikanci) kot rezultat večinskega sporazuma med tremi najmočnejšimi demokrščanskimi strujami, kjer vidno izstopajo trije italijanski politiki Amintore Fanfani, Aldo Moro in Mariano Rumor. Perišić ocenjuje, da bo do oblikovanja nove vladne koalicije levega centra še dolga pot, pri tem so verjetni nepredvideni zapleti. Do takrat je možno oblikovanje prehodne vlade, iz katere bodo izločeni liberalci. Ob zunanji podpori socialistov se omenjajo kot morebitni predsednik take vlade Rumor, kot zunanji minister pa Moro in Medici. Postavlja se vprašanje, kako lahko tovrstna zamenjava vpliva na meddržavne odnose z Jugoslavijo. Lahko pride do daljšega zastoja v zaključnem delu pri uresničitvi dubrovniške pogajalske platforme, ki ima tudi osebni pečat ministra Medicija. Kajti nova vlada si bo vzela določen čas, da spozna »dediščino« predhodnikov, morala bo zavzeti svoje stališče, dati nova navodila zunanjemu ministrstvu. Po Perišićevem mnenju mora jugoslovanska stran zaradi teh sprememb določiti nadaljnjo zunanjo politiko s sosednjo državo. Potrebno je nadaljevati delo pooblaščenec na osnovi dogovora iz Dubrovnika in najti odgovore na vprašanja, ki naj bi prišla v končni sporazum. Pooblaščenca naj bi delo končala najkasneje do junija, vsekakor

---

⁵ Perišić, Informacija o prvem delu sastanka i pregovora, str. 2. V dokumentu, ki ga je Perišić naslovil v presojo naslovnikom, je ob njegovem podvprašanju dvakrat podčrtana pripomba »Nikakor«, kar pomeni nestrinjanje s predlogom. Navedeni dokument sem dobila iz osebnega arhiva Borisa Šnuderla, ki se ni strinjal in je na dokument dal pripombo, ki bo vsebinsko lažje razumljena v nadaljevanju.

pa pred začetkom Konference o varnosti in sodelovanju v Evropi (KVSE).⁶ Perišić predlaga, da se vse do takrat dopušča možnost, da se vprašanja meje in manjšin predstavi na KVSE. V primeru zastoja v pogajanjih glede celovite rešitve odprtih vprašanj, je potrebno Italiji dati jasno vedeti, kje so meje jugoslovanske potrpežljivosti in da ne bo več strpna do morebitnih pojavov, ki bi postavili pod vprašaj suverenost, ozemeljsko nedotakljivost, varnost meja, vprašanje pravic manjšin ali kakršnokoli vmešavanje v notranje zadeve države. Perišić končuje razmišljanje z mnenjem, naj v primeru, če se med pooblaščenca ne doseže usklajena osnova, jugoslovanska stran sprejme vsako nadaljnjo italijansko pobudo o nadaljevanju pogajanj le, če presodi, da obstajajo realne možnosti za sprejetje sporazuma v najkrajšem času, in če oceni, da gre res za dobronamernost italijanske strani. Perišić prosi naslovljene, naj njegova informacija predstavlja dopolnilo dubrovniškemu pogajalskemu izhodišču.⁷

Drugi junijski sklop pogajanj med pooblaščenca

V času od 26. do 29. junija 1973 sta se ponovno srečala pooblaščenca, tudi tokrat na pobudo italijanske strani zopet v Rimu. Italijanski partner je pojasnjeval, da ne more iz Rima, zato je Perišić zaradi »višje sile« prišel še enkrat v Rim.⁸ Takoj ob prvem srečanju je želel vedeti, ali ima italijanski partner ustrezno pooblastilo, ki bo omogočilo nadaljevanje pogajanj ter izdelavo skupnega poročila v zvezi z njunim mandatom, določenim v Dubrovniku. Milesi Ferretti je zagotovil, da mu je Medici »danes zjutraj potrdil naj nadaljuje«. Dodal je še, da so zaradi vladne krize in njenega novega oblikovanja o odprtih vprašanjih obveščeni najpomembnejši ljudje (Giulio Andreotti, Emilio Colombo, Aldo Moro). Vendar pa sam dvomi, da bosta lahko naredila skupno poročilo. Perišić je vztrajal na nujnosti poročila oziroma vsaj na določitvi smernic na poti do končnega sporazuma. Milesi Ferretti je jasno pokazal, da ni naklonjen nobeni ideji glede skupnega poročila, iz česar je Perišić sklepal, da je glavni problem kriza vlade, saj pogajalec ne more prehitovati odločitve bodoče vlade in ministra.⁹

⁶ V letih 1973–74 so tekle priprave za Konferenco o varnosti in sodelovanju v Evropi (KVSE) ali t.i. helsinški proces, ki je dosegel vrh s podpisom Helsinške sklepe listine leta 1975. Med njenimi desetimi načeli izstopata načeli o nedotakljivosti meja in ozemeljski celovitosti. V pripravljanih srečanjih sta sodelovali tudi Jugoslavija in Italija. Jugoslavija je ves čas priprav na pogajanja za kasnejši Osimo opozarjala na možnost, da bo problem odprte meje internacionalizirala na konferenci, če Italija ne bo prenehala z zavlačevanji. Pokazalo se je, da je tovrstna taktika uspešna v odnosu do Italije vselej, ko se je v pogajanjih zgodil zastoj. V skladu s stanjem hladne vojne in z razvojem dogodkov v Evropi in svetu se je organizacija v naslednjih letih prilagajala nastalim okoliščinam. Za to akcijo naj bi stale tudi ZDA, ki so pogodbene stranke silile k reševanju razprtij in k izboljšanju medsebojnih odnosov. Sedemdeseta leta so bila nasploh leta odpiranja na Vzhod, ko je postala meja med Jugoslavijo in Italijo znana kot najbolj odprta meja med Vzhodom in Zahodom v Evropi. V letu 1995 so KVSE preimenovali v Organizacijo za varnost in sodelovanje v Evropi (OVSE). Prim. Boris M. Gombač: Slovenija, Italija; od preziranja do priznanja. Debora, Zbirka Vrag ali mejak, Ljubljana 1996, str. 137; Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj in razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije. Založba Lipa Koper 1995, str. 323.

⁷ Perišić, Informacija o prvom delu sastanka i pregovora, str. 3–5.

⁸ Zvonko Perišić: Sastanak s Milesi-Ferrettijem 26. juna od 18. 30 do 20 časova (dalje Perišić, Sastanak s Milesi-Ferrettijem 26. junija). Glede izbora prostora v pogajanjih se lahko pridobi primerjalne prednosti, če se pogaja na lastnem ozemlju. V takem primeru je najbolje zagotoviti srečanje na nevtralnem mestu, če je mogoče. Več o tem Škorjanec, Tajna pogajanja o sporazumni določitvi meddržavne meje – Analiza priprav, str. 52.

⁹ Zvonko Perišić: Informacija o završnim razgovorima opunomoćenika vlada, SSS Z. Perišića i ambasadora G. L. Milesi-Ferrettia, održanim u Rimu od 26. og do 29. og juna 1973, str. pov. br. 42/73, Beograd, 4. juli 1973, str. 1. (dalje Perišić, Informacija o završnim razgovorima); Perišić, Sastanak s Milesi-Ferrettijem 26. junija. Jugoslovanski pogajalec se je že na začetku zavedal pasti morebitnega italijanskega umika od prejšnjih dogovorov, zato je zahteval takoj na začetku italijansko pooblastilo, vendar je razvidno, da ga je Milesi Ferretti že na začetku s sklicevanjem na krizo italijanske vlade pripravil do popuščanja.

Sicer pa sta na prvem sestanku že natančno določila koledar srečanj. Kot je razvidno iz dokumenta, sta se sestala tudi po dvakrat na dan. Milesi Ferretti je celo na italijanski praznik 29. junija predlagal srečanje v dopoldanskem času, kasneje pa da želi obiskati družino.¹⁰

Pogovor naslednjega dne je trajal od 10.30 do 14. ure. Pogajalca sta obravnavala odprta vprašanja. Na primeru industrijske cone se je pokazalo, da Italijani še vedno vztrajajo na ideji zakupa, a bi vendar pristali na krajši rok od 99 let. Perišić je že imel s seboj teze o sporazumu glede cone, ki jih je kot delovne papirje predal italijanskemu partnerju. Ko pa je ponovno predlagal, da bi glede cone ustanovili *ad hoc* delovno skupino, je Milesi Ferretti predlog zavrnil s sklicevanjem na tajnost njunih pogovorov, ki po italijanski oceni še ne dovoljuje razširitev skupine na tovrstne eksperte. Pogovor je tekel tudi o uporabi primernih izrazov in morebitnih nasprotujočih si interpretacij na primeru besede »izključno« glede domače zakonodaje. Tokrat je po daljši diskusiji Milesi Ferretti popustil. Perišić je ocenil, da je hotel v tem primeru italijanski partner pridobiti na času glede jugoslovanskega sprejetja natančnejše formulacije tretjega člena sporazuma.¹¹ Glede rešitve na Sabotinu sta pregledala in obdelala možnosti spusta mejne črte od ruševin Svetega Valentina (kota 535, na desni obali Soče) in se pogovarjala tudi o mestu prehoda. Nadalje je tekel pogovor o bazenu in služnostih vzdrževanja. Sledilo je vprašanje nacionalizacije premoženja v bivši coni B, pri čemer se je italijanski partner skliceval na informacije generalnega konzula v Kopru, češ da se nacionalizacija in prenos imetja dogaja prehitro predvsem na področju Bujščine, v Slovenskem Primorju pa z »nekoliko upočasnjenim tempom«, in zato izrazil zaskrbljenost rekoč, da to ne »prispeva k našemu delu«. Perišić ga je spomnil, da ga je že pred več kot letom dni opozoril, da bo prišlo do jugoslovanskega zakona, če ne bosta čimprej začela pogajanj o imetju. Ker so Italijani zavlačevali, je prišlo do tega, sedaj ostane edina pot pohiteti s pogajanj, pobuda pa mora priti z italijanske strani. Hkrati je iz povedanega Perišić ocenil, da generalni konzul v Kopru daje nenatančne informacije in s tem »alarmantno dramtizira stvari, ki imajo sicer svoj redni tok dogajanj«. Ker so pogajanja tajna, nacionalizacija pa je javna, gre torej za nasprotje, Italijani so od vsega začetka zavlačevali in tako je tudi sedaj.¹² Sestanek se je končal s Perišićevo ponovno zahtevo po poročilu. Ostala sta pri dogovoru za srečanje 28. junija popoldne ob petih, Milesi Ferretti pa je obljubil, da bo skušal urediti sestanek tudi dopoldne istega dne.¹³

Italijanski partner se je oglasil naslednjega dne ob 12. uri in povabil Perišiça na takojšnji sestanek, ki je nato trajal od 12.30 do 14. ure. Perišić v svoji beležki o sestanku navaja, da je bil jugoslovanski ambasador v Rimu Miša Pavićević istočasno na sestanku pri generalnem sekretarju Robertu Gaii v italijanskem Ministrstvu za zunanje zadeve. Vsebina takratnega sestanka se je nanašala na vprašanje industrijske cone, kjer je bilo z italijanske strani povedano, da so prevedli v italijanski jezik ponujene jugoslovanske teze, ki jih je na prejšnjem sestanku izročil Perišić. Milesi Ferretti je iskal izgovor v službeni odsotnosti pristojnega ministra, češ da je dal teze v presojo njegovemu pomočniku Pasqualu Ricciulliju, hkrati pa je izrekel dvom v njegovo sodbo, saj se le-ta ukvarja z EGS šele dve leti, in dodal, da bi bilo zato potrebno počakati ministrovo vrnitev in nato preko obeh ambasadorjev prenesti pripombe obeh strani. Ves ta uvod je bil namenjen italijanskemu vztrajanju na tem, da bi dosegli

¹⁰ Italijanska stran je vedno želela ublažiti začetno neizprosnost in dajati vtis, da misli resno. Ko je v neki točki zadržala napredovanje v pogajanjih, je nato npr. velikodušno ponujala sestanek celo na državni praznik. Op. V. Š.

¹¹ Zvonko Perišić: 27. 6. 1973. Sastanak s Milesi-Ferrettijem od 10.30 do 14 časova, str. 1 (dalje Perišić, Sastanak s Milesi-Ferrettijem 27. junija).

¹² Ibidem, str. 2–3; Perišić, Informacija o završnim razgovorima, str. 2.

¹³ Ibidem, str. 3. Vselej kadar Italijani v pogajanjih niso imeli več argumentov, so pokazali navidez dobro voljo in obračali predmet pogovorov na druga področja. Op. V. Š.

zakup ozemlja za 99 let. Milesi Ferretti je dodal, da so pripravljene tudi na krajši rok, iz česar je bilo razvidno, da bodo pogajanja glede industrijske cone še dolgo trajala, prepoznavna pa je tudi italijanska taktika zavajanja.

Perišić je opozoril, da se morata pogovoriti še glede ozemeljskih voda in manjšin ter se končno dogovoriti glede skupnega poročila. Pri tem se je Milesi Ferretti izgovarjal na dejstvo, da v pogajanjih še nista dosegla dogovora o vseh odprtih vprašanjih, zato še ni čas za poročilo. Hkrati pa je izjavo takoj ublažil s sklicevanjem, da ima izrecno pooblastilo Mediacija, da »gre naprej v pogajanjih«. ¹⁴ Perišić se je skliceval na dubrovniško pogajalsko platformo in vztrajal, da je njegovo pooblastilo časovno omejeno, zato je dolžan poročati ministru o stanju v pogajanjih in doseženih rezultatih. Ker se je Milesi Ferrettiju mudilo, sta se odločila, da se bosta k vprašanju poročila vrnila popoldne.

Kot je razvidno iz Perišićeve beležke, sta se popoldne sestala ob 17. uri in pogovarjala vse do 22. ure zvečer. Perišić je partnerja takoj opomnil na skupno poročilo. V njegovi beležki je vprašanje poročila podčrtano kot prednostno. Milesi Ferretti je odgovoril, da ima izrecno pooblastilo in navodilo, naj s pogajanja nadaljuje, njun cilj pa po njegovem ni izdelava končnega poročila. Sklicuje se na dubrovniško platformo, kjer ni izrecno zapisano, da morata pooblaščenca pripraviti končno poročilo. Zaradi krize italijanske vlade in v kratkem tudi zamenjave zunanjega ministra bi bilo po njegovem tako poročilo celo škodljivo. Kot že nekajkrat dotlej je Perišić tudi za ta sestanek imel vnaprej pripravljen načrt poročila, ki ga je prevedel v italijanski jezik. Povedal je, da nima pooblastila za nadaljevanje pogajanj in da mora ne glede na poročilo prepustiti ministru nadaljnje odločitve. Sledil je pogovor o razmejitvi ozemeljskih voda v tržaškem zalivu, kjer je italijanska stran s svojim predlogom preseгла dogovor Kos-Giustiniani iz leta 1965 in celo paket Medicijevih osemnajstih točk iz leta 1968. ¹⁵ Perišić je našel v tovrstni taktiki manevrski prostor tudi za našo stran, saj bi jo lahko uporabil na primeru vprašanja manjšin in je italijanski predlog skušal zanikati z močno podkrepljeno strokovno utemeljitvijo. ¹⁶ Na zemljevidu mu je pokazal nesprejemljivost izračunov nekaterih italijanskih kartografov in ocenil, da bi očitno radi z arbitražo zagotovili približevanje do treh milj od naše obale, kar je v tehničnem in praktičnem pogledu nesprejemljivo. Perišić je pri tem opozoril na nestrokovno risanje črt na jugoslovanski in italijanski obali, na razmejitev celo tam, kjer se sedanje ozemeljske vode sploh ne prekrivajo, na nespoštovanje delitve po Mirovni pogodbi iz leta 1947 in po londonskem Memorandumu o soglasju (MOS), s katerima ni prišlo do nobene spremembe. Dogovora nista dosegla, vendar je Perišić ocenil rahel napredek, češ da je italijanska stran prenehala s taktiko »take it or leave it«, kar pomeni, da bo Milesi Ferretti moral dobiti nova navodila. Tudi na primeru vprašanja Palagruže se je čutilo popuščanje v tem, da niso mislili samo na zmanjšanje jugoslovanskih ozemeljskih voda na tri milje, ampak da je to bil njihov predlog *erga omnes* (velja za vse), sami pa se bodo zadovoljili s sporazumom o dovoljenem neškodljivem prehodu skozi jugoslovanske ozemeljske vode.

¹⁴ Zvonko Perišić: 28. 6. 1973, prepodne, sestanek s M. F. od 12.30 do 14 časova.

¹⁵ Zvonko Perišić: 28. 6. 1973. Sestanek sa Milesi-Ferrettijem od 17 do 22 časova, str. 1 (dalje Perišić, Sestanek sa Milesi-Ferrettijem 28. junija). Italijanska stran je v novih predlogih večkrat preseğala tudi najbolj optimalne rešitve od prej in skušala razširjati problematiko odprtih vprašanj z vedno novimi.

¹⁶ Jugoslovanska stran se je vselej temeljito strokovno pripravila za pogajanja z italijanskim partnerjem in to kontinuiteto lahko zasledimo že s primerjavo pogajanj v zvezi s Trstom po drugi svetovni vojni pri pogajanjih, ki so pripeljala do pariške Mirovne pogodbe leta 1947. Jugoslovanska zunanja politika je utemeljitve strokovnjakov v procesu pogajanj v celoti prevzela. Več o tem Dušan Nećak: Jugoslovanski odnos do vprašanja Trsta. V: Trst 1945, zbornik predavanj. Narodna in študijska knjižnica, Trst 1985, str. 50.

Na osnovi dubrovnškega dogovora je Perišić glede vprašanja manjšin predstavil jugoslovansko utemeljitev k predlogu člena v glavnem sporazumu in svečano deklaracijo parlamentov obeh vlad. Hkrati je zahteval, naj tudi italijanska stran preide na konkretne formulacije, saj bi tako lahko začela s pogajanjem. Milesi Ferretti je ponovil misel, da vprašanje manjšin ne bo »tako težko« kot se zdi, še posebej, če bo kmalu začel delovati zakon Belci-Škerk.¹⁷ Skliceval se je na popolno zaupanje Medicija, češ da le-ta pozna njegovo »glasno razmišljanje« in da nima nobenih pripomb niti zadržkov.¹⁸ Glede možnosti rešitve žepov pri Sabotinu je Perišić izročil partnerju teze sporazuma o bazenu na Soči. Milesi Ferretti je izrazil pomislek glede jugoslovanskih zahtev pri Bregu in Neblu in želel, da ostane *status quo*, hkrati pa je omehčal stališče z mislijo, da je to eno tistih vprašanj, ki naj bi bilo prepuščeno »politični odločitvi ministrov«. Glede Kolovrata Milesi Ferretti meni, da je del poti Kambreško-Livek, ki jo jugoslovanska stran zahteva, zelo majhen, zato predlaga, da bi se ta pot raje zgradila na drugi strani Kolovrata. Hkrati očita, da so jugoslovanske zahteve pretirane, saj zahteva tudi uporabo petega člena točke 5 Mirovne pogodbe na primerih bencinske črpalke, železniške postaje, Kolovrata, Sabotina in Brd, sama pa po njegovem ni pripravljena uresničiti niti njihove zahteve v zvezi z akumulacijskim bazenom. Perišić se je skliceval na prejšnji predlog rešitve glede bazena, ki bi italijansko stran moral zadovoljiti, in s tem zaključil pogovor. Kljub dejstvu, da je 29. junij praznik in za Italijane dela prost dan, sta se na italijansko pobudo dogovorila za še eno srečanje naslednjega dne dopoldne ob 9.45.¹⁹

Tudi na zadnjem srečanju se nista uspela dogovoriti glede poročila, saj je italijanski partner vztrajal na že znanem negativnem stališču. Obljubil pa je, da bo pripravil in poslal pripombe ter dopolnila na Perišićeve pisne teze. Povedal je, da bo sicer na letnem dopustu do 20. julija, pa tudi, da ne pričakuje pred tem rokom imenovanja nove vlade in ministra. Če pa do tega vendarle pride, vidi možnost za njuno ponovno srečanje »nekje konec avgusta«. Sklicujoč se na generalnega sekretarja Gaio pravi, da pride v poštev za srečanje edino Beograd, kar si tudi sam najbolj želi. Perišić je ocenil, da so s tem njuni pogovori končani, in v poročilu navaja, da je v zvezi s tem zadnjim srečanjem poslal tudi depešo.²⁰

Ocena junijskih pogajanj

Kakšna je bila metoda dela v jugoslovanski diplomaciji, je razvidno iz skrbno pripravljene končne poročila pogajalca Perišića, ki ga je napisal nekaj dni po prihodu iz Rima in naslovil na Miloša Minića, Jakšo Petriča in Ilijo Topaloskega.²¹ Perišić ocenjuje, da so junijska pogajanja potekala v smeri postopnega približevanja stališč na temelju izmenjave pisnih delovnih projektov. Italijanska stran je na začetku vztrajala, da so njeni pisni predlogi »minimum« celovite rešitve, ki bi za njih bila »realno sprejemljiva«. To vztrajanje pa je izhajalo iz napačne predpostavke, češ da bo jugoslovanska stran pripravljena za spremembo legalnega statusa meje po londonskem MOS pristati na vse zahteve iz predlogov italijanske strani. Perišić meni, da so pogovori vendarle pripomogli k spremembi tovrstnega italijanske-

¹⁷ Tukaj Milesi Ferretti misli na drugi šolski zakon Belci-Škerk iz leta 1973, ki je za razliko od prejšnjega uvedel pri deželnem šolskem skrbništvu posvetovalno komisijo, ki je nastala kot odgovor na zahtevo Slovencev po avtonomni šolski upravi. Več o tem Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec: *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*, Zbirka Korenine/Nova revija, Ljubljana 2000, str. 151.

¹⁸ Perišić, Sastanak sa Milesi-Ferrettijem 28. junija, str. 2.

¹⁹ Ibidem, str. 3.

²⁰ Zvonko Perišić: 29. 6. 1973. Sastanak s Milesi-Ferrettijem od 9.45 do 11 časova.

²¹ Perišić, Informacija o završnim razgovorima, str. 1.

ga dojemanja, saj so pristali na drugačen, boljši način iskanja uravnotežene celovite rešitve. Na sama pogajanja je seveda imela vpliv kriza italijanske vlade, s čimer Perišić opravičuje neopredeljenost nekaterih stališč italijanskega partnerja, ki po njegovem tudi ni imel pooblastila za izdelavo končnega poročila. Zato je Milesi Ferretti vztrajal na nadaljevanju pogajanj, Perišić pa je po lastni navedbi z neizprosno stališč in prekinitvijo pogajanj želel prepustiti svoji strani svobodo odločitve glede nadaljnje držbe do italijanske strani. Zaradi težavnosti rešitve jugoslovanski pogajalec po prednostnem načelu poudarja naslednja vprašanja, za katera je potrebna natančnejša priprava taktike pogajanj:

1. usoda Posebnega statuta in zagotovitev pravic za narodne manjšine;
2. možnost kompromisne rešitve na sektorju Kolovrata;
3. sporazum o akumulacijskem bazenu in cesti na Sabotinu;
4. sporazum o industrijski coni Trsta in Kopra;
5. razdelava tez o sodelovanju pristanišč;
6. nacionalizirano premoženje v bivši coni B STO.

Jugoslovanski pogajalec predlaga, naj se na morebitnem sestanku Minića in Medicija v Helsinkih ali kje drugje ministra dogovorita o nadaljevanju pogajanj obeh pooblaščenecv s točno določenim mandatom in z nalogo, da čimprej predložita obema vladama predlog končne rešitve.²² V svojem poročilu Perišić tudi predlaga, naj se za rešitev odprtih vprašanj določi rok pred začetkom druge faze priprav na KVSE, s čimer se odstrani prenašanje odgovornosti glede neuspeha na jugoslovansko stran. Tudi glede vprašanja zaupnosti pogajanj bi bila nujna sprememba v tem, da bi bila tudi jugoslovanska javnost seznanjena z vsebino, saj se je doslej pokazalo, da italijanska stran ne ravna dosledno. Na osnovi dotodanjih izkušenj Perišić predvideva, da bo prišlo do prvega srečanja z Milesijem Ferrettijem v zadnjem tednu avgusta in sicer v Jugoslaviji.²³

Priprave jugoslovanske strani za srečanje ministrov v New Yorku

Jugoslovanska stran je pred srečanjem pripravila natančno poročilo, kjer v uvodu zasledimo vsebinsko analizo dotodanjih jugoslovansko-italijanskih odnosov z ugotovitvijo, da do konca avgusta leta 1973 italijanska stran še ni pokazala, kljub junijskem dogovoru, niti interesa niti pobude za ponovno srečanje obeh pogajalcev. Iz dokumenta izvemo, da je v juliju in avgustu sicer prišlo do nekaj srečanj jugoslovanskega ambasadorja v Rimu Pavićevića z Gaio in Robertom Duccijem, vendar dlje od želje, da naj se pogovori pooblaščenecv nadaljujejo brez določenega končnega roka,²⁴ niso prišli. Pavićeviću sta povedala, da do skupnega poročila obeh pooblaščenecv ne more priti, ker še ni dogovora o vsaj »štirih petinah ali devetih desetinah« odprtih vprašanj, ter da bi bilo nujno srečanje obeh ministrov med zasedanjem Generalne skupščine Združenih narodov (GS ZN) v New Yorku, kjer naj bi se videlo, »kaj in kako

²² Ibidem, str. 1–2; Perišić, Sastanak sa Milesi-Ferrettijem 28. junija, str. 2. Kasneje se v virih srečanje v Helsinkih nikjer ne omenja. Minić mi je v osebnem pogovoru dne 26. 7. 2001 v Beogradu potrdil, da je namesto tega srečanja italijanska stran predlagala sestanek v New Yorku, vendar pa tudi tja Moro ni prišel. Op. V. Š.

²³ Perišić, Informacija o završnim razgovorima, str. 3.

²⁴ Postavitev končnih rokov je pri pogajanjih zelo pomembna. Tovrstno trditev lahko podkrepim tudi na primeru sedanosti v zvezi z vključevanjem Slovenije v Evropsko unijo. V zvezi s trenutnim odlogom širitve za nove članice Božo Repe v Sobotni prilogi časnika Delo z dne 22. junija 2002 na strani 4 ugotavlja, da se je v kontekstu možnih političnih pogojevanj in zapletanj izjemno pomembno držati rokov, saj se v nasprotnem primeru lahko po različnih segmentih pojavijo dodatni problemi. Avtor dodaja, da je čas del politične realnosti in lahko posledično pomeni tudi vsebinske zasuke.

naprej».²⁵ Poročilo navaja še nekaj pogovorov z ljudmi blizu novemu zunanjemu ministru Moru, iz katerih je razvidna italijanska ocena o tem, da so bili »roki kratki, da stvari še niso zrele, da jih je potrebno postopno reševati in da bodo pogovori trajali dlje«. Jugoslovanska stran je ocenila, da iz vseh srečanj izhaja italijanska težnja, kako opravičiti potrebo, da »se prej nekaj dobi za Trst«. Izjava nove italijanske vlade in njenega predsednika Rumorja je poudarila dobre odnose s sosednjima državama Avstrijo in Jugoslavijo, saj je minister v odgovoru na interpelacijo senatorja Nencionija glede odrekanja con B rekel, da temeljijo »dobra odnosi z Jugoslavijo na priznanju mednarodnih pogodb vključujoč tudi MOS z vsemi pravnimi implikacijami«. Iz poročila je razvidno, kakšno pozornost je jugoslovanska stran namenjala italijanskemu tisku, oz. vsaki izjavi. Tako izvemo, da je v zvezi z izjavo podsekretarja italijanskega zunanjega ministrstva Cesareja Bensija o »nedotakljivosti vzhodnih mej« Milesi Ferretti dne 21. avgusta prenesel jugoslovanskemu odpravniku poslov sporočilo, da predstavnik Socialistične stranke Italije (PSI) Bensi ni imel »zelene luči« ministra Mora za takšno izjavo in da le-ta ni v skladu z dogovorom političnih strank o programu nove vlade. Nadalje se v analizi ugotavlja, da je italijanska stran dotlej skušala prikazati, da so pogajanja predvsem v jugoslovanskem interesu, zaradi česar bi po njenem Jugoslavija morala pristati na določena enostranska odrekanja. Italijansko vztrajanje na omejevanju pogovorov na dva pooblaščenca v strogi tajnosti je podaljševalo pogajanja v nedogled, a brez rešitev. Pokazalo se je tudi, da so se kljub dogovoru v italijanskem tisku pojavile informacije in interpretacije, ki so z negativnimi političnimi komentarji vznemirjale javno mnenje zlasti na obmejnem področju.

Na podlagi analize stanja je jugoslovanska stran določila naslednja pogajalska izhodišča:

1. prenehanje dajanja pobud za nadaljevanje tovrstnih brezuspešnih pogovorov;
2. v načelu sprejeti italijansko pobudo sestanka dveh zunanjih ministrov;
3. zahtevati od italijanske strani dokončno opredelitev o njenih namenih in predlogih za celovito rešitev odprtih vprašanj;
4. možnost informiranja skupščine Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ) in javnosti glede stanja v pogajanjih ter neodvisno delovanje na zasedanju KVSE;
5. konec strpnosti v primeru ponovnega odpiranja vprašanj glede suverenosti in ozemeljske celovitosti, varnosti meje ali vmešavanja v notranje zadeve države.²⁷

Sledijo navodila in poudarki za srečanje obeh ministrov septembra 1973 v New Yorku. Ocenjuje se, da je ministru Moru dovolj znana problematika in razvoj dotedanjih pogovorov. Dubrovniška pogajalska platforma, ki sta jo začrtala oba ministra, ni uresničena. Že od začetka je bil predlog italijanske celovite rešitve, vključno s pooblastilom njenega pogajalca, nesprejemljiv, saj so napačno menili, da gre za »izključno« jugoslovanski interes in da je zato italijanski predlog minimum, ki ga jugoslovanska stran mora sprejeti, ne pa osnova, iz katere bi izhajala obojestransko sprejemljiva in uravnotežena rešitev. Jugoslovanska stran ugotavlja, da je bil njen pristop k pogajanju v duhu dubrovniške platforme ves čas konstruktiven, načelen in jasen. Jugoslovanski pogajalec je namreč predal italijanski strani glede vsakega posameznega obravnavanega vprašanja konkretne pisne predloge in projekte sporazuma. To so naslednji:

²⁵ Podsetnik za razgovore SS druga Minića s ministrom inostranih poslov A. Morom u N. Yorku, o otvorenim pitanjima, 28. 8. 1973, str. 1 (dalje Podsetnik). Dokument je brez glave in naslovnika ter nepodpisan. Gre za dokument, namenjen interni uporabi ministra Minića, ki mi je navedeni dokument osebno izročil 26. 7. 2001 v Beogradu. Op. V. Š.

²⁶ Ibidem, str. 2.

²⁷ Ibidem, str. 2–3; Škorjanec, Tajna pogajanja o sporazumni določitvi meddržavne meje – Analiza priprav, str. 38.

1. načrt dokončne rešitve;
2. načrt Protokola o rešitvi odprtega mejnega problema;
3. načrt Sporazuma o razmejitvi ozemeljskih voda v Tržaškem zalivu;
4. načrt Sporazuma o prenehanju veljavnosti MOS in Posebnega statuta iz leta 1954;
5. načrt Sporazuma o nadomestilu za italijansko premoženje v bivši coni B STO;
6. načrt Sporazuma o izgradnji in vzdrževanju akumulacijskega bazena na Soči;
7. načrt svečanih izjav dveh vlad o manjšinah;
8. načrt izmenjave pisem o nekaterih vprašanjih glede državljanstva;
9. teze in načrt Sporazuma o skupni industrijski coni na področju Trsta in Kopra;
10. teze o možnostih in oblikah medsebojnega sodelovanja pristanišč Trsta, Kopra in Reke na eni ter Trsta in Benetk na drugi strani;
11. teze o različnih možnostih sodelovanja v obmejnem področju Trsta in Gorice.²⁸

Kot je razvidno iz Registra prilog, ki so jih pripravili skupaj s Podsetnikom za srečanje obeh ministrov, je jugoslovanska stran pripravila tudi načrt pisma jugoslovanskega ambasadorja kot aneks k manjšinskemu členu, ki pa ni bil predan italijanski strani. Hkrati se med dokumenti, predanimi italijanski strani med pogajanjmi pooblaščenec Milesija Ferrettija in Perišića do konca junija 1973, navaja tudi načrt člena o manjšinah in načrt člena o etničnih skupinah in pisma kot aneks k navedenemu členu. Med jugoslovanske dokumente sodi tudi Memorandum o možnih oblikah kmetijskega sodelovanja na jugoslovansko-italijanski meji, ki prav tako ni bil predan italijanski strani, saj ga Podsetnik ne omenja. Iz Registra dokumentov je razvidno, da je bila italijanska stran pri predaji dokumentov neprimerno bolj skromna, kar gre tudi pripisati italijanski taktiki in njeni oceni, zaradi katere je skušala jugoslovanskega partnerja postavljati v podrejen položaj.²⁹ To dokazuje dejstvo, da je italijanska stran med pogovori ves čas obljubljala pisne pripombe in amandmaje, vendar jih ni dala, pa tudi predloga Perišića o izdelavi skupnega poročila ni sprejela. Prav tako tudi ni spoštovala dogovora o zaupnosti, kljub temu da je neprestano poudarjala, da je to osnovni pogoj za rešitev odprtih vprašanj. V italijanskem tisku se je dalo najti celo podrobne informacije, kar je sprožilo nezaupanje na jugoslovanski strani. Zato v analizi jugoslovanska stran postavlja vprašanje, kako naprej in meni, naj v primeru, če italijanska stran ne želi ali ne more nadaljevati pogovorov, to naj ne pomeni poslabšanja medsebojnih odnosov in sodelovanja, dosledno pa je potrebno braniti svojo suverenost, ozemeljsko celovitost, varnost meje, pravico in zaščito manjšin in nenazadnje v primeru kakršnegakoli poskusa italijanskega vmešavanja v notranje zadeve države, ravnati odločno.³⁰

Že julija 1973 je jugoslovanski ambasador v Rimu Pavićević zaprosil za pogovor pri novem zunanjem ministru Moru, vendar ga le-ta ni sprejel vse do januarja 1974. Jugoslovanska stran je pripravila natančno platformo za srečanje ministrov v času zasedanja GS ZN v New Yorku septembra 1973, vendar kljub predhodnemu usklajevanju do srečanja zaradi neprihoda Mora sploh ni prišlo. Da bi nekako ublažili stanje, je na uradnem koktejlu sicer prišlo do pogovora Duccija z Minićem, kjer pa je skušal Ducci odgovornost za prekinjena pogajanja o odprtih vprašanjih prenesti na jugoslovansko stran.³¹

²⁸ Podsetnik, str. 4.

²⁹ Registar priloga uz Podsetnik za razgovore potpredsednika SIV-a i Saveznog sekretara druga M. Minića sa italijanskim ministrom A. Morom u New Yorku, str. 1–2.

³⁰ Podsetnik, str. 5–6.

³¹ Zvonko Perišić: Zabeležka o razgovoru SSS Z. Perišića s ambasadorom G. L. Milesi-Ferrettijem, 20. decembra 1973 u Beogradu. Kabinet SSS dr. Z. Perišića, str. pov., 24. decembra 1973, str. 4 (dalje Perišić, Zabeležka).

Perišić je po vrnitvi Minića iz New Yorka v Beograd pripravil oceno stanja v meddržavnih odnosih.³² Najprej ugotavlja, da nova italijanska vlada z Rumorjem na čelu v primerjavi s prejšnjo vlado ni spremenila stališč, kar je razvidno iz ocene njenih javnih nastopov glede dvostranskih odnosov. Kljub najavi Gaie Pavićeviću v Rimu glede Morovega interesa za srečanje z Minićem, do teh pogovorov nato ni prišlo. Sodeč po izjavah vodilnih politikov pa tudi ne kaže, da bi do tega v kratkem prišlo, saj ni Moro dal nobene nove pobude za srečanje z Minićem. Sočasno je opaziti, da tudi italijanski ambasador v Beogradu Giuseppe Walter Maccotta, kljub pogovorom o aktualnih svetovnih dogodkih, kot npr. o obisku predsednika sovjetske vlade Alekseja Kosigina v Beogradu, ves čas ni pokazal niti med vrsticami nobene želje ali pobude v zvezi s sestankom ministrov ali pooblaščenec.³³ Prav tako ni opaziti niti drugih pobud za srečanja na višji ali nižji ravni, razen utečenih srečanj na področju tekočih dvostranskih odnosov. Hkrati pa se taktika zaviranja čuti na področju delovanja administracije v italijanskem zunanjem ministrstvu in sicer v smislu zaviranja stikov na ravni pokrajin, predvsem Furlanije-Juljske krajine. Italijanski tisk tudi ne poroča korektno o tekočih dogodkih, tako nedavne proslave v Istri in Slovenskem Primorju sploh niso predhodno najavili niti omenili v osrednjem tisku. Pojavila pa se je informacija iz vrst italijanske vlade o tem, da naj bi prejšnji zunanji minister Medici »šel predaleč« s svojimi pobudami, ter da to slabi pogajalske pozicije Italije. Tako Perišić ocenjuje, da italijanska vlada in minister Moro tudi zaradi notranjih problemov četverne koalicije v tem času niso pripravljene nadaljevati pogajanj o vprašanih končne rešitve. Zato Perišić predlaga, da v zvezi z okoliščinami nikakor ni potrebno spreminjati zadnje platforme, ki je bila izdelana za New York, niti ni potrebno spremeniti jugoslovanske taktike v zvezi s pobudami za nadaljnje pogovore. V informaciji je platforma podčrtana kot izhodišče za nadaljnja pogajanja, zato jo navajam v celoti.³⁴

³² Zvonko Perišić: Informacija. Kabinet svetnika SS dr. Zvonka Perišića, str. pov. br. 120, Beograd, 15. 10. 1973 g., str. 1–2 (dalje Perišić, Informacija).

³³ Giuseppe Walter Maccotta: Osimo visto da Belgrado. V: Rivista di Studi Politici Internazionali, letnik LX (1993), številka 237, Firenze 1993, str. 57. Maccotta zase pravi, da je v odnosu do odprtih vprašanj zavzel stališče, da je potrebno problem z Jugoslavijo rešiti, da pa se pri tem upošteva italijanske notranjepolitične razmere in spremenjene razmere po vojni ter s pogajanjem skuša čimveč pridobiti iz Medicijevega paketa osemnajstih točk. Podobno stališče sta zagovarjala tudi Milesi Ferretti in Gaia, nasprotno pa je bil Ducci za takojšnje priznanje državne meje.

³⁴ Perišić, Informacija, str. 3: »Na ministru Moru i italijanskoj vladi je da oceni da li smatra da postoji obostrani interes da se dodje što pre do jednog globalnog rešenja, kao i da li, po oceni italijanske vlade, politička situacija dozvoljava da se takvo rešenje ostvari. Za slučaj da italijanska vlada želi, jugoslovanska vlada je spremna da, na osnovama dubrovačkog dogovora pregovara. Smatra ipak da pregovore treba osloboditi takve poverljivosti koja jih ograničava na same opunomoćenike vlada. Smatramo nužnim direktno angažovanje, sa svake strane, i odgovarajućih eksperata za pojedina pitanja. Ne možemo i ne želimo da svoju javnost držimo neinformisanom o stanju pregovora. Jugoslovanska vlada će, po svom nahodjenju, obavestavati Parlament i javnost o postojećem stanju u pregovorima o otvorenim pitanjima. Smatramo, da ovakav način vođenja pregovora može samo da unapredi atmosferu poverenja i ubrza tok rešavanja. U slučaju da italijanska vlada ne želi ili ocenjuje da ne može da nastavi pregovore na ovaj način, ne mora da znači da idemo na pogoršanje naših odnosa i međusobne saradnje u svim oblastima od zajedničkog interesa, da stvorimo što pogodniju političku atmosferu, ali nećemo biti tolerantni prema pojavama koje bi dovodile u pitanje naš suverenitet, teritorijalni integritet, bezbednost granica, prava i zaštitu manjine ili prema pojavama koje mogu biti tumačene kao pokušaj mešanja u unutrašnje poslove naše zemlje.«

Minister Moro in italijanska vlada naj oceni, če obstaja obojestranski interes priti čimprej do skupne celovite rešitve, pa tudi, ali po njeni oceni politično stanje sploh dovoljuje, da se udejani takšna rešitev. V primeru, če italijanska vlada želi, se je jugoslovanska pripravljena pogajati na osnovi dubrovniškega dogovora. Vendar meni, da je potrebno pogajanja osvoboditi takšne zaupnosti, ki jih omejuje le na pooblaščenca vlad. Menimo, da je potrebno direktno vključevanje obeh strani in ustreznih ekspertov za posamezna vprašanja. Ne moremo in ne želimo puščati svoje javnosti neobveščene glede stanja v pogajanjih. Jugoslovanska vlada bo obveščala Parlament in javnost glede odprtih vprašanj o tekočih razmerah v pogajanjih. Menimo, da takšen način vodenja pogajanj lahko le izboljša vzdušje zaupanja in pospeši tok reševanja. V primeru, če italijanska vlada ne želi ali ocenjuje, da ne more nadaljevati

Perišić v svoji informaciji nadalje predlaga, naj se v Politični upravi izdela analiza o tedanji italijanski zunanjepolitični usmeritvi in o morebitnih reperkcijah v odnosu z Jugoslavijo. Hkrati odločno končuje svoje poročanje z ugotovitvijo, da bi bilo, če v najkrajšem času ne pride do zelo jasne in določne italijanske pobude za resne pogovore, potrebno sprejeti odločitve o prenehanju spoštovanja zaupnosti v pogovorih in na osnovi sprejete pogajalske platforme obvestiti o tem skupščino SFRJ.³⁵

Zadnji poskus pogajanj med pooblaščenca

Četudi je Perišić predvidel, da se bosta s partnerjem srečala že v avgustu, se je to zgodilo šele 20. decembra 1973 v Beogradu.³⁶ Milesi Ferretti je v času zasedanja Mešanega odbora za manjšine zaprosil za pogovor s Perišićem na osnovi njunih srečanj v juniju ter predhodnega dogovora ministrov v Dubrovniku. S seboj ni prinesel nobenih novih predlogov ali pisnih projektov. Pogovarjati se je želel predvsem o vprašanju industrijske cone, za katero iz kasnejših pogajanj vemo, da je predstavljala *conditio sine qua non* za sklenitev Osimskega sporazuma. Izjavil je, da so preučili jugoslovanski predlog, ga analizirali in primerjali z zahtevami, ki jih postavlja EGS v zvezi s skupnimi industrijskimi conami. Italijanski partner je skušal Perišića prepričati, da bi oblika dolgoročnega zakupa najbolj odgovarjala tem zahtevam in da po njihovem jugoslovanski predlog ne izpolnjuje teh pogojev. Predlagal je dve vrsti zakupa: simbolični zakup cone na osnovi pogodbe med obema vladama, znotraj cone same pa naj bi bili posamezni zakupi lokacije (zemljišč) podjetij, pri čemer bi lokacija lahko služila tudi kot delež v skupnem industrijskem podjetju. Perišić je še enkrat razložil že znano jugoslovansko stališče, da predlagani projekt zadovoljuje kriterije EGS in da oblika dolgoročnega zakupa nikakor ne pride v poštev, saj je med drugim tudi v nasprotju z jugoslovansko zakonodajo.

Iz navedenega je Perišić ocenil, da je očitno Milesi Ferretti le skušal dajati vtis, da izpolnjuje junijske obljube in da ima ob ponovnem srečanju pripravljene odgovore svoje vlade na takratni jugoslovanski predlog. Povedal je, da nima nobenih novih navodil od ministra Mora. Hkrati je skušal prepričati Perišića, češ da gre pri sporazumu za dve različni zadevi. Eno je sporazum o odprtih vprašanjih, drugo pa je, kdaj ta sporazum predložiti italijanskemu Parlamentu in obvestiti javnost. Skušal je dati občutek, da nista na »začetni točki«, in da je osnova končne rešitve vendarle že dosežena. Kasnejši manjši popravki bi bili izvedeni le na osnovi kompenzacije. Ocenil je, da so bila med njima osnovna vprašanja za končno rešitev v zadnjih letih temeljito preučena ter da so stališča v zvezi z vsemi odprtimi vprašanji razdelana, zato bi se odslej na osnovi obstoječih gradiv lahko pogajali dve politični osebi (ne eksperti) naprej do končne rešitve.³⁷ Hkrati je poudaril, da njegovo imenovanje za ambasadorja v Kairu ne pomeni, da je njegova funkcija pooblaščenca samodejno končana.

Perišić je vztrajal na tem, da jugoslovanska stran ni pripravljena plačati kakršnekoli dodatne cene, saj je italijanska stran v tej fazi pogajanj skušala dajati vtis, da je sporazum

---

pogajanj na ta način, to ne pomeni, da bomo poslabšali naše odnose in medsebojno sodelovanje na vseh področjih v skupnem interesu, kjer naj bi pripomogli k čim boljšemu političnemu vzdušju. Ne bomo pa več strpni do pojavov, ki bi pripeljali pod vprašanje našo suverenost, ozemeljsko celovitost, varnost meja, pravic in zaščite manjšin ali proti pojavom, ki bi jih lahko prepoznali kot poskus vmešavanja v notranje zadeve naše države. (prevod V. Š.)

³⁵ Ibidem, str. 3.

³⁶ Perišić, Zabeležka, str. 1. Vidimo, da so odlaganja na italijanski strani že stalnica v meddržavnih odnosih in to na vseh ravneh. Op. V. Š.

³⁷ Iz te izjave Milesija Ferrettija je mogoče sklepati, da prihaja čas za nastop posebnih političnih pooblaščenecv izven institucionalnih okvirov, kar se je zgodilo šele v maju 1974.

predvsem jugoslovanski interes. Tako je do konca pogovora potrpežljivo še enkrat predstavil jugoslovansko pogajalsko izhodišče, pri čemer je Milesija Ferrettija najbolj vznemirila izjava, da ne vidimo več razlogov za dosledno ohranjanje tajnosti teh pogovorov. Na to je Milesi Ferretti povedal, da sta do meseca oktobra on in Ducci še opravičevala Morovo nepripravljenost za nadaljevanje pogajanj kot odgovor na notranje težave vlade in mnoga njegova potovanja, sedaj pa priznava, da ni več argumentov za Morovo odlašanje glede čimprejšnje rešitve odprtih vprašanj ter je po njegov razumljiv jugoslovanski dvom. Izrazil je strah, da bi razkritje tajnosti vsebine dotedanjih pogovorov »bilo prava katastrofa«, saj bi na ta način postavili komajda sestavljeno vlado in ministra Mora v hudo zagato zaradi znanega vpliva italijanskega javnega mnenja. Zato je obljubil, da bo takoj pripravil beležko o njunem pogovoru za ministra Mora, ne more pa obljubiti, da bi mu jo lahko dostavil pred božičnimi prazniki, v Kairo pa odhaja že 5. januarja 1974. Milesi Ferretti je želel nadaljevanje tega pogovora še popoldne, da bi še enkrat preveril točno stanje uradnih jugoslovanskih načrtov sporazuma. Pred odhodom v Kairo mora pustiti čim natančnejše informacije o opravljenem delu.³⁸

Perišičeva končna ocena po vseh neuspešnih pogovorih je bila, da je bila po zamisli italijanske administracije partnerjeva naloga samo opraviti pogajanja, ne da bi v tem času prišlo do končnega dogovora. Milesija Ferrettija je najbolj skrbelo, da bi jugoslovanska stran obvestila svojo javnost, zato je Perišić predvidel možnost, da bo kmalu po novem letu sledila s strani ministra Mora kakšna nova »taktična pobuda«. In res je januarja 1974 Moro prvič, po nekajmesečnih zahtevah končno sprejel v Rimu jugoslovanskega ambasadorja Pavičevića.³⁹

Metoda dela jugoslovanske diplomacije v pogajanjih

Na zahtevo zveznega sekretarja Minića je Perišić po že končanih pogajanjih z italijanskim partnerjem pripravil dokument – izjavo, ki predstavlja strokovno oceno pogajalskega procesa v letu 1973, hkrati pa je prepoznavna tudi metoda dela jugoslovanske diplomacije.⁴⁰

Organizacija njegovega dela je potekala na osnovi odobritve Kolegija zveznega sekretarja, nato po dogovoru z vodstvom Socialistične republike (SR) Slovenije in SR Hrvaške. Delo je potekalo glede posamičnih vprašanj v posebnih delovnih skupinah. Stalni člani njegove delovne skupine so bili Aleksandar Jelić, načelnik uprave za mednarodno-pravne posle, in Vitomir Dobrila, šef oddelka za Italijo. Glede ekonomskih vprašanj sodelovanja ob meji, posebej glede industrijske cone, je bilo dogovorjeno, da se vključi iz Slovenije Silvo Devetak, s Hrvaške pa Petar Menac. Njuna naloga je bila usklajevanje stališč znotraj obeh republik in pridobitev soglasja. Perišiću so bili nato dani predlogi in mnenja za nadaljnje delo. Pred vsakim sestankom pooblaščenecv so bili v Beogradu delovni sestanki celotne delovne skupine, na katerih sta sodelovala tudi Devetak in Menac. Pred zadnjim sestankom pooblaščenecv v decembru 1973 je bil na kolegij k zveznemu sekretarju Miniću posebej za vprašanje industrijske cone pri Kopru povabljen član zveznega izvršnega sveta Šnuderl. Na delovni papir Teze o industrijski coni pri Kopru je Šnuderl zapisal svoje pripombe in popravke, za katere

³⁸ Prepoznamo podobno pogajalsko držo kot ob koncu drugega sklopa junijskih pogajanj. Prim. z op. št. 10.

³⁹ Perišić, Informacija, str. 1; Perišić, Zabeležka, str. 4, 6. Iz dokumentov je razvidno, da je ambasador Pavičević zaprosil za pogovor z ministrom Morom že julija, od septembra naprej pa je zaman pričakoval poziv na srečanje vse do januarja 1974, saj se je Moro vseskozi izgovarjal na preveliko zasedenost.

⁴⁰ Zvonko Perišić, »Po naređenju zamenika saveznog sekretara a na zahtev saveznog sekretara dajem sledeću Izjavo«, str. pov. br. 73/74. Beograd, 8. mart 1974, str. 1–3.

Perišić navaja, da so bile upoštevane pri izdelavi delovnega papirja, ki ga je predal Milesiju Ferrettiju. Upoštevane so bile tudi tiste teze, ki jih je v Rim med pogovori pooblaščenec dostavil Devetak, potem ko so bile doma predhodno uradno odobrene. Glede osnovne italijanske zahteve o dolgoročnem zakupu ozemlja, Perišić v svoji izjavi na strani 2 pove, da je imel tudi pisni komentar Kardelja, za katerega pravi, da so se ga pri izdelavi delovnega papirja glede industrijske cone držali v popolnosti. Nadalje prepozna in zavrača italijansko zavajanje, češ da cona ne bi bila v skladu s predpisi. Pri tem se sklicuje na oceno pravnih strokovnjakov, ki zagotavlja, da so jugoslovanski predlogi glede organizacije cone povsem v skladu s pravnimi predpisi. Omenja, da obstaja še en delovni papir, ki zajema teze za nadaljnje pogovore in elaboracijo, za katerega pravi, da je Italijanom povedal in predlagal širša pogajanja ekspertskih delegacij. Italijanski pooblaščenec je izjavil, kot je razvidno iz prejšnjih Perišićevih beležk, da je jugoslovanski predlog glede cone za njih nesprejemljiv. Iz razlogov nujne tajnosti pogajanj pa ni pristal na morebitne pogovore ekspertskih delegacij. Tudi tukaj prepoznamo ponavljajočo se italijansko taktiko.

Perišić nadalje pove, da je o poteku in vsebini pogovorov, delovnih papirjev ter načrtih napisal več beležk, posebej pa izpostavi pomen poročila strogo zaupno št. 42/73 (ki je citiran v razpravi). To poročilo je na zahtevo dostavil v Ljubljano predsedniku Odbora za mednarodne odnose Skupščine SR Slovenije Edu Brajniku. Poročilo glede industrijske cone in Teze sporazuma je dostavil tudi Šnuderlu. Perišić svoje podrobno poročilo konča z mislijo, da na njegovo poročilo ni bilo pripomb vse do zadnjega zasedanja Kolegija pri Miniću, ko sta Slovenca Marko Osolnik in Devetak izrazila svoje pomisleke glede dokumenta o industrijski coni.⁴¹ Perišić je potrdil, da se vsa njegova dokumentacija nahaja tudi v dosjeju zveznega sekretarja Minića.⁴²

Summary

Unsuccessful Yugoslav-Italian Negotiations in 1973

Viljenka Škorjanec

Although the negotiation starting points defined in Dubrovnik have established in greater detail the key questions that needed to be resolved, and even though the deadline to reach an agreement was extended until the end of July, proxies Perešić and Milesi Ferretti were not successful. As far as all essential questions were concerned, the Italian side even added on to the demands from Medici's package of eighteen points, and also from later, already modified suggestions. Throughout the talks Italy kept promising written annotations that were never delivered. In written form it merely offered suggestions on the »date and solution of open questions.«¹ The Yugoslav side, on the other hand, prepared in writing concrete suggestions and agreement projects for each open question, and delivered them to the Italian partner.

⁴¹ Prim. dokument SSIP, Kabinet saveznog sekretara, str. pov. Stenografske beležke sa sastanka održanog u Kabinetu saveznog sekretara za inostrane poslove druga Miloša Minića o Italiji, 11. 1. 1974. godine u 9,00 časova, str. 53–54.

⁴² Prepoznana je natančnost v poročanju, izčrpnost in kritičnost poročil. V zvezi s časovno distanco predstavlja zadnja izjava uporabno sintezo dotedanjih pogajanj. Za raziskovalca je Perišićeva metoda dela, ki jo lahko istovetimo z metodo dela jugoslovanske diplomacije, približana zgodovinskemu načinu zbiranja informacij. Avtorica pri raziskovalnem delu razpolaga s celotnim zgoraj navedenim dosjajem dokumentov. Op. V. Š.

Negotiations between the two proxies took place at the beginning and at the end of June, and according to the wish of the Italian side, both times in Rome. After the first part of negotiations the proxies prepared a joint report for both governments. In their reports they said that a »break for thinking things out« was essential, and during that time both governments should supply them with further directives. According to Perišić, the proxies would be able to conclude their task by the end of June, 1973 at the latest, and by all means before the meeting of the European Conference on Security and Cooperation. Should the Italian side manifest a lack of interest in serious intentions to solve the open questions, the possibilities regarding the question of the border and of the minorities would be presented at the conference. On the basis of his experiences from the first part of June negotiations the Yugoslav proxy prepared a supplement to the Dubrovnik proposal, and asked for an approval. In the second part of June negotiations Perišić once again demanded a joint final report from the Italian side, which he did not receive. Milesi Ferretti first apologized that he did not have an authorization, then resolutely declined to draft the final report. Yet despite these obstacles the negotiations gradually progressed toward the final agreement. Even though at the beginning of negotiations the Italian side maintained the viewpoint that its written proposals represented the »minimum« (a take-it-or-leave-it attitude) necessary for the final agreement, these talks greatly contributed to the changes in the way the Italian side perceived the situation, and a more productive manner of searching for the right solutions was adopted. The Italian tactics in keeping the talks at a standstill in order to gain more time was but one of its constant tactical manoeuvres. The talks also reflected Italian attempts to lay the blame for potentially unsuccessful talks onto the Yugoslav side. It has to be said, however, that the Italian political situation at the time, and the downfall of its government, were partly the cause for stagnating negotiations.

Since the proxies could not manage to prepare the final joint report even by the extended deadline the question of resumed negotiations in Belgrade at the end of August stayed open. The Italian side showed no interest in further talks. There were meetings of Yugoslav ambassador in Rome, Pavičević, with high-ranking officials of the Italian Ministry for Foreign Affairs in July and August, but the subject of these meetings were only the already-known positions regarding the continuation of negotiations, and no final deadline had been determined. Already at the end of June, during the talks of the proxies in Rome, the Italian side proposed a meeting between its new foreign minister Moro with Minić. Although they originally planned to meet in Helsinki, Yugoslavia started serious preparations for their meeting in New York in September, 1973, during the United Nations General Assembly session.

On the basis of an analysis of Yugoslav-Italian relations until then the Yugoslav side stipulated the following negotiation positions: 1. it is necessary to stop further initiations of such unsuccessful talks; 2. the Italian proposal for a meeting of both ministers should in principle be adopted; 3. Yugoslavia has to demand from the Italian side the final definition of its objectives and suggestions for the final solution of open questions; 4. Yugoslavia needs the possibility of informing the Socialist Federal Republic of Yugoslavia Assembly and the public about the position of the negotiations, and it needs the possibility of acting independently at the European Conference on Security and Cooperation assembly; 5. the end of tolerance should the questions about sovereignty, territorial integrity, border safety, or intervention in its internal affairs be reopened.

This analysis was based on the estimation that the Italian side incorrectly persisted that the willingness for negotiations was predominantly in the interest of Yugoslavia, which would excuse certain one-sided renouncements on behalf of Italy. Part of the failure could also be attributed to the fact that Italians inconsistently insisted on the total secrecy of talks between the proxies. Despite an agreement the Italian press namely printed certain information and interpretations whose negative political commentaries upset the public opinion, especially among those living along the Italian-Yugoslav border.

Even though the Italian side initiated this meeting, Minister Aldo Moro did not come to New York. The only meeting between the two sides took place during a cocktail hour when Minić talked to Ducci. The latter, however, tried to shift the responsibility for failed talks on the Yugoslav side.

The final meeting of the proxies took place in Belgrade in December 1973. Perišić estimated that because of Ferretti's imminent departure to a new post, Ferretti once again tried to verify the exact negotiation positions for his successor. In accord with the Italian administration Ferretti's objective was to indicate the interest of Italy to continue the talks, but without any real progress. He was deeply worried that the Yugoslav side would notify the public. As Perišić had correctly anticipated, a new

tactical initiative by the Italian foreign minister Aldo Moro was soon to follow. Perišić was also of the opinion that in the case of eventual resumption of negotiations these should acquire a stronger political character since the proxies had previously been given too narrow a manoeuvre space by their governments.

An analysis of Yugoslav diplomatic methods revealed thorough preparations for negotiations, well-organized meetings, and good analyses of the Italian tactics of delaying and moving »one step forward and another backward« during the proxies' meetings. Even though already in Dubrovnik Minić estimated that the Italian initiative for the work of secret political negotiators was the only real possibility for reaching the final agreement,² negotiations of diplomatic representatives continued until the end of 1973, but with no success. The Yugoslav negotiator had received political instructions on the position of Yugoslavia in accordance with the Yugoslav government. Slovenia and Croatia participated in the formulation of these standpoints.

Since the Italian side did not exhibit any political willingness for reaching the final agreement, the 1973 talks brought no results.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

je med drugim izdala:

27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana 1994 : zbornik. – Ljubljana, 1994. – 1.000 SIT

Sosed v ogledalu soseda od 1848 do danes : 1. zasedanje slovensko-avstrijske zgodovinske komisije, Bled 1993. – Ljubljana 1995. – 1.500 SIT

Slovenija v letu 1945 : zbornik referatov. – Ljubljana 1996. – 1.000 SIT

Življenje in delo Josipa Žontarja : ob stoletnici rojstva. – Ljubljana, Kranj 1996. – 500 SIT

Razvoj turizma v Sloveniji : zbornik referatov z 28. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Bled 1996. – Ljubljana 1996. – 1.500 SIT

Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor 1998. Ljubljana 1998. – 2.000 SIT

Množične smrti na Slovenskem : zbornik referatov z 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Izola 1998. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Temeljne prelomnice preteklih tisočletij : zbornik referatov s 30- zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Rogla 2000. – Ljubljana 2001. – 2000 SIT

Za zainteresirani lahko kupijo knjige na sedežu ZZDS v Ljubljani, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200). Člani ZZDS imajo 25 odstotni popust, študentje pa 50 odstotni popust.

Petar Korunić

Nacija i nacionalni identitet: uz porijeklo i integraciju hrvatske nacije¹

1. Predmet rasprave

»Prema uobičajenoj formuli stav identiteta glasi: $A=A$. Taj stav važi kao vrhovni zakon mišljenja. Za koji trenutak ovaj ćemo stav pokušati promisliti. Jer s njime bismo htjeli iskusiti što identitet jest.(...) Kao zakon mišljenja stav važi samo ako je on zakon bitka, koji glasi: svakom biću kao takvom pripada identitet, jedinstvo sa samim sobom.«

M. Heidegger, *Stav identiteta*, u: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Zagreb 1996.

1. a) Fenomen etničkog i nacionalnog identiteta

Svaku raspravu o naciji, te o etničkom i nacionalnom identitetu, i o društvenom identitetu uopće, otežavaju ozbiljne terminološke poteškoće. Zato, upuštajući se u istraživanje fenomena tih identiteta upoznajmo najprije dva bliska a ipak različita pojma i entiteta²: prvo, pojam/entitet **etnički**,³ koji stoji uz etničke skupine, etničke zajednice i etnički identitet i, drugo, pojam/entitet **nacionalni**,⁴ koji nastaje uz naciju, nacionalnu zajednicu, nacionalizam i nacionalni identitet. Za ovu je našu raspravu važno da uočimo razliku između ta dva pojma i entiteta (etničkog i nacionalnog) kao i te dvije zajednice (etničke i nacionalne) i ta dva kolektiviteta i identiteta (etničkog i nacionalnog). Na njima je izgrađena cjelokupna povijest čovječanstva. Na njima je konstruirana kulturna i etnička raznolikost (pluralizam) kod svakog naroda, unutar svake države i svake političke zajednice. Ti su pojmovi i entiteti (etničke grupe i nacionalne zajednice), ta stanja i ti odnosi (i etnički i nacionalni) neobično važni i za povijest hrvatskog naroda, od srednjega vijeka do suvremenosti. Na tim stanjima i odnosima i na toj spoznaji gradimo znanstvene modele i naučna istraživanja.

Prvo, nema sumnje da su i *etničke grupe*⁵ i *etničke zajednice* (etnije)⁶ i *etnički identiteti* trajno vezani uz povijest čovječanstva: uz čovjeka i odnose među ljudima. Nalazimo ih u svim regijama svijeta i u svim razdobljima, od prapovijesti sve do suvremenosti. Od kada

¹ Ovu raspravu ne možemo objaviti u cjelini, jer je vrlo opsežna. Ovdje donosimo prvi dio, gdje se bavimo teorijskim problemima identiteta. U drugom dijelu, koji će odmah slijediti u istom časopisu, raspravljamo o tipovima društvenih, etničkih i nacionalnih identiteta u Hrvatskoj u 19. stoljeću.

² **Entitet** (lat. *entitas*, *ens*: biće i *esse*: biti): koji jest, bitnost, suština, biće ili cjelina nečega što postoji.

³ Pridjev **etnički** i imenica **etničnost** i/ili **eticitet** (od grč. *ethnos* – narod): sve ono što se odnosi na narod i narodnost ili ukupnost svojstava koje čini pripadnost jednoj etničkoj grupi i/ili zajednici.

⁴ Pridjev **nacionalni** i imenica **nacionalnost** (od nacija): koji pripada naciji, koji se odnosi na naciju.

⁵ **Etnička grupa** (engl. *ethnic group*, hrv. *etnička grupa*): **etnička skupina**; česti pojam u društvenim znanostima (engl. i američkim), a označuje **skupinu ljudi** koji dijele zajednički identitet na temelju iste kulture, tradicije, religije, povijesti, »sudbine«, istog jezika, etničkog porijekla i drugih osobina.

⁶ **Etnija** (frnc. *ethnie*, tal. *etnia*, engl. *ethnic group*): cjelovita etnička zajednica, utemeljena na zajedništvu etnosa, osobitim vrijednostima i na povijesnom kontinuitetu; etnije imaju osobitu etničku svijest (identitet) i ime pod kojim se prepoznaju (etnonim); u sastavu etnije mogu se nalaziti sub-etnije i sub-etničke grupe koje dijele temeljne vrijednosti i značajke etnije unutar koje se nalazi.

znamo za povijest čovječanstva, o čemu svjedoče i arheološki nalazi i materijalna kultura i mnogi pisani dokumenti i cjelokupni povijesni razvitak, svugdje nailazimo na kulturnu i etničku raznolikost. Prema tome, kulturna i etnička raznolikost (pluralizam) nije danas ništa novo. To nije sudbina samo suvremenog svijeta i društva.⁷ Suvremeni svijet (čovječanstvo unutar i preko globalnih sistema) pokušava tome samo drugačije pristupiti i nastoji pronaći, unutar post-modernog svijeta, način organizacije suživota koji bi se osnivao na etničkoj raznolikosti.

To dakle stanje (etnička i kulturna raznolikost i društveni pluralizam) postoji u prošlosti i u suvremenom svijetu. Teško je naći neku užu regiju ili državu na Zemlji koja je bila ili jest etnički posve čista i homogena. Pritom polazimo od teorema, koji je lako dokazati, da su etničke zajednice (prvobitne proto-etnije i etničke grupe ili skupine) i etnički identiteti po svom postanku starije povijesne pojave od nacije i nacionalnog identiteta. Jer su *nacije*, kao cjelovite organizirane nacionalne zajednice, i *nacionalni identiteti* (kao kolektiviteti) *moderni fenomeni* koji se izgrađuju i transformiraju u epohi Moderne i modernog društva.

Razvitak i izgradnja jednog (moderne nacije) ovisi o razvitku drugoga (građanskog društva). Štoviše, i nakon izgradnje moderne nacije u 19. i 20. stoljeću, unutar njezine cjelovite političke zajednice i moderne nacionalne države – unutar njezina posve novog političkog, kulturnog i ekonomskog sistema – postoje i dalje se izgrađuju i sub-etnije⁸ i sub-kulture i etnički identiteti.

Drugim riječima, i *etnije* i *etničke grupe* i *etnički identiteti* (kako na razini organizacije sub-zajednica tako i sub-etnija i sub-kultura i ujedno na razini osobnog i grupnog i kolektivnog identiteta) stalno se mijenjaju i transformiraju i u suvremenom svijetu, u epohi Moderne⁹ i modernog društva: u procesu modernizacije nastaje njihova moderna organizacija, nastaju i izgrađuju se novi/moderni društveni sistemi, što sve zajedno (i organizacije i novi društveni sistemi) utječe na promjenu njihova identiteta. O tome postoji obimna građa i danas golema literatura.¹⁰

Tako je bilo i na etničkom, političkom i državnom prostoru hrvatskog naroda u svim razdobljima u prošlosti, od njegova doseljenja na teritorij rimske Dalmacije do danas.¹¹ Na primjer, u 19. i 20. stoljeću, u razdoblju izgradnje modernog društva i moderne hrvatske nacije, unutar hrvatskih pokrajina, uz hrvatski narod koji se na tom prostoru i organizirao i razvijao (u tijeku organiziranog nacionalnog i političkog pokreta) kao dominantna etnija,¹² tj. kao homogena i cjelovita moderna nacija, postoji više sub-etnija i sub-etničkih grupa i njihovih sub-kultura: srpska, češka, slovenska, talijanska, njemačka, austrijsko-njemačka, slovačka, židovska, mađarska, rumunjska, romska i druge. Sve zajedno (i hrvatska etnija, tj. hrvatski

⁷ **Suvremeno društvo** i/ili **moderno društvo**: utemeljeno je na modernim **sistemima** građanskog, civilnog, kapitalističkog, industrijskog i post-industrijskog društva, koje se izgrađuje u 19. i 20. stoljeću, u epohi Moderne. O društvu i društvenim sistemima vidi dalje u tekstu ove rasprave.

⁸ **Sub-etnija**: u sastavu i etnije (kao cjelovite etničke zajednice) i dominantne ili makro-etnije (šire narodne ili nacionalne zajednice) nalaze se više sub-etnija, sub-etničkih skupina i sub-kultura.

⁹ **Modernost** i **napredak** na svim područjima života u suvremenom svijetu ostvaruje se u *epohi Moderne* i *modernog društva*. Ta epoha traje od kraja 18. do kraja 20. stoljeća. Moderno društvo se izgrađuje u procesu dugoga trajanja nakon sloma feudalizma. Globalne društvene sisteme oblikuje i moderno i građansko i civilno i kapitalističko i industrijsko i post-industrijsko društvo.

¹⁰ Anderson 1990; Gellner 1994; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Jenkins 1997; Jenkins (Dženkins) 2001; Lerotić 1984; Smith 1979; Smith 1983; Smith 1991; Korunić 1999; Korunić 2000.

¹¹ Budak ur. 1995; Skok 1934; Skok 1950; Šišić 1923; Šišić 1925; Grafenauer 1966; Suić 1995; Klaić 1971; Klaić 1930 i 1991; literatura i izvori u tim radovima.

¹² **Dominantna etnija**: na određenom prostoru, unutar šire regije, izgrađuje se dominantna i/ili šira makro-etnija (kao narodna ili nacionalna zajednica) unutar koje postoji više sub-etnija i sub-kultura.

narod i sve druge sub-etnije na tom prostoru) čine stanovništvo Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije).¹³ Svi zajedno (i hrvatski narod i njegova kultura i sve sub-etničke grupe i njihove sub-kulture u hrvatskim pokrajinama) tvore kulturnu i etničku raznolikost (pluralizam) i nalaze se u vrlo složenoj kulturnoj, društvenoj i socijalnoj interakciji: unutar kulturnog i društvenog pluralizma.

Vrlo je bio složen odnos između hrvatskog naroda, kao dominantne etnije, i drugih sub-etničkih grupa i sub-etnija. Njihove višestruke međusobne odnose i veze – a napose kulturne, etničke, privredne, političke i socijalne interakcije – još uvijek nismo temeljito istražili, a svakako ne s gledišta suvremenih znanstvenih modela i teorija, ne i s interdisciplinarnog gledišta.¹⁴

Drugo, i *nacije* i *nacionalne zajednice* i *nacionalni identiteti*, kao suvremene povijesne pojave, moderni su fenomeni. Nastaju i izgrađuju se, tijekom stalnih socijalnih promjena i procesa dugoga trajanja, u epohi *Moderne* i *modernog društva* (i građanskog i civilnog i kapitalističkog i industrijskog i post-industrijskog) ne samo kao individualni i grupni identiteti nego prije svega kao moderni *nacionalni kolektiviteti* i ujedno kao *kolektivni identiteti*. I jedno (*moderne nacije*) i drugo (*moderni etnički i nacionalni identiteti*) i treće (*moderni etnički i nacionalni kolektiviteti*) i četvrto (*kolektivni identiteti*) pojavljuju se u Evropi krajem 18. stoljeća, s nastupom epohe Moderne i početkom ostvarenja njezina projekta, a izgrađuju se, oblikuju i neprekidno mijenjaju tijekom 19. i 20. stoljeća.¹⁵ To je razdoblje kada europski narodi, unutar modernog društva, ostvaruju napredak na svim područjima života, brže nego li ikada do tada, stvaraju nove nacionalne vrijednosti i tragaju za višestrukim društvenim identitetima, koji nastaju u procesu konstrukcije. To je proces stalnih društvenih i nacionalnih promjena, ali i socijalnih, etničkih i nacionalnih suprotnosti, koji još uvijek nije završen.¹⁶

Prema tome, u epohi Moderne i modernog društva, od kraja 18. do kraja 20. stoljeća, nastaju i izgrađuju se, razvijaju i neprekidno transformiraju: i moderno društvo i društveni identiteti uopće, i moderna kultura i kulturni identiteti, a napose moderna nacija (kao nacionalna zajednica organizirana na sustavima i vrijednostima modernog društva) i moderni nacionalni identiteti i moderni kolektiviteti i kolektivni identiteti, ali i etničke grupe i sve etnije i etnički identiteti.

U tom smislu, etničke i nacionalne identitete, kao dio mnogo širih društvenih identiteta, možemo promatrati kao *istraživačko područje* ali i kao *znanstveni model* koji nam služi za orijentaciju u proučavanju društvenih odnosa (socijalnih, etničkih, nacionalnih, kulturnih, vjerskih, političkih, privrednih itd.) u pojedinim sredinama u suvremenom svijetu. Ujedno nam etnički i nacionalni identiteti služe za bolje upoznavanje izgradnje suvremenih etnija, svih sub-etnija i sub-etničkih grupa, a napose za istraživanje porijekla i izgradnje naroda i moderne nacije i njihovih međusobnih odnosa, za istraživanje etniciteta,¹⁷ te društvene, kulturne i etničke raznolikosti (pluralizma) u Novom vijeku. Pritom, kako rekosmo, valja imati na umu da ta

¹³ O tome: Gross-Szabo 1992; Suppan 1999.

¹⁴ Najtemeljitiše su istraženi Slovenci (i slovenska etnija) i Srbi (i srpska etnija) u Hrvatskoj, te hrvatsko-slovenski i hrvatsko-srpski odnosi. Nužno je nastaviti ta istraživanja.

¹⁵ O epohi *Moderne* i *modernog društva* dalje u tekstu; usp. o tome: Berger 1979; Domenach 1986; Habermas 1988; Kalanj 1994; Lyotard 1979; Lyotard 1982; Kemper 1993; Klotz 1984; Korunić 2000; Koslowski 1986; Lijphart 1992; Maritain 1992; Supek 1996; Vattimo 1985; Welsch 1987.

¹⁶ Alter 1985; Anderson 1990; Gellner 1994; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Lerotić 1984; Seton-Watson 1980; Smit 1979; Smith 1991; Korunić 1997; Korunić 1999; Korunić 2000.

¹⁷ **Etnicitet** (grč. *ethnikós, éthnos* – narod; engl. *ethnicity*, franc. *ethnité*, hrv. *etničnost, narodnost*) izražava pripadnost narodu i etnijama uopće ili opće svojstvo etnosa; etnicitet (etničnost) je dakle ukupnost sadržaja i vrijednosti u vezi s etnosom, sve što se vezuje uz narod i narodnost.

društvena, kulturna i etnička raznolikost, da tzv. kulturni i društveni pluralizam, nije danas ništa novo, da taj pluralizam postoji u svim vremenima, razdobljima i epohama i na svim prostorima na Zemlji, ali da su sada, u Novom vijeku, i unutarnja organizacija etnija i njihovi međusobni odnosi posve drugačiji. Sada sve etnije (i narod i nacije) imaju i drugačiju društvenu organizaciju (osnovanu na pod-sustavima modernog građanskog društva) i stoga drugačije društvene sisteme i drugačiju ulogu u modernom društvu i stvaraju posve drugačije vrijednosti na svim područjima života i time konstruiraju posve drugačije etničke i nacionalne identitete, koji se nalaze, kao i društvo i društveni sistemi u cjelini, u neprekidnim promjenama.¹⁸

1. b) Znanstveni problemi istraživanja

Kada je međutim riječ o hrvatskim prostorima valja kritički da odgovorimo na slijedeća pitanja. Da li su društvene znanosti kod nas temeljito proučile izgradnju tih modernih fenomena: i izgradnju moderne hrvatske nacije (kao cjelovite i jedinstvene nacionalne zajednice unutar modernog građanskog društva) i hrvatskog nacionalnog identiteta i nastanak nacionalnog kolektiviteta? Da li smo na tom prostoru (etničkom, političkom i državnom) istražili višestruke društvene identitete (tzv. »društveni pluralizam«) u njihovoj međuovisnosti i ujedno kulturnu i etničku raznolikost (kulturni i etnički pluralizam) u prošlosti? Ne, još nismo utemeljili ta istraživanja. Još uvijek nemamo odgovore na osnovna pitanja vezana uz problem porijekla, strukture i razvoja etničkih i nacionalnih identiteta. Još uvijek te fenomene nismo istražili na razini suvremene znanosti. I uza sve brojne radove koji se dotiču tih problema, mi se ipak danas nalazimo na početku znanstvenih istraživanja o tome.¹⁹

Nema sumnje da ni jedna povijesna pojava u našoj prošlosti, napose kada je riječ o 19. i 20. stoljeću, nije izazvala toliko lutanje, ideoloških sukoba i spoznajnih neizvjesnosti kao što je određenje identiteta (»osobnosti«) Hrvata, hrvatskog naroda i napose porijekla i izgradnje moderne hrvatske nacije. S tim u vezi, ni o jednoj povijesnoj pojavi u društvenim znanostima, a napose povijesnim znanostima koje proučavaju različita područja iz povijesti hrvatskog naroda od prapovijesti do suvremenosti, nije iskazano toliko istraživačkih lutanja kao što je to učinjeno u proučavanju formiranja i integracije moderne hrvatske nacije, izgradnje njezina višestrukog društvenog i nacionalnog identiteta (jezičnog, kulturnog, obrazovnog, političkog, državnog, državno-pravnog, vjerskog itd.) a posebno u određenju odnosa hrvatske nacije spram njezine okoline: spram drugih etnija, naroda, nacija i kultura na prostoru srednje i jugoistočne Europe.²⁰

Sve dakako ovisi o tome kako i na koji način promatramo izgradnju moderne nacije i konstruiranje njezina identiteta unutar kulturne i etničke raznolikosti. U većini se slučajeva polazi od gledišta da ideja nacije, te nacionalna svijest i nacionalizam prethode naciji i da ideje i ideologije (»nacionalno-integracijske ideologije«) bitno utječu na formiranje hrvatske nacije. Ali u tom slučaju, kada je riječ o 19. stoljeću, kada nastaju osnove moderne hrvatske nacije, taj stav/model izaziva silne probleme. Jer u tom razdoblju, uz hrvatski nacionalni program i hrvatsku nacionalnu ideju, uz hrvatstvo, suvremenici zastupaju ideje ili ideologije ilirstva, južno-slavenstva, slovinstva, austro-slavizma, slavenstva, te različite pravce pravaštva,

¹⁸ O tome: Smith 1979; Smith 1991; Smit 1998; Jenkins 1997; Dženkins 2001; Poutignat i Streiff-Fenart 1995; Putinja i Stref-Fenar 1997; Barth 1969. i opsežnu literaturu u tim knjigama.

¹⁹ Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1999; Korunić 2000.

²⁰ Usp. o tome: Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1994; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999a; Korunić 1999b; Korunić 2000; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 1989; Stančić 1998; Stančić 1999; Gross 1981; Gross 1985; Gross – Szabo 1992; Rihtman Augustin 2001; Hodge-Grbin 2000; Solar 1998. i literaturu u tim radovima.

narodnjaštva, liberalizma, konzervativizma, klerikalizma, unionizma, federalizma, socijal-demokratske ideje itd. Zastupaju dakle različite ideologije i programe i konstruiraju različite društvene identitete. Istodobno postoje i izgrađuju se brojni etnički identiteti u Hrvatskoj: identiteti sub-etničkih grupa i sub-etnija i sub-kultura. Ako međutim imamo na umu rezultate povijesne i društvene znanosti uopće, napose kada je riječ o određenju izgradnje moderne hrvatske nacije (kao nacionalne zajednice u građanskom društvu) i nacionalnog identiteta u spletu svih tih ideologija i tzv. nacionalnih svijesti, onda je sigurno da taj problem još uvijek nismo i ne možemo riješiti. Problem je još složeniji ako polazimo od gledišta da su i nacionalna svijest i nacija kao kolektivitet i razni nacionalizmi i nacionalni identiteti trajne i nepromjenjive povijesne pojave, stvorene jednom za sva vremena.²¹ U tom se slučaju nalazimo na području ideologije, ali ne i na području znanstvenih istraživanja i kritičke znanosti o izgradnji i naroda i moderne nacije i nacionalnih identiteta.

Zato je nužno da damo još preciznije odgovore na već donekle postavljena pitanja. Prvo, da li su u hrvatskoj historiografiji, ili u drugim društvenim znanostima, provedena istraživanja društvenog, kulturnog, etničkog i nacionalnog identiteta na hrvatskom prostoru? Drugo, da li postoje temeljita istraživanja tog višestrukog identiteta u svim razdobljima povijesti hrvatskog naroda? Treće, da li smo temeljito istražili porijeklo i izgradnju moderne hrvatske nacije kao cjelovite nacionalne zajednice? Četvrto, koliko smo i kako o tome raspravljali? Ovdje ukratko o tome.²²

Pojava fenomena etničke obnove u suvremenom svijetu – i trajno prisustvo etničkih i nacionalnih promjena, suprotnosti i sukoba (i socijalnih i etničkih i nacionalnih) na svim prostorima u prošlosti i u suvremenosti – i s tim u vezi trajno prisustvo problema istraživanja fenomena nacije i nacionalizma, potaklo je mnoge istraživače u društvenim znanostima u mnogim sredinama u svijetu da svestrano prouče fenomen (porijeklo, izgradnju, razvoj i obnovu) etničkog i nacionalnog identiteta: njegove osnove, strukture, sadržaje, elemente i funkcije. Ta je tema postala veoma aktualna i, po mišljenju mnogih istraživača, danas prijeko potrebna. Literatura o tome je obimna, napose na području sociologije, antropologije, politologije, etnologije, filozofije, povijesti i povijesti književnosti.²³

U suvremenoj je hrvatskoj povijesnoj znanosti – i historiografiji i etnologiji i povijesti umjetnosti i kulturnoj historiji i povijesti književnosti i lingvistici i povijesti prava i na drugim područjima koja proučavaju povijest hrvatskog naroda – međutim taj problem (istraživanja društvenog, etničkog i nacionalnog identiteta na hrvatskom prostoru u prošlosti) gotovo posve izostao. Kada je riječ o historiografiji, to najbolje pokazuje Prvi kongres hrvatskih historičara. Glavna tema tog Kongresa, koji je održan krajem 1999. i (u nastavku) početkom ljeta 2000. godine, bila je: *Hrvatski nacionalni i državni identitet i kontinuitet*. Od svih referata samo su četiri imala u naslovu riječ identitet, dok je samo jedan raspravljao o problemu identiteta, ali i to uzgred i simbolično. Problem istraživanja etničkog i nacionalnog identiteta nije ni postavljen. O glavnoj temi Kongresa (o hrvatskom nacionalnom identitetu i ujedno o etničkom i društvenom identitetu na hrvatskom prostoru u prošlosti) nije se dakle raspravljalo. Još gore je stanje u suvremenoj hrvatskoj historiografiji, jer u njoj ne nalazimo, ni za jedno razdoblje iz povijesti hrvatskog naroda, od srednjega vijeka do suvremenosti, sistema-

²¹ Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 2000; Stančić 1999.

²² Ova je rasprava u cjelini dio opsežnijih istraživanja o naciji uopće, o porijeklu i integraciji hrvatske nacije, te o društvenom, etničkom i nacionalnom identitetu u Hrvatskoj u prošlosti.

²³ O tome: Alba 1990; Alter 1985; Anderson 1990; Barth 1974; Brass 1991; Gellner 1998; ur. zbornika (*Nationale und kulturelle Identität*) Giesen 1991; Hobsbawm 1993; Jelavich 1992; Korunić 2000; Lerotić 1984; Plessner 1997; Smith 1983; Smith 1986; Smith 1991; Smith 1998; ur. zbornika (*Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*) Wodak 1998. i literaturu u tim knjigama.

tska i kritička istraživanja o problemu etničkog, nacionalnog i višestrukog društvenog identiteta. Danas je nužno, na razini svjetskih znanstvenih modela i suvremene teorije, utemeljiti ta svestrana istraživanja.²⁴

Pa ipak, iako se u pogledu istraživanja društvenog, etničkog i nacionalnog identiteta na hrvatskom prostoru, s gledišta povijesnih i društvenih znanosti uopće, nalazimo gotovo na početku, ipak o tome imamo kako dovoljno povijesnih izvora tako i predradnji. Jer tom je problemu, u traganju za identitetom i porijeklom »imena Hrvata i hrvatskog naroda«, posvetila veliku pažnju već prva generacija hrvatskih historičara: F. Rački, I. Kukuljević, M. Mesić, Vj. Klaić, T. Smičiklas, F. Šišić i drugi.²⁵ To traganje nastavljaju zapravo sve generacije historičara. Uz to valja imati na umu dosadašnja obimna istraživanja na području hrvatskog jezika, književnosti, povijesti, arheologije, etnologije, povijesti umjetnosti itd. Na tim je različitim područjima mnogo postignuto, ali ne i s gledišta društvenog, etničkog i nacionalnog identiteta i time s gledišta suvremenih istraživanja porijekla, izgradnje i razvoja: etničkih zajednica, naroda i narodne zajednice i moderne hrvatske nacije.

No ipak je u zadnje vrijeme, kada je riječ o društvenim znanostima danas, nastao određeni pomak u istraživanju etničkog i nacionalnog identiteta, ali ujedno i u istraživanju različitih tipova identiteta uopće. Institut za migracije i narodnosti u Zagrebu organizirao je do sada dva znanstvena skupa (11. lipnja 1997. i 20. ožujka 1999. godine) pod radnim naslovom »Etnički razvitak europskih nacija: Hrvatska – Europa« na kojima su svoja izlaganja imali mnogi istraživači iz različitih područja društvenih znanosti. Njihova su izlaganja objavljena u tri zbornika radova pod naslovima: 1) *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*, Zagreb 1998; 2) *Kultura, etničnost, identitet*, Zagreb 1999; 3) *Etničnost i povijest*, Zagreb 1999.

Uz to, pojavila su se još četiri zbornika radova koja govore o tom problemu. Prvo, 1989. godine održan je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu znanstveni skup o *etnogenezi Hrvata*. Radovi s tog znanstvenog skupa objavljeni su zatim u zborniku pod naslovom: *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb 1995. Drugo, hrvatski i slovenski znanstvenici, s različitih područja društvenih znanosti, održali su 1993. godine u Ljubljani znanstveni skup o Slovincima i slovenskoj etničkoj zajednici u Hrvatskoj u prošlosti i suvremenosti. Rasprave s tog znanstvenog skupa objavljene su u zborniku radova pod naslovom: *Slovenci v Hrvaški*, Ljubljana 1995. Treće, mnogi hrvatski i slovenski znanstvenici, s različitih područja društvenih znanosti, održali su 1996. godine u Zagrebu znanstveni skup o Hrvatima i hrvatskoj etničkoj zajednici u Sloveniji. Rasprave s tog znanstvenog skupa objavljene su u opsežnom zborniku radova pod naslovom: *Hrvati u Sloveniji*, Zagreb 1997. Četvrto, u rujnu 1998. godine održan je u Korčuli međunarodni znanstveni skup kao dio projekta Europskog povjerenstva pod naslovom: *Uspostavljanje povjerenja u bivšoj Jugoslaviji. Pomirenje kroz izravno suočavanje i interakciju*. Rasprave (28 autora) s tog skupa objavljene su u zborniku radova pod naslovom: *Europa i nacionalizam. Nacionalni identitet naspram nacionalnoj netrpeljivosti*, Zagreb 2000.

Uz to, objavljeno je još nekoliko zbornika radova u kojima nalazimo vrijednih rasprava o tim problemima. U organizaciji Zaklade *Friedrich Naumann* iz Zagreba (Friedrich-Naumann-Stiftung, Stiftung für liberale Politik) održano je, od studenoga 1998. do 2001. godine, šest međunarodnih znanstvenih skupova pod naslovom: *Dijalog povjestičara/istoričara* u kojima su sudjelovali hrvatski i srpski znanstvenici iz različitih područja. Pod tim naslovom (*Dijalog povjesničara – istoričara*) objavljena su do sada četiri zbornika radova, a u pripremi su još dva.²⁶ U njima se, između ostalog, govori o etničkom i nacionalnom identitetu, o nacionaliz-

²⁴ Temelje za istraživanje etničkih identiteta položio je B. Grafenauer 1966.

²⁵ Usp. o tome: Rački 1861; Rački 1877; Klaić 1873; Klaić 1899; Smičiklas 1882; Smičiklas 1904.

²⁶ Usp. o tome u literaturi: Fleck-Graovac (ur.) 2000–2002.

mu i naciji na prostoru jugoistočne Europe. O istim problemima dijelom govore i dva zbornika radova koji je objavio isti izdavač pod naslovom: *Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj*, Zagreb 1998. i 1999. godine. To su radovi sa znanstvenih skupova koji su održani u Splitu (1998. godine) i Zagrebu (1999.) pod istim radnim naslovom.²⁷

U tim su zbornicima radova objavljene rasprave autora iz različitih područja društvenih znanosti, s različitim i pristupima i znanstvenim modelima i obavijestima. U njima su pokušali aktualizirati suvremeni znanstveni pristup istraživanju: etničkih grupa i manjina, nacionalizama, etničkih sukoba i suprotnosti, porijekla i razvoja nacije, te pitanje etničkog i nacionalnog identiteta. Bez obzira na njihov različiti pristup tom složenom problemu, različite poglede i različite rezultate istraživanja, kao i različitu primjenu znanstvenih teorija i modela, za našu je sredinu to znatni pomak. Ta je široka tema u tim radovima otvorena i aktualizirana. Uz to, u tim se zbornicima radova nalazi obimna literatura za svaki daljnji rad na tom području. Valja nastaviti daljnja istraživanja, jer se na tom području, uza sve to, nalazimo gotovo na početku. Nužno je utemeljiti znanstveni projekt unutar kojeg bi se započelo, s interdisciplinarnog gledišta, sustavno istraživati ti problemi. Nadalje, bilo bi korisno da pokrenemo i znanstveni časopis namijenjen istraživanju etničkih i nacionalnih identiteta na hrvatskom prostoru.

U međuvremenu je E. Kale objavio dvije knjige manjeg opsega pod naslovom: *The Cultural Identity of Croatia* (Zagreb, 1992. godine) i *Hrvatski kulturni i politički identitet* (Zagreb, 1999. godine). Iako imaju stanovitih vrijednosti, ipak te knjige ne donose pomak u proučavanju fenomena nacionalnog kolektivnog identiteta, koji nastaje i razvija se u 19. i 20. stoljeću zajedno s izgradnjom moderne nacije.

1. c) Teorijske i metodološke osnove

Etničke i nacionalne *identitete* – i time jezične, kulturne, političke, vjerske, regionalne ili bilo koje druge koje nalazimo unutar društvenih identiteta – kada ih promatramo i kao *individualne identitete* (kada su nositelji pojedinci/osobe) i kao *grupne identitete* (kada su nositelji razne grupe i skupine) i kao moderne *kolektivne identitete* (kada su nositelji razni kolektivi) ili kao moderne *kolektivitete* (kao nacionalni kolektivitet), a tada je, kako vidimo, uvijek riječ o višestrukim sadržajima i oblicima tih identiteta, koje nalazimo na nekom širem prostoru unutar etničke i kulturne raznolikosti, valja istraživati najmanje na tri međusobno povezane razine:

1. Na razini **etnijske, sub-etnijske, nacionalne kulture i sub-kultura**:
  - unutar **etnijske** koje su se organizirale i razvile kao *zajednice*;
  - unutar **dominantne etnijske** koja se, unutar određene političke zajednice ili nacionalne države, organizirala kao narodna i/ili nacionalna zajednica;
  - unutar **sub-etnijske** (sub-etničkih grupa unutar šire dominantne etnijske);
  - na razini dominantne više nacionalne kulture i etničkih sub-kultura;
  - dakle na razini i *kulturne i etničke i nacionalne raznolikosti* (pluralizma).
2. Na razini **društvenih odnosa i stanja u društvu**:
  - unutar globalnog društvenog sistema, napose unutar građanskog društva;
  - na razini i unutar nekog određenog društva, kao zasebnog društva,
  - unutar višestrukih društvenih odnosa i stanja;
  - dakle na razini društvenih struktura i *društvenog pluralizma*.

²⁷ Usp. o tome u literaturi: Fleck (ur.) 1998–99.

3. Na razini *međusobnih odnosa ljudi i socijalnih interakcija*:

- na razini međusobnih odnosa ljudi unutar organizirane zajednice;
- odnosa koji se razvijaju u procesu rada i svestrane ljudske djelatnosti;
- na razini ljudske svijesti, osjećaja i znanja (individualnih i grupnih);
- na razini svestranih ili mnogostrukih socijalnih interakcija.

Prema tom modelu, kada i etnicitet i etnički identitet promatramo kao proces, mnogostruki se društveni i etnički i/ili nacionalni identiteti izgrađuju, neprekidno razvijaju i transformiraju (1) unutar organiziranih i *etnijskih* (etničkih, narodnih ili nacionalnih zajednica) i *sub-etnijskih* i *sub-etničkih skupina*; (2) na razini stalnih *socijalnih promjena*, unutar društvenih odnosa i stanja, unutar društva kao entiteta i društvenih struktura i (3) na razini međusobnih odnosa ljudi u *procesu socijalnih interakcija*. Na svim tim razinama, u međuovisnosti i međudjelovanju, unutar kulturne i etničke raznolikosti, ali i socijalnih interakcija, nastaje čitav niz posebnih okolnosti u kojima se izgrađuju različiti kolektiviteti ljudskih bića koji zajedno žive i rade, djeluju i organiziraju se u etničke i narodne zajednice i moderne nacije.²⁸

Tijekom tih stalnih promjena u epohi Moderne, pod utjecajem sveobuhvatnih procesa modernizacije i integracije modernog društva i modernih društvenih sistema na svim područjima života, nastaju posve nove pojave: uz individualni i grupni identitet, sada se (u organizacijskom, interakcijskom, komunikacijskom i socijalnom pogledu unutar građanskog društva) izgrađuju cjeloviti *kolektiviteti* i *kolektivni identiteti*: kulturni, obrazovni, politički, ekonomski, etnički, nacionalni itd.

Sada se ti kolektiviteti, naročito etnički i nacionalni, konstruiraju kao cjeloviti entiteti, drugačiji i homogeniji nego li ikada do tada. Taj se etnički i/ili nacionalni kolektivitet sada organizira i izgrađuje (unutar posve novog političkog, državnog, komunikacijskog, kulturnog, obrazovnog, ekonomskog i socijalnog sustava) kao homogena cjelina i u modernom se društvu, putem nacionalnog suvereniteta, postupno pojavljuje kao nacionalno jedinstveni entitet: preko tog kolektiviteta narod ostvaruje nacionalno jedinstvo. Tada i etnicitet i nacionalni kolektivitet i kolektivni identitet valja shvatiti kao proces stalnih socijalnih promjena i procesa modernizacije i integracije u modernom građanskom društvu. A to se građansko društvo organizira na drugačijim osnovicama (pod-sistemima) nego li i jedno globalno društvo do tada.

Prema tome, u suvremenom svijetu, u epohi Moderne i modernog društva, *i društveni i etnički i nacionalni identiteti* – koji se tijekom dugoga vremena izgrađuju kako unutar višestrukih međusobnih odnosa etnijskih, tj. unutar i sub-etnijskih i etnijskih i dominantne etnije (unutar neke narodne ili nacionalne zajednice), tako i na razini društvenih odnosa i ljudske svijesti – nastaju i razvijaju se i kao *individualna* i kao posve nova *kolektivna* pojava. Do tada, do razdoblja Moderne i izgradnje modernog društva (građanskog, civilnog, kapitalističkog, industrijskog i post-industrijskog), ne nalazimo nacionalne *kolektivitete* kao homogene i jedinstvene pojave: ni jezično ni kulturno ni obrazovno ni komunikacijsko ni političko ni državno ni ekonomsko niti bilo koje drugo nacionalno jedinstvo, tj. kao jedinstveni nacionalni kolektivitet. A to znači da se sada, unutar Moderne i modernog građanskog društva, etnički i nacionalni identiteti i ujedno njihovi posve novi *kolektiviteti* (i etnički i nacionalni) i izgrađuju i oblikuju i organiziraju (na svim područjima javnoga života) posve drugačije i na drugim osnovicama, drugačije nego li ikada ranije.

Drugim riječima, unutar određene **zajednice** (etničke, kulturne, političke, ekonomske, obrazovne, vjerske itd.), kada sve te različite identitete promatramo unutar organizirane narodne i/ili nacionalne zajednice, sada su nosioci identiteta i *pojedinici/osobe* i etničke skupine

²⁸ Anderson 1990; Brass 1991; Deutsch 1969; Gellner 1998; Smith 1991; Jenkins 1997.

i elite i razni *kolektivi*, ali i cjeloviti *nacionalni kolektivitet*.²⁹ Pritom su sada, unutar građanskog društva, sve te razine drugačije: drugačije su formirani društveni pod-sistemi (privrede, kulture, politike, obrazovanja, prava, komunikacije i drugi), drugačija je organizacija svih tih zajednica, drugačiji su odnosi ljudi unutar njih, drugačija je razina proizvodnje, kulture i komunikacije unutar dominantne zajednice koja se razvila na osnovicama modernog društva, pa su drugačiji i socijalni i etnički odnosi i stoga etnički i/ili nacionalni identiteti. Nastaju dakle posve novi međusobni odnosi ljudi i njihove višestruke interakcije: socijalne, obrazovne, kulturne, političke, privredne, komunikacijske itd.

Isto tako i na razini **društva**, kada identitet promatramo na razini složenih društvenih i/ili socijalnih odnosa i stanja, unutar nekog zasebnog društva, identitet nastaje kao individualna ali sada (u modernom građanskom društvu) i kao posve nova *kolektivna* pojava: unutar društvenih odnosa i socijalnih interakcija, nosilac identiteta su i *pojedinici/osobe* i *grupe i skupine* i *elite* ali i posve novi *kolektivi* i *kolektivitet*. Takve etničke i nacionalne kolektivitete ne nalazimo u ranijim epohama. Ne na takvoj razini organizacije i postignute razine socijalne i kulturne homogenosti i jedinstva. Napose je to važno uočiti za nastanak i razvitak novog nacionalnog kolektiviteta. **Nacionalni kolektivitet** (kao homogena i/ili jedinstvena kulturna, obrazovna, politička, ekonomska, komunikacijska, socijalna i društvena cjelina utemeljena na modernom nacionalnom suverenitetu, unutar posve novog političkog i državnog sustava i novih/modernih društvenih sistema) nastaje i izgrađuje se u epohi Moderne i modernog građanskog društva, tek u 19. i 20. stoljeću. Tek tada nastaju i razvijaju se posve nove osnove (pravne, socijalne, društvene, kulturne, političke, državne, komunikacijske i mnoge druge) na koji se formira taj novi kolektivitet. S tim da unutar različitih tipova mnogostrukih društvenih identiteta, kako ćemo vidjeti u drugom dijelu ove rasprave, ulaze i etnički i nacionalni identiteti, koji se izgrađuju unutar *pluralnih odnosa i stanja*: i kulturnih i etničkih i nacionalnih i društvenih.

U epohi feudalnog društva, unutar tog staleškog i hijerarhijskog političkog i pravnog poretka – sve do izgradnje modernog građanskog društva, kada procesi modernizacije i integracije zahvaćaju sve dijelove i sva područja društva, kada se izgrađuju posve novi društveni sistemi i kada počinje proces promjena koji vode prema izgradnji modernih kolektivnih pojava – ni *kolektiviteti* niti *kolektivni identiteti* (etnički, nacionalni, politički, kulturni, privredni itd.) još uvijek nisu bili postigli cjelovitost i jedinstvo (ni horizontalno/teritorijalno: koje zahvaća čitavu organiziranu zajednicu na nekom teritoriju i, ujedno, niti vertikalno/socijalno: koje zahvaća čitavo stanovništvo izjednačeno prema pravnoj jednakosti) niti je stoga ostvarena njihova visoka/moderna organizacijska i funkcionalna razina (kao kolektiva). U feudalnom društvu, pretežno agrarnom, još uvijek nije bila izgrađena zajednica utemeljena na cjelovitom socijalnom i nacionalnom kolektivitetu. Tek u epohi Moderne i modernog

²⁹ **Kolektiv i Kolektivitet:** 1) *kolektiv* – grupa ljudi okupljena na nekom zajedničkom poslu, projektu; ljudi koji čine neku radnu organizaciju; skup ljudi, ujedinjenih s istim ciljem, ili skup ljudi udruženih radi stalnog zajedničkog rada i djelatnosti (na pr. kolektiv kazališta, kolektiv radnika, kolektiv nekog poduzeća itd.); kolektiv je dakle udruga ili »društvo« ljudi koji čine organizaciju ili ustanovu (na pr. društvo književnika, sportsko društvo, planinarsko društvo itd.); 2) *kolektivitet* – osnova je lat. imenica *collecticius* = sabrano, skupljeno mnoštvo; *collectio* = sabiranje, skupljanje; lat. gl. *colligo* (ligre i lgre) svezati, ujediniti, združiti, sabrati, skupiti, sastaviti; odatle franc. *collectivité* (kolektiv, društvo, udruga), engl. *collective* (kolektiv, ukupnost, cjelina).

Prema tome, to su dva slična pojma; pa ipak, *kolektivitet* se u društvenim znanostima koristi kao širi pojam od kolektiva (= radna jedinica, udruga), pogotovo kada se primjenjuje uz narod ili naciju; u tom smislu pojam **nacionalni kolektivitet** ima dva značenja: prvo, to je *nacionalna zajednica* (na određenom stupnju postignutog nacionalnog kolektiviteta ili tzv. nacionalnog jedinstva) i, drugo, to je *proces* izgradnje i razvoja nacionalnog kolektiviteta, tj. proces izgradnje nacionalnog jedinstva; tada je dakle nacionalni kolektivitet (i kao zajednica i kao proces) u funkciji *nacionalne integracije*.

društva, u procesu izgradnje moderne nacije (kao cjelovite nacionalne zajednice) i moderne nacionalne države, nacionalni identitet se u potpunosti mijenja.

Tek sada nacionalni identitet nastaje i razvija se kao *kolektivna pojava*, jer ga iskazuje masovniji *nacionalni kolektivitet* (tj. cjelokupna populacija koja se uključuje u javni život), a konstruira se unutar cjelovite političke zajednice i modernog političkog sustava, napose unutar moderne socijalne zajednice,³⁰ putem moderne državne uprave, administrativnih mjera i propisa, preko izdavanja osobnih dokumenata, općih izbora, popisa stanovništva, modernog sustava obrazovanja, napose modernog osnovnog školstva, obvezne vojne obuke, suvremene ideologije, masovne komunikacije, iskazivanja lojalnosti i odanosti, interesnih skupina itd. Te nacionalne kolektivite i kolektivne identitete, kao i etnicitet uopće, valja promatrati kao proces, koji se mijenjaju s integracijom nacije i organizacijom njezine nacionalne kulture, političke zajednice i nacionalne države. Istovremeno se unutar složenih i višestrukih društvenih odnosa i organizacija, koji nastaju u građanskom društvu, konstruiraju različiti oblici društvenih identiteta.³¹

Prema tome, od sada nadalje, u dugoj epohi Moderne, od kraja 18. do kraja 20. stoljeća, tijekom izgradnje modernog društva (građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog) i moderne nacije unutar tog društva, nastaju sveobuhvatni i snažni *modernizacijski i integracijski procesi* (na području moderne kulture, obrazovanja, kapitalističke privrede, industrijske revolucije i industrijalizacije, tehnologije, novog političkog sistema itd.) koji višestruko mijenjaju i društvo (i društvene sisteme) i nacionalnu zajednicu i ujedno sve oblike društvenih i nacionalnih identiteta. Identitet sada valja promatrati: prvo, na razini izgradnje moderne nacije i, drugo, na razini modernog društva i složenih društvenih odnosa. A jedno (etnički i nacionalni identiteti) i drugo (višestruki društveni identiteti) mijenjaju se i transformiraju pod utjecajem stalnih procesa i *modernizacije i integracije i interakcije*.³²

Za našu je međutim temu ključno pitanje: prvo, kada i u kojim uvjetima u Habsburškoj monarhiji počinje *epoha Moderne*, tj. kada i u toj evropskoj regiji, u kojoj se nalazi i razvija i hrvatski narod, nastaje moderno razdoblje Novoga vijeka i započinju procesi modernizacije i integracije na mnogim područjima života koji su u Evropi, od kraja 18. stoljeća dalje, doveli do velikih i značajnih promjena i ujedno do pojave kolektivnih nacionalnih identiteta i izgradnje modernih nacija i, drugo, da li su suvremenici »osjetili« to novo moderno doba koje je tada nastupilo i u tom dijelu Evrope? Da li su za te promjene znali u Hrvatskoj? Da li su suvremenici svjesno prihvaćali nove vrijednosti i izgrađivali ih u svojoj sredini? Da li su se te promjene pojavile u hrvatskim pokrajinama i na kojoj razini? Kako je tekla modernizacija i integracija na svim područjima života u hrvatskim pokrajinama?³³

Prvo, kada govorimo o Novom vijeku i pojavi *Moderne*, o novom dobu koje je, u odnosu na prethodne epohe, na svim područjima života promijenilo svijet, nema spora da *epoha Moderne* u Evropi traje od kraja 18. do kraja 20. stoljeća. U tom razdoblju, na sveopće promjene (društvene, ekonomske, industrijske, tehnološke, kapitalističke, političke, etničke i kulturne), ali i na pojačane socijalne suprotnosti i silne etničke sukobe, kao i na početak narušavanja

³⁰ **Socijalna zajednica** – formira se unutar društvenih sistema: a) kao ukupnost pravnih normi, pravila, statusa i dužnosti; b) kao ukupnost normativnog poretka i sustava; c) kao cjelina društva i društvenih odnosa u njegovom kolektivnom aspektu; d) kao pod-sistem integracije (društvene, kulturne, pravne, političke i ekonomske); e) kao složeni mozaik kolektiva. Socijalna zajednica, osobito unutar modernog društva (građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog), ima vrlo složeni pluralizam uloga i vrlo jaku integracijsku ulogu kod svakog naroda i svake nacije.

³¹ Smith 1991; Smit 1998; Poutignat 1995; Jenkins 1997; Barth 1969.

³² O tome više u poglavlju: Nacionalni identitet, Moderna i moderno društvo.

³³ O tome: Haselsteiner 1997. i literaturu u toj knjizi; Gross – Szabo 1992; Kann 1974; Kann 1950; Karaman 1972; Karaman 1989; Karaman 1991.

ekosistema, utječe postupno ostvarenje projekta *Moderne*. A ovo su najvažniji procesi koji nastaju u tijeku ostvarenja tog projekta: proces ostvarenja ideja prosvjetiteljstva, razvitak kritičkog uma i dijelom kritičnosti na mnogim područjima života ljudi, nastanak industrijske revolucije i razvoj industrijalizacije, pojava buržoaskih revolucija koje su srušile feudalizam kao globalni društveni sistem, a zatim nastaje dugotrajni proces izgradnje *modernog društva*: izgrađuje se na suvremenim/modernim građanskim, civilnim, kapitalističkim, industrijskim i post-industrijskim društvenim sistemima. To je razdoblje kada se u pojedinim sredinama, pod utjecajem općeg napretka koji se iz centra zapadne Europe širi prema europskoj periferiji, nastoji postupno ostvariti, u silnim socijalnim i etničkim suprotnostima i sukobima, ideja napretka: mnoge nove vrijednosti koje stvaraju građanske revolucije (buržoaskе, industrijske, tehnološke, kapitalističke, obrazovne, kulturne, komunikacijske, urbane, političke i nacionalne) ali u svakoj sredini napose i kod svakog naroda posve drugačije.³⁴

Drugo, ostvarenje projekta *Moderne*, kao i procesi modernizacije koji pritom nastaju, postupno se iz zapadne Europe šire prema unutrašnjosti i prema Habsburškoj monarhiji. Moderni evropski globalni sustavi (napose sustav kapitalističke privrede, industrijske revolucije i industrijalizacije, prosvjetiteljstva, romantizma, moderni komunikacijski sustav, moderno obrazovanje, školstvo i sudstvo, moderna uprava, prirodno-pravne teorije o državi, društvu i političkom sistemu itd.) svakako prodiru do sredine 19. stoljeća u Monarhiju, prije svega unutar njezine zapadne polovice. Pod utjecajem tih evropskih modernih globalnih sustava, ali i socijalnih promjena u Monarhiji, nastaju i narodni preporodi. Pa ipak, te promjene nisu onolike i na onoj razini kao u Evropi, jer njihovo ostvarenje u Monarhiji koči feudalni društveni sistem i opća zaostalost. Napose te promjene sporo prodiru u hrvatske pokrajine.³⁵ A svi narodi u Monarhiji, pa i hrvatski narod, oni koji su se nalazili na evropskoj periferiji, ostvarivali su vidni napredak tek nakon što su u svojoj sredini prihvatili vrijednosti evropskih globalnih sustava: kulturnih, privrednih, obrazovnih i političkih.

Treće, u Habsburškoj monarhiji, i ujedno kod hrvatskog naroda, najvažnije promjene nastaju za revolucije 1848.–49. godine kada je srušen feudalizam kao globalno društvo: feudalni staleški, društveni, pravni i politički sistem. Tada je, i u tom dijelu Evrope, konačno završila duga epoha feudalnog društva. Svi su narodi u Monarhiji za revolucije 1848.–49. godine odbacili feudalizam kao staleško društvo, njegov i pravni i politički i državni poređak, i prihvatili osnovice novog modernog društva: sisteme građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog društva. Oni su te temeljne osnovice/sisteme modernog društva za revolucije 1848.–49. godine unijeli u nacionalne programe i uveli u život i na njima organizirali politički i društveni pokret. To je stoga, na ovim prostorima, i unutar Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije), početak duge epohe izgradnje modernog građanskog civilnog društva, epohe koja, uz stanovite prekide, traje do danas.³⁶

Bile su to ključne promjene koje su potakle stvaranje, izgradnju i razvoj posve novih osnovica i društvenih sistema (društvenih, političkih, privrednih, kulturnih i nacionalnih) na kojima izrasta posve novo doba, koje su potakle proces formiranja i organizacije nacionalnih zajednica, ali i svih etnija, sub-etnija i sub-kultura unutar dominantne nacionalne zajednice. To su ove najvažnije osnovice: prvo, nacionalni programi, koje su napose donijeli svi narodi u Monarhiji; drugo, u tim nacionalnim programima (koji su prihvaćeni na svim razinama, od

³⁴ Berger 1979; Berger 1995; Domenach 1986; Kalanj 1994; Klotz 1984; Vattimo 1991.

³⁵ Usp. o tome: Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Šidak i drugi 1988; Kann 1950; Kann 1957; Kann 1974; Macartney 1971. i literaturu u tim knjigama.

³⁶ Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999–2000; Kann 1950; Markus 2000; Markus 2001. i literaturu u tim radovima.

novinstva do parlamenata) traži se da svaki narod postigne nezavisnost (kulturnu, političku i ekonomsku) unutar zasebne samostalne političke zajednice, koje su postale jezgro budućih samostalnih nacionalnih država; treće, da bi se sve to postiglo, tražili su preuređenje Habsburške monarhije, kao svima njima zajedničke države, u (kon)federativnu demokratsku zajednicu u svemu ravnopravnih naroda. Bile su to osnove na kojima su u drugoj polovici 19. stoljeća nastajali nacionalni kolektiviteti (homogene i cjelovite moderne nacije) i moderni kolektivni identiteti.³⁷

Tada su, za revolucije 1848.–49. godine, i u Hrvatskoj nastale sve te promjene. Pod utjecajem svih tih promjena, koje su se pojavile u Monarhiji, u Hrvatskoj nastaje vrlo jaki građansko-liberalni politički pokret i posve drugačija organizacija Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) koju su suvremenici nastojali formirati i organizirati kao cjelovitu i posve samostalnu nacionalnu zajednicu: na načelima nacionalnog suvereniteta i na osnovicama modernog građanskog društva. Nastojali su je organizirati na načelima i institucijama koje su prilagodili modernom građanskom civilnom društvu u razvoju: na nacionalnom suverenitetu, građanskim slobodama, građanskoj javnosti, slobodnom okupljanju i slobodnom javnom djelovanju, pokrenuli su političke novine i organizirali moderne političke stranke i institucije, raspisali i održali prvi put u povijesti slobodne izbore za Hrvatski sabor (parlament) kao novo predstavničko tijelo hrvatskog naroda i organizirali sistem parlamentarizma i trodiobe vlasti, nastojali izgraditi posve novu političku vlast i političku zajednicu itd. To su osnove novih društvenih sistema na kojima nastaje moderno doba, koje omogućuju modernizaciju i sveopći razvoj svakog naroda. To je početak višestrukih promjena društvenih i etničkih identiteta na svim razinama.³⁸

Upravo su tada, pod utjecajem tog hrvatskog liberalnog političkog pokreta, nastale mnoge nacionalne vrijednosti, koje su iskazane u hrvatskom nacionalnom programu.³⁹ Taj nacionalni program, čije su osnove nastale (u uvjetima feudalnog društva) već tijekom Hrvatskog narodnog preporoda od 1835. do 1847. godine, sada je za revolucije 1848.–49. godine iznesen u hrvatskoj javnosti (u uvjetima koje su prilagođene izgradnji modernog građanskog društva u svojim počecima) putem političkih novina, časopisa i brošura, preko novih građanskih/civilnih i političkih institucija, zastupa ga *Narodna stranka* i političko društvo *Slavenska Lipa na Slavenskom Jugu* i napokon je prihvaćen u Hrvatskom saboru, ali sada kao predstavničkom tijelu u ime cjelokupnog hrvatskog naroda.

Od tada dakle taj nacionalni program ima *legalitet nacionalnog suvereniteta* i *prirodnog prava*. A najvažniji su ovi njegovi zahtjevi: prvo, zahtjev za ujedinjenje svih hrvatskih pokrajina u cjelovitu političku zajednicu, u teritorijalno cjelovitu Trojednu kraljevinu (Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju); drugo, zahtjev za formiranje i organizaciju Trojedne kraljevine kao samostalne države hrvatskog naroda koja bi imala, u skladu s načelom nacionalnog suvereniteta i modernog građanskog društva u razvoju, posve nezavisni parlament (Hrvatski sabor), nezavisnu vladu i ministarstvo, te samostalnost na području unutrašnje uprave, sudstva, privrede, obrazovanja, školstva itd. Trojedna kraljevina, kao samostalna politička zajednica i država, bila bi federalna jedinica u okviru (kon)federalne Monarhije, koja bi se organizirala kao moderna demokratska evropska država. Bio je to moderni politički i socijalni program, koji je izgrađen na osnovicama tog modernog društva u razvoju.⁴⁰

³⁷ Korunić 1998., 9–39; Korunić 1999–2000; Markus 2000; literaturu i izvore u tim radovima.

³⁸ Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Korunić 1999–2000; Markus 2000; Markus 2001; Hrvatski državni sabor 1848.

³⁹ Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1992; Korunić 1998; Markus 2000; Markus 2001.

⁴⁰ Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Korunić 1999–2000; Markus 2000; Markus 2001; Šidak 1979; usp. literaturu i izvore u tim radovima.

Od svega toga, kako je poznato, za revolucije 1848.–49. godine ništa nije ostvareno, jer je 1849. godine u Habsburškoj monarhiji pobijedila kontrarevolucija. Nakon toga uslijedio je neo-apsolutizam i izgradnja policijske države od 1850. do 1860. godine, na prijelazu iz feudalnog u građansko društvo. No, nakon sloma tog apsolutizma krajem 1860. godine, svi su narodi u Monarhiji ponovo prihvatili onaj nacionalni program koji su donijeli za revolucije 1848. godine. Ponovo su prihvatili temeljne vrijednosti i sustave Moderne i modernog građanskog društva. I hrvatski je narod ponovo prihvatio onaj temeljni nacionalni program koji je nastao u Hrvatskoj za revolucije 1848.–49. godine. A to je hrvatski nacionalni i politički program. Ponovo su se javile nade da se može postići samostalnost i nezavisnost pojedinih naroda unutar njihovih samostalnih političkih zajednica i zasebnih država.

Tu je mogućnost najavila i *Listopadska diploma* iz 1860. godine, a napose ponovo pokretanje ustavnog razdoblja, bez obzira što su 1861. godine raspušteni nacionalni parlamenti u Monarhiji.⁴¹ Pa ipak, na tim se temeljima (koje donosi Moderna i moderno društvo: i građansko i civilno i kapitalističko i industrijsko) dalje razvija organizacija političkih i nacionalnih pokreta i cjelokupni javni život u Monarhiji. Ti su društveni i politički pokreti, do kraja stoljeća, stvorili temeljne nacionalne vrijednosti na svim područjima (napose: kulture, privrede, obrazovanja, političkog sistema, moderne uprave, sudstva, školstva itd.) i zauvijek dali osnove za razvoj zasebnih nacija i nacionalnih identiteta. U tom razdoblju i hrvatski je narod utemeljio osnove zasebne hrvatske nacije i nacionalni identitet.

Prema tome, veliki utjecaj na oblikovanje višestrukog društvenog identiteta uopće i napose etničkog i nacionalnog identiteta u Hrvatskoj u 19. stoljeću imali su: prvo, Hrvatski narodni preporod (tzv. ilirski pokret) od 1835. do početka 1848. godine; drugo, Hrvatski politički i liberalni pokret za revolucije 1848–49. godine; treće, Hrvatski politički i društveni pokret od kraja 1860. godine do raspada Habsburške monarhije 1918. godine; četvrto, Hrvatski politički i društveni pokret od 1919. do 1941. godine unutar tzv. stare Jugoslavije; peto, razvoj hrvatskog naroda od 1941. do 1945. godine u tijeku Drugog svjetskog rata; šesto, razvoj hrvatskog naroda od 1945. do 1991. godine unutar socijalističke Jugoslavije; sedmo, razdoblje od stvaranja samostalne hrvatske države 1991./92. godine dalje.

Sve te etape i sve političke pokrete, kao i njihove međusobne utjecaje, valja posebno proučiti. Oni su veoma važni za povijest hrvatskog naroda, za nastanak moderne hrvatske nacije i njezin razvoj tijekom dugoga vremena, kao i njezin odnos spram drugih naroda, nacija i kultura na prostoru Srednje i Jugoistočne Europe. Bilo bi stoga poželjno da komparativnim putem istražimo sve oblike društvenog, etničkog i nacionalnog identiteta. Ali ujedno pojavu i razvoj svih etnija i sub-etničkih grupa na hrvatskom etničkom i političkom prostoru i oblikovanje njihova etničkog i kulturnog identiteta. To je golemo znanstveno područje. Za prikaz samo osnovnih problema o tome trebalo bi izložiti znatno opsežniju raspravu. Tu zadaću, iz razloga koji slijedi, moramo ispuniti ako želimo odgovoriti na brojna istraživačka pitanja.⁴²

Pritom ipak valja istaći da su brojne generacije hrvatskih preporoditelja i javnih djelatnika, tijekom mnogostruke djelatnosti, ako mislimo na moderno razdoblje od kraja 18. do kraja 20. stoljeća, ustrajno tragali za etničkim i nacionalnim i društvenim identitetom. Učinili su to na mnogim područjima: na području književnog jezika, moderne književnosti, znano-

⁴¹ Kann 1950; Kann 1957; Kann 1974; Macartney 1971; Habsburgermonarchie 1848–1918, I–III; Zöllner 1997; Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Gross 1985; Gross-Szabo 1992.

⁴² Mi smo najavili i organizirali opsežni znanstveni projekt pod naslovom: *Etnički i kulturni identiteti u Hrvatskoj i izgradnja hrvatske nacije*. Nastojat ćemo, na razini suvremenih znanstvenih teorija i modela, istražiti mnoge probleme vezane uz etničke, nacionalne i društvene identitete u Hrvatskoj. Do sada takav interdisciplinarni projekt nije postojao niti su ta istraživanja utemeljena.

sti, suvremene kulture uopće, moderne politike, modernog političkog života i političkog sistema, sistema moderne države i državnosti, prava i pravnih normi, nacionalnog suvereniteta, tradicije, gospodarstva, modernih nacionalnih institucija i organizacija itd. Ali je i ovdje nužno ponoviti da nisu, sve do danas, utemeljili znanstvena istraživanja o etničkom i nacionalnom identitetu, pogotovo ne na razini suvremenih društvenih znanosti i znanstvenih modela, a napose ne sa interdisciplinarnoga gledišta.

Upoznajmo osnovne probleme vezane uz društveni identitet uopće, te etnički i nacionalni identitet napose, ali i napose identitet etnija, sub-etnija, sub-kultura, naroda, narodne zajednice, te moderne nacije i nacionalne zajednice. Uz to, kada je riječ o društvenim identitetima, postoje mnogobrojni, mnogostruki i različiti identiteti u Hrvatskoj (i hrvatskim pokrajinama) o kojima ćemo raspravljati u drugom dijelu ove rasprave. Kako ćemo vidjeti, to je golemo područje istraživanja. Da bismo to istražili, i na taj način otkrili novi svijet hrvatske povijesti, nužno je upoznati suvremene teorije i primijeniti suvremene znanstvene modele.

2. Identitet: teorijski i metodološki aspekti problema

2. a) O identitetu uopće

Da bismo odgovorili na brojna istraživačka pitanja vezana uz društveni, etnički i nacionalni identitet u hrvatskim pokrajinama (Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Istri i Vojnoj krajini) i na hrvatskom prostoru u dalekoj prošlosti, od srednjeg vijeka do suvremenosti, napose vezana uz izgradnju moderne nacije i pojavu različitih oblika nacionalizma uopće, također vezana uz pojavu i razvoj hrvatske nacije i oblikovanje više etnija i sub-etnija i sub-kultura unutar njezine političke zajednice i nacionalne države, uz određenje nacionalnog i etničkog identiteta kod hrvatskih preporoditelja, elite i različitih društvenih skupina i kod cjelokupnog stanovništva u Hrvatskoj u 19. stoljeću, što je predmet ove rasprave, a rezultate tih istraživanja pokazat ćemo u njezinom drugom dijelu, valja najprije upoznati što je *identitet* uopće, napose u odnosu prema višestrukome društvenom, etničkom i nacionalnom identitetu.⁴³

Upoznajmo najvažnije oblike, tipove i sadržaje identiteta, jer na njima počiva razvoj istinitog mišljenja i uopće razvoj znanosti od antike do danas. Uz još jednu važnu napomenu. Ovdje, kako vidimo, polazimo od gledišta da i na hrvatskom prostoru, od antike sve do suvremenosti, postoji kulturna i etnička raznolikost (pluralizam) i ujedno društveni pluralizam. Identitet dakle promatramo i kao proces (identifikacije) i kao interakciju unutar pluralnih odnosa i stanja: etničkih, kulturnih i društvenih. Ali pritom moramo imati na umu da se pluralni svijet, tj. sam fenomen pluralizma i složene socijalne i kulturne interakcije, stalno i neprekidno mijenjaju tijekom vremena: na njihove promjene utječu društvo i društveni sistemi.⁴⁴

⁴³ Znanost o *identitetu* ima dugu tradiciju: od antike (Aristotela) do suvremenosti, do Heideggera i dalje. Etnički i nacionalni identitet, kao dio društvenih identiteta, također je u društvenim znanostima utemeljen. To je golemo znanstveno područje. Samo na tim osnovama, na znanstvenim modelima i suvremenoj teoriji, moguće je utemeljiti daljnja istraživanja, pa i istraživanje područja etno-mita.

⁴⁴ Nužno je o identitetu povesti širu teorijsku raspravu. To najbolje pokazuje ovaj primjer. Prilikom pripreme za *Prvi kongres hrvatskih povjesničara*, koji se krajem 1999. godine održao u Zagrebu pod radnim nazivom *Hrvatski nacionalni i državni identitet i kontinuitet*, autor je ovih redaka proveo svojevrsnu anketu među tridesetak povjesničara. U usmenom je razgovoru s njima, svakim posebno, postavio pitanje što je identitet uopće, i napose što je društveni, a što etnički i nacionalni identitet vezan uz etnicitet i napose uz problem međuetničkih odnosa i izgradnje moderne nacije. Među njima su samo dvojica znala, iako vrlo neodređeno, odgovoriti na ta pitanja. Neke je historičare to veoma uznemirilo. Ali je ipak samo jedan od njih ponovo htio razgovarati o problemu identiteta. Napokon je taj Kongres pokazao to stanje: na njemu se o etničkom i nacionalnom identitetu nije raspravljalo, jer se nije pojavila ni jedna ozbiljna rasprava o tome! A to je bila glavna tema Kongresa.

2. b) Identitet s gledišta logike i zakona istinitog mišljenja

1. Identitet je jednakost:

– Zakon mišljenja, koji znanost od antike, od grčke filozofije do danas nalazi u formuli za stav identiteta, formula $A = A$ govori o *jednakosti*, tj. o apstraktnom i jednostavnom pojmu identiteta. Taj stav identiteta kaže: *A je A*, tj. *svaki je A sam isto*, drugim riječima, *svaka je stvar ili pojava identična samoj sebi*.

2. Identitet je istovjetnost:

– Formula za stav identiteta *A je A* ipak ne govori samo da je *svaki A sam isto*, već u isto vrijeme kazuje: *Svaki je A sam isto sa samim sobom*, tj. *svaka je stvar ili pojava sama ista sa samom sobom*. U istovjetnosti (*A je A*) nalazi se taj odnos »s« ili »sa« kao posredovanje, kao sveza i sinteza, kao sjedinjenje u jedinstvo.

3. Identitet je jedinstvo sa samim sobom:

– Zato se identitet, kao zakon istinitog mišljenja, tijekom čitave povijesti zapadne civilizacije, od antike do danas, pojavljuje kao *jedinstvo i istovjetnost*, kao posredovanje u tom jedinstvu, u *jedinstvu sa samim sobom*.⁴⁵

2. c) Identitet s gledišta općih načela

1. Identitet je jednakost i jedinstvo:

– Prema formuli za stav *jednakosti*, identitet je ono što je potpuno isto: $A = A$. Drugim riječima, formula $A = A$ (*A je A*, tj. *svaki je A sam isto*) i označuje *jednakost* i govori o *jednakosti i jedinstvu sa samim sobom*.

2. Identitet razmjera:

– Prema formuli za stav *razmjera*, identitet je odnos po kojemu je nešto ili netko, u različitim okolnostima, posve jednako samo sebi i/ili posve jednak sam sebi, tj. istovjetan je sa samim sobom: *Svaki je A sam isti sa samim sobom*.

3. Identitet različitosti:

– Prema formuli za stav *različitosti i opreke*, identitet je ukupnost činjenica (ime, lični opis, naziv, izgled itd.) koje služe da se jedna osoba ili neka pojava razlikuje od bilo koje druge osobe ili pojave: *A se razlikuje od B, C, D...*

2. d) Identitet s gledišta etnosa i etniciteta

1. Identitet »prvoga« (= »Mi« i/ili »naš« identitet):

– Prema formuli za stav identiteta *jednakosti* ($A = A$: *Svaki je A sam isto*) i *razmjera* ($A je A$: *Svaki je A sam isti sa samim sobom*), kada je riječ o etnicitetu ili etnosu, možemo upoznati identitet »prvoga«, tj. etnički ili nacionalni identitet određene etničke grupe, etničke zajednice, naroda i narodne zajednice i nacije kojoj »mi« (»naša« grupa ili elita) pripadamo.

2. Identitet »prvoga« i »drugoga« (= »naš« i »njihov« identitet – »Mi« i »Oni«):

– Prema modelu identiteta *različitosti i opreka*, između »nas« (= identiteta »prvoga«) i »njih« (= identiteta »drugoga«) na području etnosa, identitet »prvoga« (»Mi« ili »naš« identitet) je ukupnost činjenica (etničkog porijekla, posebnog jezika, tradicionalne kulture, životnih uvjeta, moderne kulture, običaja, običajnog prava, društva i društvenih stanja, posebne povijesti itd.) koje služe da se odredi identitet »drugoga« (»njihov« identitet – »Oni«): da se

⁴⁵ Hegel 1987; Schelling 1985, 77–145; Heidegger 1996 (Stav identiteta). O identitetu i problemu identifikacije vidi u sveučilišnim udžbenicima logike. O tome postoji opsežna literatura.

jedna osoba/pojedinac, neka etnička grupa ili skupina ili neka etnija odredi pomoću Drugoga, pomoću druge etničke grupe ili druge etnije kao oprečna osobnost, oprečne etničke posebnosti, oprečne karakterne osobine, oprečna slika i oprečno iskustvo, drugačiji život, oprečna povijest i sudbina itd.

3. Identitet »drugoga« (druge etničke skupine ili druge etnije):

– Prema tome, identitet »drugoga« (ili identitet drugoga čovjeka/pojedinca, druge etničke skupine, druge etnije, drugoga naroda ili druge nacije) nastaje u procesu konstrukcije etničkog i/ili nacionalnog identiteta »prvoga« i obrnuto.

– U tom slučaju identitet »prvoga« (tj. »naš« identitet) i identitet »drugoga« (»njihov« identitet) – koji gotovo u pravilu, uvijek kada je riječ o etnosu (etnijski uopće, a narodu i naciji napose) i etnicitetu, idu zajedno (i »mi« i »oni« i/ili »mi« i »drugi«) – i govore i svjedoče o postojanju kulturne i etničke raznolikosti (pluralizma) na određenom prostoru, unutar neke političke zajednice ili države, kao i unutar neke narodne i/ili nacionalne zajednice.⁴⁶

– To dakako vrijedni i za hrvatski prostor, prostor na kojem je hrvatski narod bio dominantna ili većinska etnija, na kojem je postojala, od srednjega vijeka do danas, kulturna i etnička raznolikost (pluralizam) i društveni pluralizam.⁴⁷

2. e) Identitet složenih povijesnih pojava i procesa

1. Identitet povijesnih pojava i promjena:

– Velike međutim teškoće nastaju kada pokušamo kritički analizirati višestruki društveni identitet uopće i napose identitet povijesnih pojava i procesa, kao što je pojava i razvoj naroda i napose moderne nacije i proces njezine izgradnje. Zašto? Zato jer se te povijesne pojave, svi povijesni procesi i društveni odnosi neprestano mijenjaju. Moramo ih promatrati, napose kada je riječ o povijesnim pojavama koje nastaju, razvijaju se i neprekidno transformiraju u epohi Moderne i modernog društva, unutar složenih procesa modernizacije i integracije.

– Tada se i etnicitet i etnički identiteti i nacije i nacionalni identiteti izgrađuju u procesima stalnih i intenzivnih promjena i socijalnih interakcija. Kako onda upoznati višestruke identitete povijesnih pojava i procesa koji se nalaze u dinamičnom razvoju, unutar pluralnih kulturnih i društvenih odnosa i stanja, koji se nalaze u stalnim promjenama i neprekidnim transformacijama?

2. Identitet kao proces i interakcija:

– Zbog toga je s gledišta apstraktnog ili jednostavnog identiteta ($A = A: A \text{ je } A$) teško, ako ne i nemoguće, upoznati identitet neke moderne nacije kao konkretne nacionalne zajednice (identitet nacionalnog kolektiviteta) jednog naroda, kao i etničke i nacionalne identitete. Zato, jer se i narod i nacija i etnije i sub-etničke skupine neprekidno izgrađuju, mijenjaju i razvijaju, kao što se neprekidno mijenjaju društveni odnosi i stanja u kojima nastaje nacija.

– Napose je složen problem istraživanja međuetničkih odnosa i njihovih stalnih međusobnih interakcija. Jer je riječ o postojanju kulturne i etničke raznolikosti (pluralizma) i ujedno i kulturnih i etničkih i društvenih interakcija na određenom prostoru: o postojanju više etničkih skupina i etnija i o njihovim međuodnosima. Još teže je otkriti identitet povijesnih procesa, jer je i sam identitet proces.

– U tom slučaju polazimo od uvjerenja, koje uvjetno prihvaćamo kao teorem, o postojanju višestrukih društvenih identiteta koji se nalaze u stalnim promjenama i složenim međusobnim

⁴⁶ O tome: Smith 1991; Smit 1998; Poutignat 1995; Jenkins 1997; Biti 2000, 190–97 i literaturu.

⁴⁷ Nužno je utemeljiti ta sveobuhvatna i složena istraživanja na hrvatskom prostoru. To je golemo područje istraživanja i neobično važno za povijest hrvatskog naroda i formiranje hrvatske nacije.

odnosima (interakcijama). Jer identitet neke složene povijesne pojave i/ili procesa »danas« nije isto što i njihov identitet »jučer«. Unutar tih višestrukih i kompleksnih društvenih identiteta nalaze se svi ostali. Sve te identitete (i društveni i etnički i nacionalni) valja dakle promatrati i kao *proces* (identitet se neprekidno razvija) i kao *interakciju* (međudodnos mnogih identiteta) i kao međudodnos *identiteta i okoline* (identitet + okolina).

3. Kompleksni društveni identiteti:

– Ako identitet promatramo kao proces i interakciju, onda je jasno da je s gledišta apstraktnog identiteta ($A = A$) teško i gotovo nemoguće upoznati kompleksne društvene identitete, jer se oni nalaze u stalnim promjenama (u razvoju) i odnosima uzajamne ovisnosti. Zato, ako želimo upoznati višestruke društvene identitete uopće i identitete složenih povijesnih pojava i procesa napose, moramo tragati ne samo za jedinstvom apstraktnog pojma identiteta (prema formuli: *A je A*, tj. *svaki je A sam isti sa samim sobom*) nego, polazeći od tog zakona istinitog mišljenja, na kojem počiva znanost, valja upoznati jedinstvo i različitost kompleksnog identiteta prema formuli: *A je A i ne-A*, tj. *svaka je povijesna pojava u svakom trenutku identična samoj sebi, ali ujedno i različita od same sebe*, jer se nalazi u procesu promjena i stanju međuovisnosti.

– Tada jedinstvo i različitost složenog ili *kompleksnog identiteta* (kada promatramo povijesne pojave i procese dugoga trajanja kao što je izgradnja nacije, nacionalnih kolektiviteta i kolektivnih identiteta) prepoznajemo i kao *proces* i kao *sintezu* kroz njegovo *sjedinenje u jedinstvu i različitosti*. A to se zbiva, upoznali smo, tijekom stalnih društvenih promjena i socijalnih interakcija, u procesu nastajanja višestrukih društvenih identiteta u međuovisnosti.

4. Proces identifikacije i konstrukcije identiteta:

– Kada je riječ o etničkim i nacionalnim identitetima, nužno je otkriti proces identifikacije i/ili konstrukcije tih identiteta pomoću znanstvenog modela:

a) formule *identitet identiteta i razlika* (*A je A i istog trenutka ne-A*) i

b) ujedno formule za stav *različitosti i opreka* između identiteta »prvoga« i identiteta »drugoga« – razlike između »nas« i »njih«;

c) a to je proces u kojem etnički i nacionalni identiteti nastaju kao rezultat *prohoda entiteta* (etničke skupine, etnije, naroda ili nacije) kroz sustav razlika, različitosti i opreka, kroz sustav *identiteta »drugoga«* ili kroz sustav identiteta i okoline: identitet + njegova okolina, s tim da je okolina vrlo složena i uvijek kompleksnija od identiteta. Zato, bez te okoline (drugih identiteta, vrijednosti i sustava) ne možemo shvatiti identitet »prvoga«.

– Prema tome, društveni identitet uopće, a etnički i nacionalni identitet napose, koji se neprestano mijenjaju i transformiraju, možemo upoznati putem tri modela identiteta u međuovisnosti i međudjelovanju: prvo, pomoću modela *identitet identiteta i razlika*, drugo, modela *identiteta »drugoga«* i, treće, kao sintezu jednog i drugog modela, pomoću modela identitet/okolina.

5. Znanstveni model etničkog i nacionalnog identiteta:

– Na tome je utemeljen naš *znanstveni model* i etničkih i nacionalnih i društvenih identiteta. Ali uz napomenu da taj model (identitet identiteta i razlika + identitet »drugoga« + identitet/okolina), bilo da je riječ o procesu konstrukcije etničkog i nacionalnog identiteta ili o konstrukciji etničkog i nacionalnog kolektiviteta ili o kulturnoj i etničkoj raznolikosti, počiva na uvjerenju da na određenom prostoru postoji kulturni, etnički i društveni pluralizam.

– Taj dakle model počiva na znanstvenoj spoznaji i na ovim načelima:

a) da na nekom prostoru, unutar neke regije, postoje najmanje dvije, a najčešće više etničkih grupa i/ili etničkih zajednica i/ili nacionalnih zajednica, da postoji dakle i identitet »prvoga« i identitet »drugoga« i/ili identitet »drugih«;

b) da sve te etničke grupe i etnije impliciraju etničke odnose, a nacije i nacionalne zajednice pretpostavljaju postojanje nacionalnih odnosa i stanja;

c) da etnički i nacionalni odnosi, te etnički i nacionalni identiteti, uključuju postojanje najmanje dvije *kolektivne strane* i/ili dva *kolektiviteta*: i etnička i nacionalna kolektiviteta koja se izgrađuju i konstruiraju na nekom prostoru;

d) da je tada u pravilu riječ o kulturnim i etničkim pluralnim sredinama; to se odnosi i na hrvatski etnički i politički prostor od srednjega vijeka do danas;

e) da se na tim međuetničkim i međunacionalnim odnosima – kako unutar kulturne i etničke raznolikosti tako i unutar društvenog pluralizma, u procesu etničke identifikacije – uvijek konstruiraju najmanje dva međuovisna identiteta: identitet *pripadnika* i *ne-pripadnika* nekoj etničkoj ili nacionalnoj zajednici, tj. i identitet »prvih« (koji pripadaju »našem« kolektivitetu) i ujedno identitet »drugih« (koji pripadaju »njihovom« kolektivitetu) itd.;

f) da identitet dakle »drugoga« uvodi razliku između »nas« i »njih«, »naših« i »njihovih«; da stoga identitet »drugoga« pretpostavlja postojanje i istraživanje identiteta »prvoga« odnosno da pretpostavlja postojanje višestrukih društvenih identiteta, tj. postojanje etničke, nacionalne i kulturne različitosti (pluralizma) na određenom prostoru i da je to golemo znanstveno područje;⁴⁸

g) da je, prema tome, identitet nužno promatrati (kako na razini nastanka i razvoja identiteta, tako i na razini procesa samo-identifikacije ili svijesti) i prema modelu: identitet + njegova okolina (odnosno modelu: identitet/okolina), jer tek njegova okolina – koja je u pravilu daleko složenija i kompleksnija od identiteta »prvoga«, jer se radi o beskonačnom broju »drugih« identiteta i vrijednosti – daje puni sadržaj i smisao postojanja i razvoja identiteta »prvoga«.

2. f) Višestruki društveni identiteti

Kada je dakle riječ o povijesnim pojavama i procesima dugoga trajanja, kao što su na primjer pojava, izgradnja i razvoj moderne nacije i etnija ili etničkih zajednica uopće, nužno je da njihove identitete promatramo (a) unutar sveobuhvatnih pluralnih društvenih, kulturnih i etničkih odnosa i stanja, unutar društvenih identiteta uopće, unutar kojih postoje mnogi i višestruki identiteti u njihovoj uzajamnoj ovisnosti; (b) pomoću formule za stav kompleksnog i složenog identiteta i/ili pomoću modela *identitet identiteta i razlika (A je A i istog trenutka ne-A*, tj. *svaka je povijesna pojava u svakom trenutku identična samoj sebi, ali i različita od same sebe jer se nalazi u procesu neprekidnog razvoja*) i ujedno (c) pomoću identiteta »drugoga« i (d) modela identitet/okolina. Jer se, tijekom procesa dugoga trajanja, oblikuju i razvijaju mnoge usporedne pojave i/ili mnogi sistemi na *različitim područjima* (na području jezika, kulture, političkog i državnog sistema, privrede, prava, vjere, ideologije itd.) koji su međusobno povezani i uvjetovani.

U isto vrijeme pojavljuju se, unutar neke narodne i/ili nacionalne zajednice (nacija je moderna zajednica koja nastaje u *epohi Moderne* i *modernog društva*), različiti društveni identiteti u međuovisnosti: jezični, kulturni, politički, državni, privredni, etnički, vjerski itd. Svi ti međutim zasebni identiteti, u različitim uvjetima i prostorima, može tvoriti jedinstveni nacionalni kolektivitet, tj. izgrađuju složeni kolektivni identitet jedne nacije (kao homogene i cjelovite nacionalne zajednice) koja uspostavlja odnose s drugim etnijama, narodima i nacijama.

⁴⁸ O tome: Alba 1990; Barth 1969; Smith 1991; Poutignat 1995; Jenkins 1997; Wodak ur. 1998; Giesen 1991. i opsežnu literaturu u tim knjigama i zbornicima radova.

Prema tome, i etnički i nacionalni identiteti dio su složenih društvenih identiteta uopće. A to znači da ni etničke ni nacionalne identitete, kao ni etnicitet uopće, ali onda ni porijeklo i razvitak naroda i moderne nacije, ne možemo upoznati ako ih ne proučavamo unutar višestrukih i složenih društvenih identiteta i socijalnih promjena uopće, ali i unutar širih regija i odnosa spram »drugih« identiteta, kultura, naroda i nacija. A to je, kako smo vidjeli, model: identitet (»prvoga«) ↔ okolina (+ drugi identiteti i sistemi).⁴⁹

2. g) O (ne)mogućnosti istraživanja nacionalnog identiteta

No, što je etnički i nacionalni identitet? Što je etnicitet? Što je nacija i kako nastaje? Na ta pitanja nije lako odgovoriti. Postoje mnogobrojne teorije i brojni pristupi istraživanju tih pojava. A to znači da postoje različita viđenja tih problema i posve različiti doživljaj i nacije i nacionalne svijesti. Zato je nužno iskazati kritički pristup u njezinu istraživanju. Važno je izabrati relativno dobar znanstveni model i poznavati razne teorije o svemu tome. Pa ipak, uza svu kritičnost koju valja iskazati kada govorimo o tim pojavama i složenim problemima, na temelju dosadašnjih istraživanja, bez obzira na različite pristupe i rezultate tih istraživanja, mogli bismo zaključiti da su etnički i nacionalni identiteti pluralni, da je riječ o vrlo kompleksnim identitetima, koji se izgrađuju unutar pluralnih društvenih odnosa i ujedno unutar pluralnih etničkih i nacionalnih odnosa i stanja, da etnički ili nacionalni identitet možemo prepoznati kao oblik društvene organizacije.

Kako je rečeno, unutar društva i društvenih odnosa, unutar određene sredine, postoje višestruki društveni identiteti i ujedno unutar određene moderne nacionalne zajednice postoji više oblika identiteta (etnički, jezični, kulturni, politički, državni, regionalni, vjerski itd.) koji svi zajedno mogu tvoriti jedinstvo nacionalnog kolektivnog identiteta, tj. nacionalni kolektivitet u različitosti etničkih i kulturnih pojava.⁵⁰ Upoznajmo najvažnije opće tipove etničkog i nacionalnog identiteta:

1. Na razini etničkih i/ili nacionalnih sentimentata:

– Na razini raznih oblika patriotizama i nacionalizama, na razini etničke i nacionalne svijesti, osjećaja, htijenja i znanja, u procesu etničke i nacionalne identifikacije i/ili konstrukcije, u određenoj sredini nastaju:

a) *individualni identiteti* – etnički i nacionalni identiteti kojima se pojedinci ljudi, ali i pojedini čovjek, kao individue svojom voljom poistovjećuju s nekom etničkom grupom ili etničkom zajednicom ili narodnom zajednicom ili nacijom, unutar koje živi i želi živjeti i time prihvaća njezine vrijednosti, njezin pravni i politički poredak i iskazuje lojalnost spram nje itd.;

b) *grupni identiteti* – etnički i/ili nacionalni identiteti kojima se neka etnička grupa ili elita svojom voljom poistovjećuje s nekom etnijom ili nacijom, unutar koje živi ili želi živjeti i time prihvaća njezine temeljne vrijednosti, njezinu tradiciju, norme, pravila, organizaciju, cjelinu sustava itd.;

c) *kolektivni identiteti* – etnički i/ili nacionalni identiteti kojima se određeni kolektiv (grupa ljudi, elita, etnija ili narod u cjelini) svojom voljom poistovjećuje s određenom etničkom zajednicom ili nacijom, unutar koje živi i želi živjeti i time prihvaća njezine temeljne vrijednosti i cjelinu organizacije;

⁴⁹ Barth 1969; Smith 1991; Poutignat 1995; Jenkins 1997.

⁵⁰ Alba 1990; Alter 1985; Anderson 1990; Brass 1991; Deutsch 1966; Deutsch 1969; Gellner 1994; Gellner 1998; Hobsbawm 1983; Jenkins 1997; Kedourie 1971; Korunić 2000; Lerotić 1984; Poutignat 1995; Seton-Watson 1980; Smith 1969; Smith 1983; Smith 1991. i literatura u tim djelima.

d) identitet kolektiviteta – na toj se razini, kada se više/manje cjelokupno stanovništvo poistovjećuje s nekom etničkom zajednicom ili nacijom, konstruira etnički kolektivitet (etničke zajednice) ili nacionalni kolektivitet (nacije).⁵¹

– Na osnovicama etničkih i nacionalnih sentimentata izgrađuju se i razvijaju (1) svi oblici etničke i nacionalne svijesti; (2) svi oblici patriotizma i nacionalizma i (3) različite ideje o naciji i nacionalnoj zajednici. U tom se slučaju naciju i nacionalnu zajednicu prije svega doživljava i predočuje na razini ideje nacije, nacionalne svijesti, te etničkih i nacionalnih sentimentata.

2. Na razini zbilje:

– Unutar neke nacionalne zajednice, njezine političke zajednice ili nacionalne države, u kojoj je ta nacija dominantna etnija, nastaju:

a) društveni identiteti – na mnogim područjima unutar nacionalne zajednice u njihovoj uzajamnoj ovisnosti: na pr. jezični, kulturni, politički, državni, vjerski, staleški, nacionalni, regionalni, stranački, individualni, kolektivni itd.

b) etnički identiteti – na dvije razine: prvo, identitet konkretne etnije ili etničke zajednice kao kolektivitet i, drugo, etnički identitet kojim se pojedini čovjek ili etnička grupa poistovjećuju s tom konkretnom etničkom zajednicom;

c) nacionalni identiteti – na dvije razine: prvo, identitet nacije kao zajednice (kao nacionalni kolektivitet) i, drugo, nacionalni identitet kojim se pojedini čovjek, neka etnička grupa i neki narod poistovjećuju s tom nacijom.⁵²

– Ovdje je riječ o konkretnim zajednicama na razini etnosa (i o nacionalnoj zajednici i o sub-etnijama unutar određene političke zajednice) koje se tijekom dugoga vremena u zbilji izgrađuju kao kolektiviteti na određenom teritoriju i unutar određenih vrijednosti. Sada prema tome polazimo od uvjerenja i od spoznaje da moderna nacija, kao entitet i konkretna cjelovita nacionalna zajednica jednog naroda, ili neka etnija, nastaju i izgrađuju se u zbilji, a ne samo na razini ideje nacije, nacionalnih sentimentata, etničke ili nacionalne svijesti.

– Ali i sada valja imati na umu da je etnički identitet po svom porijeklu stariji od nacionalnog identiteta, i da je ujedno etnička zajednica starija od nacije. Jer se nacija kao moderna nacionalna zajednica izgradila tek u epohi Moderne, dok određeni oblici etničke zajednice (pred-etnički, proto-etnički i etnički) postoje od kada postoji povijest čovječanstva. Prema tome, pred-moderni oblici etničke zajednice prethode modernoj naciji i nacionalnoj zajednici.⁵³

Osnovica prve razine, tj. osnovica i individualnog i kolektivnog etničkog i/ili nacionalnog identiteta, a to je ujedno osnovica etničkih i/ili nacionalnih sentimentata i svih oblika i patriotizama i nacionalizama, jest *etnička i/ili nacionalna svijest*. No, što je etnička ili nacionalna svijest? Etnička i nacionalna svijest, na kojoj se temelji etnički i/ili nacionalni identitet, oblikuje se: prvo, na svijesti (tj. na svjesnom znanju) pojedinih ljudi/osoba i grupa o postojanju vlastite etničke zajednice ili nacije, tj. o postojanju njihova identiteta; drugo, na svjesnom znanju o porijeklu i razvoju etničke zajednice i/ili nacije, na znanju o postojanju njihovih temeljnih vrijednosti, simbola, mitova, tradicije, ideologija, povijesti itd.; treće, na njihovoj svjesnoj i voljnoj odluci da žive u toj zajednici i da prihvaćaju njezine temeljne vrijednosti, simbole, mitove ideologiju, njezinu organizaciju i njezin pravni i politički poredak itd.⁵⁴

⁵¹ Anderson 1990; Gellner 1998; Jenkins 1997; Lerotić 1984; Poutignat 1995; Smith 1991.

⁵² Anderson 1990; Jenkins 1997; Korunić 1997; Korunić 2000; Poutignat 1995, Smith 1991.

⁵³ O etničkom i nacionalnom identitetu: Alba 1990; Anderson 1990; Barth 1969; Brass 1991; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Jenkins 1997; Poutignat 1995; Smith 1991; Smit 1998.

⁵⁴ Anderson 1990; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Lerotić 1984; Smith 1991.

To su vrlo složeni identiteti. Teško ih je i prepoznati i proučavati u dalekoj prošlosti. Prije svega zato jer se etnički i nacionalni sentimenti, i time etnički i nacionalni identiteti, kod pojedinih osoba i etničkih grupa neprekidno mijenjaju: to su otvoreni i promjenjivi identiteti. Jer i čovjek/pojedinac i grupe i elite tijekom života svoja uvjerenja o tome mijenjaju, jer druga generacija usvaja druge vrijednosti i stvara drugačije oblike zajednice i zajedništva i stoga se drugačije s njima identificira i zato jer o sadržaju i intenzitetu tih osjećaja i/ili sentimentata u prošlosti nije ostalo dovoljno dokumenata. Pa ipak, nužno je istraživati sve te oblike etničkih i nacionalnih sentimentata i na njima osnovane etničke i nacionalne identitete.⁵⁵

Osnovica druge razine, identitet neke etničke zajednice, identitet naroda ili nacije kao konkretne zajednice, kao konkretni kolektivitet, kako vidimo, jesu različite vrijednosti, različiti identiteti tih vrijednosti, i različita područja, a tvore različite identitete koji se oblikuju unutar neke regije ili nacionalne zajednice. Ali je sada riječ o dvije razine kolektivnih identiteta: prvo, o identitetu sub-etničkih grupa i etničkih zajednica, kao sub-etnija različitih veličina, koje se organiziraju (na mnogim područjima života) unutar neke šire dominantne narodne ili nacionalne zajednice, unutar neke nacije, tj. unutar njezine političke zajednice ili nacionalne države; drugo, o identitetu određene narodne zajednice i/ili nacije kao dominantne etnije na njezinom političkom prostoru, unutar njezine političke zajednice.⁵⁶ Taj je identitet (sub-etničkih grupa, etničkih zajednica, naroda ili nacije) moguće istraživati, jer je ovdje riječ o konkretnim zajednicama i kolektivitetima, o životu i njihovim složenim organizacijama i vrijednostima unutar kojih i na kojima se razvijaju tijekom duge povijesti.⁵⁷ Zato je važno da etnički i nacionalni identiteti, i time mnogostruki složeni društveni identiteti, postanu predmetom našeg sustavnog istraživanja, jer je u našoj historiografiji, ali i u društvenim znanostima uopće, gotovo posve zanemareno. Uz uvjet dakako da proširimo istraživačku osnovicu i znanstvene modele.

Međutim, kada raspravljamo o 19. i 20. stoljeću, valja imati na umu da u tom dugom razdoblju, kako je rečeno, i konstrukcija etničkih i/ili nacionalnih identiteta i posve nova organizacija nacije i svih sub-etnija (sub-etničkih grupa unutar nacionalne zajednice) nastaje u procesu stalnih promjena i socijalnih interakcija, te silnih etničkih i socijalnih suprotnosti. Sve to što nastaje u konkretnoj sredini možemo pratiti preko realizacije ili izgradnje globalnih sustava vrijednosti, napose moderne kulture, kapitalističke privredne, industrijalizacije, novog političkog i državnog sistema, sistema obrazovanja i komunikacije itd. A sve to donosi i stvara *epoha Moderne* i novo moderno društvo: sistemi građanskog, civilnog, kapitalističkog, industrijskog i post-industrijskog društva. Ta je struktura, organizacija i interakcija sistema drugačija negoli ikada ranije i utemeljena je na posve novim institucijama.

Sve te nove vrijednosti utječu na procese modernizacije i integracije i time na stvaranje novoga svijeta, svijeta napretka ali i silnih socijalnih i etničkim sukoba. Tek sada, tek u epohi *Moderne* i modernog društva, nastaje posve nova društvena, politička, ekonomska, kulturna, institucionalna, komunikacijska i pravna organizacija nacije kao moderne nacionalne zajednice. Tada se u potpunosti mijenja nacionalni identitet i identitet nacionalne zajednice, ali i etnički identitet. No, što je *Moderna*, a što društvo? Da li su nam ti pojmovi jasni?⁵⁸

⁵⁵ Korunić 1993; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000.

⁵⁶ Anderson 1990; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Korunić 1999, 55–82; Lerotić 1984.

⁵⁷ Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000.

⁵⁸ U hrvatskoj historiografiji, ali i u drugim društvenim znanostima, mnogi ključni pojmovi nisu posve jasni, ne koristimo ih na jednak način i često pod istim pojmom razumijevamo različite pojave i stanja. Uvjeren sam, zbog toga, da je ponekad tekst razumljiv samo autoru. To su ovi pojmovi: etnicitet, etničnost, etnija, etnička zajednica, etnička grupa i skupina, narodnost, narod, narodna zajednica, nacija, nacionalna zajednica, nacionalnost, nacionalizam, nacionalno pitanje, nacionalna svijest, društvo, društveni sistemi, pluralističko društvo, moderno društvo, zajed-

3. Nacionalni identitet u epohi Moderne i modernog društva

3. a) Epoha Moderne i modernost – s gledišta identiteta

Što je *Moderna* i kada počinje njezina epoha dugoga trajanja? Kako je i na koji način epoha *Moderne* utjecala na izgradnju modernog društva, suvremenih etničkih zajednica i modernih nacija? Kako i na koji način *Moderna* utječe na oblikovanje i razvoj etničkog i nacionalnog identiteta? O *epohi Moderne* moramo ovdje reći nešto više no što smo kazali u uvodu. Zašto? Zato jer, iako se u našoj historiografiji govori o procesima modernizacije, integracije i napretku, ipak nije gotovo ništa rečeno ni o *Moderni* ni o njezinom projektu ni o modernim globalnim sustavima na kojima se izgradio suvremeni svijet. U drugim međutim društvenim znanostima o *Moderni*, modernizmu i ideji napretka dosta se raspravljalo. Teško je upoznati Novi vijek i opći napredak u suvremenom modernom društvu ako nam to nije jasno.⁵⁹

Moderna (modernost, modernizam), i kao pojam i kao projekt i kao proces u kojem nastaje i razvija se moderni svijet, pojavljuje se i oblikuje na svim područjima javnoga života u suvremenoj povijesti. Kao epoha ili moderno doba (epoha *Moderne* i modernosti) izgrađuje se tijekom procesa dugoga trajanja u Novom vijeku, od kraja 18. do kraja 20. stoljeća. Iz centra zapadne Europe, gdje počinje moderno doba, postepeno prodire prema evropskoj periferiji i ostalom dijelu svijeta, i u konkretnoj sredini nastaje putem izgradnje novih globalnih sistema koje donosi *Moderna*, putem kapitalističke privrede, industrijske revolucije i industrijalizacija, putem moderne tehnologije, moderne kulture, modernog društva, moderne države, opće pismenosti i modernog obrazovanja, moderne komunikacije itd. U toj epohi, izgradnjom tih modernih sistema u konkretnoj sredini, svi evropski narodi i čovječanstvo uopće postupno, korak po korak, ostvaruje ideju napretka, modernizacije i izgrađuje novo građansko/civilno društvo (*societas civilis*).

Riječ je o modernom društvu unutar kojeg nastaje organizacija cjelovite nacionalne zajednice, novi nacionalni kolektivitet i posve novi nacionalni identitet. I obrnuto, unutar modernog društva (tj. društvenih sistema koje utemeljuje moderno građansko, civilno, kapitalističko i industrijsko društvo) i na njegovim osnovicama organizirane nacionalne zajednice, pojedini narodi na svim područjima života, unutar posve novih socijalnih odnosa, unutar stalnih socijalnih promjena i mnogih suprotnosti, svaki narod u svojoj sredini ostvaruje (1) najvažnije tekovine *Moderne* i opći napredak, (2) njezine najvažnije globalne sustave i (3) temelje vrijednosti koje su postigle suvremene revolucije: industrijska revolucija i opća industrijalizacija, tehnološke revolucije, te sve tzv. građanske revolucije: kulturna, urbana, obrazovanja, kapitalistička, komunikacijska itd.

Nema sumnje da je na tim modernim globalnim sustavima (napose: privrede, tehnologije, moderne kulture, građanskog društva, građanskih sloboda, moderne države, modernog

---

nica, društvena zajednica, strukture, etnogeneza, identitet, društveni identitet, etnički i nacionalni identitet, procesi modernizacije i integracije, politički sistem, pravo i pravni poredak, civilizacija, kultura, demokracija, politički i društveni pokret, ideologija, doktrine, liberalizam, demokracija itd. Kako pod istim pojmom često mislimo na različite povijesne pojave i procese i različita stanja, u mnogim slučajevima se ne razumijemo. Mogao bih to ilustrirati na više načina. Izabrao sam ovaj. Više generacija studenata povijesti pitao sam za objašnjenje tih pojmova. Najčešće sam na ta pitanja dobio vrlo slabe odgovore. Bolje odgovore nisu dali ni studenti na poslijediplomskom studiju povijesti i političkih znanosti.

⁵⁹ O *Moderni* i *Postmoderni*: Berger 1977; Domenach 1986; Gross 1985; Habermas 1988; Held 1990; Kalanj 1994; Lyotard 1979; Lyotard 1982; Lyotard 1985; Kemper 1993; Klotz 1984; Korunić 1999; Korunić 2000; Koslowski 1986; Lijphart 1992; Maritain 1992; Neuman 1974; Vattimo 1991.

političkog sustava, općeg obrazovanja, komunikacijskog sustava, ljudskih prava itd.) izgrađen suvremeni moderni svijet, koji, nažalost, ni malo nije idealan. Prema tome, u Evropi nastaju i izgrađuju se svi ključni sistemi na kojima počiva izgradnja tog modernog svijeta: izgradnja sistema kapitalističke privrede, moderne države, modernog građanskog društva, demokratskog sustava, sistema pismenosti i obrazovanja, suvremene kulture, umjetnosti, znanosti, urbanih sredina, industrijske i tehnološke revolucije i industrijalizacije itd. Otuda se ti sistemi polako, korak po korak, šire prema evropskoj periferiji i u sve dijelove svijeta. Ali se svuda, u svakoj sredini napose, razvijaju drugačije i izgrađuju drugačiji društveni odnosi i drugačiji etnički i nacionalni kolektiviteti. Svugdje se, kod svakog naroda, stvaraju zasebne vrijednosti. Habsburška monarhija je sastavni dio Evrope, čak je jednim dijelom njezin središnji dio, a unutar Monarhije se nalazi hrvatski narod.⁶⁰ Zato je važno istražiti prodor i izgradnju tih sistema u hrvatskoj sredini. Jer opći razvitak nekog naroda u 19. stoljeću ovisi o izgradnji tih sustava u svojoj sredini.

3. b) *Epoha Moderne: nacija i nacionalni identitet*

Početke pred-kapitalističke privrede (na području zanatstva, obrta, trgovine i novčarskih ustanova), te početke modernih vizija o novim oblicima i formama u kulturi (na području književnosti, slikarstva, kiparstva, obrazovanja, filozofije, prava itd.) i ujedno ideje o općem napretku i pravednom društvu, dakako ne-feudalnom i ne-staleškom, kao i stanovite povijesne i društvene promjene koje postupno donose napredak u nekim evropskim sredinama, lako možemo pratiti (u gradovima sjeverne Italije) već od 11. do 13. stoljeća, a u Europi uopće od 14. stoljeća dalje. Nastanak, izgradnju i razvoj posve novih sistema – napose novi privredni, pravni, kulturni, politički i državni sistem, osnovice građanskog civilnog društva i time posve nove društvene sisteme, koji tijekom dugoga vremena od 11. do 18. stoljeća, još uvijek unutar sveobuhvatnih globalnih struktura feudalnog staleškog poretka, snažno utječu na sveobuhvatne povijesne i društvene promjene, na kojima Evropljani grade budući novi svijet – možemo pratiti unutar velikih epoha: od *Humanizma* i *Renesanse* preko *Reformacije* do *Klasicizma*, *Prosvjetiteljstva* i *Romantizma*.

Pa ipak, nema sumnje da duga *epoha Moderne* – koja, za razliku od ranijih stoljeća, u potpunosti mijenja svijet na svim područjima života i čovječanstvo vodi prema napretku, čije ostvarenje ne ide glatko, kao što ni razina napretka nije ispunila nade i očekivanja mnogih – počinje od kraja 18. stoljeća pojavom prosvjetiteljstva, industrijske revolucije i industrijalizacije i zatim pojavom buržoaskih revolucija, koje konačno ruše dugu epohu feudalizma i feudalnog staleškog poretka.⁶¹

Nasuprot feudalnom staleškom društvu, koje je osnovano na privilegijama i hijerarhijskim odnosima, koje stvara i održava nejednakost među ljudima, te stvara i održava hijerarhijske odnose i među ljudima i u društvenim odnosima, *Moderna* u tijeku njezine duge epohe izgrađuje nove povijesne pojave i nove odnose u društvu. Tada se, u procesu dugoga trajanja, izgrađuje nov svijet na slijedećim sistemima:

1. Na *modernom globalnom društvenom sistemu*:

– Postupno se izgrađuje *moderno društvo* (građansko, civilno, kapitalističko, industrijsko i post-industrijsko) i novi globalni društveni sistemi. To je moderno društvo, kod svakog naroda napose, kada prihvati i njegove osnovice uvode u život, omogućilo nastanak posve

⁶⁰ Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Šidak i drugi 1868; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000; Stančić 1999; Marcartney 1950.

⁶¹ Hebermas 1988; Kalanj 1994; Lyotard 1985; Kemper 1993; Korunić 2000; Vattimo 1991.

novih društvenih odnosa i stanja, te izgradnju i razvoj zasebnog društava i društvenih sistema, ali i novih socijalnih odnosa.

– Prihvatanje i izgradnja modernog društva, najvažnija je osnova kod svakog naroda za njegov napredak i razvoj na svim područjima života u suvremenom svijetu. Slijed prihvatanja tog društvenog sistema, i izgradnja njegovih temeljnih vrijednosti, jednak je procesu modernizacije i napretka u nekoj sredini, ali i procesu izgradnje i organizacije moderne nacije i nacionalnog identiteta. Ti su procesi, u različitim sredinama, bili vrlo različiti i neujednačeni.

2. Na osnovicama *sistema moderne globalne kulture*:

– Kao nove kulturne vrijednosti, sistem globalne moderne kulture nastaje u Europi u tijeku velikih epoha od Humanizma i Renesanse, preko Protestantizma do Klasicizma, Prosvjetiteljstva i Romantizma. Te se kulturne vrijednosti šire iz europskog centra, gdje nastaju, prema periferiji. Na njima nastaje svijet moderne kulture: književni jezici, književnost, znanost, umjetnost, obrazovanje itd.

– Tijekom epohe Moderne, unutar modernog društva, u procesu ostvarenja obrazovne i kulturne revolucije, sada svaki narod u svojoj sredini, tijekom organiziranog nacionalnog pokreta, prihvaća te evropske vrijednosti i na njima ili prema njihovom modelu izgrađuju zasebnu nacionalnu kulturu, oblikuje i razvija standardni moderni književni jezik, stvara modernu književnost, razvija znanost i znanstvene institucije, stvara umjetnost, utemeljuje i organizira posve nove kulturne nacionalne institucije, stvara nove nacionalne vrijednosti i sadržaje, razvija pismenost, obrazovanje i obrazovne institucije. Na tim osnovama, koje se neprekidno mijenjaju, svaki narod temelji zasebni kulturni identitet.

3. Na osnovicama *sistema globalne kapitalističke privrede*:

– U procesu ostvarenja industrijske revolucije i industrijalizacije, s kojom i započinje epoha Moderne, svaki narod u svojoj sredini, prema vlastitim ekonomskim mogućnostima, uvodi opću industrijalizaciju u privredi, postupno izgrađuje i razvija sistem kapitalističke privrede, razvija nacionalno tržište, čime potiče razvoj roba i kapitala, te ubrzani razvoj urbanih sredina.

4. Na osnovicama modernih *političkih sistema*:

– Moderno društvo razvija posve nov politički sistem. Nastaje dugo razdoblje formiranja modernih demokracija, koje postupno ostvaruju građanske slobode, višestranački politički sistemi, slobodne izbore, nov sistem parlamentarizma i predstavničke vlasti, trodiobe vlasti (njezinu podjelu na zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast), razdoblje formiranja najvažnijih nacionalnih institucija, ostvarenja nacionalnog suvereniteta, uvođenja u život načela jednakosti i slobode, izgradnje moderne cjelovite političke zajednice, moderne nacije i nacionalne države itd.

– Na tim osnovama (na političkom sistemu utemeljenom na građanskom društvu i njegovom pravnom i političkom poretku) svaki narod organizira cjelokupni javni život i mobilizira cjelokupnu javnost. Na tim osnovama nastaje moderna nacija, te posve novi i nacionalni kolektivitet i nacionalni identitet.

5. Na novim *društvenim sistemima i sistemima društvenih odnosa i stanja*:

– Tek tada, u tom razdoblju, unutar modernog društva, tek u epohi Moderne nastaje nova organizacija nacionalne zajednice. Tek su tada nastali posve novi društveni sistemi i društveni odnosi i nova društvena stanja koji su omogućili izgradnju i organizaciju cjelovite i homogene moderne nacije, drugačije nego li ikada do tada. Tada nastaju posve novi i etnički i nacionalni identiteti. Ako prihvatimo to gledište, onda ne stoje teorije o etničkoj i kulturnoj naciji.

Moderna je sve to zajedno: *epoha Moderne* stvara nov svijet napretka na svim područjima života. U odnosu na stoljeća koja su joj prethodila, epoha Moderne (i snažni procesi modernizacije koji nastaju u tijeku ostvarenja *projekta Moderne*) postupno se iz Evrope širi svijetom, osvaja ga i u potpunosti mijenja. Istovremeno, zajedno s tom modernizacijom, svijetom se

šire nacionalni pokreti, otkrivaju se etnički i nacionalni identiteti i formiraju moderne nacije. Etnički i/ili nacionalni identitet je u usponu, na svim razinama i u svim dijelovima svijeta. Od tada nadalje, svijetom se šire i socijalne napetosti i nacionalni sukobi širokih razmjera.

S gledišta znanstvenog modela koji ovdje zastupamo – kada naciju promatramo kao posve novu zajednicu, koja i nastaje i organizira se unutar modernog društva, na osnovicama modernih društvenih sistema, kada nastaje posve nova organizacije svih etnija i sub-etnija, ali i posve novi etnički i nacionalni identiteti – ne možemo prihvatiti teorije o nastanku dva posve različita modela nacije. Prvo, po svom porijeklu nastaje zapadni model nacije, to su tzv. *građanske nacije*, koje nastaju u zapadnoj Evropi. Drugi model je ne-zapadni, a to je tzv. etnički model nacije.⁶²

Taj *etnički model* nacije nastaje u drugim dijelovima Evrope, na njezinoj periferiji i zatim se širi i izgrađuje u drugim dijelovima svijeta. Prema prvom tzv. zapadnom modelu, građanske nacije nastaju u središtu Evrope, unutar građanskog društva, modernih/stabilnih društvenih sistema i demokratskih tradicija, unutar organizirane moderne političke zajednice i pravno-političke jednakosti svih njezinih pripadnika. To su stoga stabilne nacije. Druge, tzv. etničke nacije, koje se pojavljuju u srednjoj i jugoistočnoj Evropi, a zatim i u drugim dijelovima svijeta, nastaju pod utjecajem mnogih i različitih nacionalizama, raznih povijesnih tradicija, mitova, lažnih ideologija, vjerovanja u zajedničke pretke, pod utjecajem raznih religije i prenaplašenih emocija. Etničke nacije su stoga nestabilne tvorevine.

Ta je teorija neodrživa. Ona počiva na modelu prema kojem se nastanak nacije promatra preko pojave i karaktera nacionalizma, koji, po toj teoriji, prethodi naciji. Nažalost, nju su nekritički prihvatili mnogi naši znanstvenici. Nacija je, o tome nema spora, posve nova zajednica koja nastaje unutar novoga modernog društva. Ne prije i ne na drugim osnovama. Naciju valja promatrati unutar njezine posve nove društvene organizacije: kao novi tip integracijske zajednice koja i nastaje i organizira se unutar modernog društva. Prije, u ranijim razdobljima, nalazimo razne oblike etnije i naroda i njihove različite organizacije unutar pred-modernih društava. Tek epoha Moderne i moderno društvo donosi i nove oblike zajednice i nove mogućnosti rada, djelatnosti i organizacije. Zato donosi i posve nove oblike etničkog i nacionalnog identiteta.⁶³

Pa ipak, uza sve goleme promjene, uza sav napredak koji su *Moderna* i novo moderno društvo donijeli čovječanstvu, neosporno je da taj opći napredak nije posve uspio. Jer ni u razdoblju *Moderne* nije riješen probleme silnih etničkih sukoba, golemih socijalnih suprotnosti, tragedija i nepravde s kojima se neprekidno susreće čovječanstvo i svaki narod napose. U svemu tome, i u pozitivnom i u negativnom smislu, i *Moderna* i moderna nacija i moderno društvo igraju ključnu ulogu. Tu je neprekidno prisutan problem identiteta: i društveni i etnički i nacionalni.

Štoviše, polazeći od teme koja nas ovdje zanima, a to je proces identifikacije i izgradnje društvenog i etničkog identiteta, mogli bismo zaključiti da je ta cjelokupna i mnogostruka djelatnost čovječanstva uopće, kao i svakog naroda i svakog čovjeka napose, djelatnost koja je u *epohi Moderne* u potpunosti izmijenila svijet, bila u velikoj mjeri usmjerena prema otkrivanju i potvrđivanju mnogostrukog identiteta, a napose kulturnog, političkog, državnog, vjerskog, etničkog i nacionalnog.

Taj proces identifikacije, i ujedno modernizacije, nalazimo tada i u Hrvatskoj. To otkrivanje mnogostrukog identiteta hrvatskog naroda, uz primjenu temeljnih globalnih sistema koji nastaju u epohi Moderne i modernog društva, bila je glavna zadaća mnogih intelektualaca

⁶² O tome: Smith 1991; Altermatt 1996; Seton-Watson 1980.

⁶³ Berger 1977; Habermas 1988; Kalanj 1994; Korunić 2000; Lyotard 1985; Supek 1996.

ca u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću. U to su se napose uključili mnogi istaknuti književnici, umjetnici, znanstvenici i preporoditelji (P. Stoos, Lj. Gaj, D. Demetar, I. Mažuranić, P. Preradović, L. Botić, M. Pavlinović, A. Šenoa, I. Vojnović, A. Gustav Matoš i drugi), a napose hrvatski historičari, među kojima, kako je rečeno, posebno: I. Kukuljević, F. Rački, M. Mesić, Vj. Klaić, T. Smičiklas, F. Šišić i kasnije druge generacije u drugoj polovici 20. stoljeća. Mogli bismo bez pretjerivanja zaključiti da nitko u 19. i početkom 20. stoljeća u Hrvatskoj nije tome težio koliko oni, i da su od mnogih suvremenika najviše tome doprinijeli. Cjelokupni njihov rad podređen je: prvo, prihvaćanju temeljnih sistema i vrijednosti modernog društva i ostvarenju općeg napretka zemlje i, drugo, otkrivanju identiteta »Hrvata i hrvatskog naroda«. Zapravo je već T. Smičiklas kako svojom sintezom hrvatske povijesti tako i u povijesnim izvorima koje je objavio (*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički Zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. II–XIV) dao osnovice za upoznavanje identiteta Hrvata i hrvatskog naroda u prošlosti, ali ujedno i sintezu tih nastojanja koja su iskazana u tijeku hrvatskog političkog pokreta u 19. stoljeću. A sve je to bilo posve u skladu sa razdobljem u kojem su živjeli i radili: *epohom Moderne*.

No, nakon dugoga puta, danas kada se čovječanstvo usmjerava prema post-moderni, prema stvaranju istinske demokracije, opće globalizacije, prema pluralizmu i koegzistenciji raznorodnog etničkog, kada napušta promašene tekovine (nacionalne monizme, agresivni nacionalizam, totalitarizme i jednoumlja) koje je donijela *epoha Moderne*, ali sve te silne probleme nije mogla riješiti, čini se da traganje za etničkim i nacionalnim identitetom čovječanstvu nije donijelo mir već da je štoviše to stalno nastojanje otvaralo put ka novim etničkim sukobima i nemirima.⁶⁴

Uza sve to, danas je posve jasno da je *epoha Moderne* imala veliku ulogu u oblikovanju modernog građanskog društva i nastanku moderne nacije, koja se, tijekom procesa dugoga trajanja, formirala i organizirala kao homogena nacionalna zajednica, kao zajednica posve novoga integracijskog tipa: proces njezine integracije i modernizacije, zajedno s procesom konstrukcije kako nacionalnog identiteta tako i višestrukog identiteta u međuovisnosti, nastaje unutar socijalne zajednice novoga modernog građanskog društva. Na pojavu, izgradnju i razvoj tih novih modernih povijesnih pojava (i građanskog društva i moderne nacije i modernog etničkog i nacionalnog identiteta i kolektivnog identiteta) utječu: ideje prosvjetiteljstva, pojava kritičkog uma, industrijska revolucija i industrijalizacija, nova tehnička revolucija i razvoj tehnologije, kapitalistička revolucija, razvoj kapitalističke privrede i kapitala, a napose buržoaske revolucije, koje su zauvijek srušile feudalno društvo i utemeljile građansko društvo, koje snažno utječe na integracijske procese, te pojava kulturne revolucije, koja se ostvaruje putem širenja pismenosti, organizacije sistema općeg obrazovanja, razvoja znanosti, formiranja novih nacionalnih kulturnih vrijednosti i institucija, novog komunikacijskog sustava, oblikovanja nacionalne kulture, od književnog jezika, književnosti, znanosti, lijepe umjetnosti, do urbanih sredina itd.⁶⁵

Prema tome, tek *epoha Moderne* stvara uvjete za pojavu i modernizacijskih i integracijskih osnovica na kojima se formira moderno društvo (građansko, civilno, kapitalističko, industrijsko) i, unutar tog društvenog sistema, posve nova socijalna zajednica koja ima veliku integracijsku ulogu u stvaranju homogene i/ili cjelovite nacionalne zajednice (nacije kao modernog kolektiviteta) i kolektivnog nacionalnog identiteta, ali u isto vrijeme i u razvoju svih etničkih zajednica. Tada nastaju posve novi i drugačiji tipovi društvenih identiteta, jer se i pojedinci i etničke skupine i elite i narod identificira sa drugačijim društvom, drugačijom kulturom, drugačijim političkim sistemom i time i drugačijom zajednicom: nacijom.

⁶⁴ Habermas 1988; Kalanj 1994; ur. Kemper 1993; Korunić 2000; Vattimo 1991.

⁶⁵ Habermas 1988; Kalanj 1994; Berger 1979; Berger 1995; Neumann 1974; Sartori 1965.

Mogli bismo dakle zaključiti da je *Moderne* ujedno epoha modernih nacija i nacionalnih zajednica, epoha etničkog i nacionalnog identiteta od patriotizma do agresivnog nacionalizma. A to znači, ako na umu imamo posljedice agresivnih nacionalizama i etničke sukobe, da čovječanstvo u epohi Moderne, uza sve pozitivne nacionalne vrijednosti koje su utemeljene u tom razdoblju, nije utemeljilo modele samokontrole ni društva ni nacije ni nacionalnih zajednica niti agresivnih nacionalizama ni etničkih sukoba. Te modele i institucije samokontrole, na razini svijeta uopće i svakog naroda napose, u procesu opće globalizacije društva i svijeta uopće, može razviti i razvija post-moderna.⁶⁶

Kada je naime riječ o naciji, jasno je da su i *epoha Moderne* i ujedno moderno građansko društvo – epoha koja je u Hrvatskoj nastupila u razdoblju jače i masovnije organizacije hrvatskog političkog pokreta, a to je ujedno i razdoblje javne djelatnosti hrvatskih preporoditelja, elite, mnogih interesnih grupa i mnogih hrvatskih političkih stranaka – omogućili postupno stvaranje nacionalnog »jedinstva« i nacionalnih »cjelina« na svim razinama nacionalne zajednice (nacije) u procesu dugoga trajanja njezine izgradnje, organizacije i homogenizacije.

Tijekom *epohe Moderne* i modernog društva i ostvarenja njezina projekta, u svakoj sredini i u posebnim prilikama napose, nastajao je proces postupnog formiranja, organizacije i razvoja: a) homogene (»jedinstvene« i »cjelovite«) moderne i suvremene nacionalne kulture; b) zatim nacionalno homogene i »cjelovite« političke zajednice; c) »jedinstvene« i politički cjelovite »nacionalne države«; d) homogene ili cjelovite nacionalne ekonomske zajednice i kapitalističkog razvoja; e) modernih nacionalnih institucija (kulturnih, obrazovnih, političkih, državnih, upravnih, sudskih, ekonomskih, društvenih) itd.⁶⁷ Prema tome, cjelokupni *sistem Moderne* i modernog građanskog društva, koji potiču snažne modernizacijske i integracijske procese kao nikada prije, oblikuje postupno *nacionalne monizme*: nacionalno »jedinstvo«, nacionalne »cjeline« i nacionalne strukture »jednog«.

3. c) Društvo, društveni odnosi i nacionalni identitet

Da bismo mogli raspravljati o porijeklu i integraciji hrvatske nacije, ili o porijeklu i razvoju »Hrvata i hrvatskog naroda« – kako su o tome pisali mnogi hrvatski preporoditelji i historičari u 19. stoljeću – moramo znati što je nacija, kada se u povijesti pojavljuje, kako nastaje i kako se razvila, na kojem sustavu kulturnih vrijednosti se formira i u okviru kojeg globalnog društva. Drugim riječima, moramo istražiti kakva je međusobna ovisnost nacije i društva ili društvenih sistema.

Već smo kazali da je *epoha Moderne* ujedno i epoha modernog građanskog društva i epoha modernih nacija, ali i epoha konstrukcija modernih oblika etničkog i nacionalnog identiteta. To je razdoblje (epoha Moderne i modernog društva) javne djelatnosti više generacija hrvatskih preporoditelja, koji su o oblikovanju hrvatskog identiteta tada pisali, a tijekom svoje javne djelatnosti stvarali ključne nacionalne vrijednosti i institucije (kulturne, privredne, političke, državne, obrazovne, itd.) i time utjecali na izgradnju moderne hrvatske nacije. I zbog toga je važno istražiti međusobnu ovisnost nacije i društva. Jer, nema sumnje da moderno društvo (preko svojih društvenih sistema, društvenih odnosa, socijalnih interakcija i institucionalnog poretka) bitno utječe na formiranje i izgradnju naroda i moderne nacije.

Isto to vrijedi i za pojavu i razvoj hrvatskog naroda i hrvatske nacije. Prema svemu tome, i hrvatska je nacija nastala i izgradila se kao *zajednica posve novoga tipa* (i integracijska i

⁶⁶ Habermas 1988; Kalanja 1994; ur. Kemper 1993; Supek 1996; Vattimo 1991.

⁶⁷ Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000.

socijetalna i nacionalna koje izgrađuju *nacionalni kolektivitet*) tek u epohi Moderne, tek unutar modernog građanskog društva, tijekom dugoga procesa modernizacije i integracije društva, kada nastaje proces preobrazbe hrvatske narodne zajednice u homogenu i cjelovitu nacionalnu zajednicu.⁶⁸

To je razdoblje kada se izgrađuju i oblikuju integracijske nacionalne osnovice kao novi sistemi i kao nove vrijednosti: kulturne, političke, privredne, obrazovne, komunikacijske i druge. Te nove integracijske nacionalne osnovice – koje su, tijekom procesa dugoga trajanja, međusobno udruživale sve segmente hrvatskog naroda i sve njegove pokrajine u homogenu nacionalnu zajednicu – nastaju tijekom smislene djelatnosti hrvatskih preporoditelja u 19. i 20. stoljeću. U tome je, kako je rečeno, ključnu ulogu imalo moderno građansko društvo i posve novi društveni odnosi.⁶⁹

Međutim, što je društvo? Da li je taj pojam jasan u povijesnoj znanosti? Ne, nije jasan! Po svemu sudeći, ni jedan pojam u znanosti nije tako nejasan kao pojam društva. Na prvi pogled taj nam je pojam jasan sve dok ga ne pokušamo definirati. A onda nastaju problemi. Ovdje o pojmu društva i društvenim sistemima vrlo kratko.

Na pojavu i izgradnju društva utječu pravne norme i vrijednosti. Tip i strukturu društva određuju: pravne norme, društveni odnosi i interakcije među ljudima. Prema tom modelu, postoje tri **reda fenomena društva**: prvi i najopćenitiji jest svijet društva kao sistem, tj. apstraktni globalni društveni sistem; drugi red jest svijet institucionalnog poretka koji se gradi na društvenim odnosima u konkretnoj sredini i, treći red, jest svijet interaktivnog poretka. Upoznajmo višeznačnost tog entiteta.

Društvo (i kao pojam i kao sistem i kao entitet) možemo upoznati kao skup društvenih odnosa i stanja, kao institucionalni poredak i preko društvenih sistema. Stoga, fenomen/entitet **društva** tvore ova tri međusobno povezana reda:⁷⁰

1. DRUŠTVO kao apstraktni pravni poredak i kao apstraktni društveni sistem, tj. kao **apstraktno globalno društvo i apstraktni društveni svijet**.

– Taj red društva predstavlja apstraktnu cjelinu, formu ili apstraktne globalne strukture koje sve zajedno tvore složeni društveni sistem.⁷¹ Utemeljen je na normativno-pravnom sustavu, na apstraktnim globalnim pravnim normama.

– To je makro-društveni sistem (globalno društvo) na razini apstraktnog društvenog svijeta. Dijelovi apstraktnog globalnog društva su:

- a) pravni poredak u cjelini (apstraktni svijet) i u svakoj sredini napose;
- b) socio-sistemi⁷² (ili društveni sistemi) tog društva, a najvažniji su: pravni, kulturni, privredni, politički, državni, interakcija i građansko društvo;
- c) globalne društvene strukture (pravne, kulturne, privredne, političke, državne, upravne, ekonomske, obrazovne itd.);
- d) normativni ili pravni poredak i međunarodno-pravni poredak;
- e) socijetalna zajednica čija je srž sustav prava, normi, statusa i pravila.

– U zbilji se društvo (kroz stvarni društveni svijet) pojavljuje kada neki narod, unutar njegove političke zajednice i/ili države, na strukturama globalnog društva, izgradi i organizi-

⁶⁸ O hrvatskoj naciji: Gross 1981, 175–190; Gross – Szabo 1992; Korunić 1989; Korunić 1993, 133–228; Korunić 1998, 9–39; Korunić 1999, 137–160; Stančić 1980.

⁶⁹ Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 2000.

⁷⁰ O društvu: Parsons 1991; Parsons i drugi 1969; Parsons 1967; Berger 1995; Bobio 1985; Colletti 1982; Pusić 1989; Held 1990; ur. Pokrovac 1991.

⁷¹ Usp. tabelu br. 1 u ovoj raspravi.

⁷² **Socio-** kao prvi dio riječi koji označava ono što se odnosi na *društvo*; **socio-sistemi** su, prema tome, društveni sistemi (kulture, politike, privrede itd.) koji nastaju i razvijaju se u određenom društvu.

ra zasebni institucionalni poredak, društvene sisteme i odnose i zasebne vrijednosti: kulturne, pravne, političke, državne, privredne itd.

– Jezgra svakog društva odnosno svakog društvenog sistema i institucionalnog poretka, kada se izgradi u konkretnoj sredini, jest:

(1) *socijalna zajednica* – koja kao društvena zajednica sadrži sustav pravnih normi, pravila i statusa, a od ljudi koji unutar nje žive traži odanost i lojalnost trajnim vrijednostima, pravnom i političkom poretku, pripadnost toj zajednici itd., te u tom pogledu ima snažnu integracijsku ulogu kod svakog naroda u organizaciji narodne zajednice, a napose, unutar modernog društva, u izgradnji moderne nacije, ali i svih oblika etnije – i

(2) *društveni (pod)sistemi* (prava, politike, kulture, privrede, uprave, sudstva, obrazovanja itd.) koji također imaju snažnu integracijsku ulogu.

– Prema tome, na globalnom društvu, napose na sistemu institucija modernog društva (na sistemima i građanskog i civilnog i kapitalističkog i industrijskog i post-industrijskog društva) počivaju svi modernizacijski i integracijski procesi i cjelokupna organizacija svakog naroda i svake moderne nacije i svake etnije.

2. DRUŠTVO kao institucionalni poredak, a tvore ga **društveni odnosi i stanja u društvu**, tj. **društveni sistemi/okolina i stvarni društveni svijet**.

– U zbilji se društvo izgrađuje kroz *društvene sisteme, institucije* i cjelovitu *organizaciju* jednog naroda (kroz narodnu ili nacionalnu zajednicu) koji na određenom teritoriju ima upravu, političku zajednicu i državu, a izgrađuje se na osnovicama globalnog društva: kulturnim, privrednim, političkim, pravnim itd. Tvori ga dakle ukupnost društvenih odnosa i stanja ljudi i naroda u cjelini unutar organizirane narodne ili nacionalne zajednice. To je zasebno društvo koje se izgrađuje na institucijama i na zasebnim vrijednostima u konkretnoj sredini, kod svakog naroda napose. Tada se društvo, kao posebni entitet i institucionalni poredak, razlikuje od političke zajednice i države, ali je s njima u uskoj vezi.

– Prema tome, društvo se kao entitet u zbilji izgrađuje preko društvenih sistema, socijalnih odnosa, društvenih institucija i institucionalnog poretka, unutar svih društvenih područja koja nastaju unutar neke *organizirane* narodne ili nacionalne zajednice. Ujedno se oblikuje i kao civilizacijska razina nekog naroda. Tada nastaje zasebno društvo (koje je izgradio narod u svojoj sredini) i u velikoj mjeri samostalno spram svoje okoline, spram svih drugih takvih zasebnih društava. Pomoću tog entiteta (kada *društvo promatramo kroz institucionalni poredak i društvene sisteme + okolina*) možemo upoznati stvarni društveni svijet i cjelovitu organizaciju jednog naroda unutar njegove narodne ili nacionalne zajednice, unutar njegove moderne nacije.

3. DRUŠTVO kao interaktivni poredak, kao svijet pravnih, društvenih i socijalnih *interakcija* između pojedinaca i društvenih grupa; to je stvarni društveni svijet uzajamnog prisustva i interakcija koje se događaju među ljudima u nekoj sredini.

– U tom smislu društvo tvori svaki *skup ljudi*, tj. određena grupa ljudi/osoba koji su se udružili unutar društvenih institucije, udruga, političke zajednice.

– Na toj razini društvo možemo prikazati i kao *individualni poredak*, a to je svijet stvarnih osoba/ljudi. Sastavljeno je dakle od pojedinaca, koji su se udružili u konkretne svrhe i ciljeve. Tada je društvo sačinjeno (1) od pojedinaca, (2) od interakcije među pojedincima i (3) od institucija na kojima je izgrađeno.

Napomena.– Uz to, postoje još dva pojma društva:

Prvo, pojam DRUŠTVO u hrvatskom jeziku je sinonim za neku *udругu*; u tom smislu možemo kazati da postoji: sportsko, kulturno, književno, gospodarsko, planinarsko itd. »društvo«.

Drugo, pojam DRUŠTVO ima i značenje *druženja* među ljudima, a to kažemo kada želi-

mo biti s kime u »društvu«, na primjer s nekim bliskim prijateljem ili kolegom, kada kome (nekome prijatelju ili znancu) mi pravimo ili netko nama pravi »društvo«, kada se dakle »družimo« s nekim itd.

Za našu su raspravu i temu o kojoj je ovdje riječ, a to je istraživanje izgradnje i razvoja društvenih uopće, te etničkih i nacionalnih identiteta napose, odnosno kulturne i etničke raznolikosti, važna sva tri reda fenomena društva: (1) društvo kao apstraktni globalni društveni svijet ili kao apstraktni pravni poredak, (2) društvo kao institucionalni poredak ili stvarni društveni svijet koji je izgrađen kao cjelina društvenih sistema/okolina i (3) društvo kao interaktivni poredak koji nastaje kroz socijalne interakcije među ljudima i interesnim grupama.

To je dakako idealno-tipski model za prikazivanje kompleksne društvene stvarnosti. Time ne kažemo da uistinu postoje tri odvojena entiteta. Ipak je nužno razlikovati sva tri reda fenomena društva. Kada društvo motrimo kao zasebni entitet, svaki red valja promatrati odvojeno. Ali u isto vrijeme, budući da društvo valja motriti preko izgradnje društvenih sistema i odnosa, jasno je da sva tri reda tvore cjelinu (fenomena društva) bez koje je nemoguće upoznati što je društvo.

Pojedini dakle dio, kao posebni red *fenomena društva*, valja gledati preko sva tri reda. Prvi tvori globalno društvo, tj. makro-društveni sistem. U drugom se redu radi o izgradnji društvenih sistema (kulture, privrede, obrazovanja, uprave, političke zajednice, države itd.) i odnosa u društvu kod nekog naroda, tj. o mikro-društvenom sistemu. U trećem se redu radi o socijalnim interakcijama među ljudima. Globalno društvo je, na primjer, *feudalno društvo* (feudalni staleški pravni i politički poredak) ili *moderno građansko društvo* (koje tvore i izgrađuju moderni sistemi građanskog, civilnog, kapitalističkog, industrijskog i post-industrijskog društva).

Prema tome, na temeljenim i univerzalnim osnovicama globalnog društva i društvenih sistema, napose na njegovom normativnom sustavu i univerzalnim pravnim vrijednostima, pojedini narodi, unutar njihovih narodnih i nacionalnih zajednica, izgrađuje zasebno društvo ili totalitet (cjelinu) društvenih sistema. U tom drugom značenju, kada se u konkretnoj sredini izgradi zasebno društvo kroz institucionalni poredak i zasebne društvene sisteme, možemo govoriti na primjer o »hrvatskom društvu«, jer se hrvatski narod (kroz društvene sisteme i putem njegove narodne zajednice) organizirao unutar složenih društvenih odnosa i stanja: unutar mnogih društvenih cjelina i na mnogim društvenim područjima.

Rekosmo da moderno društvo, koje se izgrađuje u *epohi Moderne*, tijekom 19. i 20. stoljeća, poglavito utječe na izgradnju nacija, pa prema tome i na formiranje hrvatske nacije. Moderno građansko društvo, koje se izgrađuje u Hrvatskoj u vrijeme djelovanja hrvatskih preporoditelja, oblikuje društvene sisteme i socijalni poredak. A tek je taj novi društveni svijet omogućio svestranu organizaciju hrvatskog političkog pokreta, sve socijalne promjene i izgradnju moderne hrvatske nacije.

Nužno je dakle imati na umu da i (1) *globalno društvo* i (2) društvo kao *institucionalni poredak* i (3) *društveni sistemi* u svakoj sredini (kod svakog naroda, unutar svake narodne ili nacionalne zajednice napose) oblikuju: *socijalni poredak*, mnoge *socijalne promjene* i višestruke *interakcije među ljudima*. Sve tri razine fenomena društva važne su za upoznavanje i prikazivanje kompleksnog i stvarnog društvenog svijeta. Sve tri razine društva bitno utječu i na konstrukciju različitih identiteta: društvenih, etničkih i nacionalnih.

Tu shemu, kao idealno-tipski model spoznaje i mišljenja o globalnom društvu i društvenim sistemima (+ njihova okolina) i/ili o *fenomenu društva* uopće, sažeto smo ovdje iskazali u tabeli br. 1. O tome više na drugom mjestu.

Društvo: društveni sistemi ↔ okolina i socijalni poredak

Tabela br. 1

D R U Š T V O i apstraktni svijet i realnost	DRUŠTVENI SISTEMI realni društveni svijet i etnos	SOCIJALNI POREDAK etnička i kulturna raznolikost
<p><u>I. Makro-društveni sistem</u> DRUŠTVO kao apstraktni globalni pravni poredak</p> <p>* kao apstraktni društveni svijet * i kao globalno društvo i kao međunarodni pravni poredak</p>	<p><u>Društveni sistemi ↔ okolina</u></p> <p>* društveni sistemi: pravni, kulturni, privredni, politički, državni, tehnološki itd. * društveni sistemi/okolina * društvene strukture: pravne, kulturne, političke, privredne, komunikacijske itd. * izgradnja i organizacija: SOCIJETALNE ZAJEDNICE</p>	<p>* kompleksni društveni svijet * društveni pluralizam * etnički i kulturni pluralizam * socijalni procesi i promjene * društveni odnosi i stanja * društvene promjene * društveni procesi * društveni pokreti (svi oblici) * modernizacija društva * integracija (društva i etnosa) * interakcija među ljudima</p>
<p><u>II. Mikro-društveni sistem</u> DRUŠTVO kao institucionalni i interaktivni poredak</p> <p>* kao stvarni društveni svijet * kao samodovoljni kolektivitet = cjelovita organizacija jednog naroda unutar njegove narodne i/ili nacionalne zajednice + okolina (i zajednice i društva)</p>	<p><u>Društveni sistemi i etnos</u></p> <p>* stvarni društveni svijet: sva područja i svi sistemi društva * kulturna i etnička raznolikost * nacionalne vrijednosti * organizacije i institucije * pravni i politički poredak * organizacija polit. zajednice * socijetalna zajednice u konkretnoj sredini * izgradnja i organizacija: NARODNE i/ili NACIONALNE ZAJEDNICE</p>	<p>* sustav komunikacije * stalne transformacije * racionalne akcije i djelovanje * organizacija i razvoj: društva, države, političke zajednice, privrede, nacionalne kulture, školstva i obrazovanja, uprave, sudstva, svih oblika etnija, naroda, nacije itd. * razvoj svijesti * svjesna djelatnost (svijest) * uloge (individualne i grupne) * razmjene (na svim razinama) * sukobi i sukobi * evolucijske promjene</p>

Etničke i nacionalne identitete nije moguće istražiti ako ne upoznamo pojavu i razvoj etnija, sub-etničkih grupa, naroda i nacija. A na jedno (etnijske i sub-etnijske) i na drugo (narod i nacije), na njihovu pojavu, oblik organizacije i razvoj utječe i društvo i društveni sistemi i socijalne promjene koje smo sažeto i shematski pokazali u tabeli. Posebno na sve te socijalne promjene utječe moderno društvo i/ili sistemi modernog građanskog, civilnog, kapitalističkog, industrijskog i post-industrijskog društva, koje određuje i društvene odnose i stanja u društvu. Pritom je važno uočiti da socijetalna zajednica, unutar društvenog poretka i socijalnih promjena, međusobno povezuje sve razine društva: i globalno društvo i društvo kao institucionalni poredak i društvene sisteme i društvene/socijalne odnose.

Napose tu funkciju socijetalna zajednica ima unutar modernog građanskog društva i posebno unutar modernih društvenih sistema koji se izgrađuju u epohi Moderne. Ta društvena/socijetalna zajednica vrlo snažno utječe na proces društvene identifikacije i izgradnju društvenih identiteta uopće, a napose na stvaranje i/ili konstrukciju etničkih i nacionalnih identiteta. A sve to dakako utječe na izgradnju i organizaciju svih oblika etnija i sub-etničkih grupa, svakog naroda i svake nacije napose, nacionalnih kultura i sub-kultura.⁷³

⁷³ Parsons 1991; Berger 1995; Bobio 1985; Pusić 1989; Held 1990; ur. Perkovac 1991.

3. d) Građansko društvo: etnije i nacionalni identitet

Moderno građansko/civilno društvo – koje je kao globalno moderno društvo epohe Moderne utjecalo (1) na svestranu organizaciju cjelokupnoga javnog života i (2) na oblikovanje cjeline modernih društvenih sistema – u Hrvatskoj se uvodi za revolucije 1848–49. godine, ali se intenzivno izgrađuje i razvija tek nakon sloma neo-apsolutizma, od kraja 1860. godine dalje. To moderno društvo (i napose sistemi modernog i građanskog i civilnog i kapitalističkog i industrijskog društva) potiče i omogućuje svestranu djelatnost ljudi na svim područjima javnog života: na području opće kulture, privrede, političkog sustava, parlamentarizma, organizacije političkog pokreta, unutrašnje uprave, sudstva, školstva i obrazovanja, znanosti, modernizacije itd. Ako to imamo na umu, posve je jasno da je moderno društvo vrlo snažno utjecalo na oblikovanje etničkih i nacionalnih identiteta, na izgradnju i organizaciju svih oblika etnija u Hrvatskoj i napose na izgradnju moderne hrvatske nacije.

Prema našem modelu, nacija je najcjelovitija društvena zajednica (homogena, cjelovita i jedinstvena nacionalna zajednica) koja je nastala i izgradila se tijekom dugotrajnih procesa modernizacije i integracije unutar epohe *Moderne* i modernog društva: i građanskog i civilnog i kapitalističkog i industrijskog i post-industrijskog. No, moderna nacija uopće, pa tako ni hrvatska nacija, nije društvo: nacija je moderna zajednica koja nastaje unutar modernog društva i tijekom izgradnje tih modernih društvenih sistema. U građanskom društvu, unutar epohe *Moderne* i modernog društva, uz socijalnu zajednicu koja se tada izgrađuje, moderna nacija ima snažnu i svestranu integracijsku ulogu. Nacija je dakle zajednica posve novoga integracijskog tipa koja se izgradila unutar modernog društva i društvenih sistema, sistema koje izgrađuje, stalno mijenja i transformira moderno građansko, civilno, kapitalističko, industrijsko i post-industrijsko društvo. No nacija je integracijska zajednica na razini etnosa: ona integrira sve pojedince i segmente i sve dijelove jednog naroda, jednog etnosa. To je njezina trajna socio-etnička i društvena uloga. I socijalna je zajednica također integracijske zajednica, ali je njezina integracijska funkcija na razini sustava prava, pravnih normi i statusa, te društva i socijalnih odnosa. Socijalna zajednica integrira dakle sve stanovništvo neke političke zajednice ili države, bez obzira na (različito) etničko i/ili nacionalno porijeklo tog stanovništva u cjelini.

Budući da se moderna nacija izgrađuje u građanskom društvu, nacionalnu zajednicu određuje društveni sistemi (tog modernog društva) i socijalna zajednica u tom društvu: pojavu, razvoj, oblik i organizaciju nacije. Nacija nastaje i neprekidno se razvija na osnovicama modernosti i u procesu integracije u tom građanskom društvu. A temeljne osnove i modernih globalnih sistema i modernosti počivaju na: prirodnom pravu, pravnom poretku, načelu jednakosti i ravnopravnosti svih ljudi, na građanskoj revoluciji, razvoju moderne demokracije, na građanskim slobodama, slobodnim izborima, parlamentarizmu, razvoju industrijske revolucije i ostvarenju industrijalizacije, na tehnološkoj revoluciji, razvoju pismenosti i obrazovanja itd.

U svakom slučaju, na oblikovanje nacionalnog identiteta, kao i na izgradnju moderne nacije, utječe realizacija projekta *Moderne* i modernog društva: njihova i modernizacija i integracija, napose izgradnja posve novih nacionalnih vrijednosti koje se temelje na modernim društvenim sistemima. Modernizacija potiče svestrani razvoj svih etnija i nacije. Zato je važno istražiti identitet (i pojavu i izgradnju i organizaciju) hrvatske nacije i svih etničkih zajednica koje postoje unutar njezine političke zajednice. Ako ne istražimo i jedno (izgradnju moderne hrvatske nacije) i drugo (etničke i nacionalne identitete) ne možemo upoznati ni povijesni razvoj hrvatskog naroda u cjelini. To je bilo jasno već mnogim hrvatskim preporoditeljima kada su stvarali nove kulturne i političke nacionalne vrijednosti i institucije, a napo-

se hrvatskim povjesničarima (na primjer F. Račkom, I. Kukuljeviću, M. Mesiću, V. Klaiću, T. Smičiklasu i drugima) kada su pisali povijest hrvatskog naroda i objavljivali temeljne povijesne dokumente. Uz mnoge druge, oni su svojim djelom (izdavanjem povijesti hrvatskog naroda i povijesnih dokumenata, stvaranjem novih nacionalnih vrijednosti, te kulturnih i političkih institucija tijekom nacionalnog pokreta) dali najvažnije osnove na kojem su mnoge generacije suvremenika, u tijeku organiziranog političkog i nacionalnog pokreta, mogli osnivati nacionalni identitet hrvatskog naroda u cjelokupnoj njegovoj povijesti.⁷⁴

4. Etnički i nacionalni identitet u hrvatskoj javnosti

4. a) Etnije i etnički identitet

Nastavimo ovdje našu raspravu o etniji i etničkom identitetu. Nužno je o tome imati jasne pojmove i spoznaje, jer u protivnom ne možemo utemeljiti ni znanstveni model niti istraživanja o etničkom i nacionalnom identitetu, te o etniji i naciji.

Etničke zajednice ili **etnije** – i **pred-etnije** (rod i pleme, čije zajedništvo počiva na rodoslovnim strukturama, jedinstvu »krvi« i porijekla) i **proto-etnije** (međusobno udruživanje više plemena, čije zajedništvo više ne tvori isto rodoslovno porijeklo) i **proto-moderne etnije** (nastanak etničke i/ili narodne zajednice koja se izgradila i organizirala unutar određenog društva i društvenih sistema, pravnog i političkog poretka, političke zajednice, te posjeduje zajedničku kulturu, ali i kulturnu i etničku raznolikost) – po svom porijeklu spadaju u najstariji tip ljudskih zajednica, koje su nastajale u tijeku svestrane čovjekove djelatnosti, rada i organizacije.

Po svom dakle nastanku, te etničke zajednice (etnije) su starije od nacije. Jer nacije, kao moderne homogene zajednice, nastaju i izgrađuju se, kako je rečeno, tek u epohi Moderne i modernog društva, tek kada su izgrađeni moderni društveni sistemi, ne prije, ne u epohi feudalizma i feudalnom pravnom i političkom poretku. Tada, u feudalizmu, nastaju pred-moderni i posve drugačiji oblici organizacije etnosa i narodne zajednice, koja još ne postiže punu cjelovitost i homogenost (ni etničku ni socijalnu ni političku ni kulturnu) koju izgrađuju moderne nacije.

Ovdje se dakako radi o načinu i mogućnosti organizacije i razvoja etnosa. Pred-moderna društva, na jednoj strani, i moderno društvo i moderni društveni sistemi, na drugoj strani, daju posve *drugačije institucije* (pravne, političke, državne, privredne, komunikacijske, obrazovne, upravne, parlamentarizma, trodiobe vlasti, nacionalnog suvereniteta itd.) na kojima se izgrađuje posve drugačiji poredak (pravni, politički i privredni) i izgrađuju i organiziraju sasvim drugačije etnije.⁷⁵

Kada je prema tome riječ o modernoj naciji, koja nastaje unutar epohe Moderne i modernog društva, tada ne mislimo samo na fenomen nacionalnih sentimentata (na nacionalnu svijest i volju i sve oblike nacionalizma), koji se u nekim elementima (svijesti i solidarnosti) vežu i sa etničkim sentimentima u pred-modernim društvima, već poglavito mislimo na sasvim drugačiju organizaciju svih oblika etnija i napose na drugačiju organizaciju nacionalne zajednice u modernom društvu.

⁷⁴ Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000; Stančić 1999; Suppan 1999.

⁷⁵ Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 2000; Anderson 1990; Gellner 1994; Gellner 1998; Deutsch 1966; Deusch 1969; Hobsbawm 1993; Smith 1983; Smith 1991; Jenkins 1997.

Takav tip zajednice (moderne nacionalne zajednice sa svim obilježjima koje smo naveli, izgrađene na osnovicama modernih društvenih sistema) ne nalazimo, niti je to moguće naći, prije epohe Moderne i modernog društva, u tzv. pred-modernim društvima. No, kako je rečeno, i nakon nastanka moderne nacije, i dalje postoje etničke zajednice i sub-etničke grupe, ali sada unutar nacije: unutar njezine političke zajednice i nacionalne države, unutar nacije kao dominantne i/ili šire meta-etnije. Sada se moderna nacija izgrađuje kao dominantna etnija, dok se sve »druge« etničke zajednice i etničke grupe – koje se nalaze unutar njezina političkog i državnog teritorija i socijalne zajednice modernog društva – i razvijaju i organiziraju kao sub-etnije unutar svojih sub-kultura. Sve dakle »druge« sub-etnije i sub-etničke grupe, koje nacija (i njezina država) obuhvaća kao dominantna etnija, posjeduju identitet »drugoga« i konstruiraju takav individualni, grupni i kolektivni identitet.⁷⁶

Nema dakle sumnje da u svim razdobljima i u svim društvima, od najstarijih vremena do suvremenosti, unutar neke političke zajednice ili države ili neke nacije kao dominantne etnije, uvijek postoje više sub-etnija i sub-etničkih grupa i skupina, da postoji kulturna i etnička raznolikost (pluralizam). Tako je bilo, kako smo naveli, i unutar svih hrvatskih pokrajina, unutar Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) u 19. stoljeću kada su, u tijeku Hrvatskog narodnog preporoda i zatim hrvatskog nacionalnog i političkog pokreta, stvorene nove integracijske nacionalne osnovice na kojima se izgradila i organizirala moderna hrvatska nacija.⁷⁷

U tom razdoblju, kada se i u hrvatskoj sredini prihvaćaju i izgrađuju temeljne vrijednosti globalnih sistema (kulture, privrede, tehnologije, pismenosti, obrazovanja i druge) koji nastaju u razdoblju Moderne i modernog društva, i unutar Hrvatske nastaje proces modernizacije i integracije ne samo cjelokupnog društva nego i svih etnija, proces njihove svestrane organizacije. Međutim, samo se *dominantna etnija* (a to je na hrvatskom prostoru bio hrvatski narod) izgrađuje, transformira i organizira u modernu naciju i homogenu nacionalnu zajednicu, koja integrira i asimilira mnoge sub-etničke grupe, ali ne i etničke zajednice koje su se unutar građanskog društva uspjele organizirati i održati svoj sub-kulturni i vjerski identitet.⁷⁸ Cjelokupni taj etnos (i sve etnije i sub-etničke grupe i hrvatski narod i modernu hrvatsku naciju) na hrvatskom prostoru u 19. stoljeću međusobno povezuje u jednu cjelinu: pravni i politički poredak, moderno društvo i društveni i/ili socijalni odnosi, socijalna zajednica, unutrašnja uprava, sudstvo, školstvo, moderna kultura, moderna privreda itd. Ali je i tada riječ o kulturnoj i etničkoj raznolikosti i o društvenom pluralizmu.

Zbog toga je nužno istražiti: prvo, pojavu i razvoj proto-modernih etnija, koje su prethodile izgradnji modernih nacija; drugo, nastanak i razvoj moderne nacije i njezin odnos spram drugih etničkih grupa i zajednica (spram cjelokupne okoline »drugih« etnija) koje su opstale i razvijale se unutar te šire/dominantne nacionalne zajednice, njezine političke zajednice i nacionalne države.

U 19. stoljeću, u najvažnijem razdoblju kada se izgrađuju osnovice moderne hrvatske nacije, na hrvatskom političkom prostoru žive, kako smo upoznali, više etnija: hrvatska, srpska, češka, slovenska, slovačka, njemačka, mađarska, talijanska, židovska, rumunjska i druge i više sub-etničkih skupina.⁷⁹ Na tom je prostoru *dominantna etnija* bila hrvatska, odnosno

⁷⁶ Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000.

⁷⁷ Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 1998; Stančić 1999.

⁷⁸ Usp. o tome: Kržišnik-Bukić (ur.) 1995; Artuković 1991; Artuković 2000; Rumenjak 2000.

⁷⁹ O tome imamo dovoljno povijesnih izvora. Najvažniji su popisi stanovništva. Usp. Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Suppan 1999; Artuković 2000.

hrvatski narod, koji se unutar modernog društva (građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog) organizirao u modernu naciju. Hrvatski je narod i Hrvati dominantna etnija unutar Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije): jer Hrvati tvore većinu stanovništva na tom prostoru, hrvatski je jezik standardiziran i uveden u javnu upotrebu (u književnosti, obrazovanju, sudstvu i javnim komunikacijama uopće), oni su prihvaćali kulturne utjecaje, određivali razinu opće kulture i usmjeravali njezin razvitak i modernizaciju, samo su oni bili nosioci hrvatske državopravne i kulturne tradicije, oni su u svojim rukama imali vlast i unutrašnju upravu, većinu u parlamentu (Hrvatskom saboru) i županijskim skupštinama, u općinama i gradovima, određivali su sistem obrazovanja, te u svojim rukama imali najvažnije institucije u zemlji: kulturne, političke, upravne, sudske, privredne i druge; oni su napokon organizirali hrvatski narodni preporod i zatim hrvatski nacionalni i politički pokret, koji je mobilizirao većinu stanovništva u Hrvatskoj, a taj je preporod i nacionalni pokret stvorio osnove (kulturne, privredne, obrazovne, političke, državne, komunikacijske, temeljne institucije itd.) na kojem je izrasla moderna hrvatska nacija. Na tom prostoru (Trojedne kraljevine) ni jedna »druga« etnija (osim hrvatskog naroda) nije se tako organizirala i nije povela pokret takvih širokih razmjera. Zato na tom prostoru, o čemu svjedoči povijest, nije mogla nastati ni jedna druga nacija (kao dominantna zajednica) osim hrvatske nacije.

Veoma su složeni međuodnosi: etnija, sub-etnija, sub-etničkih grupa i sub-kultura, na jednoj, i hrvatske nacije (kao dominantne etnije) na drugoj strani na tom prostoru. Riječ je, kako je rečeno, o odnosu hrvatskog naroda/etnosa i hrvatske nacije spram njezine okoline: spram »drugoga« etnosa, »drugih« sub-etnija i sub-etničkih skupina. Ti se međuodnosi iskazuju kako u kulturnoj i etničkoj raznolikosti (pluralizmu) tako i u postojanju etnija i etničkih identiteta koji se stalno mijenjaju. Njihova je međusobna interakcija veoma složena. Zato moramo sustavno istražiti kontinuitet između proto-modernih etnija, modernih etnija, nastanka i razvoja etničkog identiteta i modernih nacija, i ujedno nastanka nacionalnog identiteta kao modernog fenomena, kada se javlja i izgrađuje, u stalnim promjenama, kolektivni identitet i identitet nacionalnog kolektiviteta. U isto vrijeme u modernom društvu nastaju vrlo složeni i napetiji međusobni odnosi svih etnija. Mi ćemo tim problemima posvetiti više rasprava. Bilo bi poželjno da se sve to prouči i s gledišta sociologije, politologije, etnologije i antropologije. Etnicitet i identitet su sveobuhvatne povijesne pojave i društvene vrijednosti. Interdisciplinarni je stoga pristup poželjan.

4. b) Nacije i nacionalni identitet

Nužno je dakle razlikovati (1) sve oblike pred- i proto-modernih etnija (a to su: rod, pleme, zajednica plemena, etničke skupine, narod i pred-moderna narodna zajednica), kao i njihove višestruke i raznolike kulturne i etničke identitete, od (2) moderne narodne zajednice, te moderne nacije i kolektivnog nacionalnog identiteta, kao modernih fenomena, koji se izgrađuju u epohi Moderne i modernog društva. Ali dakako ne samo s gledišta međuljudskih odnosa i ljudske svijesti o pripadnosti nekoj zajednici unutar pluralne kulturne i etničke raznolikosti, jer se u tom pogledu (svijesti o pripadnosti zajednici i solidarnosti) malo što mijenja, već s gledišta posve nove organizacije etnija, posve drugačije javne djelatnosti ljudi i ujedno stvaranja posve novih vrijednosti na kojima se izgrađuje posve novi etnički identitet.

Prema našem dakle istraživanju i ovom znanstvenom modelu, modernoj naciji kao cjelovitoj i na posve nov način organiziranoj nacionalnoj zajednici, po svom postanku prethode svi ti oblici proto- i pred-modernih etnija koji su nastali i izgradili se unutar pred-modernih društava, unutar njihovog pravnog i političkog poretka. Dok nacija, kao moderna zajednica, svoj nacionalni kolektivitet i višu razinu razvoja, općeg napretka i posve nove organizacije

(na području kulture, političke zajednice, industrijske privrede, pismenosti i obrazovanja, uprave, sudstva, komunikacije, nacionalnih institucija itd.) izgrađuje na novim vrijednostima i modernim društvenim sistemima koji nastaju tek u modernom društvu epohe Moderne.

To je ključna i suštinska razlika: i društvo i društveni sistemi i socijalni odnosi, koji se neprestano mijenjaju i transformiraju, a napose pravni i politički poredak, veoma su važni i za etnički i nacionalni identitet i za nastanak i organizaciju svih etnija, od plemena do naroda i moderne nacije. U tom pogledu, s gledišta etniciteta, pojava i izgradnja modernog društva (ponovimo: i modernih sistema građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog društva) u pojedinim sredinama, granično je doba kada počinje: (1) transformacija svih proto-etnija (koje su nastale u pred-modernim društvima i razdobljima) i njihovo prerastanje u moderne etnije i (2) izgradnja posve nove integracijske zajednice, moderne nacije i (3) mnogo radikalniji proces među-etničke napetosti i sukoba (kultura i identiteta) između svih oblika etnija. Jer i nakon formiranja nacije, unutar njezine političke zajednice i nacionalne države, i dalje postoje mnoge sub-etničke grupe, sub-etničke zajednice i njihove sub-kulture, ali sada organizirane također unutar modernog društva i modernih društvenih sistema. To su sada dakle moderne etnije, organizirane unutar modernog društva, sa zasebnom sub-kulturom i posebnim etničkim identitetom.

Taj znanstveni model – na kojem počivaju istraživanja etničkog i nacionalnog identiteta, pojave i izgradnje naroda i moderne nacije, te društva, društvenih sistema i društvenih i/ili socijalnih odnosa – unosi dakle bitnu razliku: između pred-moderne epohe (i pred-modernih etnija i pred-moderne narodne zajednice i pred-modernog društva i pred-modernog pravnog i političkog poretka i pred-modernih socio-sistema i struktura i pred-moderne kulture) na jednoj strani, od epohe Moderne i modernog društva (i modernih sistema građanskog, civilnog, kapitalističkog, industrijskog i post-industrijskog društva) na drugoj strani.

Taj drugi svijet (i moderna epoha i moderno društvo i moderni društveni sistemi i moderna nacija) izrasta iz prvoga (iz temelja pred-modernih društava i kultura), ali su ipak sada temeljni sustavi (kulture, privrede, obrazovanja, industrije, tehnologije, komunikacije itd.) posve različiti. No, modernost ne znači i apsolutni napredak. Štoviše, epoha Moderne je donijela daleko više socijalnih napetosti, etničkih suprotnosti i ratova, bijede i ekoloških katastrofa nego li i jedno razdoblje ranije. U tome je nužno iskazati kritičnost.⁸⁰

Ako međutim imamo na umu sve što je do sada rečeno (o epohi Moderne, modernom građanskom društvu, procesima modernizacije i integracije, o etniji i naciji, te o etničkom i nacionalnom identitetu) posve je jasno da je nužno proširiti istraživačku osnovicu kako bismo mogli sve to valjano istražiti i upoznati, napose kada je riječ o modernoj hrvatskoj naciji i njezinom odnosu spram drugih naroda, nacija i etnija (1) unutar uže regije (unutar hrvatskog etničkog i političkog prostora) i (2) unutar šire regije (na prostoru srednje i jugoistočne Europe koji je okružuje).

Da bismo mogli istražiti etnički i/ili nacionalni identitet, moramo znati što je identitet. O tome smo naprijed dovoljno kazali. To moramo imati na umu. Međutim, taj opći pojam identiteta valja sada usporediti s etničkim ili nacionalnim identitetom, jer je to tema ove rasprave. Kako smo upoznali, **identitet** (identitas, identité, identity, Identität) je istovjetnost, ono što je potpuno isto, a to je, prvo, odnos po kojemu je (u različitim okolnostima) nešto jednako sa samim sobom i, drugo, ukupnost činjenica i pojava koje služe da se jedna osoba ili neka pojava razlikuje od bilo koje druge (lični opis, ime, prezime, osobine, vjerovanja, ideje itd.) ili da se jedna grupa ili zajednica razlikuje od bilo koje druge grupe ili zajednice itd. Tu, kako

⁸⁰ Habermas 1988; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1985.

vidimo, nastaju dva procesa konstrukcije identiteta: proces konstrukcije identiteta »prvoga« i »drugoga« i ujedno individualnog i kolektivnog identiteta.

Prema toj definiciji, koja je utemeljena kako na apstraktnom identitetu (prema formuli: A je A) tako i na kompleksnom identitetu (prema formuli: A je A i ne-A), koji govori o identitetu složenih i često promjenjivih pojava/procesa, **etnički i/ili nacionalni identitet** bi bio, prvo, odnos po kojemu je (u različitim okolnostima i razdobljima) jedna osoba, neka etnička grupa, etnička zajednica ili nacija jednaka sa samom sobom i, drugo, ukupnost činjenica i pojava (i subjektivnih doživljaja i objektivnih pokazatelja) koje služe da se jedna osoba, neka etnička grupa, neka etnička ili nacionalne zajednica razlikuje od bilo koje druge (identitet »drugoga«).⁸¹

Kazali smo da je vrlo teško, a često i nemoguće, upoznati identitet složenih pojava i procesa, kao što je na primjer etnički ili nacionalni identitet, a napose kada je riječ o njihovom identitetu u dalekoj prošlosti. Zato jer se i etnički i nacionalni i svi drugi (društveni) identiteti stalno mijenjaju. Kazali smo, i o tome nema problema, da je i etnicitet i identitet proces. Jer je ovdje riječ o društvu (društvenim sistemima i društvenim odnosima) i stalnim socijalnim promjenama.

Na tim osnovama, napose na osnovicama modernog društva, nastaje organizacija i svih oblika etnije i moderne nacije. Tijekom tih stalnih promjena, napose u epohi Moderne, mijenjaju se svi oblici i sadržaji identiteta, u suvremenom svijetu više negoli ikada ranije. Identitet se dakle pojavljuje u pluralnim oblicima i sredinama, koje se stalno mijenjaju. Posve je dakle jasno da je to izuzetno važno područje istraživanja i da obuhvaća sva razdoblja, od prvih početaka povijesti do suvremenosti. Taj je problem (istraživanja identiteta osoba, etničkih grupa, etničkih zajednica, naroda i nacija), istraživanje porijekla i razvoja nacije, etničkog i nacionalnog identiteta, dugo prisutan u društvenim znanostima u svijetu i o tome postoji vrlo opsežna literatura.⁸²

Na žalost naše društvene znanosti uopće, a napose naša historiografija još uvijek tome nisu posvetile dovoljnu pažnju. A na tom su važnom području već radili, kako je rečeno, hrvatski preporoditelji, političari i historičari u 19. i na početku 20. stoljeća. Danas se međutim nalazimo, s gledišta kritičke znanosti i primjene suvremenih znanstvenih modela i teorije na početku tog svestranog i veoma važnog istraživanja. U svakom slučaju, ako imamo na umu svjetske znanstvene rezultate o tome, onda je neosporno da smo na tom području istraživanja (i etnosa uopće i etničkih identiteta i nacionalnih identiteta i fenomena nacije) u velikom zaostatku. A ako to ne učinimo, istraživanje povijesti hrvatskog naroda ne može biti potpuna.

5. Etnički i nacionalni identiteti u Hrvatskoj u 19. stoljeću: društveni, kulturni i etnički pluralizam

U društvenim su znanostima uopće, a napose u historiografiji, istraživanja o porijeklu i integraciji nacije i izgradnji etnija, pa dakako i o konstrukciji etničkog i nacionalnog identiteta, utemeljena uglavnom na dva znanstvena modela.

Prvi model utemeljen je na teoriji *etno-geneze*.⁸³ U toj se teoriji ističe postojanje subjektivnih doživljaja nacije i etnije uopće, koji nastaju (kod ljudi) uz razne oblike patriotizma, uz

⁸¹ O tome više u poglavljima o identitetu u ovoj raspravi.

⁸² Usp. o tome literaturu na kraju rasprave; u tim se knjigama nalaze opsežna literatura.

⁸³ **Etnogeneza:** *etno-* (od ethnos – narod, tj., koji se odnosi na narod i narodnu baštinu) + *geneza* (nastanak, postanak, postojanje) = porijeklo, postanak i razvoj naroda/etnosa, ne i naroda/demosa.

proto-nacionalizam, etno-nacionalizam i nacionalizam.⁸⁴ Ta teorija proučava genezu naroda-etnosa, naroda istoga etničkog porijekla: genezu pred- i proto-etničke, etničke i napose *nacionalne svijesti* (individualne, grupne i kolektivne). Ističe posebno etničko porijeklo, te posebne etničke i nacionalne sentimente, tj. *psihološka stanja* (osjećajnost, čuvstvo ili proživljavanje) koja nastaju uz neku proto-etničku i etničku zajednicu, uz narod i narodnu zajednicu ili naciju i nacionalnu zajednicu, kao i posebne *psihičke konstitucije* (nacionalnu volju, nacionalni karakter, nacionalni duh). Ističe i proučava nadalje kolektivno etničko ili nacionalno ime, mit o zajedničkim precima, zajednička povijesna sjećanja, etnički i nacionalni identitet, nacionalnost, nacionalizam i etno-nacionalizam itd. Ta dakle teorija ne proučava genezu naroda-demosa, koji kao narodna zajednica nastaje unutar političke zajednice iz različitih etničkih skupina i različitog etničkog porijekla.⁸⁵

Drugi je model utemeljen na teoriji *socio-geneze naroda i nacije*.⁸⁶ Taj znanstveni model dakako ima u vidu i etničke i nacionalne sentimente, ali prije svega nastoji istražiti objektivne činitelje (povijesne i društvene uvjete) koji utječu na porijeklo i razvojne etape etnija, naroda (i naroda-etnosa i naroda-demosa) i moderne nacije kao entiteta. Taj model počiva na uvjerenju da su pojava i razvoj svih etnija, a napose naroda (organizacija njegove narodne zajednice) i moderne nacije (izgradnja homogene i cjelovite nacionalne zajednice), kao i njihova uzajamna ovisnost, *dugotrajni procesi* koji još uvijek nisu završeni. Nadalje, ističe da naciji uvijek prethodi određeni narod i njegov dugotrajni razvoj u povijesti; da se taj narod (kao dominantna etnija unutar vlastitog etničkog i političkog prostora) organizirao na mnogim područjima života unutar narodne zajednice, koja se zatim – pod utjecajem objektivnih činitelja (napose modernih globalnih sustava i vrijednosti) koje donosi *epoha Moderne i moderno društvo*, a to su uvijek bile konkretne povijesne i društvene promjene – mijenja i transformira u posve novu nacionalnu zajednicu; da na formiranje nacije (kao nacionalne zajednice u građanskom društvu) utječu mnoge vrijednosti u njihovoj međusobnoj ovisnosti, koje se javljaju kao nove strukture (ili integracijske nacionalne osnovice) na području književnoga jezika, viših oblika kulture, političkog i državnog sistema, kapitalističke privrede, društvenih sistema, opće pismenosti i obrazovanja, unutrašnje uprave, prava itd.; da su nositelji tih novih nacionalnih vrijednosti mnogobrojne nove organizacije, institucije, sub-zajednice (unutar šire nacionalne zajednice) i društveni pod-sistemi (unutar građanskog društva); da društveni sistemi (moderno društvo: građansko, civilno, kapitalističko, industrijsko i post-industrijsko) i socijalni odnosi bitno utječu na formiranje etnije, naroda i nacije, ali i etničkog i nacionalnog i višestrukog društvenog identiteta. Nadalje, polazi od spoznaje da je nacija zajednica (nacionalna) a ne društvo.⁸⁷

⁸⁴ Korunić 1997; Korunić 2000.

⁸⁵ Ako etniju i naciju promatramo pretežno preko subjektivnih činitelja (etničkog i nacionalnog identiteta, svjesnog opredjeljenja za neku etniju, pokrajinu ili zemlju, tj. preko etničkih i nacionalnih sentimentata koji nastaju u procesu identifikacije) teško ćemo upoznati njihovu pojavu, organizaciju i razvoj. Međutim, ako naciju promatramo kao konkretnu nacionalnu zajednicu, ako dakle krenemo od zbilje i naciju promatramo kao posve novi tip integracijske zajednice, kao moderne zajednice koja nastaje u epohi Moderne i modernog društva, jer do tada takve (cjelovite, homogene, s nacionalnim kolektivitetom i nacionalnim suverenitetom) zajednice nema, onda ćemo lakše pristupiti istraživanju njezina fenomena: porijekla, izgradnje i razvitka moderne nacije.

⁸⁶ **Socio-geneza naroda i nacije:** *socio-* (prvi dio riječi koji označava ono što se odnosi na društvo i zajednicu) + *geneza* (nastanak, postanak, postojanje) = porijeklo i razvitak i naroda-etnosa i naroda-demosa i nacije (kao nacionalne zajednice) unutar društvenih sistema i socijalnih odnosa.

⁸⁷ Pojam zajednice (*communitas, community, Gemeinschaft*) kao opreka pojmu društvo (*societas, society, Gesellschaft*) i pojam nacionalne zajednice kao opreka pojmu i entitetu građansko društvo, u društvenim je znanostima već odavno poznat. Usp. o tome: Parsons 1969; Lerotić 1984; Maritain 1992; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 2000.

I prvi znanstveni model (koji počiva na teoriji etno-geneze i ističe etničke i nacionalne sentimente) i drugi znanstveni model (koji polazi od objektivnih činitelja, te i narod i naciju promatra kao etnitet) valja imati u vidu i moramo ih primijeniti u istraživanju tako složenih problema kao što je porijeklo i izgradnja etnija, naroda i nacije, a napose kada proučavamo pojavu i razvoj etničkih i nacionalnih identiteta. Ali dakako uz uvjet da nam je jasno što želimo istraživati: prvo, da li kanimo proučavati fenomene patriotizma, proto-nacionalizma i nacionalizma i subjektivne doživljaje nacije ili, drugo, fenomen etnija, nacije i nacionalne zajednice (njihovo porijeklo, procese integracije i razvojne etape) preko njihovih objektivnih činitelja, ne zaboravljajući da etniju i naciju uvijek prate etnički i nacionalni sentiment i na tom području (sentimenata) proces konstrukcije etničkih i nacionalnih identiteta.⁸⁸

Etnički i nacionalni identiteti (individualni, grupni i kolektivni, na razini etničke ili nacionalne svijesti, na jednoj, i objektivni na razini zbilje, tj. identiteti etničkih zajednica i identitet hrvatske nacije, na drugoj strani) u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) u 19. stoljeću, kao i njihova uzajamna ovisnost ili interakcije među njima, bili su složeni, a još je složenije njihovo istraživanje. Prije svega, uz oblikovanje etničkih i nacionalnih identiteta (individualnih i kolektivnih na razini etničke i nacionalne svijesti) moramo uvijek promatrati formiranje i razvoj identiteta na razini zbilje: i identiteta etničkih grupa i identiteta hrvatskog naroda i identiteta hrvatske nacionalne zajednice i identiteta hrvatskog društva.⁸⁹

Međutim, kao u svakoj sredini, tako je i u Hrvatskoj neprekidni razvoj etničkih zajednica, napose izgradnja moderne hrvatske nacije, kao i etničkog i nacionalnog identiteta, bio veoma složen i dugotrajni proces. Prvo, kako smo kazali, u hrvatskim je pokrajinama postojalo više etnija: u Trojednoj kraljevini je u 19. stoljeću, kao i ranije, ali i kasnije u Hrvatskoj u 20. stoljeću, postojala kulturna i etnička raznolikost (pluralizam). U njoj je postojao hrvatski narod, koji se postupno prestrukturirao i izgradio u modernu hrvatsku naciju, i više sub-etničkih grupa i zajednica koje smo naprijed spomenuli. Drugo, ako to imamo na umu, onda moramo istražiti izgradnju, organizaciju i razvoj svih tih etnija i sub-etničkih grupa i njihov identitet. Tada nije teško uočiti, kako smo pokazali, da dominantni ili čelni položaj *najvažnije etnije* (ona koja je najbrojnija, koja u svojim rukama ima unutrašnju upravu, sudstvo, školstvo, službeni jezik, financije, gospodarstvo, nacionalni suverenitet, najvažnije kulturne i političke institucije itd.) ima hrvatski narod i hrvatska nacija.

To je bilo posve jasno mnogim hrvatskim preporoditeljima. O Tome su raspravljali u svojim radovima. To je bio krajnji cilj njihova nacionalnog programa. Hrvatskom je narodu taj dominantni položaj napose omogućavalo moderno društvo i njegov politički sustav. Na tim su osnovama – uzimajući hrvatski naroda kao najvažniju etniju u Hrvatskoj, onu koja je nosilac i cjelokupne tradicije i nacionalnog suvereniteta – gradili hrvatski politički i društveni pokret i cjelokupnu organizaciju javnoga života. Zato su neprekidno tragali za višestrukim identitetom hrvatskog naroda, ali i konstruirali njegov nov identitet.

Na temelju opsežnih istraživanja ovdje donosimo najvažnije tipove društvenih, etničkih i nacionalnih *identiteta* koji su tada u Hrvatskoj iskazivali pojedinci, razne etničke grupe, elite i kolektivi (na razini svijesti i/ili etničkih sentimenata) i ujedno njihovo postojanje u zbilji na

⁸⁸ Usp. o tome: Korunić 1997; Korunić 1999; Korunić 2000.

⁸⁹ Ne postoje temeljita istraživanja pojave i razvoja patriotizma, nacionalizma, etnija i sub-etničkih grupa, etničkog i nacionalnih identiteta, te etničkih i nacionalnih sentimenata u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću. Postojeća naime istraživanja nisu na teorijskoj i metodološkoj razini koja postoje u svijetu. Tome svakako valja posvetiti posebnu pažnju. Usp. o tome: Šidak 1973; Šidak 1979; Stančić 1980; Banac 1988; Stančić 1989; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000; Jelavich 1992; Gross 1985; Gross-Szabo 1992.

razini objektivnih pokazatelja (zajednice, kulture, jezika, obrazovanja, privrede, kulturnih i političkih institucija, teritorija, tradicije, prava itd.), ali ujedno i višestruke identitete koji nastaju u složenim društvenim odnosima u Hrvatskoj. Nužno je pritom razlikovati dvije razine identiteta u pluralnim odnosima: prvo, one koji su vezani uz višestruke društvene identitete u *pluralnim društvenim odnosima i stanjima* i, drugo, one koje su vezani uz etničke i nacionalne identitete u kojima se ogleda *kulturna i etnička raznolikost (pluralizam)*. I jedna i druga razina identiteta prisutna je u Hrvatskoj. U tom slučaju nužno je istražiti: a) društvo i društvene identitete ↔ okolina (unutar društvenih sistema/okolina i spram pluralnih društvenih odnosa) i b) etničke i nacionalne identitete ↔ okolina (napose odnos hrvatske nacije spram drugih etnija unutar kulturne i etničke raznolikosti).

Valja nadalje razlikovati dvije razine identiteta koje nastaju u procesu osobne identifikacije. Prva razina, kada kod pojedinaca/osoba nastaje *horizontalna (»bočna«) identifikacija* pri čemu se mogu pojaviti više identiteta jednakih po svojoj društvenoj vrijednosti, na primjer više identiteta-uloga: muškarac ↔ suprug ↔ roditelj ↔ profesija ↔ stanovnik nekog mjesta itd. Druga razina, kada kod pojedinaca nastaje *vertikalna identifikacija* i identiteti koji su u hijerarhijskoj uzajamnoj ovisnosti, na primjer identiteti kojima se iskazuje teritorijalna pripadnost: nekoj zavičajnoj regiji ↔ općini ↔ županiji ↔ hrvatskoj pokrajini ↔ političkoj zajednici ↔ hrvatskoj državi; ili identiteti kojima se iskazuje pripadnost etnosu: nekoj porodici ↔ užoj etničkoj grupi ↔ etničkoj zajednici ↔ hrvatskom narodu ↔ hrvatskoj naciji.

Rezultate istraživanja različitih tipova društvenih identiteta uopće, te napose etničkih i nacionalnih identiteta u Hrvatskoj u 19. stoljeću donosimo u drugom dijelu ove rasprave, jer je vrlo opsežna da se u časopisu objavi u cjelini. Taj drugi dio ćemo objaviti, kako je rečeno na početku, u slijedećem broju ovog časopisa. Tada ćemo donijeti i potpuniju/dodatnu literaturu i povijesne izvore.

Literatura i izvori

- Adamic 1944 = L. Adamic, *Nation of Nations*, New York 1944.
 Adorno 1979 = T. Adorno, *Negativna dijalektika*, Beograd 1979.
 Akzin 1964 = B. Akzin, *State and Nation*, London 1964.
 Alba 1990 = R. D. Alba, *Ethnic Identity*, Yale University press 1990.
 Alter 1985 = P. Alter, *Nationalismus*, Frankfurt am Main 1985.
 Anderson 1990 = B. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Zagreb 1990.
 Ansart 1974 = P. Ansart, *Les idéologies politique*, Paris 1974.
 Apter 1965 = D. Apter (ur.), *Ideology and Discontent*, New York 1965.
 Armstrong 1982 = J. Armstrong, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill 1982.
 Artuković 1991 = M. Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova: Srbobran 1884–1902. godine*, Zagreb 1991.
 Artuković 2000 = M. Artuković,
 Bahro 1981 = R. Bahro, *Alternativa*, Zagreb 1981.
 Bakunjin 1979 = M. A. Bakunjin, *Država i sloboda*, Zagreb 1979.
 Banac 1988 = I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1988.
 Barth 1969 = F. Barth, *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston 1969.
 Baron 1947 = S. W. Baron, *Modern Nationalism and Religion*, New York 1947.
 Bauer 1907 = O. Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wien 1907. i Wien 1924.
 Bauer 1983 = O. Bauer, *Pojam nacije*, Politička misao 1/1, Zagreb 1983.
 Behschnitt 1980 = W. D. Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914: Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, München 1980.

- Bell 1960 = D. Bell, *The End of Ideology*, New York 1960.
- Bell 1967 = R. Bell-D. Edwards-R. Wagner, *Political Power: A Reader in Theory and Research*, New York 1967.
- Bell 1974 = R. Bell-W. Freeman (ur.), *Ethnic and Nation building*, California 1974.
- Bennet 1975 = J. Bennet (ur.), *The New Ethnicity. Perspectives from Ethnology*, Minnesota 1975.
- Berger 1973 = P. L. Berger-T. Luckmann, *The Social Construction of Reality*, Middlesex 1973.
- Berger 1979 = P. L. Berger, *Facing up to Modernity*, New York 1979.
- Berger 1995 = P. L. Berger, *Kapitalistička privreda*, Zagreb 1995.
- Berlin 1990 = I. Berlin, *Der Nationalismus*, Frankfurt am Main 1990.
- Biti 2000 = Vl. Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb 2000.
- Bobbio 1985 = N. Bobbio, *Stato, Governo e Società*, Torino 1985.
- Boas 1982 = F. Boas, *Um primitivnog čovjeka*, Beograd 1982.
- Bottomore 1977 = T. Bottomore, *Sociologija kao društvena kritika*, Zagreb 1977.
- Brass 1991 = P. Brass, *Ethnicity and Nationalism. Theory and Comparison*, London 1991.
- Breuilly 1982 = J. Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester 1982.
- Budak (ur.) 1995 = N. Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb 1995.
- Budak 1999 = N. Budak, *Etničnost i povijest*, u: *Etničnost i povijest*, ur. E. Heršak, Zagreb 1999.
- Clerque 1968 = B. de Clerque, *Religion, idéologie et politique*, Bruxelles 1968.
- Cohen 1983 = J. Cohen i J. Rogers, *On Democracy*, New York 1983.
- Cole 1974 = J.W. Cole – E. R. Wolf, *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, New York-London 1974.
- Colletti 1982 = L. Colletti, *Ideologija i društvo*, Zagreb 1982.
- Čičak-Chand 1998 = R. Čičak-Chand i J. Kumpes (ur.), *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*, Zagreb 1998.
- Davis 1967 = H. Davis, *Nationalism and Socialism*, New York 1967.
- Davis 1978 = B. Davis, *Toward a Marxist Theory of Nationalism*, New York 1978.
- Delannoi 1991 = G. Delannoi i P. A. Taguieff (ur.), *Théories du nationalisme*, Paris 1991.
- Deutsch 1966 = K. W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, New York 1966.
- Deutsch 1969 = K. W. Deutsch, *Nationalism and its Alternatives*, New York 1969.
- Deželić 1879 = G. Deželić, *Hrvatska narodnost ili duša hrvatskog naroda*, Zagreb 1879.
- Dietrich 1970 = G. Dietrich i H. Walter, *Grundbegriffe der psychologischen Fachsprache*, München-Ehrenwirth 1970.
- Domenach 1986 = J. M. Domenach, *Approches de la modernité*, Paris 1986.
- Dugandžija 1983 = N. Dugandžija, *Religija i nacija*, Zagreb 1983.
- Duverger 1974 = M. Duverger, *Modern Democracies*, Illinois 1974.
- Emerson 1960 = R. Emerson, *From Empire to Nation*, Boston 1960.
- Fishman 1968 = J. Fishman – C. Ferguson – C. Gupta, *Language Problems of Developing Nations*, New York 1968.
- Fleck 1998–99 = H. G. Fleck (ur.), *Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj*, zbornik radova, knj. I–II, Zagreb 1998. i 1999.
- Fleck-Graovac 2000–02 = H. G. Fleck i I. Graovac (urednici), *Dijalog povjesničara – povjesničara*, zbornici radova, knj. 1–5, Zagreb 2000. do 2002.
- Fromkin 1981 = D. Fromkin, *The Independence of Nations*, New York 1981.
- Furet 1992 = F. Furet, *La democrazia in Europa*, Rim 1992.
- Gabel 1974 = J. Gabel, *Idéologies*, Paris 1974.
- Gellner 1994 = E. Gellner, *Encounters with Nationalism*, Cambridge 1994.
- Gellner 1998 = E. Gellner, *Nacija i nacionalizam*, Zagreb 1998.
- Gierer 1981 = A. Gierer, *Die Physik und das Verständnis des Lebendigen*, München 1981.
- Gierer 1985 = A. Gierer, *Die Physik, das Leben und die Seele*, München 1985.
- Giesen 1991 = B. Giesen, *Nationale und kulturelle Identität*, Frankfurt 1991.
- Goati 1979 = V. Goati, *Ideologija i društvena stvarnost*, Beograd 1979.
- Goldstein 1995 = I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.

- Gouldner 1968 = A. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, New York 1968.
- Grafenauer 1966 = B. Grafenauer, *Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja*, Jugoslovenski istorijski časopis 1966.
- Grillo 1981 = P. Grillo, *Nation and State in Europe: Anthropological Perspectives*, London 1981.
- Gross 1973 = M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973.
- Gross 1981 = M. Gross, *O integraciji hrvatske nacije*, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, ur. M. Gross, Zagreb 1981, 175–190.
- Gross 1985 = M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske: Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860. godine*, Zagreb 1985.
- Gross-Szabo 1992 = M. Gross i A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu: Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1992.
- Habermas 1969 = J. Habermas, *Javno mnjenje: Istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Beograd 1969.
- Habermas 1988 = J. Habermas, *Filozofski diskurs moderne*, Zagreb 1988.
- Habsburgermonarchie 1848 = *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, sv. I–III, ur. A. Wandruszka – P. Urbanisch, Wien 1973, 1975, 1980.
- Haromme 1977 = *O nužnosti izgrađivanja nacionalne i demokratske države*, Marksizam u svetu 10, Beograd 1977.
- Haselsteiner 1997 = H. Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, Zagreb 1997.
- Haupt 1974 = G. Haupt i M. Lowy, *Les Marxistes et question nationale 1848–1914*, Paris 1974.
- Hayek 1960 = F. A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, London 1960.
- Hayes 1931 = C. H. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York 1931.
- Hegel 1987 = G. W. F. Hegel, *Enciklopedija filozofskih znanosti*, Sarajevo 1987.
- Heidegger 1996 = M. Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Zagreb 1996.
- Held 1990 = D. Held, *Modeli demokracije*, Zagreb 1990.
- Held 1997 = D. Held, *Demokratija i globalni poredak*, Beograd 1997.
- Herch 1956 = J. Herch, *Idéologie et réalité*, Paris 1956.
- Hobsbawm 1983 = E. J. Hobsbawm i T. Ranger (ur.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.
- Hobsbawm 1993 = E. J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb 1993.
- Hodge-Grbin 2000 = C. Hodge i M. Grbin, *Europa i nacionalizam: Nacionalni identitet naspram nacionalnoj netrpeljivosti*, Zagreb 2000.
- Horowitz 1985 = D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, London 1985.
- Hroch 1985 = M. Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europa*, Cambridge 1985.
- Hrvatski državni sabor 1848 = *Hrvatski državni sabor 1848. godine*, sv. 1, ur. J. Kolanović, Zagreb 2001.
- Jäggi 1993 = C. J. Jäggi, *Nationalismus und ethnische Minderheiten*, Zürich 1993.
- Janjić 1987 = D. Janjić, *Država i nacija*, Zagreb 1987.
- Jelavich 1992 = C. Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi*, Zagreb 1992.
- Jenkins 1997 = R. Jenkins, *Rethinking ethnicity*, London 1997.
- Jenkins (Dženkins) 2001 = R. Jenkins, *Etnicitet u novom ključu*, Beograd 2001.
- Kalanj 1994 = R. Kalanj, *Modernost i napredak*, Zagreb 1994.
- Kamenka 1976 = E. Kamenka (ed.), *Nationalism*, London 1976.
- Kann 1950 = R. A. Kann, *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg monarchy 1848–1918*, I, New York 1950.
- Kann 1957 = R. A. Kann, *The Habsburg Empire*, New York 1957.
- Kann 1974 = R. A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, London 1974.
- Kant 1976 = I. Kant, *Um i sloboda*, Beograd 1976.
- Karaman 1972 = I. Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. st.*, Zagreb 1972.
- Karaman 1989 = I. Karaman, *Privredni život Banske Hrvatske od 1700. do 1850. godine*, Zagreb 1989.
- Karaman 1991 = I. Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800–1941. godine*, Zagreb 1991.
- Kardelj 1973 = E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd 1973.
- Kardelj 1975 = E. Kardelj, *Nacije i međunarodni odnosi*, Beograd 1975.
- Katičić 1998 = R. Katičić, *Literarum studia: Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb 1998.

- Kautsky 1887 = K. Kautsky, *Die moderne Nationalität*, Neue Zeit V, Wien 1887.
- Kedourie 1971 = E. Kedourie, *Nationalism*, London 1971.
- Kemiläinen 1964 = A. Kemiläinen, *Nationalism*, Jyväskylä 1964.
- Kemper 1993 = P. Kemper (ur.), *Postmoderna ili borba za budućnost*, Zagreb 1993
- Kessler 1981 = W. Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der erste Hälfte des 19 Jahrhunderts. Historiographie und Grundlagen*, München 1981.
- Klaić 1971 = N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.
- Klaić 1873 = Vj. Klaić, *Prirodni zemljopis Hrvatske*, Zagreb 1873.
- Klaić 1899 = Vj. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, Zagreb 1899.
- Klaić 1930 = Vj. Klaić, *Hrvati i Hrvatska: Ime Hrvat u povijesti slavenskih naroda*, Zagreb 1930. i (drugo izdanje) Split 1991.
- Klotz 1984 = H. Klotz, *Modrne und Postmoderne*, Wiesbaden 1984.
- Koestler 1967 = A. Koestler, *The Ghost in the Machine*, London 1967.
- Kohn 1929 = H. Kohn, *History of Nationalism in the East*, London 1929.
- Kohn 1946 = H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, New York 1946.
- Kohn 1955 = H. Kohn, *Nationalism: Its Meaning and History*, Princeton 1955.
- Kohn 1956 = H. Kohn, *Nationalism and Liberty*, New York 1956.
- Kohn 1962 = H. Kohn, *The Age of Nationalism*, New York 1962.
- Korunić 1986 = P. Korunić, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici: Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848–1870 godine*, Zagreb 1986.
- Korunić 1989 = P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835–1875: Studija o političkoj teoriji i ideologiji*, Zagreb 1989.
- Korunić 1991 = P. Korunić, *Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u XIX. stoljeću*, Povijesni prilozi 10, Zagreb 1991, 103–156.
- Korunić 1992 = P. Korunić, *Hrvatski nacionalni i politički program 1848–49. godine*, Povijesni prilozi 11, Zagreb 1992, 177–122.
- Korunić 1993 = P. Korunić, *O porijeklu hrvatske nacije u hrvatskoj politici u 19. stoljeću*, Povijesni prilozi 12, Zagreb 1993, 133–228.
- Korunić 1994 = P. Korunić, *Problem istraživanja porijekla hrvatske nacije*, Spomenica Ljube Bobana, Zagreb 1994, 145–157.
- Korunić 1997 = P. Korunić, *Porijeklo i integracija nacije kao znanstveni problem*, Migracijske teme 3, Zagreb 1997, 151–188.
- Korunić 1998a = P. Korunić, *Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848–1849. godine*, Radovi 31, Zagreb 1998, 9–39.
- Korunić 1998b = P. Korunić, *Struktura hrvatskog programa i društvene promjene za revolucije 1848–49. godine*, Historijski zbornik LI, Zagreb 1998, 83–96.
- Korunić 1999a = P. Korunić, *Porijeklo i integracija hrvatske nacije kao znanstveni problem*, u: Zbornik M. Gross, Zagreb 1999, 137–160.
- Korunić 1999b = P. Korunić, *Porijeklo, integracija i budućnost nacije*, u: *Etničnost i povijest*, priredio E. Heršak, Zagreb 1999, 55–82.
- Korunić 2000 = P. Korunić, *Fenomen nacije: porijeklo, integracija i razvoj*, Historijski zbornik LIII, Zagreb 2000, 49–99.
- Koslowski 1986 = P. Koslowski i drugi, *Moderne und Posmoderne*, Weinheim 1986.
- Kržišnik-Bukić 1995 = V. Kržišnik-Bukić (ur.), *Slovinci v Hrvaški*, Ljubljana 1995.
- Leclercq 1979 = E. Leclercq, *La nation et son ideologie*, Paris 1979.
- Lemberg 1986 = E. Lemberg, *Zapadnoevropski pojam nacije*, Sarajevo 1986.
- Lerotic 1984 = Z. Lerotic, *Nacija*, Zagreb 1984.
- Lerotic 1985 = Z. Lerotic, *Načela federalizma višenacionalne države*, Zagreb 1985.
- Lijphart 1992 = A. Lijphart, *Demokracija u pluralnim društvima*, Zagreb 1992.
- Lipset 1969 = S. M. Lipset, *Politički čovek*, Beograd 1969.
- Löwith 1990 = K. Löwith, *Svjetska povijest i događanja spasa*, Zagreb 1990.
- Lyotard 1979 = J. F. Lyotard, *La Condition postmoderne*, Paris 1979.
- Lyotard 1982 = J. F. Lyotard, *Das postmoderne Wissen*, Bremen 1982.

- Lyotard 1985 = J. F. Lyotard, *Immaterialität und Postmoderne*, Berlin 1985.
- Luhmann 1998 = N. Luhmann, *Teorija sistema*, Beograd 1998.
- Luhmann 2001 = N. Luman, *Društveni sistemi: Osnovi opšte teorije*, Beograd 2001.
- Macartney 1971 = W. A. Marcartney, *The Habsburg Empire*, London 1971.
- Mannheim 1968 = K. Mannheim, *Ideologija i utopija*, Beograd 1968.
- Marcuse 1977 = H. Marcuse, *Kultura i društvo*, Beograd 1977.
- Maritain 1990 = J. Maritain, *Filozofija povijesti*, Zagreb 1990.
- Maritain 1992 = J. Maritain, *Čovjek i država*, Zagreb 1992.
- Markus 2000 = T. Markus, *Hrvatski politički pokret 1848.–1849. godine: ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*, Zagreb 2000.
- Markus 2001 = T. Markus, *Slavenski Jug 1848.–1850. godine i hrvatski politički pokret*, Zagreb 2001.
- Meynard 1961 = J. Meynard, *Destin des idéologies*, Lausanne 1961.
- Mill 1992 = J. S. Mill, *O slobodi*, u: *Izabrani politički spisi*, Zagreb 1992.
- Minogue 1969 = K. R. Minogue, *Nationalism*, London 1969.
- Neumann 1974 = F. Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb 1974.
- Parsons 1967 = T. Parsons, *Politics and Social Structure*, New York 1967.
- Parsons 1969 = T. Parsons i drugi, *Teorije o društvu*, Beograd 1969.
- Parsons 1991 = T. Parsons, *Društva*, Zagreb 1991.
- Platon 1911 = A. Platon, *Nacionalizam*, Beograd 1911.
- Plessner 1997 = H. Plessner, *Zakašnjela nacija*, Zagreb 1997.
- Pokrovac 1991 = Z. Pokrovac (ur.), *Građansko društvo i država*, Zagreb 1991.
- Poutignat 1995 = Ph. Poutignat i J. Streiff-Fenart, *Théories de l'Ethnicité*, Paris 1995.
- Putinja 1997 = F. Poutignat i J. Streiff-Fenart, *Teorije o etnicitetu*, Beograd 1997.
- Pusić 1989 = E. Pusić, *Društvena regulacija*, Zagreb 1989.
- Rabushka 1972 = A. Rabushka i A. Shepsle, *Politics in Plural Societies*, Ohio 1972.
- Rački 1861 = F. Rački, *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynastie*, Beč 1861.
- Rački 1877 = F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877.
- Rački 1971 = J. J. Strossmayer – F. Rački, *Politički spisi*, ur V. Koščak, Zagreb 1971.
- Radić 1936 = A. Radić, *Narod i narodoznanstvo*, Zagreb 1936.
- Raukar 1997 = T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovje*, Zagreb 1997.
- Redžić 1963 = E. Redžić, *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Sarajevo 1963.
- Rejai 1971 = M. Rejai (ed), *Decline of Ideology*, New York 1971.
- Renan 1981 = E. Renan, *Što je nacija*, Kulturni radnik 6, Zagreb 1981.
- Renner 1899 = K. Renner, *Staat und Nation*, Wien 1899.
- Renner 1964 = K. Renner, *Die Nation: Mythos und Wirklichkeit*, Wien 1964.
- Rihtman-Auguštin 2001 = D. Rihtman-Auguštin, *Etnologija i etnomit*, Zagreb 2001.
- Robertson 1979 = M. Robertson, *Nationalism in the Twentieth Century*, Oxford 1979.
- Sartori 1965 = G. Sartori, *Democratic Theory*, New York 1965.
- Schelling 1985 = F. W. J. Schelling, *O bitstvu slobode*, Zagreb 1985.
- Schulz 1994 = H. Schulz, *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*, München 1994.
- Seton-Watson 1980 = H. Seton-Watson, *Države i nacije*, Zagreb 1980.
- Sigmund 1963 = P. Sigmund (ed.), *Ideologies of the Develping Nations*, London 1963.
- Skok 1934 = P. Skok, *Dolazak Slavena na Mediteran*, Split 1934.
- Skok 1950 = P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb 1950.
- Smičiklas 1882 = T. Smičiklas, *Povijest Hrvatska*, Zagreb 1879. (I) i 1882. (II)
- Smičiklas 1904–1990 = T. Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. I–XVIII, Zagreb 1904–1990.
- Smith 1979 = A. D. Smith, *Nationalism in the Twentieth Century*, Oxford 1979.
- Smith 1983 = A. D. Smith, *Theories of Nationalism*, London 1983.
- Smith 1986 = A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986.
- Smith 1991 = A. D. Smith, *National Identity*, London 1991.
- Smit 1998 = A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 1998.

- Solar 1998 = M. Solar, *Edipova braća i sinovi: Predavanja o mitu, mitskoj svijesti i mitskom jeziku*, Zagreb 1998.
- Stančić 1980 = N. Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji: M. Pavlinović i njegov krug do 1869*, Zagreb 1980.
- Stančić 1989 = N. Stančić, *Gajevo žJoš Hrvatska ni propala' iz 1832–33: ideologija Lj. Gaja u pripremi razdoblju hrvatskog narodnog preporoda*, Zagreb 1989.
- Stančić 1985 = N. Stančić, *Hrvatski narodni preporod 1790–1848, u: Hrvatski narodni preporod 1790–1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta*, Zagreb 1985.
- Stančić 1998 = N. Stančić, *Das Jahr 1848 in Kroatien: unvollendete Revolution und nationale Integration*, Südost-Forschungen 57, München 1998, 103–128.
- Sugar 1969 = P. Sugar i I. Lederer (ur), *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle 1969.
- Suić 1995 = M. Suić, *Pristupna razmatranja uz problem etnogeneze Hrvata*, u: Etnogeneza Hrvata, ur. N. Budak, Zagreb 1995, 13–27.
- Supek 1996 = R. Supek, *Modernizam i postmodernizam*, Zagreb 1996.
- Suppan 1999 = A. Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj 1835–1918. godine*, Zagreb 1999.
- Südland 1991 = L. V. Südland (I. Pilar), *Južnoslavensko pitanje*, Zagreb 1991.
- Szücs 1981 = J. Szücs, *Nation und Geschichte: Studien*, Budimpešt, 1981.
- Šidak 1968 = J. Šidak i drugi, *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, Zagreb 1968.
- Šidak 1988 = J. Šidak i drugi, *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*, Zagreb 1988.
- Šidak 1973 = J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Zagreb 1973.
- Šidak 1979 = J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49. godine*, Zagreb 1979.
- Šišić 1923 = F. Šišić, *Ime Hrvat i Srbin i teorija o doseljenju Hrvata i Srba*, Godišnjica N. Čupića 35, 1923.
- Šišić 1925 = F. Šišić, *Hrvatska povijest od najstarijih vremena do potkraj 1918*, svezak 1, Zagreb 1925.
- Šuvar 1970 = S. Šuvar, *Nacije i međunacionalni odnosi*, Zagreb 1970.
- Tagore 1921 = R. Tagore, *Nacionalizam u Italiji*, Zagreb 1921.
- Tilly 1975 = C. Tilly, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975.
- Vattimo 1987 = G. Vattimo, *La fin de la modernité*, Paris 1987.
- Vattimo 1991 = G. Vattimo, *Kraj moderne*, Novi Sad 1991.
- Vranicki 1970 = P. Vranicki, *Mjesto nacionalnog pitanja u marksističkoj teoriji*, Naše teme 1, Zagreb 1970.
- Weber 1976 = M. Weber, *Privreda i društvo*, I–II, Beograd 1976.
- Weber 1986 = M. Weber, *Metodologija društvenih nauka*, Zagreb 1986.
- Welsch 1987 = W. Welsch, *Unsere postmoderne Moderne*, Weinheim 1987.
- Wiatr 1972 = J. Wiatr, *Osnovni problemi teorije nacije*, Ideje 6, Beograd 1972.
- Winkler 1985 = H. A. Winkler, *Nationalismus*, Königstein 1985.
- Wodak 1998 = R. Wodak, *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*, Frankfurt am Main – Suhrkamp 1998.
- Zöllner 1997 = E. Zöllner i T. Schüssel, *Povijest Austrije*, Zagreb 1997.

Summary

Nation and National Identity: Origin and Integration of the Croatian Nation

Petar Korunić

Since it is quite extensive, this paper cannot be published in whole. The first part, published in this issue, focuses on theoretical problems of identity. The second part, which will be published in the following issue, will examine different types of social, ethnic and national identities in 19th century Croatia. The paper is only a part of extensive research on cultural and ethnic diversity (pluralism) in

Croatia, on different types of social, religious, cultural, ethnic and national identities, and relations toward other identities, ethnic groups, nations, and cultures. This extremely extensive research field is of great importance for the entire history of the Croatian nation, and for its relation toward other cultures, nations and national groups since the Middle Ages to the present. Even though some research had already been done on this subject and some of the results printed, this topic has not yet been adequately researched in Croatia. The few research attempts on the subject have been below the level of modern critical science, scientific models and theories. Such research projects have to involve several disciplines and have to consider the results of other social sciences such as historiography, sociology, politicalology, anthropology, ethnology and ecology.

Ethnic revival in the modern world – as well as persisting ethnic and national changes, differences and conflicts (social, ethnic and national) in all areas, in the past and at present – as well as the lasting presence of the problem of researching the phenomenon of nation and nationalism, inspired many researchers in social sciences to thoroughly research the phenomenon of ethnic and national identity.

There is a difference between the ethnic and the national. These are two different notions (ethnic and national), two different societies (ethnic and national), and two different identities (ethnic and national). Ethnic groups have always been connected with the history of mankind: with man and with relations between people. They can be found in all regions of the world and in all periods since prehistoric times. Cultural and ethnic diversity (pluralism) are not new. Ethnic and cultural diversity as well as social pluralism existed in the past and exist now, in our modern world. The earliest ethnic communities (proto-ethnic groups: tribes, races, ethnic groups) and ethnic identities are of older origin than nations and national identities. This is because nations and national states, which are the result of the culmination of the process of ethnic formation of a community, and national identities, are fairly recent phenomena, formed between the end of the 18th and the end of the 20th centuries.

This is the model in which ethnicity and ethnic identity are viewed as a process in which different social, ethnic and/or national identities originate, continuously develop and transform (1) within organized ethnic groups, (nations), sub-ethnic groups, and their subcultures (ethnic groups); (2) on the level of continuous social changes, social relations and situations, and (3) on the level of interpersonal relationships in the process of social interaction. In the course of these on-going changes in the present, and greatly influenced by modernization and integration of societies and modern social systems, we are witnesses to the birth of entirely new phenomena. Besides individual and group identities we can also see the formation of entire collective identities: cultural, educational, political, economic, ethnic, national, etc.

The author then discusses the most important forms and types of identity. He proceeds from his assertion that since antiquity Croatia has always had cultural and ethnic diversity (pluralism) as well as social pluralism. Identity is therefore a process of identification and an interaction within pluralistic relations and situations: ethnic, cultural and social. This pluralistic world, these complex social and cultural interactions, continuously and endlessly change through time. These changes are influenced by the society and by social systems.

When we speak about ethnic and national identities it is necessary to discover the process of identification and/or construction of these identities with the help of scientific models: with the help of the identity of identity formula (A is A , and yet simultaneously it is a non- A), and simultaneously of the formula concerning the differences between the identities of »the first« and »the second« – that is the difference between »us« and »them,« in other words. This is a process in which ethnic and national identities are formed as the result of the movement of entities (ethnic groups, nations) through the sum of differences and opposites, through the sum of the identity of the Other, or through the sum of identity and environment: identity + its environment. This environment is a complex factor, much more so than the identity itself.

But without these other identities and values it is not possible to learn about the identity of the »first« either.

ZAPISI

Danijela Trškan

Stanje in perspektive začetnega izobraževanja učiteljev zgodovine (Prispevek k visokošolski didaktiki)

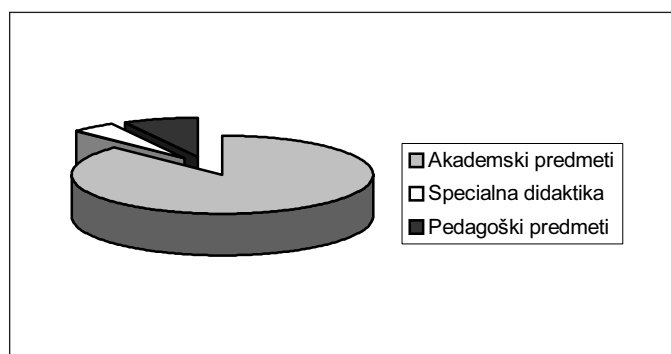
»Izobraževanje učiteljev mora biti odprt in nenehno učeč in razvijajoč se sistem, dejaven v svojem okolju, da bi lahko ustrezno obvladoval vse hitrejša spremembe. Začetno izobraževanje ne more več (če je to sploh kdaj moglo) 'pripravljati' učiteljev za poklicno pot, ki naj bi trajala kakih trideset let, in jim hkrati zagotavljati vse potrebne kompetence, tudi takšne, ki še niso znane.«¹

Študijski program začetnega izobraževanja učiteljev zgodovine

Vsi, ki želijo postati učitelji zgodovine v osnovnih ali srednjih šolah v Sloveniji, se morajo vpisati na Pedagoško fakulteto v Mariboru ali Filozofsko fakulteto v Ljubljani in izbrati predmet zgodovino. Na obeh univerzah študijski program zgodovine poteka štiri leta, eno leto pa je namenjeno zaključevanju študija (absolventski staž).

Štiriletni študijski program za bodoče učitelje zgodovine je sestavljen tako, da vključuje študij pedagoških predmetov, akademski študij zgodovinskih predmetov, študij specialne didaktike s pedagoško prakso ter tudi študij akademskih predmetov drugega izbranega predmeta.

Spodnji graf prikazuje študijski program za študente zgodovine pedagoške smeri:

¹ Zelena knjiga o izobraževanju učiteljev v Evropi. (2001). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, str. 51.

Razporeditev akademskih in pedagoških predmetov ter specialne didaktike je predstavljena po letnikih:

1. letnik

Predmet	Št. ur tedensko	Št. ur letno
Uvod v študij zgodovine	?	60
Proseminar (terenske vaje)	?	60
Proseminar	?	60
Proseminar	2	60
Proseminar iz starejše zgodovine	1	30
Grška zgodovina	2	60
Obča zgodovina – srednji vek	2	60
Slovenska zgodovina – srednji vek	2	60
Zgodovina JV Evrope – srednji vek	2	60

2. letnik

Predmet	Št. ur tedensko	Št. ur letno
Rimska zgodovina	4	120
Obča zgodovina – novi vek	4	120
Slovenska zgodovina – novi vek	4	120
Zgodovina JV Evrope – novi vek	4	120
Slovenska zgodovina – srednji vek	2	60
Psihologija za učitelje	3	90

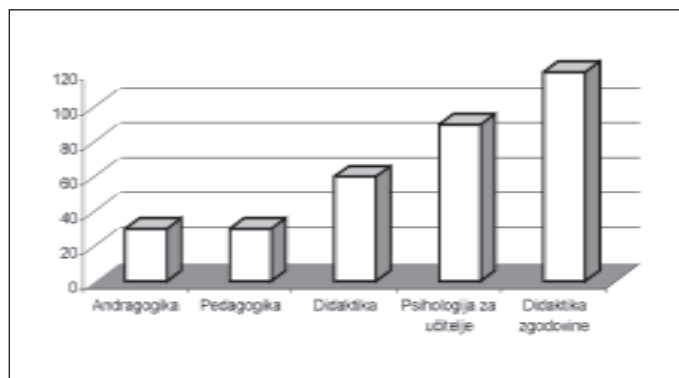
3. letnik

Predmet	Št. ur tedensko	Št. ur letno
Obča zgodovina – 19. stoletje	6	180
Slovenska zgodovina – 19. stoletje	6	180
Zgodovina JV Evrope – 19. stoletje	4	120
Stari vzhod	?	60
Pomožne zgodovinske vede	3	90
Teorija zgodovine	?	60
Pedagogika	1	30
Andragogika	1	30
Didaktika	2	60

4. letnik

Predmet	Št. ur tedensko	Št. ur letno
Obča zgodovina – sodobna	6	180
Slovenska zgodovina – sodobna	6	180
Zgodovina JV Evrope – sodobna	6	180
Didaktika zgodovine	4	120

Študentje zgodovine pedagoške smeri imajo 330 ur pedagoških predmetov, ki so tudi grafično predstavljeni.

Študentje zgodovine pedagoške smeri imajo na Pedagoški fakulteti, oddelku za zgodovino, študijski program, ki obsega 1695 ur, od tega je 1305 zgodovinskih predmetov (77 %), 90 ur Didaktike zgodovine (5,3 %), 60 ur Multimedije (3,5 %) in 240 ur pedagoških predmetov: Psihologija, Pedagogika, Didaktika (14,2 %).²

Didaktika zgodovine je v 3. in 4. letniku. V 3. letniku morajo študentje opraviti dvotedensko pedagoško prakso na osnovni šoli ter en nastop in tri hospitacije, v 4. letniku pa ravno tako dvotedensko pedagoško prakso v srednji šoli ter en nastop in tri hospitacije. Po 3. letniku morajo opraviti kolokvij, po 4. letniku pa izpit.³

Študentje zgodovine pedagoške smeri imajo na Filozofski fakulteti, oddelku za zgodovino, študijski program, ki obsega 2610 ur, od tega je 2280 ur študij akademskih predmetov (87,4 %), 120 ur študij specialne didaktike (4,6 %) in 210 ur študij pedagoških predmetov: Andragogike, Pedagogike, Didaktike in Psihologije za učitelje (8 %).⁴

Glavne spremembe pri začetnem izobraževanju učiteljev zgodovine od leta 1999 naprej

Pri izpopolnjevanju začetnega izobraževanja študentov oz. bodočih učiteljev zgodovine so bile uvedene naslednje novosti in spremembe:

- enotedenska ali večtedenska (prostovoljna) pedagoška praksa;
- teoretični uvod v pedagoško prakso in praktično delo;
- predpriprave na izpitne učne nastope oz. individualne konzultacije;
- povezava s številnimi ljubljanskimi osnovnimi in srednjimi šolami ter učitelji pri izvajanju izpitnih nastopov in hospitacij;
- sodelovanje z osnovnimi in srednjimi šolami in učitelji v Sloveniji pri izvajanju pedagoške prakse;
- reflektivno praktično delo in reflektivna prostovoljna pedagoška praksa (opisno ali številčno samoocenjevanje in medsebojno ocenjevanje);
- spodbujanje študentov k pisanju diplomskih nalog in podiplomskemu študiju;
- uporaba različnih učil (učbenikov, delovnih zvezkov, atlasov, zbirk virov ...) na oddelku;
- vključevanje izkušenih učiteljev pri začetnem izobraževanju (javne predstavitve za študente v okviru hospitacij);
- naročanje učil (učbenikov, delovnih zvezkov in zbirk virov) na oddelku.

Prenova študijskega programa

V skladu z razvojem sodobne didaktike zgodovine in Zeleno knjigo o izobraževanju učiteljev v Evropi,⁵ ki predlaga, da je potrebno poskrbeti za takšno izobraževanje, da bodo bodoči učitelji dobro usposobljeni in predani poklicu, je bila uvedena v študijskem letu 2002/03 tudi prenova študijskega programa predmeta Didaktika zgodovine.

² Oddelek za zgodovino na Pedagoški fakulteti v Mariboru. Program. (<http://www.pfmb.uni-mb.si/programi/zgo/program-dvo.html>), Internet: oktober 2002.

³ Študijski program Didaktike zgodovine na Pedagoški fakulteti v Mariboru (<http://www.pfmb.uni-mb.si/programi/zgo/didzg12.html>), Internet: oktober 2002.

⁴ Oddelek za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Učni načrt. (http://www.ff.uni-lj.si/Zgodovin/ucni_kratki.htm), Internet: oktober 2002.

⁵ Zelena knjiga o izobraževanju učiteljev v Evropi. (2001). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, str. 18.

Namen predmeta Didaktike zgodovine je, da študentje spoznajo naloge in pomen predmeta zgodovine, se naučijo samostojno načrtovati in izvajati učno delo v razredu, spremljati napredovanje učencev ter izboljševati pedagoško delo kot razmišljajoči praktiki in akcijski raziskovalci.

Študentje spoznajo temeljne didaktično-metodične značilnosti pedagoškega dela in pouka zgodovine v osnovnih in srednjih šolah; spoznajo izobraževalne in vzgojne naloge ter učne cilje sodobnega pouka zgodovine; spoznajo didaktično-metodično zasnovo učnih načrtov, učbenikov, priročnikov in izpitnih pol; spoznajo, usvojijo in praktično preizkusijo temeljno didaktično-metodično znanje pri načrtovanju, izvajanju in vrednotenju vzgojno-izobraževalnega dela v osnovnih in srednjih šolah pri predmetu zgodovina ter razvijajo zanimanje za nadaljnje spremljanje in raziskovanje pouka zgodovine.

Teoretični del programa vključuje naslednje vsebine:

1. Uvod v didaktiko zgodovine (Pomen, naloge in vsebina didaktike zgodovine. Literatura za didaktiko zgodovine.);
2. Didaktično-metodične značilnosti pouka zgodovine (Zasnova, značilnosti in uporaba učnih načrtov, učbenikov in priročnikov ter izpitnih priročnikov za osnovne in srednje šole. Vrste in oblikovanje ciljev. Didaktična redukcija vsebine in didaktična načela pri pouku zgodovine. Načrtovanje pouka zgodovine.);
3. Didaktično-metodična zasnova učne priprave (Učne oblike, metode in motivacijske tehnike. Vrsta, izbor in uporaba učnih sredstev. Uporaba zgodovinskih vizualnih in pisnih virov. Uporaba sodobne informacijsko-komunikacijske tehnologije. Izdelovanje in uporaba tabelske slike.);
4. Alternativni pouk (Projektni pouk. Podjetnosti pouk. Interdisciplinarni pouk. Avtentični pouk. Izven-šolske dejavnosti.);
5. Načini preverjanja in ocenjevanja znanja (Značilnosti in načini preverjanja. Načini ocenjevanja in ocenjevalni kriteriji. Samoocenjevanje in kolegalno ocenjevanje. Alternativno preverjanje in ocenjevanje.);
6. Učitelj zgodovine (Pripravnništvo. Pedagoška dokumentacija. Zgodovinska učilnica in kabinet. Disciplina v razredu. Diferenciacija in individualizacija ter učenci s posebnimi potrebami. Razredništvo. Permanentno izobraževanje učiteljev zgodovine. Društvo učiteljev zgodovine. Mednarodno izobraževanje in sodelovanje. Akcijsko raziskovanje učitelja.);
7. Aktualna vprašanja (Zunanji izpiti. Didaktika zgodovine v 21. stoletju: evropska dimenzija, multiperspektivnost, večkulturnost, državljska vzgoja, lokalna zgodovina.).

Praktični del programa vključuje štiri hospitacije učiteljev v osnovnih in srednjih šolah in skupinske analize, štiri hospitacije kolegov-študentov, izdelovanje dveh učnih priprav s konzultacijami, izpitni nastop v osnovni in izpitni nastop srednji šoli, obvezno dvotedensko pedagoško prakso v osnovni ali srednji šoli ter pripravo na ustni izpit in ureditev osebne mape s samoocenjevanjem.

Obveznosti študentov so naslednje:

- krajša seminarska naloga,
- štiri skupinske hospitacije,
- skupinske analize hospitacij,
- štirje zapisniki (dva za osnovno in dva za srednjo šolo),
- dve individualni konzultaciji – predpripravi (ena za nastop v osnovni in ena za nastop v srednji šoli),
- pisna učna priprava in nastop v osnovni šoli,
- pisna učna priprava in nastop v srednji šoli,
- štiri individualne hospitacije študentov-kolegov (dve na osnovni in dve na srednji šoli),

- dvotedenska pedagoška praksa na osnovni ali srednji šoli,
- dnevnik pedagoške prakse,
- osebna mapa,
- ustni izpit.

Študijske obveznosti so tudi diferencirane, saj lahko študentje glede na interese in potrebe podaljšajo pedagoško prakso, povečajo število hospitacij in nastopov, samostojno izdelujejo hospitacijske zapisnike in učne priprave ter izbirajo vrstni red opravljanja nekaterih obveznosti.

Glavna študijska gradiva, ki so bila napisana za izvajanje predmeta Didaktika zgodovine in opravljanje študijskih obveznosti, so naslednja:

- Trškan, D. (2002). Učiteljeva priprava na pouk zgodovine. Metodični priročnik za študente zgodovine pedagoške smeri in učitelje – začetnike. Didaktika zgodovine. Filozofska fakulteta: Oddelek za zgodovino.
- Trškan, D. (2002). Izbrana literatura 1. Priročnik za študente zgodovine pedagoške smeri in učitelje – začetnike. Didaktika zgodovine. Filozofska fakulteta: Oddelek za zgodovino.
- Trškan, D. (2002). Izbrana literatura 2. Priročnik za študente zgodovine pedagoške smeri in učitelje – začetnike. Didaktika zgodovine. Filozofska fakulteta: Oddelek za zgodovino.
- Trškan, D. (2002). Dnevnik pedagoške prakse. Priročnik za študente zgodovine pedagoške smeri. Didaktika zgodovine. Filozofska fakulteta: Oddelek za zgodovino.
- Trškan, D. (2002). Hospitacije in hospitacijski zapisniki. Priročnik za študente zgodovine pedagoške smeri. Didaktika zgodovine. Filozofska fakulteta: Oddelek za zgodovino.
- Trškan, D. (2002). Osebna mapa. Priročnik za študente zgodovine pedagoške smeri. Didaktika zgodovine. Filozofska fakulteta: Oddelek za zgodovino.
- Trškan, D. (2002). Ustni izpit. Informativni priročnik za študente zgodovine pedagoške smeri. Didaktika zgodovine. Filozofska fakulteta: Oddelek za zgodovino.

Študijski program je sestavljen tako, da pripravlja bodoče učitelje zgodovine tudi na akcijsko raziskovanje, reflektivno delo in osebno izobraževanje (dodiplomski in podiplomski študij), na sodelovalno kulturo oz. pripravo na sodelovalno reševanje problemov in težav pri poučevanju oz. učenju ter omogoča razvijanje procesnih in vseživljenjskih spretnosti v učnih situacijah. Program omogoča tudi več individualnega dela oz. diferenciranega dela in pomoč šolajočim študentom, saj mora vsak učitelj (ravno tako tudi visokošolski) skrbeti za napredek svojih študentov.⁶

Vizija kakovostnega začetnega izobraževanja in usposabljanja učiteljev zgodovine

Prihodnji kratkoročen načrt za začetno izobraževanje učiteljev zgodovine predvideva posodabljanje spoznanj in dosežkov pedagoške teorije oz. specialne didaktike ter vnašanje novosti pri pouku zgodovine.

V prihodnosti je predvideno tudi naročanje tujih didaktičnih knjig, vključevanje tujih strokovnjakov specialne didaktike pri začetnem izobraževanju, vključevanje učiteljev in drugih pedagoških strokovnjakov iz Slovenije, razširjanje mreže osnovnih in srednjih šol v Ljubljani pri izvajanju praktičnega dela ter spodbujanje preučevanja didaktike zgodovine.

⁶ Profesionalni učitelj uporablja primerno in ustrezno v znanosti utemeljeno znanje, ima široko splošno raziskovalno znanje o poučevanju in učenju; prakso (sposobnost reševanja problemov, avtonomnost) ter deluje v interesu svojih klientov (učencev, dijakov, študentov) itd. Več v: Zelena knjiga o izobraževanju učiteljev v Evropi. (2001). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, str. 29.

Dolgoročni načrt pa vključuje vizijo študija akademskih predmetov, študijsko središče in tematsko omrežje.⁷

V prihodnosti bi lahko tudi visokošolski učitelji oz. nosilci nepedagoških oz. akademskih predmetov z metodično pestrostjo predavanj in seminarских oblik dela oz. z uvajanjem novih oblik in metod dela ali z vsebinskim povezovanjem znanja znanstvenih predmetov s strukturo šolskega predmeta (za začetek povezuje le pri nekaterih vsebinah oz. učenje in poučevanje nekaterih tem) pomagali pri začetnem izobraževanju študentov, bodočih učiteljev zgodovine.

Velika odgovornost za kakovostno usposabljanje učiteljev se trenutno pripisuje samo nosilcem pedagoških predmetov. V začetnem izobraževanju učiteljev zgodovine ali drugih predmetov pa so odgovorni vsi zaposleni na fakulteti (na oddelku za zgodovino in ostalih oddelkih) in ne samo specialni didaktiki, pedagogi, didaktiki itd. oz. nosilci pedagoških predmetov.

Študijsko središče, ki bi bilo lahko na oddelku za zgodovino, bi lahko vključevalo začetno izobraževanje v obliki učenja na daljavo, pomoč pri pripravi študija v sodelovanju z Ministrstvom za šolstvo, znanost in šport ter stalno strokovno izobraževanje (študijski krožki, okrogle mize, didaktični center z učili ipd.).

Eden od načinov izmenjave izkušenj in izpopolnjevanja začetnega usposabljanja in izobraževanja učiteljev zgodovine je tudi s pomočjo tematskega omrežja. Najbolj poznano tematsko omrežje v Evropi je TNTEE (the Thematic Network on Teacher Education in Europe): Vseevropsko strokovno omrežje o izobraževanju učiteljev. Za zgodovino je posebno Evropsko tematsko omrežje za zgodovino CLIOHnet (the European Thematic Network for History).⁸

To tematsko omrežje poskuša posodobiti visokošolski študij zgodovine pri različnih predmetih. Vsi predmeti, ki so povezani z začetnim izobraževanjem bodočih učiteljev zgodovine, bi lahko omogočali razvijanje različnih splošnih sposobnosti kot so npr.:

- Zmožnost dela v interdisciplinarnem timu.
- Spoštovanje različnosti in večkulturnosti.
- Osnovno znanje o študiju.
- Osnovno znanje o poklicu.
- Sposobnost analize in sinteze.
- Sposobnost uporabe znanja v praksi.
- Sposobnost oblikovanja novih idej (kreativnosti).
- Sposobnost prilagajanja v novih situacijah.
- Sposobnost učenja.
- Kritične in samokritične sposobnosti.
- Odločanje.
- Osnovne računalniške spretnosti (oblikovanje besedil, preglednic ...).
- Moralne obveznosti.
- Medsebojno razumevanje.
- Znanje drugega jezika.
- Ustna in pisna komunikacija.
- Raziskovalne spretnosti.⁹

⁷ Ideje za dolgoročni načrt so v: Zelena knjiga o izobraževanju učiteljev v Evropi. (2001). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, str. 56 (študij akademskih predmetov), str. 72 (študijsko središče) in str. 16 (tematsko omrežje).

⁸ Skupno srečanje avstrijskih in slovenskih visokošolskih učiteljev in strokovnjakov zgodovine v Mariboru in Grazu, 13. -15. septembra 2002 v okviru CLIOHnet-a je predstavljalo tudi konkretni primer izmenjave izkušenj o izobraževanju učiteljev in o visokošolskem študiju zgodovine.

⁹ CLIOH-net (<http://www.clio.net/>), Internet: oktober 2002.

Posebni projekti kot je npr. projekt Usklajevanje izobraževalne strukture v Evropi: 'Tuning Educational Structures in Europe' prinašajo tudi nekatere ideje za izboljšanje začetnega izobraževanja učiteljev.¹⁰ Posebni evropski projekti pa bi lahko omogočili tudi evropsko povezovanje oz. izmenjave študentov pedagoške smeri ali visokošolskih učiteljev zgodovine.

Posodabljanje, akcijsko raziskovanje in osebno izpopolnjevanje

Od leta 2001 sem vključena v britansko omrežje visokošolskih učiteljev bodočih učiteljev zgodovine HTEN – History Teacher Educators Network. Na letnih konferencah HTEN (2001 in 2002) in na poletni šoli za visokošolske učitelje (2000 in 2001) sem pridobila številne ideje za posodobitev študijskega programa. Ravno tako pa sem s pomočjo akcijskega raziskovanja od leta 1999 do leta 2002 vključila v študijski program različne dejavnosti in posebnosti, ki so jih želeli študentje. Osebno izpopolnjevanje in akcijsko raziskovanje bosta tudi v prihodnosti igrala pomembno vlogo pri posodabljanju študijskega programa Didaktike zgodovine.

Zaključek

Med temeljne cilje programa na oddelku zgodovine spada tudi cilj, da študij zgodovine diplomante usposablja »za poučevanje na različnih stopnjah šolanja; delo v raziskovalnih institucijah, arhivih, muzejih in za druge poklice, ki zahtevajo široko humanistično in družboslovno izobrazbo.«¹¹

Ker bodoči učitelji – študentje pedagoške smeri pričakujejo že veliko od študija in še posebej od predmeta didaktike zgodovine, bi morali vsi visokošolski predmeti vsaj na posreden način vplivati na razvijanje določenih spretnosti, ki jih bodoči učitelji zgodovine potrebujejo, npr. organizacijo učnega dela, refleksijo in samoocenjevanje učnega dela, uporabo informacijsko-komunikacijske tehnologije, timsko delo, interdisciplinarno delo itd.¹²

Seveda pa se morajo študentje zgodovine pedagoške smeri oz. bodoči učitelji zgodovine zavedati, da je poučevanje in učenje mladih del trajajočega oz. vseživljenjska procesa ter da se njihovo usposabljanje za učiteljsko delo nikoli ne konča.

Literatura

- CLIOH-net (<http://www.clio.net/>), Internet: oktober 2002.
- Ecker, A. (2001). The Structures and Standards of Initial Training of History Teachers in South East Europe. A Comparative Study. Council of Europe. Institute for Economic and Social History – University of Vienna.
- Oddelek za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Učni načrt. (http://www.ff.uni-lj.si/Zgodovin/ucni_kratki.htm), Internet: oktober 2002.

¹⁰ Glavni namen projekta, ki vključuje pet predmetnih skupin (matematika, geologija, zgodovina, ekonomija in pedagoške znanosti), je uskladiti programe glede na vsebino-znanja, sposobnosti in spretnosti (veščine) ter s tem tudi glede organizacije in načina študija. Informacije so na voljo: (www.europa.eu.int/comm/education/tuning.html).

¹¹ Oddelek za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Učni načrt. (http://www.ff.uni-lj.si/Zgodovin/ucni_kratki.htm), Internet: oktober 2002.

¹² Več v: Ecker, A. (2001). The Structures and Standards of Initial Training of History Teachers in South East Europe. A Comparative Study. Council of Europe. Institute for Economic and Social History – University of Vienna.

Oddelek za zgodovino na Pedagoški fakulteti v Mariboru. Program. (<http://www.pfmb.uni-mb.si/programi/zgo/program-dvo.html>), Internet: oktober 2002.

Študijski program Didaktike zgodovine na Pedagoški fakulteti v Mariboru (<http://www.pfmb.uni-mb.si/programi/zgo/didzg12.html>), Internet: oktober 2002.

TNTEE (<http://tntee.umu.se/>), Internet: oktober 2002.

Trškan, D. (2002). Študijski program didaktike zgodovine 2002/03. Filozofska fakulteta: Oddelek za zgodovino.

Zelena knjiga o izobraževanju učiteljev v Evropi. (2001). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred petimi desetletji?

Kranjskim veljakom je Felicijan prišel kot nalašč, ker so s slovenskimi pridigarji, zlasti v Ljubljani, bili v zadregi. Zato so na posvetu deželnega odbora v Ljubljani dne 6. oktobra sklenili, »naj superintendent Krištof Spindler izjavi, ali kaže Felicijana sprejeti v službo; za poskušnjo naj bi pridigal naslednji četrtek in čez osem dni ali pa naslednjo nedeljo (Drugi Trubarjev zbornik, 91-92). (*Mirko Rupel, Namestitev Felicijana Trubarja v Ljubljani, ZČ, 6-7, 1952-1953, str. 588*)

... pred štirimi desetletji?

V javnih diskusijah o problemu kočevskega nemštva sta se izoblikovala v glavnem dva načrta: po prvem naj bi vse državne urade, okrajno glavarstvo, gimnazijo itd. premestili iz Kočevja v Ribnico in Kočevsko tako na nek način odrezali od sveta; po drugem načrtu pa naj bi na opusteli kočevski zemlji naselili Slovence. (*Dušan Biber, Kočevski Nemci med obema vojnama, ZČ, 17, 1963, str. 33*)

... pred tremi desetletji?

Na čelu civilne uprave v Ilirskih provincah je bil generalni intendant financ, ki je vodil in usmerjal finance in vse panoge civilne uprave. Njemu so bili podrejeni intendant provinc, ki so imeli iste kompetence kakor prefekti v cesarstvu. Ta mesta so bila dejansko rezervirana za Francoze in te funkcionarje so rekrutirali iz osebja cesarskega Državnega sveta (Conseil d'Etat). (*Monika Senkowska –Gluck, Gradivo za zgodovino agrarnega sistema v Ilirskih provincah, ZČ, 27, 1973, št. 1-2, str. 3*)

... pred dvema desetletjema?

Po prvotnem načrtu naj bi Kobilica portretirala le nadškofa Stadlerja, vendar pa je zaradi ugodnih delovnih pogojev ostala v Sarajevu kar osem let. Pod »tamkajšnjimi Slovenci«, ki so slikarko povabili, gre skoraj zagotovo razumeti tiste Slovence, ki so se zbirali v Slovenske omizju. To nam med drugi dokazuje tudi poročilo s slovesne podelitve portreta nadškofu, ki je bilo objavljeno 14. 1. 1898 v *Bosnische Post*. Med povabljenici pisec članka omenja tudi tri člane našega društva: Vidmarja, Kajbiča in Pletikosiča. (*Martin gram, Društvo sarajevskih Slovencev (1897-1918), ZČ 37, 1983, št. 1-2, str. 86*)

... pred desetletjem?

V vsebinskem oziru je Hauptmann svojo analizo opravil tako dobro, da ji ni nič dodati. Zato pa mislim, da z diplomatično analizo omenjenega dela Konverzije, torej z našim vedenjem o obliki in strukturi listin in njim podobnega gradiva ter ob upoštevanju časovnih in historičnih dimenzij, v katerih se pojavljajo posamezne oblike ali elementi listin, lahko pogledamo v delavnico po imenu neznanega pisca Konverzije in pobrskamo po njegovi mizi za predlogami, ki so mu služile pri pisanju prve polovice 12. poglavja Konverzije. (*Peter Stih, K diplomatični analizi 12. poglavja Konverzije, ZČ 47, 1993, št. 2, str. 216*)

PROBLEMI IN DISKUSIJA

Drugi izdaji Grdinovih Ipavcev na rob

Nekoliko sem bil začuden, ko se mi je dr. Igor Grdina v predgovoru svoje knjige Ipavci zahvalil za pomoč pri nastajanju dela. Me pa zato ni prav nič presenetilo, da je drugo »pregledano« izdajo svoje knjige izkoristil za pritlehen obračun z mano. Še manj presenečen pa sem bil, da je svoj napad name oprl – kot že tolikokrat doslej – na popolno izmišljotino. Izmed štirih članov komisije za obrambo doktorske disertacije naj bi bil z njegovim delom namreč »sila nezadovoljen« le jaz, ubogi »izredni profesor«, ki sem si drznil delu in avtorju »prav bridko« očitati »frapantno neupoštevanje novejših znanstvene literature«. Kot edini primer omenjenega neupoštevanja novejših literature naj bi navedel »ignoriranje razprave doc. dr. Staneta Grande o listu Cillier Zeitung«, vendar »kakega takega teksta ne pozna niti njegov domnevni avtor, kaj šele kdo drugi.« S tem naj bi – seveda za razliko od vrste eminentnih zgodovinarjev, pesnikov, glasbenikov in celo slikarjev, ki so njegovo knjigo unisono pohvalili, in jih Grdina v dokaz svoje veličine v drugi izdaji tudi poimensko navaja – pokazal, da prisegam na »cinično distanco do stvarnosti«, za katero Grdina upa, da je zgolj izraz »pristine kolegialnosti« (in »pristrčnega sovraštva«), ne pa »tudi skrajno arogantnega strokovnega nihilizma«.

Toda zadeva je seveda popolnoma drugačna. Ne, nikoli nisem trdil, da je razpravo o listu Cillier Zeitung napisal kolega dr. Stane Granda. Le zakaj bi za božjo voljo trdil kaj takega? Res pa je, da sem doktoranda na zagovoru vprašal, zakaj se je pri opisovanju razmer v revolucionarnem letu 1848 v Celju in na Štajerskem raje oprl na (napačne) podatke iz Celske kronike Ignaca Orožna iz leta 1854, kot pa da bi se malce potrudil in v roke vzel list Cillier Zeitung, ki je dolgo časa veljal za izgubljenega in ga je pred leti kolega dr. Stane Granda nenadejano odkril v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu. Če bi si vzel le toliko časa, kot ga je potrebno, da se v mehko skuha jajce, bi seveda z lahkoto ugotovil, da omenjeni list (v letu 1848 edini nemško pisani časnik na Spodnjem Štajerskem) ni izhajal le do septembra 1848 (kot v prvi izdaji napačno navaja avtor), ampak do 22. decembra 1848, ko je izšla zadnja številka. In če bi se v čitalnici Osrednje knjižnice v Celju, kjer je list že nekaj časa javno dostopen, pomudil še nekoliko dlje, bi seveda v omenjenem časniku našel kopico drugih zanimivih podatkov, s pomočjo katerih bi zagotovo lahko popolneje osvetlil dogajanje na Celjskem v revolucionarnem letu 1848. Lahko pa bi naredil tudi drugače. Če mu že ne diši delo na primarnih virih, kar je za zgodovinarja milo rečeno nenavadno, bi se lahko o stanju stvari prepričal iz literature, na katero tako rad prisega. Toda tudi v tem primeru bi se moral zadeve lotiti drugače, kot se jo je. Najbolj enostavno bi bilo, če bi recimo natančno (in ne zgolj »diagonalno«) prebral dela, ki jih v knjigi sicer navaja. O obstoju lista, njegovem političnem profilu in času izhajanja bi se npr. lahko prepričal že iz uvodnega poglavja moje knjige Trdnjavski trikotnik, ki jo na več mestih citira! Seveda pa bi lahko zadevne podatke našel vsaj še v dveh drugih delih (iz zadnjih let), ki pa si jih naj poišče sam.

Dr. Igor Grdina, ki se sicer silno rad naslaja nad drobnimi napakami drugih, in si po potrebi – zgolj za to, da lažje »obračuna« z avtorjem – v tekstu, ki ga je vzel pod drobnogled, kakšno napako tudi izmisli (kot v oceni knjige dr. Janka Pleterskega o Ivanu Šusteršiču, ko je z napako popravil pravilno navedbo avtorja o izbruhu afere Žlindra), očitno ne prenese tudi najbolj dobrohotne kritike ali dvoma o svojem delu. Ko sam prav po kirurško mrcvari avtorje in tekste, gre seveda zgolj za znanstveni diskurz v korist zgodovinske znanosti, ko pa kdo zgolj podvomi o pravilnosti njegovih trditev, gre za »cinično distanco do stvarnosti«, za »pristno kolegialnost« (in »pristrčno sovraštvo«) ali za »skrajno arogantni strokovni nihilizem«. Res čudna, rekel bi celo čudaška logika! Logika, ki so jo na svoji koži že občutili mnogi slovenski raziskovalci pred mano, sam pa sem se z njo moral soočiti na zagovoru Grdinove disertacije, ko me je samozavestni doktorand tako popljuval, da sem v šoku pozabil storiti tisto, kar bi

moral: zapustiti prizorišče in mu dati možnost, da svoje doktorsko delo obrani pred drugo komisijo.

Dr. Igor Grdina je pred leti v neki polemiki dr. Juriju Perovšku svetoval, naj se ravna po verzih Otona Župančiča: »Brate moj, saj si še mlad in vse se lahko še popravi, filozofijo na klin, dreto in smolo v roke!« Jaz mu takšnih in podobnih nasvetov ne mislim deliti. Ker se zavedam, da vsak, ki dela, dela tudi napake. In ker sem prepričan, da mojih nasvetov tako in tako ne bi upošteval. Ob iskrenemu pritrjevanju njegovi sugestivni misli iz pripisa k drugi izdaji Ipavcev: »Dobre knjige se ustvarijo s talentom, odlične pa s korekturami«, pa ga moram vseeno blagohotno opozoriti, da je v drugi izdaji odpravil »le nekaj napak« in da s »korekturami« očitno še ni prišel povsem do konca. Naj mu za konec prišepnem na uho, da se mu je tudi pri drugi »pregledani« izdaji – med drugim – spet zataknilo pri Cillier Zeitung. In je svojo napačno trditev iz prve izdaje knjige »popravlil« z novo napačno trditvijo: po novem naj bi Cillier Zeitung izhajal do konca novembra 1848!

Iskreno upam, da se bo v morebitni tretji izdaji knjige končno približal pravemu datumu.

Janez Cvirn

HISTORIA

znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas : zbornik, Lipica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997. – 1.000 SIT

Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja. – Ljubljana 1997. – 1.500 SIT

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999. – 1.000 SIT

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Slovenci v Evropi. – Ljubljana 2002. – 1.500 SIT

Dragan Matić, Nemci v Ljubljani 1861–1918. – Ljubljana 2002. – 2300 SIT

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200).

JUBILEJI

Zaslужni prof. dr. Marjan Britovšek – osemdesetletnik

Letos poleti bo praznoval osemdesetletnico univerzitetni profesor dr. Marjan Britovšek, eden najplodovitejših slovenskih zgodovinarjev, hkrati pa tudi eden redkih, ki so z raziskovalnim delom presegli okvire slovenske zgodovine.

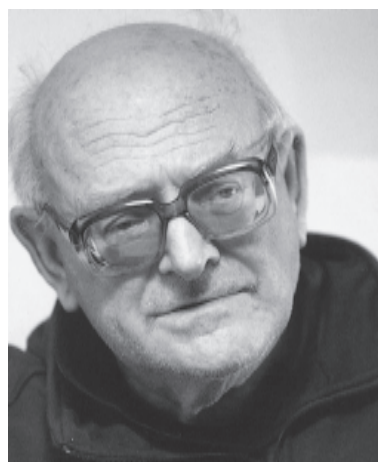
Listanje po bogati jubilentovi biografiji nam pove, da se je rodil 23. avgusta 1923 v Slovenjem Gradcu v učiteljski družini. Maturiral je na klasični gimnaziji v Mariboru, vojna leta pa prebil v partizanskih enotah kot urednik in dopisnik mladinskih listov. Diplomiral je na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (1949) ter nadaljeval podiplomski študij na Inštitutu za družbene vede v Beogradu. V začetku petdesetih let se je smelo odločil za raziskovalno in pedagoško pot; najprej kot asistent na Oddelku za zgodovino na ljubljanski filozofski fakulteti (1951), kjer je tudi doktoriral (1960), nato kot docent (1962) na novoustanovljenem Oddelku za sociologijo ljubljanske filozofske fakultete (1960).

Tu je vse do upokojitve (1993) predaval predmet socialna zgodovina 19. in 20. stoletja s poudarkom na zgodovini delavskega gibanja, od leta 1970 kot izredni in od leta 1975 kot redni profesor. Za svoje znanstveno, pedagoško in javno delovanje je prejel dvakrat nagrado sklada Borisa Kidriča in druge nagrade, bil odlikovan ter dobil naziv zaslužnega profesorja Univerze v Ljubljani (1994).

Znanstveni opus jubilanta, ki ga podrobno ponazarja njegova obsežna bibliografija¹ objav tako doma kot v tujini (17 knjig in prek 150 razprav), tematsko in časovno zaobsega štiri področja.

S prvega – študije o slovenski agrarni in socialni zgodovini – velja posebej omeniti njegovo doktorsko disertacijo, ki je dopolnjena in razširjena izšla kot monografija z naslovom *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem* (Ljubljana 1964). »Zdi se, da jo kaže uvrstiti med tehtnejša Britovškova znanstvena dela« (L. Čarni). Delo, ki je v celoti zasnovano na arhivskem gradivu, sodi še danes med redkejše raziskave slovenske agrarne zgodovine polpretekle dobe, od 16. do sredine 19. stoletja. Kakšen pomen imajo tovrstne raziskave za védenje o slovenski agrarni oziroma gospodarski zgodovini je moč razbrati iz avtorjeve spremne besede: »Moj prispevek s tega področja naj vzbudi raziskovalce k nadaljnjemu, še bolj sistematičnemu arhivskemu delu, ki bi pojasnilo in iztrgalo pozabi prenekatero zanimivost iz agrarne zgodovine tega obdobja.« Hkrati pa je iz teh besed zaznati – zaradi spleta okoliščin – tudi slovo od nadaljnega raziskovanja tovrstne tematike.

Drugo področje jubilantovega raziskovanja predstavljajo študije o revoluciji 1848 v Avstriji in revolucionarni dejavnosti Radovljičana Antona Fistra (1808–1881), Prešernovega in Slomškovega sodobnika, profesorja teologije in pedagogike na dunajski univerzi, vojnega kurata akademske legije, radikalnega poslanca v avstrijskem ustavodajnem parlamentu, dolgoletnega emigranta v ZDA, »človeka, ki je

¹ Bibliografijo prof. dr. Marjana Britovška je zbral in uredil A. Cindrič, v: A. Lešnik (ur.), *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik / The Crisis of Social Ideas. A Festschrift for Marjan Britovšek*, Ljubljana 1996, str. 21–26.

daleč presegal kakršenkoli provincializem in bil med najbolj izobraženimi Slovenci svojega časa« (F. Jerman). Raziskovalni rezultat Britovškovega dela v dunajskih arhivih in bibliotekah je bila monografija *Anton Füstler in revolucija 1848 v Avstriji* (Maribor 1970). »To je poleg Apihove knjige o Slovencih v 1848. letu (1888) ter Malovega prikaza v *Zgodovini slovenskega naroda* (1934–36), tretji najobsežnejši opis Slovencev v marčni revoluciji« (V. Melik). Zagotovo je predvsem Britovškova zasluga, da je bila 29. marca 1979 na Fistrovi rojstni hiši v Radovljici odkrita spominska plošča in hkrati organiziran znanstveni seminar z naslovom »Dr. Anton Fister v revoluciji 1848 – vloga in pogledi«, kakor tudi pobuda za izdajo *Izbranih spisov Antona Fistra* v 4. knjigah (Ljubljana 1987–1998).

Tretje področje Britovškovega raziskovanja predstavljajo študije o nastanku in razvoju mednarodnega delavskega gibanja. Osrednjo pozornost je namenil začetkom delavskega gibanja in njegovim različnim idejnim smerem v okviru I. in II. internacionale. Objavil je vrsto odmevnih študij, med katerimi velja posebej opozoriti na knjigi *Stavovi druge internacionale prema ratu i kolonialnom pitanju* (Beograd 1965) in *Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno* (Ljubljana 1969) ter na tehtno razpravo *Zgodovinski oris stališč Marxa in Engelsa do slovanskih narodov* (Ljubljana 1971), ki je izšla tudi v nemškem prevodu (Hamburg 1996).

Četrto področje, ki je bilo v širši javnosti tudi najbolj odmevno, je raziskovanje stalinizma. Brez dvoma je prof. Britovšek največji slovenski poznavalec frakcijskih spopadov v bivši Sovjetski zvezi in v III. internacionali – Kominterni. Še več, s svojimi analizami, oprtimi na arhivsko in dokumentarno gradivo, ki ga je preučeval v moskovskih arhivih in bibliotekah ter v mnogih zahodnoevropskih dokumentacijskih centrih, se je uvrstil med ugledne raziskovalce stalinizma. V ospredju njegovih objav te vrste stojijo štiri obsežne knjige – *Boj za Leninovo dediščino*, I–II (Ljubljana 1976, Zagreb 1981 /hrvaški prevod/), *Carizem-revolucija-stalinizem*, I–II (Ljubljana 1980), *Korenine stalinizma in negativne posledice kulta osebnosti* (Ljubljana 1980), *Stalinov termidor* (Ljubljana 1984, Praha 1991 /češki prevod/ – »ki temeljijo na neposrednih raziskavah, in so vsaj enakovredne, če ne boljše od mnogih del svetovnih avtorjev« (B. Repe). Vrednost Britovškovega raziskovalnega dela na tem segmentu sodobne zgodovine je bila še posebno v tem, da »naša zgodovinska zavest ni bila obremenjena s političnimi pogledi in enostranskimi razlagami sovjetskega zgodovinopisja, kot je bilo to v drugih socialističnih državah« (S. Cvetković). K povedanemu lahko dodamo, da smo prav prek teh njegovih eruditskih knjig in razprav začeli razumevati srčiko ruskega socializma. Svoje raziskovalne rezultate je prof. Britovšek prezentiral mednarodni strokovni javnosti na številnih mednarodnih zborovanjih in simpozijih, pa tudi s prevodi knjig in razprav v tujih revijah in zbornikih. Zato tudi ni slučajno, da ga je Mednarodni inštitut za socialno zgodovino v Amsterdamu uvrstil med sodelavce mednarodnega raziskovalnega projekta *Kominterni*, mednarodno uveljavljena strokovna revija *The International Newsletter of Communist Studies* (Köln) pa izvolila v svoj uredniški svet.

In prav Britovškovi odmevni rezultati znanstveno-raziskovalnega dela doma in v tujini, njegova vpetost v mednarodne raziskovalne projekte ter uspešno delovno sodelovanje z raziskovalci uglednih mednarodnih institucij, so botrovali odločitvi njegovih sodelavcev na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, da se mu oddolžijo za dolgoletno in ustvarjalno delo s priložnostnim zbornikom, ter na ta način obogatijo tudi področja, s katerimi se je ukvarjal jubilat. Takratnemu povabilu za sodelovanje v skupnem projektu – mednarodni izdaji zgodovinskih in socioloških razprav – se je odzvalo kar 50 priznanih tujih in domačih raziskovalcev/k (iz Avstrije, Francije, Hrvaške, Italije, Jugoslavije, Nemčije, Nizozemske, Rusije, Slovenije in Švice), s katerimi je prof. Britovšek delal, soustvarjal oziroma še sodeluje. Rezultat projekta je bila izdaja 530 strani obsežnega zbornika petdesetih razprav – napisanih v angleškem, francoskem, hrvaškem, italijanskem, nemškem, ruskem, slovenskem in srbskem jeziku – ki nosijo skupni naslov *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik / The Crisis of Social Ideas. A Festschrift for Marjan Britovšek* (Ljubljana 1996), pri čemer ne gre prezreti, da problematika »socialnih idej« simbolizira celotni Britovškov znanstveni opus.

Ob povedanem seveda ne gre prezreti jubilentovega več kot 40-letnega pedagoškega dela na dodiplomskem in podiplomskem študiju. Za študente in srednješolske učitelje je napisal tudi več študijskih priručnikov ter bil mentor mlajšim raziskovalcem, magistrrom in doktorjem znanosti. Širša javnost pa ga pozna tudi po sodelovanju v številnih radijskih in televizijskih oddajah v sedemdesetih in osemdesetih letih. Od vseh Britovškovih številnih dejavnosti zunaj delovnega mesta naj tu omenimo le njegovo dolgoletno in zavzeto delo v univerzitetni stanovanjski komisiji (predsednik), ki je najbolj segla v pro-

stor vsakdanjega življenja in prinesla velike koristi večjemu številu ljudi. »Brez njegove vztrajnosti, ki ni obupala ob nobeni oviri, ne bi bilo univerzitetnih stanovanjskih blokov na ljubljanskih Prulah, ki so močno omilili tedanjo veliko stanovanjsko stisko zlasti mlajših univerzitetnih ljudi« (V. Melik). In prav ta vztrajnost, ta optimizem je ne samo ena izmed temeljnih značajskih potez prof. Britovška, pač pa tudi njegovo vodilo za premagovanje življenjskih tegob, ki žal nobenemu ne prizanašajo.

Spoštovani tovariš profesor, dragi Marjan! Iskrene čestitke ob visokem jubileju in še na mnoga leta.

August Lešnik

Prof. dr. Janko Prunk – šestdesetletnik

Podpisani je očitno posebne sreče s prijatelji in kolegi, ko ima v počastitev njihovih okroglih obletnic prijetno dolžnost napisati jubilejni zapis. Prof. dr. Janko Prunk je namreč še eden od tistih slovenskih zgodovinarjev, ki jih ni zapustila mladostna energija. Pa je na predzadnji lanski dan dopolnil šestdeset let! In to raziskovalno, mišljenjsko in osebno razgibanih let, ki so celostno označila njegovo življenjsko izkušnjo. Slednjo na zgodovinopisnem področju zaznamuje dejstvo, da je med tistimi, ki so odločilno prispevali k pred dobrimi tremi desetletji začetemu procesu vsebinsko širokega in modernega obravnavanja slovenske novejšje zgodovine.

Janko (Janez) Prunk se je rodil 30. decembra 1942 v Loki pri Zidanem mostu. Železničarski sin je štiri razrede osnovne šole obiskoval v domačem kraju, nižjo gimnazijo pa v Radečah. Tja je ali pešal ali pa se je, največkrat pozimi, vozil z vlakom. Še danes se spominja, kako je brilo, ko

je moral čez tamkajšnji most prekoračiti Savo, da je prišel v mestno naselje do šole. Sledila je višja gimnazija v Celju. Ko so po z odliko opravljeni maturi minila štiri leta naporne zgodnjejutranje vožnje z vlakom v šolo in poznopoldanske domov, je leta 1961 v Ljubljani vpisal študij zgodovine in sociologije. Za študij na Filozofski fakulteti je bil potreben poprejšnji notranji samopremislek, saj ga je privlačila tudi arhitektura. Odločil se je za humanistiko, nagnjenost do arhitekture in z njo do umetnostno zgodovinske dediščine pa je ostala. Janka Prunka namreč ne poznamo le kot zgodovinarja in univerzitetnega profesorja, temveč tudi kot odličnega poznavalca umetnosti. To je lahko spoznal vsak, ki je v njegovi družbi občudoval spomenike evropske kulture – od Pariza, Kölna, Mainza, Nürnberga, Aachna, Münchna, Dunaja, Prage, Benetk, Firenc, Rima in drugih evropskih zgodovinskih središč. Kot estetu mu je blizu tudi zakladnica svetovne in evropske literature.

Janko Prunk je že v času študija opozoril nase z razumevanjem zgodovine kot kompleksnega idejnega, političnega, kulturnega in socialnogospodarskega procesa. Bil je eden najboljših študentov svoje generacije in kot predsednik študentske organizacije na fakulteti tudi družbeno dejaven. Po diplomi leta 1966 sta ga študijska prizadevnost in živo zanimanje za sodobno zgodovino pripeljala na tedanji Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (od 1989 Inštitut za novejšo zgodovino). Načrtno raziskovanje slovenske sodobne zgodovine je bilo takrat še v povojih in na inštitutu jih je začela razvijati tedanja mlada, t. i. »zlata« generacija: Franc Rozman, Janko Prunk in Jasna Fischer. Dr. Jasna Fischer je ob petindvajsetletnici IZDG kot njegova direktorica opozorila, da je bila druga polovica šestdesetih let, ko so se omenjeni trije mladi zgodovinarji zaposlili na inštitutu (na začetku je inštitutsko pot z njimi delil tudi Pavel Dobrila), čas, ko je grozilo, »da postane inštitut namesto znanstvene ustanove z nujno potrebno spremljajočo vlogo dokumentacijsko-informacijskega središča servisni zavod za potrebe tre-

nutnih političnih, propagandnih in publicističnih potreb in interesov. Za delavce inštituta, ki se je postopno tudi kadrovske krepil z novimi mladimi zgodovinarji z jasno določenimi znanstvenimi ambicijami, je bila ta dilema le navidezna. Jasno jim je bilo, da je perspektiva inštituta le v širitvi inštitutovega delovnega programa, in to časovno, problemsko in prostorsko. To je pomenilo posvečati večjo pozornost tudi osnovnim znanstvenim raziskavam, ki so morale pokrivati obdobje od začetkov delavskega gibanja na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja, po letu 1918 pa v širitvi raziskav na zgodovino slovenskega naroda v celoti na vsem njegovem etničnem ozemlju, to je politični, gospodarski, družbeni in kulturni dimenziji ter razmišljati tudi o raziskavah obdobja po drugi svetovni vojni. Za tako zastavljen koncept inštitutovega dela ni bila dovolj le volja in želje njegovih sodelavcev, temveč je bil potreben družbeni konsenz. Tega je inštitut ob svoji 10-letnici (leta 1969 – J. P.) tudi dobil.¹

Janko Prunk je več kot prepričljivo utemeljil tedanjo potrebo po problemski širitvi raziskav novejših zgodovine slovenskega naroda. To dokazuje vrsta temeljnih obravnav, ki jih je napisal v sedemdesetih letih. Najprej je po vzpodbudi nestorja preučevanja slovenske novejših zgodovine, prof. dr. Metoda Mikuža, v razpravi *Škof Jeglič – politik* (Kronika, 1971/1, 3) osvetlil pomemben vidik slovenske politične zgodovine od konca 19. do začetka tridesetih let 20. stoletja; o ljubljanskem knezoškofu Antonu Bonaventuri Jegliču kot politični osebnosti, ki je sooblikovala tedanje slovensko katoliško gibanje je poročal tudi na *Jegličevem simpoziju* v Rimu leta 1990 (Jegličev simpozij v Rimu, Celje 1991). Leta 1971 je v ugledni reviji *Prilozi za istoriju socijalizma* (št. 8) izšla tudi njegova odlična razprava *Zveza delovnega ljudstva (Savez radnog naroda) za opštinske izbore u Ljubljani decembra 1922 godine*, s katero je kot raziskovalno prebojen zgodovinar vstopil v jugoslovanski zgodovinopisni prostor. V razpravi, ki je nato izšla tudi v slovenskem jeziku (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1971–1972/1–2) je kritično obravnaval strogo komunistično načelo, da marksistični proletariat ne sme sodelovati z proletariatom, organiziranim na verski osnovi. To problematiko je obravnaval tudi na odmevnem simpoziju *Revolucionarno delavsko gibanje v letih 1921–1924* leta 1974 v Ljubljani (*Politika KP v Sloveniji v času Zveze delovnega ljudstva v Ljubljani, oktober 1922 – april 1923, posebnost v razvoju KPJ*, v: *Revolucionarno delavsko gibanje v letih 1921–1924*, Ljubljana 1975). Medtem je pridobil tudi svoj prvi akademski naslov. Leta 1972 je na Filozofski fakulteti magistriral s temo *Slovenski krščanski socialisti med šestojanuarsko diktaturo 1929–1934* (PZDG, 1973/1–2). Naslednje leto je sodeloval pri izdaji znanega *Leksikona Cankarjeve založbe* (Ljubljana 1973, 2000), sredi sedemdesetih let pa tudi *Svetovne zgodovine* (Ljubljana 1976, 1981; hrvaška izdaja *Povijest svijeta*, Zagreb 1990).

Janko Prunk je pomemben del svojih raziskovalnih poglobitev namenil idejnopolitični dinamiki v slovenskem katoliškem taboru. Po razpravi o škofu Jegliču in magistrskem delu, se je v okviru te raziskovalne problematike posvetil obravnavi mesta in vloge krščanskih socialistov v slovenskem idejnem, političnem in družbenem razvoju v prvi Jugoslaviji. K temu ga je navedla obravnavna slovenskih krščanskih socialistov in njihove vloge pri ljudskofrontnem povezovanju v drugi polovici tridesetih let, ki jo je tedaj opravljal na IZDG. Prerasla je v celostno raziskavo o idejno političnem razvoju krščanskosocialističnega gibanja na Slovenskem med svetovnima vojnama, kar je bila tudi tema njegove doktorske disertacije, ki jo je ubranil leta 1976 na ljubljanski Filozofski fakulteti. Disertacija je v knjižni obliki pod naslovom *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda* naslednje leto v obsegu 240 strani izšla v elitni ediciji Misel in čas pri Cankarjevi založbi v Ljubljani. Študija *Pot krščanskih socialistov v OF* je skrbno izrisana podoba krščanskosocialističnega gibanja na Slovenskem v letih 1918–1941; v času svojega nastanka je bila pomembno in sveže dopolnilo tedaj obstoječi literaturi o slovenski politični zgodovini v prvi jugoslovanski državi. Avtor je v predgovoru k njej utemeljeno zapisal, da je pri pisanju »ves čas ostajal zvest osnovni zapovedi zgodovinske znanosti: ne napisati nič, kar ni resnično in nič zamolčati, kar je resnično« (str. 5). Za študijo je leta 1980 prejel nagrado *Sklada Borisa Kidriča*.

Po objavi študije o krščanskih socialistih, s katero se je uveljavil v širši slovenski javnosti, je prof. Prunka pritegnila problematika jugoslovanske državne združitve leta 1918. Leta 1979 je z referatom *Slovensko-hrvaški odnosi 1914–1918 in jugoslovansko zedinjenje* nastopil na velikem jugoslovanskem

¹ Fischer, Jasna: 25 let dela Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1984, 24, št. 1–2, str. 6.

simpoziju v Iloku (*Stvaranje jugoslavenske države*, Beograd 1983). Referat je izšel tudi v slovenskem (Zgodovinski časopis, 1979/4) in nemškem jeziku (*Die slowenisch-kroatischen Beziehungen vor und in Ersten Weltkrieg*, v: *Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918*, Wiesbaden 1987). Konec sedemdesetih let se je pričel posvečati še življenju in delu slovenskega revolucionarja in politika Borisa Kidriča (*Historiografski elementi v publicističnem delu Borisa Kidriča*, PZDG, 1978–1979/1–2). V drugi polovici sedemdesetih let je – skupaj z Brankom Božičem in Tomažem Webrom – napisal tudi učbenika *Zgodovina 2–2: druga svetovna vojna in svet po njej* (Ljubljana 1978, 108 str.) in *Zgodovina II: novejša zgodovina* (Ljubljana 1979, 208 str.). Priprava obeh učbenikov je sovpadala z začetkom njegovega visokošolskega pedagoškega dela, ko je za štiri leta zapustil IZDG in bil med leti 1975–1979 profesor na Pedagoški akademiji v Ljubljani. Na PA je predaval *Občo zgodovino* in *Uvod v študij zgodovine*. V tem času je (skupaj z Martinom Ivaničem) pripravil *Raziskovalni načrt za zgodovino Slovencev po letu 1945* (PZDG, 1978–1979/1–2). Leta 1976 je začel predavati tudi na tedanji Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo; leta 1978 je bil izvoljen za docenta za *Novejšo občo in narodno zgodovino*, leta 1988 pa za rednega profesorja istega predmeta in še za predmet *Zgodovina politične misli jugoslovanskih narodov*.

Prof. dr. Janko Prunk je že konec šestdesetih let stopil na izjemno ustvarjalno pot raziskovalne in kasneje tudi pedagoške dejavnosti v tujini. S svojim bogatim prispevkom na tem področju je pomembno prispeval k uveljavitvi slovenskega zgodovinopisja v mednarodnem prostoru. Je med tistimi slovenskimi zgodovinarji, ki imajo največ mednarodnih izkušenj. S še ne sedemindvajsetimi leti – za tedanji čas so bila to presenetljivo mlada leta – se je ob razumevanju in podpori takratnega vodstva IZDG leta 1969 študijsko izpopolnjeval v Historičnem inštitutu Univerze v Leipzigu, kjer se je med drugim seznanil z znanim profesorjem slovenskega rodu, dr. Walterjem Markovom. Leta 1973 pa je, brez vsakršne druge pomoči, kot prvi slovenski zgodovinar opravil doktorandsko specializacijo na Institut für europäische Geschichte v Mainzu. Študij na tem elitnem inštitutu, kjer se že več kot pol stoletja usposablajo nadarjeni mladi zgodovinarji iz vsega sveta (doslej je tretjina njegovih študentov prišla iz ZRN, tretjina iz držav Zahodne Evrope, Kanade, ZDA in Japonske, tretjina pa iz Vzhodne, Jugovzhodne Evrope in Kitajske), je bil ena od najpomembnejših zarez v njegovem življenju. V Mainzu se je srečal s sodobno in neobremenjeno evropsko in svetovno zgodovinopisno raziskovalno mislijo tistega časa. V tistem času se je seznanil tudi z enim od ideologov krščanskega socializma v Weimarski republiki, po drugi svetovni vojni članom SPD in ustanoviteljem znamenite levičarske revije *Frankfurter Hefte*, Walterjem Dirksom.

Prof. Prunk je v Mainzu po skrbnem študijskem in raziskovalnem delu pripravil uvodni del svoje doktorske disertacije, to je pregled razvoja krščanskega socializma v Zahodni in Srednji Evropi med obema vojnoma, kar še danes njegovi *Poti krščanskih socialistov v OF* utemeljuje položaj standardne evropske študije o tem vprašanju. To sta potrdili obsežni razpravi v nemškem jeziku, *Die slowenischen christlichen Sozialisten im alten Jugoslawien* (Österreichische Osthefte, Wien, 1982/2) in *Die christlichen Sozialisten in West- und Mitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen* (Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung, Linzer Konferenz, 18, 1982, Wien 1985). Obenem s stopnjevanim študijem v Zvezni republiki Nemčiji pa se je seznanil še z zahodnoevropskim načinom življenja in njegovo žlahtno kulturno, znanstveno in politično vsebino, kar je njegovo osebno podobo opredelilo do danes. Na mainškem inštitutu je s svojim dinamičnim razmišljanjem, zavidljivim poznavanjem raziskovalne problematike in dobrim znanjem nemškega jezika vzbudil pozornost njegovega dolgoletnega direktorja prof. dr. Karla Otmarja Freiherra von Aretina, ki mu je ponudil mesto inštitutovega asistenta, to je stalno zaposlitev v ZRN. Zaradi osebnih razlogov in zavezanosti domovini, je to edinstveno ponudbo odklonil. Slovensko zgodovinopisje in ljubljanski IZDG sta s to odločitvijo gotovo pridobila.

Poleg strokovnih in novih življenjskih spoznanj ter omenjene ponudbe direktorja IEG v Aretina, se je prof. Prunk vrnil v domovino obogaten še z novimi dragocenimi prijateljstvi. Zbližal se je z nemškima kolegoma in današnjima uglednima sodelavcema mainškega inštituta, dr. Ralphom Melvilom in dr. Clausom Scharfom. Oba sta na pobudo prof. Prunka že predavala v Ljubljani – na Inštitutu za novejšo zgodovino oziroma na Oddelku za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete, enako kot tudi sedanji direktor IEG v Mainzu, prof. dr. Heinz Duchhardt, ki je predaval na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru in na ljubljanski Fakulteti za družbene vede. Vez, ki jo je prof. Prunk vzpostavil z mainškim inštitutom, je v resnici zelo močna. O tem priča tudi svečano predavanje *Slowenien als Idee und politi-*

ches Programm in der europäischen Aufklärung 1768–1848, ki ga je imel na Institut für europäische Geschichte v Mainzu ob njegovi petdesetletnici, 28. aprila 2000. A to še ni vse. Človeško in strokovno zaupanje, ki živi med mainškim inštitutom in prof. Prunkom na zelo poveden način odraža tudi dejstvo, da so se ob njegovi nesebični vzpobudi in priporočilu kar trije raziskovalci iz IZDG oziroma Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, med njimi tudi podpisani, študijsko izpopolnjevali v Mainzu. Vsem je takó doživeto zblížanje z nemškim in evropskim zgodovinopisjem veliko pomenilo. Študijsko bivanje v tujini je vedno veliko pomenilo tudi prof. Prunku, ki se je leta 1978 študijsko izpopolnjeval še v École de hautes études en sciences sociales in Institut Maurice Thorez v Parizu.

V osemdesetih letih je prof. Prunk nadaljeval z obravnavo tematskih sklopov, ki se jim je do tedaj posvečal in jim dodal še nove. Po vrnitvi na IZDG je pripravil sintetično obravnavo *Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji* (PZDG, 1982/1–2). Obravnava je za tisk prirejen referat na znanem simpoziju *Narodna in socialna politika v slovenski zgodovini od konca 19. stoletja do danes*, ki so ga 17. in 18. novembra 1981 v Ljubljani pripravili IZDG, pedagoško-znanstvena enota za zgodovino Filozofske fakultete in Inštitut Milka Kosa SAZU. Prof. Prunk je bil pobudnik tega simpozija. V začetku osemdesetih let je sodeloval tudi pri pripravi še danes uporabne *Kronologije naprednega delavskega gibanja na Slovenskem 1868–1980* (Ljubljana 1981). Nato se je posvečal Borisu Kidriču (*Vloga Borisa Kidriča pri ustvarjanju Osvobodilne fronte slovenskega naroda*, Borec, 1984/3–4; *Boris Kidrič*, Ljubljana 1984, 40 str.), krščanskemu socializmu (*Politički profil slovenačkih hriščanskih socialista i njihovog delovanja 1919–1943*, v: *Liberalizam i socializam*, Beograd 1984; *Krekova tradicija*, Revija 2000, 1988/40–41; tudi Krekov simpozij v Rimu, Celje 1992), slovensko-hrvaškim odnosom (*Radič in Slovenci*, ZČ, 1985/1–2) in jugoslovanski združitvi 1918 (*Slovenci in ustanovitev Jugoslavije*, Revija 2000, 1988/44–45). Sredi osemdesetih let pa so ga razpravljana s prijateljem in urednikom *Revije 2000*, Petrom Kovačičem-Peršinom, navedla k pripravi nove knjige, *Slovenski narodni programi : narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945* (Ljubljana 1986, 284 str.). V tej knjigi, ki obravnava obdobje stotih let slovenske zgodovine, za katero je značilna izrazita narodnopolitična aktivnost slovenskega naroda, je poleg študije objavil še 42 izbranih slovenskih političnih programov iz obdobja 1848–1945. To daje omenjeni knjigi, za katero je dobil leta 1987 nagrado *Vstaje slovenskega naroda*, tudi značaj zbornika virov. *Slovenski narodni programi* so izšli še srbohrvaškem jeziku (*Slovenački nacionalni programi*, Beograd 1988, 268 str.).

Prof. Prunk je bil sredi osemdesetih let ponovno v tujini. V študijskem letu 1984/85 je bil kot Humboldtov štipendist gostujoči profesor v historičnem seminarju Univerze v Freiburgu, v letu 1988/89 pa je kot gostujoči profesor predaval v seminarju za vzhodnoevropsko zgodovino Univerze v Kölnu. V drugi polovici osemdesetih let je bil ob raziskovalnem in pedagoškem delu tudi širše strokovno in družbeno dejaven. Leta 1987 je za Slovensko matico v Ljubljani pripravil zbornik člankov in razprav akad. prof. dr. Boga Grafenauerja, nastalih v času pred drugo svetovno vojno, *Slovensko narodno vprašanje in slovenski narodni položaj* in k zborniku napisal spremno študijo *Značaj Grafenauerjevih člankov*. Tega leta se je začelo tudi njegovo plodno sodelovanje z *Enciklopedijo Slovenije*, za katero je napisal vrsto tehtnih gesel (npr. *Narodni program*, *Narodno vprašanje*, *Slovenci od 1918 do 1991*). V letih 1986–1988 je bil predsednik sekcije za sodobno zgodovino pri Zvezi zgodovinskih društev Slovenije in od 1988 do 1990 njen podpredsednik. V letih 1988–1990 je bil predsednik Sveta *Revije 2000*. Bil je tudi član Sveta za vzgojo in izobraževanje SRS.

Po prelomu osemdesetih v devetdeseta leta je prof. Prunk objavil več knjižnih del. Najprej leta 1990 pomemben zbornik intervjujev z vodilnimi ideologi in politiki starih in novih političnih strank ter predsednikom Predsedstva RS in slovenskim članom Predsedstva SFRJ, Milanom Kučanom in dr. Janezom Drnovškom, *Nova slovenska samozavest : pogovori s slovenskimi političnimi prvaki* (Ljubljana 1990, 165 str.). Intervjuvanci so tedaj izrekli marsikatero zanimivo misel, na katero se danes lahko opre zgodovinar. Leta 1993 je objavil znano delo *Slovenski narodni vzpon : narodna politika (1768–1992)* (Ljubljana 1992, 455 str.), v katerem je obravnaval več kot dvestoletno pot, ki so jo prehodili Slovenci od ljudstva, vpetega v habsburško državno telo do mednarodno priznane nacije leta 1992. Kot se lahko spomnimo je delo doživelo tudi polemičen odziv – avtor je v polemiki ocenil, da je šlo »za filozofsko zgodovinsko konceptualno razhajanje« (Delo, 8. 4. 1993) – dejstvo pa je, da je prof. Prunk s *Slovenskim narodnim vzponom* prvi v svoji generaciji dejavno spomnil na potrebo po sintetični obravnavi novejše slovenske zgodovine v širokem časovnem loku. Istega leta kot *Slovenski narodni vzpon* je (skupaj z

Branimirjem Nešovičem) objavil lepo sprejet prvi postsocialistični in postjugoslovanski učbenik za zgodovino 20. stoletja za 8. razred osnovnih šol *20. stoletje: zgodovina za 8. razred osnovne šole* (Ljubljana 1993, 260 str.). Naslednje leto je sledila *A brief history of Slovenia: historical background of the Republic of Slovenia* (Ljubljana 1994, 85 str.; Ljubljana 2000, 251 str.), v katerem je predstavil zgodovinski razvoj na prostoru današnje Slovenije v času od antike do konca 20. stoletja. »Kratka zgodovina« izšla tudi v italijanskem (*Breve storia della Slovenia: i retroscena storici della nascita della repubblica indipendente di Slovenia*, Lubiana 1994, 87 str.) in nemškem jeziku (*Slowenien – ein Abriss seiner Geschichte*, Ljubljana 1996, 177 str.) in v slovenščini (*Kratka zgodovina Slovenije*, Ljubljana 1998, 219 str.; Ljubljana 2002, 230 str.). Leta 1996 je (skupaj z Martinom Ivaničem) izdal *Osamosvojitve Slovenije: s kratkim orisom slovenske zgodovine* (Ljubljana, 171 str.), konec devetdesetih let pa je sodeloval pri obsežni kroniki *Slovinci skozi čas: kronika slovenske zgodovine* (Ljubljana 1999) in *Ilustrirani zgodovini Slovencev* (Ljubljana 1999). V začetku devetdesetih let je po njegovi zaslugi v slovenskem jeziku izšla tudi znana *Kratka svetovna zgodovina za mlade bralce: od pradavnine do sedanjosti* E. H. J. Gombricha (Ljubljana 1991).

Poleg priprave omenjenih del je prof. Prunk v zadnjem dobrem desetletju napisal več razprav iz problematike, ki se ji posveča in z referati sodeloval na vseh pomembnih simpozijih v tem času – med drugim na simpoziju *Življenje in delo dr. Antona Korošca* (Maribor 1990), *Slovenski upor 1941* (Ljubljana 1991), *Dunaj in slovensko narodno gibanje* (Ljubljana 1992), *Slovinci in država* (Ljubljana 1994), *Slovenska trideseta leta* (Ljubljana 1995), *Avstrija, Jugoslavija, Slovenija: slovenska narodna identiteta skozi čas* (Lipica 1996), *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti* (Maribor 1998), *Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem* (Ljubljana 2001). Sodeloval je tudi pri pripravi znanega sintetičnega pregleda *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955*, ki ga je leta 1995 za potrebe Državnega zbora RS pripravila skupina slovenskih zgodovinarjev. V prvi polovici devetdesetih let je bil kot Humboldtov štipendist ponovno gostujoči profesor na Univerzi v Freiburgu (1994/95). V začetku devetdesetih let je bil kot član vodstva Socialdemokratske stranke Slovenije opazen tudi v slovenski politiki. V tem času je mnogo sodeloval s Historische Kommission pri Predsedstvu SPD v Bonnu. Od maja 1992 do januarja 1993 je bil minister za Slovence po svetu in narodnostne manjšine v Sloveniji v prvi Drnovškovi vladi. V SDSS se je zavzemal za njeno njeno moderno zahodnoevropsko ideološko usmeritev, a v tem ni uspel. Zato je leta 1994 iz stranke izstopil. Od leta 1998 je predsednik krščanskosocialističnega *Društva 2000*, od 1999 *Ambasador znanosti Republike Slovenije* in od 2003 član novega *Glavnega odbora Rdečega križa Slovenije*.

Prof. Prunk se je leta 1995 odločil, da se s polnim delovnim časom posveti pedagoškemu delu. Zaposlil se je na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani, kjer je nosilec predmetov *Nastanek sodobnega sveta*, *Zgodovina socialne in politične misli na Slovenskem*, *Zgodovina evropske ideje in Izbrani problemi sodobnih političnih teorij*. Inštitut za novejšo zgodovino je zapustil kot znanstveni svetnik (po prvih asistentskih letih je 1978 postal znanstveni sodelavec, 1983 višji znanstveni sodelavec, 1988 znanstveni svetnik), ki je na njem pustil vidno sled. Razen na znanstvenem področju je bil na IZDG/INZ dejaven tudi kot predsednik njegovega najvišjega organa – Sveta inštituta v letih 1980–1982 in vodja raziskovalnega projekta *Politični in idejni razvoj na Slovenskem 1892 do 1941* v letih 1993–1995. Od leta 1991 je član uredništva inštitutove revije *Prispevki za novejšo zgodovino*. Na inštitutu je bil dejaven tudi v nekdanjih družbenopolitičnih organizacijah (Zvezi sindikatov in Zvezi komunistov Slovenije). To omenjamo zlasti zategadelj, ker je v njihovo delovanje vnašal svobodno in samostojno razmišljanje ter bil pri tem večkrat tudi osamljen.

Prof. dr. Janko Prunk je danes eden od najbolj znanih slovenskih zgodovinarjev, uveljavil pa se je tudi kot politolog. Poleg strokovne ga dobro pozna tudi širša javnost, saj ga odlikuje izjemna sposobnost javnega nastopa, kar za zgodovinarje sicer ni najbolj značilno. Jankova misel in iskateljsko spoznanje sta plodna – doslej je podpisal dobrih 400 bibliografskih enot – zato ni čudno, da ga, kljub zahtevnim pedagoškim obveznostim, nenehno srečujemo v duhovnem snovanju. Prav v tem času za Institut für europäische Integrationsforschung Univerze v Bonnu pripravlja besedilo *Die Tragweite der europäischen rationalistischen Zivilisation*. Ker je Janko človek široke osebne nadarjenosti lahko od njega v prihodnje – in to ne le v zgodovinopisju – pričakujemo še marsikaj. Pred leti nas je presenetil kot urednik odličnega *Vodnika po slovenskih vinorodnih okoliših* (Ljubljana 1994), sedaj pa nam bo morda predstavil akvarele, ki jih slika že vrsto let, ali pa javno odprl strani romana o mnogoplastnem

dogajanju na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Naj bo tako ali drugače, Janko je in bo ostal mož jasno prepoznavne življenjske moči in ustvarjalnosti. V zadnjih letih ju spremlja tudi opazna življenjska modrost, kar daje osebnemu stiku z njim posebno vrednost. Ob tem poudarku želimo prijatelji in kolegi prof. dr. Janku Prunku ob njegovem življenjskem jubileju še veliko stokovnih in drugih ustvarjalnih uspehov, zdravja in osebne sreče!

Jurij Perovšek

V seriji »Knjižnica Kronike« so izšle naslednje publikacije:

Po 16-letni prekinitvi je v seriji izšla nova knjižica št. 7 z naslovom **ŽIVETI OD KNJIG. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja**, avtorice Anje Dular, v obsegu 255 strani.

Knjižico lahko kupite za samo 1500 SIT.

Milko Kos: SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani (razprodana)

Igor Vrišer: RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani

Vlado Valenčič: SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani

Sergij Vilfan – Josip Černivec: ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani

Peter Vodopivec: LUKA KNAPELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani

RAZMERJA MED ETNOLOGIJO IN ZGODOVINO (1986), 302 strani

Za vsako knjižico boste odšteli samo 500 SIT.

Komplet novega 7. zvezka in petih zvezkov pa lahko prejmete za samo 3.000 SIT.

Vse publikacije lahko naročite na uredništvu revije KRONIKA

Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, telefon: 01 241 1200

ali na e-pošto: kronika@uni-lj.si

OCENE IN POROČILA

Bengt Thordeman, **Armour from the Battle of Wisby 1361**. Chivalry Bookshelf, 2001. 480 strani.

Bržkone je v vojaškem zgodovinopisju prav malo knjig, ki bi se ob navidez tako neobetavnem naslovu vztrajno obdržale na seznamih citirane literature in priporočenega branja več kot šestdeset let. Verjetno si niti B. Thordeman in njegovi sodelavci niso zamišljali, da bo njihovo delo še v novem tisočletju prava zakladnica prvovrstnih informacij, po kateri posegajo vedno nove generacije zgodovinarjev. Prvotna izdaja je izšla že leta 1939, k njeni priljubljenosti pa je gotovo nemalo prispevalo dejstvo, da je bila objavljena v angleščini. Izvodi so zaradi velikega povpraševanja kmalu pošli, ponatis pa smo dočakali šele v letu 2001.

Bitka pri Visbyju 27. julija 1361 sodi v kontekst večjega regionalnega spora med danskim kraljem Valdemarjem IV. Attertagom in hanzeatsko ligo. O sami bitki pravzaprav ne vemo dosti, saj so razpoložljivi viri skopi. Danska vojska, okrepljena z močnim kontingentom nemških najemnikov, se je izkrcala na obalah Gotlanda. Po nekaj manjših spopadih, ki se za branilce očitno niso dobro končali, so se preostali za boj sposobni domačini, verjetno nekaj manj kot 2000 mož, zbrali pred obzidjem bogatega trgovskega mesta Visby in še zadnjič obupno poskušali zavrniti napadalce. Tradicionalna gotlandska vojska, organizirana po starih vikinških vzorih, se ni mogla upirati profesionalnim silam kralja Valdemarja. Poskus domačinov je propadel, za njim pa so ostali le množični grobovi padlih bojnikov.

Že v prvi polovici 19. stoletja so zemeljska dela odkrila prve sledove vojaških grobišč v mirnem predelu Korsbetningen, ležečem nedaleč stran od mestnega obzidja. Prva arheološka izkopavanja pod strokovnim vodstvom so v začetku 20. stoletja potrdila, da gre resnično za najdbe iz srednjega veka. V dvajsetih in tridesetih letih so postali grobovi predmet načrtnih izkopavanj in raziskav pod vodstvom švedskega arheologa B. Thordemana. Kmalu je postalo jasno, da so grobišča ogromna – od štirih ugotovljenih je Thordemanova ekipa raziskovala tri največja in našla ostanke kar 1158 trupel. Mase zverženih okostij, iznakaženih od poškodb, zadanih v bojnem metežu, so v marsičem kruto revidirale mite o viteškem in pravzaprav nekrvavem vojskovanju v srednjem veku.

Grobomom s Korsbetningena daje posebno vrednost dejstvo, da so bila nekatera trupla zakopana skupaj z oklepom in oblačili. Zlasti so dragoceni ostanki oklepnih jopičev – t.i. *coats-of-plates* – jopičev s kovinskimi ploščami, prikovičenimi na notranji strani tekstilne ali usnjene osnove. Tovrstni tip oklepa bi bil brez najdb iz Visbyja mnogo slabše poznan, saj je sicer v Evropi ohranjenih le nekaj primerkov in fragmentov, s slikovnim gradivom pa si zaradi narave same konstrukcije tudi ne moremo veliko pomagati, ker so zaščitne plošče na upodobitvah skrite pod zunanjo plastjo jopiča.

Po razsežnosti najdb je Visby celo danes brez primere. Z njim se ne morejo kosati niti nedavne odmevne raziskave vojaškega grobišča pri Towtonu v Veliki Britaniji, saj je to po obsegu mnogo manjše in ne vsebuje vojaške opreme. Kljub omejitvam tedanje tehnike, pomanjkanju delovne sile in hudim težavam s slabim vremenom je Thordemanu uspelo izkopati veliko večino ostankov. Te so njegovi sodelavci ustrezno obdelali z različnih vidikov.

Potek izkopavanj in uporabljene metodologije je opisan v začetnih poglavjih. Posebej izstopajo forenzične raziskave, ki jih je opravil B. E. Ingelmark. Natančne preiskave kosti so dale zanimive izsledke o starosti udeležencev, njihovem zdravstvenem stanju in ranah, ki so jih utrpeli v boju, v kolikor so te pač pustile sledove na skeletu. Število in razporeditev poškodb je nadvse zanimivo, zlasti če te podatke dopolnimo z današnjim znanjem o srednjeveških borilnih veščinah. Kako strašen je bil položaj branilcev Gotlanda, pričajo številna okostja z jasnimi znaki deformacij, resnih zdravstvenih težav, kroničnih obolenj in slabo zaceljenih poprejšnjih poškodb. V zadnji veliki obrambi otoka so sodelovale celo priletne, bolehnne in invalidne osebe s trajnimi poškodbami in deformacijami.

Osrednji del knjige predstavlja razdelek o oklepih. Na Korsbetningenu je bilo najdenih 25 oklepnih jopičev in mnogo fragmentov, skoraj dvesto bolje ali slabše ohranjenih verižnih kapuc, približno ducat

ostankov verižnih srajc ter več oklepnih rokavic. Ni povsem jasno, na kakšen način je ta oprema zašla v grobove, saj so v srednjem veku trupla padlih bojevnikov praviloma slekli pred pokopom. Po najbolj uveljavljeni hipotezi naj bi do pokopa prišlo šele z nekajdnevним zamikom, to pa je v poletnih dneh že zadostovalo, da so trupla razpadla do te mere, da se z njih ni več dalo enostavno pobrati opreme.

Z velikimi napori se je Thordemanu posrečilo oklepne jopiče po posebni, lastni klasifikaciji razvrstiti v pet tipov, katerim je dodal še šestega za lamelni oklep. To mu je ob upoštevanju velike količine slikovnega gradiva in zlasti plemiških nagrobnikov omogočilo, da je sledil razvoju oklepnih jopičev vse od najenostavnejših tipov iz srede 13. stoletja – ki so se najverjetneje razširili pod mongolskim vplivom – pa do tistih bolj kompleksnih, ki so poleg prsi in trupa ščitili še ramena in celoten hrbet.

Da bi lažje razumel nastanek oklepnega jopiča, je Thordeman v knjigo vključil zajetno študijo razvoja luskastega in lamelnega oklepa, ki zajema pravzaprav celotno Evrazijo. Kljub novim odkritjem in raziskavam bi še zmeraj težko našli strokovno delo, ki bi to temo obravnavalo s primerljivo globino in širino.

V zadnjem delu knjige najdemo podrobne opise najpomembnejših najdb, ki jih dopolnjuje priloga nič manj kot 145 plošč z risbami, fotografijami in rekonstrukcijo posameznih oklepnih jopičev. To gradivo je bilo v prvi izdaji ločeno v lastnem zvezku, v ponatisu pa je združeno v eno samo, sicer luksuzno knjigo.

Kot smo že uvodoma omenili, gre za delo, ki je kljub častitljivi starosti pogosto citirano. Thordemanova skupina si je sicer po svojih najboljših močeh prizadevala ustrezno ovrednotiti velikansko količino najdenega gradiva, vendar je bila v zaključkih namenoma zelo previdna, saj se je bržkone zavedala, da je tedanje znanje prešibko, da bi zadostovalo za brezhibno interpretacijo tako vsestranskih in zahtevnih najdb. Zato so avtorji v knjigi predstavili predvsem hipoteze, ki so se jim zdele najboljše utemeljene, nikakor pa si niso drznili na tej podlagi postavljati velikopoteznih sklepov.

Žal so mnogi kasnejši zgodovinarji to dejstvo iz takšnega ali drugačnega razloga spregledali in določene hipoteze predstavljali kot dokazana dejstva, s katerimi so nato podprli svoja lastna razmišljanja. Take nedopustne nenatančnosti ali celo namerne zlorabe so Thordemanovemu delu ponekod v strokovnih krogih prinesle neupravičeno kritiko. Knjigo je pač treba jemati predvsem takšno, kot v resnici je: bogato, še dandanes presenetljivo svežo zakladnico enkratnega gradiva.

Tomaz Lazar

Aleksander Panjek. **Terra di confine. Agricolture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento.** Storia Goriziana e regionale, collana di studi e documenti 2. Edizioni della Laguna 2002. 255 strani.

Spomladi leta 2001 je v Gorici izšla prva knjiga nove serije *Storia goriziana e regionale. Collana di studi e documenti* (Zgodovina Goriške in širšega področja. Serija študij in dokumentov). Pobudnik serije in njena gonilna sila je Silvano Cavazza, profesor zgodovine na tržaški univerzi, ki je v strokovni odbor zbirke pritegnil kolege iz Italije, Avstrije in Slovenije in s tem nakazal mednarodne ambicije projekta. Ta je posvečen raziskovanju preteklosti nekdanje goriške grofije, zlasti na podlagi virov, kot to poudarja podnaslov serije. Težišče je na habsburškem obdobju, čeprav je v načrtu tudi zbornik o goriškem srednjem veku. Ozemeljsko je osrednja vloga nemenjena Goriški, za obravnavo pa pridejo v poštev tudi okoliška področja kot so Istra, Furlanija, Kranjska. Poleg dveh že izdanih sta pred izidom naslednji dve knjigi: obsežen, že omenjeni zbornik o goriškem srednjem veku in zbornik o glavarstvu Gradiščansko v 16. in 17. stoletju. V bližnji prihodnosti so predvidene nadaljnje štiri, med katerimi je tudi študija o slovenskem predikantu Petru Kupljeniku.

Prva knjiga iz serije je delo Paola Iancisa *Manifattori e lavoranzia. Le forme del lavoro a Gorizia nel Settecento* (Manufakture in delavstvo. Načini dela na Goriškem v 18. stoletju), ki je, kot že omenjeno, izšla pomladi 2001. Posvečena je rokodelstvu na Goriškem v kontekstu splošne gospodarske podobe. Obrti deli na policijske, kamor šteje gradbeništvo, obdelavo kovin in izdelavo oblačil ter komercialne, kamor sodijo pomembne manufakture: papirništvo, steklarstvo in zlasti tekstilstvo. Knjiga obravnava predvsem tehnične vidike proizvodnje, pri čemer se ne izogne njenim vplivom na družbo, migracije.

Posveča se tako italijanskemu kot slovenskemu delu nekdanje grofije, posebej izpostavlja pomen manufakture Borghi v Kanalu ob Soči. Avtor je obilno uporabljal razpoložljive vire, zato je njegovo delo pomemben, nov in verodostojen prispevek k poznavanju zgodnjeindustrijske proizvodnje na tem področju in bi si zaslužilo posebne predstavitve oz. obravnave.

Druga knjiga, ki jo v resnici želim predstaviti, je izšla konec leta 2002 in je delo mladega tržaškega zgodovinarja Aleksandra Panjeka: *Terra di confine. Agricolture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento* (Dežela ob meji. Kmetovanje in trgovanje med Alpami in Jadranom: goriška grofija v 17. stoletju). Razdeljena je na štiri sklope oz. glavna poglavja. V uvodnem avtor skozi prikaz teritorialnega razvoja oriše nastanek grofije, njeno notranjo strukturo in prehod pod Habsburžane ter jo definira kot deželo mnogoterih meja, križišč in stičišč: geografsko-podnebnih, političnih, etničnih, institucionalnih. O prisotnosti te mnogoterosti v zavesti takratnih prebivalcev priča tudi neka anketa iz sredine 15. stoletja, s katero so Benečani skušali podpreti teorijo o pripadnosti Goriške Furlaniji: anketiranci so Goriško doživljali in označevali različno, kot slovansko, italško in nemško.

Drugo in tretje poglavje predstavljata jedro knjige. Obravnavata osrednji gospodarski panogi tedanje Goriške. Naslov 2. poglavja *La geografia produttiva* (Geografija proizvodnje) zgovorno nakazuje avtorjev pristop k obravnavi kmetijske proizvodnje: na primeru petih izbranih gospodstev oz. posesti, ki so po eni strani tipična tako v geografsko-podnebnem kot v institucionalnem smislu (velika strnjena zemljiška gospodstva kontinentalnega in manjše razdrobljene posesti mediteranskega tipa), po drugi strani pa dovolj velika, da vsako zase predstavljajo verodostojen reprezentančni vzorec, je skušal prikazati proizvodne kapacitete velikih gospodstev Rihemberk s kraško-vipavskega in Švarcnek s kraško-brkinskega področja, Tolmina kot goratega gospodstva, ter posestev Dobrovo v gričevju in De Grazia v ravninskem delu grofije. V tekstovni in tabelarni obliki nam skuša avtor predočiti agrarno proizvodnjo skozi obseg in razmerja med denarnimi in naravnimi, med činžnimi, desetinskimi, javnopravnimi in robotnimi dajatvami: najprej znotraj posameznih gospodstev, nato še med gospodstvi. Kot vir je uporabil urbarje navedenih gospodstev iz 1. polovice 17. stoletja. Končne ugotovitve v veliki meri potrjujejo sicer v splošnem že uveljavljene predstave: npr. o Tolminski kot živinorejskem in sirarskem področju, o Brdih kot vinogradniškem.

Skladno z naslovom *Circolazione degli uomini e delle merci* (Kroženje ljudi in blaga) je tudi avtorjeva pripoved v tem poglavju v primerjavi s prejšnjim bolj tekoča, pripovedna in opisna, manj nasičena s podatki in njihovo obdelavo. Govori o vlogi in udeležbi Goriške v trgovini na križišču dveh poti: z vzhoda proti zahodu, to je z Ogrske na Beneško, in z juga proti severu, torej z Jadrana na Nemško. Ko so se konec 16. stoletja poti za nekatero blago preusmerile, deloma z Ogrske preko Bosne v Dalmacijo in s severnega Jadrana preko Tirolske v Nemčijo, je Gorica izgubljala dohodek in pomen in vedno bolj postajala le še postajališče, počivališče za blago v tranzitu, kolikor je sploh še potovalo preko goriškega ozemlja. Svoj delež je k zmanjševanju njene trgovske vloge prispevala tudi druga beneška vojna. Vedno bolj je Gorica postajala le lokalno tržišče za surovine, ki so prihajale iz zaledja, zlasti železo, laneno platno, kože in meso. Pri tem je znatno vlogo igrala kmečka trgovina, ki je bila tesno povezana s tihotapljenjem na celotnem obmejnem področju. Mitninski uradi so bili pri preprečevanju neučinkoviti, saj so podložnike k trgovanju spodbujali tudi njihovi teritorialni gospodi, da bi njim (in tudi državi) sploh zmogli plačati vse naložene dajatve. Tako je trbiški mitničar leta 1634 o stanju na okoliških cestah poročal, da je bila *cesta čez Predel polna podložnikov in kajzarjev iz bližnjih gospodstev, ki so na svojih majhnih in šibkih konjih tovorili majhne količine vina (včasih tudi le kakšnih 40 ali 50 l), da bi si zaslužili za preživetje in poravnali obveznosti do gosposke. Ko so taki majhni tovorniki in ubogi ljudje prispeli do mitnice, se je začelo tako jadikovanje, toženje in moledovanje, da se je moralo uradnikom zmešati*. S trgovanjem in tihotapljenjem kot postransko dejavnostjo so se ukvarjali tudi drugi sloji: plemstvo in nemalokje še duhovščina. Na tem mestu avtor opozarja na podobne ugotovitve drugih zgodovinarjev o vplivu kmečke trgovine na kmečke upore.

Odnosi med mitninskimi uradniki in plemstvom so bili konfliktni in za prve naporni, celo nevarni zavoljo višjega stanu in vpliva slednjih, ki niso iskali le privilegijev zase, marveč odkrito podpirali tihotapljenje podložnikov in ovirali delo mitničarjev. Zemljiški lastniki so si med drugim lastili pravico sodstva na prvi stopnji zoper tihotapce, kar je v praksi onemogočalo sodni pregon, dokler ni višji nakladni urad sprejel uredbe, s katero je jurisdicentom odvzel vsakršno pristojnosti v tihotapskih zadevah. Največ težav je bilo pri trgovanju z vinom, ki se je skrivaj uvažalo z Beneškega in so ga nato posestniki

prodajali trgovcem kot lasten pridelek, neobdavčeno in s pretvezo, da smejo svoje vino prodajati komur hočejo. Plemstvo si je s tem zagotavljalo svoje najpomembnejše dohodke. Krčevito oklepanje in izsiljevanje novih privilegijev na mitnicah je bilo nenazadnje povezano z upadom pomena Goriške kot križišča trgovskega prometa, zaradi česar se je pridelava in trgovina z vinom uveljavila kot daleč najpomembnejša panoga goriškega gospodarstva. Na pomen in izvozno usmerjenost goriške vinarske proizvodnje kaže tudi primer žita kot drugega najpomembnejšega pridelka v deželi: tega je, nasprotno, primanjkovalo, saj je bilo žito ob izvozu veliko bolj obremenjeno z dajatvami kot ob uvozu.

Goriško vino je po nekem opisu z začetka 16. stoletja veljalo za *aromatično in izbranega okusa, vendar motno in občutljivim in nevajenim želodcem precej škodljivo*. Kot tako se pri Koroščih kot glavnih kupcih ni moglo uveljaviti, zato so goriški stanovi proti koncu 16. stoletja pri osrednji oblasti dosegli prepoved uvoza tujega vina: odtlej so bili na Goriškem zasajeni s trto vsi griči in celo pašnike in gozd so spremenili v vinograde. Uskoška vojna, ki je v začetku 17. stoletja prinesla v deželo krizo, je imela za posledico podvojitev obsega vinogradov. Trgovanje med Koroško in Goriško je v 17. stol. potekalo v duhu uveljavljajočega merkantilizma, ki ga je cesar Leopold I povzel takole: *Primerno, celo bolje je, če se dežele pod istim vladarjem trgovinsko povezujejo med seboj in ne s tujci ter zaslužek in koristi zadržijo zase, ne da te poberejo tujci*. Vsled take doktrine je bilo tako Korošcem večinoma dosegljivo le goriško vino. Vendar je potekalo sosedsko trgovanje vse prej kot tekoče, v duhu dobrega poslovnega sodelovanja. V času od 16. ter zlasti v 17. stoletju se je razvila okoli dovoljen in prepovedi uvoza ter trgovanja z vinom med Koroško na eni ter Goriško in deloma Trstom na drugi strani, prava meddeželna diplomacija, ki jo avtor imenuje vinska diplomacija in se kaže kot ciklično ponavljanje sporov, pogajanj in dolgoročno neučinkovitih sporazumov, s katerimi so si Goričani ob podpori osrednje oblasti v večji ali manjši meri uspeli preko 150 let zagotavljati monopol nad prodajo vina.

Poglavje o trgovanju se zaključuje s sicer namišljenim, a zanimivim in življenskim dialogom med mitničarjem in trgovcem o veljavnosti njegove bolete, s katerim skuša avtor ponazoriti takratno dogajanje v trgovini z vinom, vloge in način razmišljanja njenih udeležencev.

S poglavjem *Economia e società di confine* (Obmejno gospodarstvo in družba) avtor povzema svoja izvajanja o goriškem gospodarstvu v 17. stoletju: v zvezi z vinsko trgovino obdela prevozne in mitninske stroške ter njihov vpliv na prodajno ceno goriškega in tujega, beneškega vina, primerja tip zemljiškega gospodarstva na Goriškem s tipi gospodarstev, značilnimi za srednjo in vzhodno Evropo in vse skupaj zaključuje s splošnim orisom goriškega gospodarstva med 16. in začetkom 18. stoletja.

Panjekovo delo ima vse lastnosti, ki jih zbirka študij in dokumentov zasleduje: Goriško obravnava v njeni historični celoti in je v pretežni meri narejena na podlagi obdelave primarnih virov: avtor je uporabil bogato gradivo arhivov, zlasti v Gorici, Celovcu in Gradcu. Knjiga je pomemben prispevek k poznavanju gospodarske zgodovine Goriške, ki je v zgodovinskih, zlasti gospodarskih raziskavah zgodnjega novega veka zapostavljena. Kot taka bi si zaslužila izdajo v prevodu, kar bi jo približalo precej širšemu krogu bralcev.

Drago Trpin

Querschnitte: deutsch-slovenische Kultur und Geschichte im gemeinsamen Raum. Krista Zach, Mira Miladinović Zalaznik (Ur.). München : Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 2001. 167 strani. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks ; 80).

Konec leta 2001 izšla knjiga *Querschnitte* (Prerezi) predstavlja pomemben prispevek k raziskovanju nemško-slovenskih odnosov, kulture in zgodovine v skupnem prostoru. Na naslovnici nad sliko, vzeto iz Velike heidelberške rokopisne zbirke pesmi, v podnaslovu beremo Valvasorjeve besede, ki jih je polihistor zapisal v poglavju, namenjenemu deželnemu knezu, v deseti knjigi svojega monumentalnega dela *Slava vojvodine Kranjske* (1689): »Der wissendlich Romanen für Historien ausgibt...«. Seveda gre le za izsek iz Valvasorjevega pisanja, kjer je poudaril, da je naloga zapisovalca zgodovine, poročati po resnici in ne zavajati bralcev. Na zadnji strani ovitka knjige pa najdemo sliko Primoža Trubarja, lesorez ponatisnjen iz Trubarjeve biografije izpod peresa Mirka Rupla.

Knjiga *Prerezi* je zbornik, kjer svoje prispevke objavlja šest avtorjev, tako slovenskih (Ljubljana) kot nemških (München). Leta 1995 je potekalo v Ljubljani v okviru »Bavarsko-slovenskega tedna« strokovno srečanje, na katerem so znanstveniki iz obeh dežel razpravljali o centralnih aspektih nemško-slovenskih odnosov in o kulturnih povezavah v vzhodnoalpskem prostoru. Referate sta zbrali in uredili direktorica münchenkega inštituta Südostdeutsches Kulturwerk (danes preimenovan v Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas) ter Mira Miladinović Zalaznik z Oddelka za germanistiko Filozofske fakultete. Zbornik je izšel v nemščini, za slovenske bralce pa je zanimiv podatek, da so daljši povzetki vseh člankov na koncu knjige objavljeni v slovenskem jeziku.

Prispevki v zborniku bogato komentirajo intenzivno povezavo med področjem Kranjske in južnonemškega prostora od srednjega veka do konca 20. stoletja. Zadnji članek je namreč namenjen Rudolfu Trofeniku, slovenskemu založniku v Münchnu, ki je z zanimanjem spremljal politično dogajanje v domovini in kot osemdesetletnik leta 1991 še doživel in pozdravil razglasitev samostojnosti Slovenije. Decembra istega leta je za vedno zaprl oči.

V prvih dveh izredno zanimivih prispevkih sta Anton Janko z Oddelka za germanistiko (Ljubljana) in Gertrud Thoma z münchenke univerze, kjer predava na historičnem seminarju, preseгла meje geografskega in spregovorila o zgodovini in kulturi poznega srednjega veka. Anton Janko, čigar težišče znanstvenega zanimanja tvori raziskovanje srednjeveške nemške literature in jezika, je v prispevku »Die höfische deutsche Dichtung im slovenischen Raum« (Dvorno pesništvo v slovenskem prostoru) vzel pod drobnogled ep o Parzivalu Wolframa von Eschenbacha. Wolfram von Eschenbach in Walther von der Vogelweide, velikana nemškega dvornega pesništva, sta na svojih popotovanjih prečkala tudi slovensko ozemlje in zbudila zanimanje za srednjeveško ljubzensko poezijo v viteških krogih najjužnejših provinc nemškega imperija. Čeprav »minnesängerji« kot so Ulrich Lichtensteinski, von Suonegge, von Obernburg in Herrand von Wildonje po rodu niso bili Slovenci, pa se ti avtorji iz srede 13. stoletja, ki so ustvarjali v našem prostoru, po izpovedni moči in umetniški spretnosti lahko merijo z notranje nemškimi, ugotavlja Anton Janko. V epu o Parzivalu je v IX. knjigi kraj dogajanja med drugim tudi slovensko ozemlje, Štajerska. Avtor piše, da o tem ne more biti dvoma. Parzivalov stric po materini strani Trevrizent je prehodil pot od Seville do Celja (Zilje) oziroma do Drave pri Ptujju. Na svoji poti je srečal tudi skupino vitezov, ki jih imenuje slovenske (windisch). Čeprav je Trevrizent z vitezi jezdil vsepovsod in čeprav so geografske oznake za kraje v Eschenbachovem delu zelo široke (Afrika, Azija, Evropa) in opisov pokrajine skorajda ni, je zanimivo, a še vedno nepojasnjeno, zakaj so imena krajev v slovenskem prostoru tako natančno določena, zaključuje Anton Janko.

Gertrud Thoma, medievistka iz Münchna, je v daljšem prispevku, ki mu je dodala seznam največkrat citirane literature in natančen seznam uporabljenih zgodovinskih virov, predvsem urbarjev in kodeksov, spregovorila o starobavarski kolonizaciji jugovzhodnih dežel – Štajerske, Koroške in Kranjske. Prispevek obravnava predvsem posestva freisinških škofov v visokem srednjem veku ter primerja njihova bavarska gospostva z največjim strnjanim posestvom freisinške cerkve na Slovenskem, gospostvom Bischoflack/Škofja Loka. Homogenost škofjeloškega posestva je pripomogla k temu, da so tamkajšnji dohodki že v začetku 14. stoletja presegli prihodke, ki so jih prinašala vsa freisinška bavarska posestva skupaj. Ta aspekt, piše avtorica, v dosedanjih raziskavah še ni bil obdelan. Na podlagi primerjave gospodarske organizacije posestev in njihovega izkoriščanja ugotavlja, da je starobavarska kolonizacija jugovzhodnih dežel prispevala k tesnemu gospodarskemu in političnemu sodelovanju med Bavarci in jugovzhodom.

Slavist in zgodovinar Igor Grdina je avtor tretje razprave o ljubljanskem škofu Tomažu Hrenu (1597–1630), enem najpomembnejših rekatolizatorjev v notranjeavstrijskih deželah. Tomaž Hren se je v slovensko zavest zapisal predvsem kot »inkvizitor« in zažigalec protestantskih knjig, tiskanih v narodnem jeziku, vendar pa njegovo obnašanje ni bilo nič drugačno od tistega, ki ga kažejo rekatolizatorji drugod. Prispevek Igorja Grdine umesti dogajanje na slovenskih tleh konec 16. in v začetku 17. stoletja v »centralno evropsko kulturno zgodovino«, kot je v uvodu zapisala urednica Krista Zach, spremlja pa ga tudi slikovni del s slikami tiskov slovenskih reformatorjev Trubarja in Dalmatina. Rekatolizacija je svoj vrh dosegla v začetku 17. stoletja z vrsto zelo radikalnih ukrepov: uničevanje protestantskih pokopališč, metanje posmrtnih ostankov pastorjev v Ljubljano in celo razstreljevanje novozgrajenih protestantskih cerkva. Leta 1628 je bila z izgonom protestantskega plemstva s Štajerske, Kranjske in Koroške zaključena. Duševni profil Tomaža Hrena je tako dvojno zaznamovan: za tiste, ki so ga občudovali, je

bil »kranjski apostol«, za tiste, ki so na svet gledali z drugega zornega kota, pa je veljal za »kranjskega inkvizitorja«, v zaključnem odstavku zapiše Igor Grdina.

Tako kot delovanje Tomaža Hrena je tudi ustvarjanje in življenje kranjskega polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja (1641–1693) v Srednji Evropi slabo poznano, ugotavlja v uvodu Krista Zach. Slovenci smo prvo monografijo o Valvasorju dobili že leta 1910 izpod peresa Petra Radicsa, leta 1983 pa je v knjižni obliki izšla disertacija Branka Reispa, kjer so navedeni tudi vsi avtorji, ki so se dotlej ukvarjali z Valvasorjem. Prispevek Mire Miladinović Zalaznik o Valvasorju in predvsem o njegovem življenjskem delu Slava vojvodine Kranjske osvetljuje in obširno prestavi delo kranjskega učenjaka. V življenju znamenitega Ljubljancana ni manjkalo nenavadnih prigod, ki bralca pritegnejo in tvorijo zanimivo pripoved, temelječo na pregledanih virih. Po smrti staršev je Valvasor – še ne osemnajstleten – odšel v svet, najprej na Bavarsko. Pot ga je vodila vsepovsod, celo v Afriko. O svojih doživetjih naj bi po lastnih navedbah pisal dnevnik v skrivni pisavi, ki se ni ohranil. Na Kranjsko se je vrnil leta 1672, kupil grad Bogenšperk in pričel pripravljati gradivo za Slavo vojvodine Kranjske, ki je učenemu možu prinesla sloves in priznanje kasnejših rodov, njemu osebno pa finančni zlom.

Predzadnji prispevek o Avstrijski legiji II. izpod peresa Dušana Nečaka popelje bralca v 20. stoletje, v čas nacionalsocializma, ko se je po neuspelem puču julija 1934 na Dunaju, s katerim naj bi padla vlada kanclerja dr. Engelberta Dolfussa, v Slovenijo in na Hrvaško zateklo dva do tri tisoč nacističnih prevratnikov. Avtor v prispevku oriše bivanje avstrijskih beguncev v Jugoslaviji, katere politika je bila tedaj izrazito protiavtstrijska in s tem beguncem prijazna, od njihovega prihoda v Jugoslavijo pa do evakuacije v Bremerhaven. Omenjeno tematiko, novost v slovenskem, nemškem in avstrijskem zgodovinopisju, je Dušan Nečak predstavil že v obširni monografiji o Avstrijski legiji II, ki je v Mariboru izšla leta 1995, o odmevnosti obravnavane snovi pa zgovorno priča tudi dejstvo, da je delo že naslednje leto (1996) izšlo pri založbi Böhlau Verlag (Dunaj/Köln) tudi v nemškem prevodu. Objavljeni članek v knjigi *Prerezi* je tako le kratek ekskurz skozi obširno tematiko, obenem pa pomembno obogati zbornik in mu daje posebno težo.

Knjigo sklene prispevek Petra Bartla z Münchenske univerze o Rudolfu Trofeniku (1911–1991). Trofenik se je rodil v kraju Studenci pri Mariboru, študiral je pravo v Ljubljani ter preživel študijsko leto 1937/38 s štipendijo v Parizu, kjer se je na Sorbonni specializiral za mednarodno pravo. Kljub temu se je po vrnitvi v domovino lotil še študija filozofije ter tudi na tej študijski smeri doktoriral. Zaradi politične situacije v domovini, s tem je mišljen prihod komunistov na oblast, je Trofenik emigriral v Nemčijo, se v Münchnu uveljavil kot slovenski založnik ter izdal med drugim več znanstvenih zbirk in ponatisov starejših slovenskih pisateljev, celo Valvasorjevo Slavo. S tem je pomembno prispeval k razširitvi slovenske kulture v tujini. Kot pravi avtor v uvodu, je založnik vedno posrednik med avtorjem in bralci, a če živi v tujini, lahko prevzame tudi vlogo posrednika med dvema kulturama, v Trofenikovem primeru med slovensko in nemško ter obratno. Peter Bartl v prispevku oriše življenjsko pot in delo Rudolfa Trofenika, ki je med drugim znan tudi kot ustanovitelj revije *Münchner Zeitschrift für Balkankunde* z vsebinskim poudarkom na jugovzhodni Evropi.

Prispevki v knjigi izpričujejo in dokumentirajo povezanost slovenskega ozemlja in južno nemškega prostora od poznega srednjega veka dalje, zapolnjujejo vrzeli v raziskovanju reformacije, protireformacije in razsvetljenstva na Slovenskem, ki v nemško govorečem prostoru doslej skorajda ni bilo poznano, in se dotaknejo dogajanj v 20. stoletju. Članke odlikuje sočen in zelo berljiv jezik, bralec pa se sprehodi skozi čas in multikulturalen prostor pod Alpami.

Seznam slikovnega gradiva, osnovni podatki o avtorjih prispevkov, pregledno osebno kazalo na koncu knjige ter že omenjeni daljši povzetki v slovenščini govorijo o kvalitetni znanstveni izdaji, ki zgovorno in prepričljivo prestavi slovensko-nemško kulturo in zgodovino v skupnem prostoru tudi najzahtevnejšim krogom bralcev.

Tanja Žigon

Zvonka Zupanič Slavec, **Iz rok v roke, iz roda v rod**. Ljubljana : Medicinska fakulteta, Inštitut za zgodovino medicine, Slovensko zdravniško društvo, 2001. 152 strani.

Znanstvena monografija avtorice Zvonke Zupanič Slavec je dragocena in bogata zbirka zapisov, izdana ob 140-letnici Slovenskega zdravniškega društva. Izvrstna poznavalka zdravstvene zgodovine je kopico podatkov, dobljenih iz številnih virov, sistematično uredila po obdobjih predsedovanja vseh dosedanjih predsednikov Slovenskega zdravniškega društva, katerim je ta knjiga pravo darilo za njihovo požrtvovalno življenjsko delo. Celoto knjige zaokrožujejo mojstrski portreti predsednikov društva, ki jih je narisal samouk Henrik Krnec, član Kulturno umetniškega društva Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher.

Kronološko urejeni zgodovinski dogodki so razdeljeni v 41 predsedniških obdobjih, skozi katera je slovensko zdravniško društvo vodilo 34 predsednikov. Vsako poglavje predstavi predsednika društva s polnim imenom, letnicami rojstva in predsedovanja, portretom in življenjepisom. Temu sledi mozaična predstavitev aktualnega dogajanja na zdravstvenem ter društvenem področju in tudi kulturnem, političnem, družabnem področju.

Včasih je težko slediti številnim podatkom, dejstvom, ki se časovno prepletajo. Ta bogati tekst pa je le kulisa številnih objavljenih zapisov, ki jih je med opombami navedenih kar šeststo. Avtorica je že v samo zbiranje tako obsežnega in razpršenega gradiva morala vložiti nemalo truda.

Skozi društveno življenje spoznamo širšo zgodovino slovenskega zdravstva, ustanovitvev in razvoj ljubljanske bolnišnice, začetke medicinske fakultete, vpogled v pomembna zgodovinska dogajanja in vlogo zdravnikov. Slovensko zdravniško društvo (SZD) je tretje najstarejše te vrste v Evropi, za društvom na Dunaju in v Pragi. Skozi čas se je ime društva spreminjalo, obdržalo pa je svojo vlogo, skrb za nadaljnje strokovno in znanstveno delo ter za rast in družbeno koristno delovanje zdravstva. Pobudo za ustanovitev združenja je dal dr. Alojzij Valenta, 28. oktobra 1861 je ustanovil Zdravniško bralno društvo, namenjeno strokovnim srečanjem, razpravam, predstavitvam bolnikov zdravniškemu kolegiju. Člani društva so skušali reševati probleme s prostorskimi stiskami. Bili so najglasnejši pobudniki ustanovitve številnih klinik, nekatere od teh stavb stojijo še danes (Šlajmerjev dom, Leonišče, Gluhonemnica). Skrbeli pa so tudi za družine svojih pokojnih kolegov, tako da so redno finančno pomagali vdovam in otrokom zdravnikov, štipendirali so nadarjene, ustanovili so hiralnice in bolnišnice za revne.

Ker pa so bili zdravniki v tistem času eni redkih izobražencev, je bila njihova družbena vloga mnogo širša, kot le zdravljenje obolelih. Aktivno so sodelovali pri urejanju komunale, higienskih izboljšavah letnih kopališč, skrbeli so za prosvetljevanje prebivalcev, vzdrževanje mestne higiene. Konec 19. stoletja se je dr. Keesbacher zavzemal za ureditev odvažanja smeti in ureditev mestnega voda in kanalizacije v Ljubljani, kar je v imenu društva kot resolucijo poslal mestnemu svetu.

Slovenski študentje so bili prisiljeni oditi na študij medicine na daljni Dunaj, redki v Prago ali po l. 1863 v Gradec. Zato je bila že od nekdaj prisotna v SZD težnja po ustanovitvi medicinske fakultete v Ljubljani. Veliko truda je bilo potrebnega, a je bil trud vsaj delno poplačan z ustanovitvijo sprva nepopolne 4-semesterne fakultete (l. 1919) in kasneje popolne 10-semesterne fakultete. Ta možnost pa se je prvič ponudila šele z razpadom monarhije, ko je slovenski narod dobil univerzo, najvišjo znanstveno ustanovo, s petimi fakultetami. Pouk se je začel novembra 1919, v času predsedovanja dr. Zalokarja. Referat za popolno fakulteto predstavi dr. Šerko leta 1920, šele 1. julija 1945 pa je bila z dekretom ustanovljena popolna medicinska fakulteta v Ljubljani.

Največji dobrotnik medicinske fakultete je še vedno dr. Ivan Oražen (r. 1869), ki je nepričakovano umrl leta 1921. Ker je bil brez potomcev, je vse svoje večinoma priženjeno imetje podaril študentom medicine. Posebej znan je še danes Oražnov dom na Wolfovi ulici, še en dom prav tako namenjen študentom medicine, pa je na Dolenjski cesti.

Veliko planincev pozna Tičarjev dom na Vršiču, verjetno pa redki vedo, da se imenuje po dr. Josipu Tičarju, velikem ljubitelju planin, predsedniku zdravniškega društva, ki je 1912 skupaj z dr. Demšarjem ustanovil prvo gorsko reševalno postajo na Slovenskem.

Društvo je bilo vedno usmerjeno v strokovno izpopolnjevanje zdravnikov, v izmenjavo strokovnih, znanstvenih in praktičnih izkušenj. Njihovi člani so napisali številne knjige (Bolničarka, Zdravje mladini, Prva pomoč, O ljudskem zdravju, O nevarnosti in obrambi jetike) in strokovne članke ter razprave, ki so jih objavljali v slovenskem jeziku v »Liječničkem vijesniku«, po letu 1927 pa v slovenskem glasilu »Zdravniški vestnik«. Posebno skrb so namenili slovenski terminologiji.

Velik problem je skozi čas predstavljala jetika. Zdravljenje še ni bilo tako učinkovito, bolezen pa je vezana tudi na slabe socialne razmere, v katerih so živeli bolniki. Prav zato so bile pogoste epidemije v času politične nestabilnosti. Društvo je s svojimi neumornimi delavci ustanovilo postajo za pomoč jetičnim bolnikom, izolirali so neozdravljivo bolne, njihovim družinam pa so nudili dodatno brezplačno pomoč. Bolezen pa ni zbirala svojih žrtev. Za jetiko je zbolel tudi 18. predsednik SZD, dr. Jamar, ki je po boleznih okrevljal in ponovno nadaljeval zdravniško službo, dokler ni oslepel.

Tudi skozi leta med vojnami, ko je bilo posebej čutiti politični pritisk, je društvo delovalo in povezovalo zdravstvene delavce. V času druge svetovne vojne je fakulteta životarila, saj se je vse več zdravnikov predavateljev in študentov vključevalo v osvobodilno gibanje, bili so izgnani, zaprti, v taboriščih. Zdravstveno osebje je pomagalo ranjencem in poškodovancem. Skrivali so ilegalce in zapornike in jih imeli prijavljene pod izmišljenimi imeni. Pri tem je sodeloval tudi medvojni predsednik dr. Zalokar. Iz zapisa vidimo, da je med osvobajanjem Kidričeve žene iz bolnišnice prišlo do streljanja, zaradi posledic je bil dr. Zalokar zaprt in kasneje spuščen, saj mu niso mogli dokazati sokrivde. Številni zdravniki so delovali v prirejenih vojnih bolnišnicah, v gozdovih, kjer so zgradili skrite bolnišnice na težko dostopnih mestih po vsej Sloveniji. Med pomembnejše partizanske zdravnike štejemo dr. Bogdana Brecija, dr. Božidarja Lavriča, dr. Franjo Bidovec. Po slednji se imenuje Partizanska bolnišnica Franja pri Cerknem.

Zdi se, da so na predsedniško mesto sedale osebnosti, ena vidnejša od druge. V zadnjem obdobju po svojem izjemnem strokovnem delu in delu predsednika SZD posebej izstopa dr. Dolenc, izjemni človek, ki je v združenje prinesel nove ideje, miselno svežino, ustvarjalne rešitve. Predsedoval je v dveh obdobjih, skupaj kar 14 let. Spoštoval je tradicijo edine stanovske organizacije. Društvo je tesno povezal s kulturo, bil je soustanovitelj še danes delujočega Kulturno-umetniškega društva Kliničnega centra in Medicinske fakultete dr. Lojz Kraigher. Ves čas je ostal zvest svojemu načelu: »bolnikovo zdravje je najvišji zakon«. Napisal je raznovrstne članke na temo etike in deontologije v medicini, predvsem se je posvetil perečim tematikam, kot so splav, alkoholizem, samomori, transplantacija.

Avtorica doc. dr. Zvonka Zupanič Slavec ne pozabi omeniti pomembnih mejnikov zdravnic. Danes je medicinski poklic feminiziran, pred sto leti pa je bila slika popolnoma drugačna. Prva slovenska medicinka v Ljubljani je bila zdravnikova hči, dr. Eleonora Jenko, v času ko je bil predsednik društva dr. Kopriva, leta 1906. Vsem dosedanjim 33 predsednikom društva dela družbo tudi edina predsednica, dr. Stanka Kranjc Simoneti (1984–1988), ki je uspela prepričati sodelavce z intelektualno močjo in prekiniti togost mišljenja.

Vpliv Slovenskega zdravniškega društva je bil odločilen pri organizaciji in razvoju podržavljenega zdravstvenega varstva, ki pri nas ni doživelo dehumanizacije, kot smo ji bili priča v vsem takratnem vzhodnem bloku.

Knjiga bo ostala dragocen pomnik zgodovine slovenskega naroda skozi delovanje zdravnikov, ki so bili člani svoje stanovske organizacije od 1861 do danes.

Manja Šešek

Dragan Matić, **Nemci v Ljubljani 1861–1918**. Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002. 464 strani. (Historia ; 6)

Zgodovina Ljubljane, pa tudi precej širšega okolja, je dobila novo pomembno knjigo. To je knjiga Nemci v Ljubljani 1861–1918, ki je izšla kot 6. zvezek znanstvene zbirke oddelka za zgodovino na filozofski fakulteti ljubljanske univerze, s podporo šolskega in kulturnega ministrstva ter ljubljanske občine. V knjigi je zajeta 58 let dolga doba od februarskega patenta do konca prve svetovne vojne. Avtor dr. Dragan Matić je razdelil svojo pripoved na sedem poglavij, ki so po svojem obsegu seveda zelo različna. Prva tri zajemajo šestdeseta leta: dobo župana Mihaela Ambroža, dobo župana Etbina Henrika Coste ter »vmesni čas 1868–1869«. Četrto poglavje obsega sedemdeseta leta, ko je bila ustavo-verna na Kranjskem deloma ali popolnoma na oblasti. Peto in šesto poglavje govorita o strmem padcu in potem agoniji kranjskih ustavovercev /1880–1893/. Sedmo, končno in najdaljše poglavje kaže utrjevanje

kranjskega nemštva in njegov zaton ob razpadu habsburške monarhije. Zajema četrto stoletja /1894–1918/ prijateljskega ali sovražnega sožitja med Slovensko ljudsko stranko, nemškimi veleposestniki in Narodno napredno stranko. Poglavlja, ki opisujejo dogajanja v ustavnem obdobju 1861–1918, dopolnjujejo še dodatki: Zaključni povzetek, Razmišljanja o ljubljanskih oziroma kranjskih Nemcih, ocena rokopisa o Nemcih na Kranjskem, ki ga je napisal Oskar Plautz in ga hrani graški deželni arhiv, pa še seznam literature in virov. Zelo lepo dopolnilo knjigi dajejo po Plautzu povzete biografije enajstih kranjskih nemških politikov. Hermann Brandt, Ferdinand Eger, Anton Laschan, Robert Schrey in Lina Kreuter-Galle od izbranih so bili rojeni na Kranjskem, Adolf Schaffer in Josef Suppan sta bila iz kranjskih družin, toda rojena drugje, Josef Julius Binder, Friedrich Kaltenecker, Friedrich Keesbacher in Anton Schöppl pa so prišli od drugod.

Vrednost Maticéve knjige je zelo velika. Avtor je skrbno pregledoval vire najrazličnejših vrst, časopisov, policijskih poročil, deželnozborskih zapisnikov, popisnic s štetij prebivalstva, »strogo zaupnih« publikacij itd. itd. Mnogo teh virov je dostopnih v Ljubljani, mnogo pa jih je bilo treba najti v tujini. Mnogo tega gradiva ni doslej še nihče upošteval. Knjiga zajema Ljubljano, ker so bili ljubljanski Nemci »glava in srce kranjskega nemštva«, na mnogih mestih pa posega tudi v zgodovino drugih Nemcev na Kranjskem. Ta povezava je bila seveda nujna in se ji ni bilo mogoče izogniti. Med obsežno problematiko je tudi precej vprašanj, ki jih je razreševalo že dosedanje raziskovanje, naj omenim samo Dragotina Dežmana, ki še danes razdvaja duhove. Seveda pa vrednost disertacije ni v razpravljanju o slovenski strani ljubljanske zgodovine in nemško – slovenskih odnosov. Njena vrednost, in to zelo velika vrednost, je na nemški strani te zgodovine, v nemških pogledih na nemško – slovenske odnose.

Nemško – slovensko razmerje, ki ga je avtor izčrpno zajel, so predvsem propagandna stališča, vroča od polemik in nasprotij, polna pretiravanj. Kot pravi avtor v predgovoru, problematika ni izčrpana. Na strani je ostala zlasti kulturna in vsakdanja preteklost. Nemška in slovenska stran se kažeta kot dva sovražna tabora. Zelo lepo je prikazal Maticé spremljivost pogledov in razmišljanj na nemški strani, pa tudi razlike med gledanji Nemcev na Kranjskem in Nemcev v sosednjih ali še drugih avstrijskih deželah. Svoje čase smo pisali narodnostno zaprte zgodovine, kjer si videl samo lastno podobo kraja, dežele ali naroda, drugih narodnosti pa nismo upoštevali. Od tega smo se v zadnjih desetletjih že mnogo in uspešno premaknili. Spomnimo se na pot, ki jo je glede Štajerske ubral dr. Janez Cvirn. Tako se razvija pred nami nov pogled na zgodovino Slovencev in slovenskega ozemlja. To ozemlje je celota z vsemi ljudmi, ki so živeli na naših tleh, od fevdalcev do ubožcev, z vsemi političnimi smermi, z vsemi narodnostnimi težnjami, z vsemi vplivi, ki so se uveljavljali z večjimi ali manjšimi uspehi, z vsemi nasprotji in konflikti, pa tudi s sožitjem in dobrimi odnosi, ki jih je bilo nekje manj drugje več. Zaradi vsega tega moramo biti Maticéve knjige o ljubljanskih Nemcih zelo veseli, tako zaradi splošne naravnosti kot zaradi bogastva podatkov in vrste novosti. Knjiga ne bo pomembna samo za Slovence ampak prav tako za Avstrijce ali Nemce različnih dežel.

Vasilij Melik

Metod M. Milač, **Resistance, Imprisonment & Forced Labor : A Slovene Student in World War II**. New York : Peter Lang, 2002. 260 strani. (Studies in modern European history ; 47)

Knjigo našega rojaka Metoda M. Milača (rojen leta 1924 na Prevaljah) »Upor, zapor in prisilno delo« lahko uvrstimo tako med spominsko literaturo kot med »zgodovinsko-pričevanjsko gradivo«. Tisti, ki avtorja bolje poznamo, smo to knjigo že kar nekako pričakovali. O tej temi je pisal že leta 1994 v reviji *Slovene Studies* (Vol. 16, no. 2 (1994), str. 31–47) in nato še naslednje leto v reviji *Zaveza* (5, št. 4 (1995), str. 82–87). Že v teh dveh člankih je na kratko popisal svoje vojne doživljaje, ki jih je sedaj v knjigi še dodatno in bolj poglobljeno obdelal.

Njegova »zgodba« je na prvi pogled podobna mnogim zgodbam tistih Slovencev, ki so se ob koncu vojne, leta 1945 odločili najprej za begunsko pot in nato za preselitev v prekomorske države, kjer so morali začeti vse na novo (od študija do zagotovitve novih eksistenčnih pogojev). Tujina, ki jih je sprejela, jim je sicer dala vse možnosti za ta nov začetek, vendar jim ob tem ni ničesar podarila.

Knjigo je avtor razdelil na petnajst poglavij, v katerih obravnava po eno od svojih življenjskih epizod, nato sledijo: epilog, opombe k posameznim poglavjem (skupno jih je kar 219), uporabljena literatura (126 enot) in indeks (predmetni in imenski). Ker je knjiga namenjena predvsem tujim bralcem (ZDA in Kanada), ki slovensko in evropsko zgodovino bolj slabo poznajo, je na začetku vsakega poglavja kratek pregled svetovnega vojnega dogajanja.

V začetnih poglavjih avtor na kratko opiše svojo mladost na Prevaljah na Koroškem (ki jih avtor poimenuje kar »moja najsrečnejša leta«) – v majhnem podeželskem mestecu, kjer so se vsi ljudje med seboj poznali. Tam je njegov oče Ivan, opravljal službo višjega banovinskega uradnika, zato je bila njihova družina med pomembnejšimi in tudi bolj na očeh javnosti. Zagotovo pa je bila njegova mama Jerica tista, ki je najbolj vplivala na vse tri otroke, ki so se že zgodaj zapisali glasbi (M. Milač ima doktorat iz muzikologije). Zanimiva je epizoda ob avtorjevem rojstvu, ko sta se starša dogovarjala o njegovem imenu. Mama je želela, da bi mu bilo ime Marjan, oče pa, da bi bil Metod. Da bi oče še podkrepil svoj izbor se je zaobljubil, da bo za sina kupil tudi klavir – in prav ta instrument je v njegovem kasnejšem življenju večkrat prišel do izraza (zlasti so presunljivi njegovi opisi igranja klavirja v taborišču Auschwitz in njegova ugotovitev, da je prav glasba trdneje povezala taboriščnike, ki so sicer pripadali različnim narodom in se zato med seboj niso mogli sporazumevati). V nadaljevanju se avtor sprašuje, če ni prav njegovo slovensko ime »Metod« večkrat zapečatilo njegovo usodo, da se je že skoraj rešen, ponovno znašel za zapahi. V teh »predvojnih poglavjih« opisuje politično in kulturno življenje na Koroškem in vse bolj opazno nastopanje tamkajšnjih nemških simpatizerjev, ki jih je oče Ivan odločno preganjal in kaznoval, zato se je morala ob začetku vojne vsa družina preseliti v Ljubljano.

Medvojno obdobje 1941–1945, avtor časovno in krajevno razdeli kar po »življenjskih epizodah«, kot so se mu zgodile: Prvo leto okupacije; Med slovenskimi partizani; Italijansko zajetje; Koncentracijsko taborišče Rab; Gestapovski zapor; Taborišče za prisilne delavce Auschwitz; Delavec v Grazu; Na gradbišču obrambne linije; Pot domov in ponoven odhod preko meje.

Povojno obdobje ima le dve poglavji: Vetrinjski dogodki (predaja in vračanje domobranske vojske, maj–junij 1945) in »Graško obdobje« (študij na tamkajšnji univerzi in izselitev v ZDA oz. nov začetek).

Vseskozi lahko sledimo zanimivemu in napetemu opisovanju življenja avtorja samega, kakor tudi ljudi, ki so bili z njim bolj ali manj tesno povezani. Življenjsko načelo, ki se ga je avtor vseskozi držal je bilo: »*Moram preživeti!*« Zato je vse naloge in ukaze, ki so mu jih dodelili njegovi nadrejeni, vestno izpolnjeval. Čeprav je bil na nek način najprej v partizanski in nato v okupatorjevi »službi«, je vendarle našel nekaj trenutkov tudi za svobodno razmišljanje in umetniško delovanje. Toda, ne glede na zadolžitve, ki jo je moral izvrševati »saj je bil le številka«, skuša ohraniti svoje človeško dostojanstvo in pomagati sojetnikom in predvsem sojetnicam, ki so bile v taborišču Auschwitz. Zlasti so pretresljivi opisi zadnjih dni v tem taborišču, ko se je vse bolj bližala zavezniška (ruska) vojska in s tem osvoboditev jetnikov. Toda na drugi strani, so bila prav v teh trenutkih, njihova življenja najbolj ogrožena. Praktično je odpovedala vsa logistika oskrbe taborišč, in da bi nacisti prikrili svojo »taboriščno-uničevalno politiko« so sestradane in izčrpane ujetnike množično pobijali in jih na koncu nagnali še na marše smrti. V zmešnjavi med umikom iz Auschwitza proti zahodu na nova delovna mesta, se je avtor še z nekaterimi ujetniki uspel rešiti, toda tudi vrnitev v Slovenijo ni potekala povsem brez zapletov – in domov je prišel šele maja 1945, in še to le za nekaj dni, ko se je tudi sam odločil za beg pred zmagovalci.

In prav v prvih dneh svobode, se je Milačeva družina dokončno razbila – starša sta ostala v Ljubljani; brat Ciril, ki je odšel na pot kot domobranski vojak, je bil konec maja 1945 vrnjen in ubit v Kočevskem Rogu; sestra Marija je živela nekaj časa pri sorodnikih v Železni Kapli in se nato odločila za vrnitev v domovino. Ker je imela pri sebi pošto, ki so ji jo izročili begunci iz koroških taborišč, so jo zaprli in šele po posebni intervenciji izpustili na prostost; sam avtor pa se je najprej priključil skupni študentov, ki so nadaljevali univerzitetne študije v Gradcu, nato pa se je leta 1950 odločil za dokončno preselitev v ZDA.

Kljub zavestni odločitvi, da sprejme nov izziv, avtorjevo slovo od domovine ni bilo lahko. Preden je odpotoval, je s prijateljem Lojzutom Gregorinom, prekrizaril vso južno Koroško, da bi se mu podoba te zemlje za vedno vtisnila v spomin in ga spremljala tudi v tujini. Tudi dolgotrajna vožnja preko oceana je avtorju dala dovolj priložnosti za analizo desetih let, ki so pravkar minila. To svoje razmišljanje sklene z naslednjimi besedami: »Ta leta so spremenila vse in razblinila vse naše mladostne sanje in pričakovanja. Cilji in sanje so izginili, toda še vedno smo imeli svoja življenja, zaklad, ki ga je za vedno izgubilo več tisoč drugih. Vojna je pustila strahotno statistiko: petdeset milijonov žrtev«. Čeprav ostaja

avtor za vse življenje zaznamovan s smrtjo-ubojem svojega brata Cirila, njegova knjiga ne kliče po maščevanju.

Knjiga je pisana v lepem literarnem slogu in vseskozi skrbno dokumentirana, kar zadovolji tako preprostega bralca, ki si želi »zgodbo«, kot tudi zgodovinarja, ki bi se rad bolj podrobno poučil o med in povojnem dogajanju v Sloveniji.

Milačeva knjiga ni po naključju izšla v seriji »Studies in modern European History«, kajti to je zgodovinska knjiga, ki je namenjena predvsem tujim bralcem in potomcem naših izseljencev v ZDA in Kanadi, ki slovenščine ne znajo več (oz. ne dovolj). Vsekakor pa bi bilo zelo koristno, če bi knjiga izšla tudi v slovenskem prevodu in tako dopolnila tisto nesorazmerje med partizansko in izseljensko-zdomsko publicistiko.

Rozina Švent

Janez Kramar, Izola 1945–1991. Iz zgodovine občine od osvoboditve izpod fašizma do ustanovitve samostojne Republike Slovenije. Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče, 2002. 407 strani. (Annales ; 31).

Pričujoča knjiga je poslednje delo zgodovinarja Janeza Kramarja¹, uveljavljenega raziskovalca in pisca odmevnih knjig iz zgodovine Primorske in Istre 2. polovice 19. in 20. stoletja: *Prvi tabor v Istri* (1971), *Marezige – trdnjava slovenstva v Istri 1861–1930* (1982), *Izola – mesto ribičev in delavcev* (1987), *Narodna prebujala istrskih Slovencev* (1991), *Primorski in istrski železničarji 1857–1947* (2002), idr.

»Povojno zgodovino Izole, sprva italijanskega mesta in njegovega zaledja, sem začel preučevati in o njej pripravljati to knjigo že leta 1972«, piše avtor v uvodu. »Več let sem preučeval samó arhivsko gradivo v Centralnem državnem arhivu v Rimu (Archivio centrale dello Stato), Deželnem inštitutu za zgodovino osvobodilnega gibanja Furlanije-Juljske krajine v Trstu (Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia), Vojnem zgodovinskem inštitutu v Beogradu, Pokrajinskem arhivu na Reki, Arhivu Slovenije, Inštitutu za novejšo zgodovino, Inštitutu za narodnostna vprašanja, arhivih Slovenskih železnic, Šolskem muzeju v Ljubljani, Pokrajinskem arhivu v Kopru in Novi Gorici ter na Oddelku za novejšo zgodovino Pokrajinskega muzeja v Kopru«. Povedano potrjuje, da je Kramar tudi tokrat napisal še eno temeljno, na arhivskih dokumentih zasnovano delo.

Kramarjeva »najnovejša zgodovina Izole« je nadaljevanje, tako rekoč 2. knjiga njegove obsežne monografije o tej obalni slovenski občini in hkrati edini, katere zgodovina je zdaj tehtno dokumentirana. V oceni 1. knjige, *Izola – mesto ribičev in delavcev*, je prof. Vasilij Melik laskavo zapisal, da je »zgodovinska kontinuiteta, kakor jo pozna le malo naših mest, avtorju omogočila, da je v svoj oris zajel tako mesto kot okolico v vsej njuni narodnostni in socialni dvojnosti in povezavi... Knjiga je pisana po virih, ki jih je avtor dolga leta skrbno zbiral v domačih in tujih arhivih, to pa ji daje še posebno vrednost, saj je opremljena z vsem znanstvenim aparatom«. Ta monografija – obširni prikaz zgodovine občine od antike do osvoboditve 1. maja 1945 – je seveda terjala nadaljevanje, je zapisal Kramar v uvodu, ker je Občina Izola 20 let po Londonskem memorandumu in 30 let po koncu vojne šele z meddržavno pogodbo v Osimu pri Anconi (10. novembra 1975) dočkala potrjeno mejo med državama Jugoslavijo in Italijo ter dobila temelje za svoj nadaljnji gospodarski, kulturni in politični razvoj v samostojni matični državi. Šele s to pogodbo je dokončno prišla pod SFRJ oz. v Slovenijo in po plebiscitu 23. decembra 1990 in vojni 1991 postala del samostojne in neodvisne Republike Slovenije.

Knjiga *Izola 1945–1991* je, potem ko jo je urednik Jože Hočevar po avtorjevih navodilih uredil in opremil, izšla postumno; razdeljena je na štiri dele in na več vsebinsko zaokroženih poglavij.

V 1. delu knjige *Od osvoboditve maja 1945 do Londonskega memorandumu 1954* je najprej opisan diplomatski boj za priključitev Primorske in Istre Jugoslaviji, razvoj izolskih slovenskih in italijanskih

¹ Glej: Salvator Žitko, *Prof. Janez Kramar (1911–2002). In memoriam*, v: *Zgodovinski časopis* 56 (2002), str. 223–224.

političnih organizacij ter vzpostavitev t.i. ljudske oblasti. Avtor faktografsko natančno razčlenjuje ideološke, deloma pa tudi nacionalne antagonizme v tem nemirnem povojnem obdobju (informbiro, razkoli v delavskem gibanju, družbena in gospodarska prenova, agrarna reforma, zadružništvo, eksodus itn.), v katerem sta Izola in njena okolica začeli dobivati povsem novo socialno, etnično in politično podobo. V pregledu gospodarskega razvoja je posebne pozornosti seveda deležno ribištvo in ribja industrija v Izoli, ki sta doživela težak udarec, kot zapiše Kramar, zaradi odvoza strojev iz izolskih tovarn (1947). V nadaljevanju opozori na nekatere specifičnosti, povezane z zakonom o agrarni reformi (odprava kolonata in spolovinarstva) in zadružništvom, ter opiše zatečeno stanje in razvoj na področju prosvete, kulture in zdravstva. Posebno teži in vrednost pa ima poglavje o emigraciji. Kramarjev pristop k razvozljanju te izjemno občutljive, največkrat spolitizirane tematike, ki je še danes predmet zgodovinskih raziskav na obeh straneh meje, je nedvomno verodostojen, kajti t.i. veliko selitev je rekonstruiral na podlagi arhivskih dokumentov. Pisec poudarja, da je – po izselitvi pripadnikov italijanske narodnosti, ki so odhajali že med vojno (po kapitulaciji fašistične Italije), po osvoboditvi (zaradi novega režima) in med sporom zaradi Informbiroja ter po organiziranem odhodu italijanskih učiteljev in profesorjev leta 1952, ki ga je močno podpiral Rim – prišlo do načrtnega množičnega izseljevanja Izolanov zaradi tržaške krize jeseni 1953. Ta emigrantski val, v katerem se je odselilo več kot tisoč Izolanov (v knjigi je objavljen abecedni seznam le-teh!), je trajal do konca leta 1954.

V 2. delu je prikazan razvoj Občine Izola od Londonskega memoranduma 1954 do podpisa Osimskega sporazuma 1975. Začetek več kot 20-letnega drugega izolskega povojnega obdobja je bil zaznamovan z zadnjim, hkrati pa najmočnejšim izselitvenim tokom prebivalstva po drugi svetovni vojni, ki je bil spodbujen s podpisom Londonskega memoranduma; tedaj je postalo vsakomur tudi jasno, da je Istra za Italijo izgubljena. Kramar nam tudi tokrat postreže z dragocenim dokumentarnim seznamom premoženja in imen občanov iz Izole in okolice, z Malije in iz Kort, odseljenih v Italijo. Pisec opozarja, da se je z dodelitvijo cone B Svobodnega tržaškega ozemlja Jugoslaviji in zadnjim izselitvenim tokom Izolanov v Italijo, pričel nov proces, tj. priseljevanje novih prebivalcev. »V prazne hiše so se naselili Slovenci in Hrvati; pravi invaziji tudi Neslovencev pa slovenska politika ni bila kos. Doseljevanje je bilo premalo sistematično«, poudarja Kramar. V nadaljevanju najprej obravnava razvoj družbenopolitičnih organizacij ter ljudske oblasti, zatem pa se usmeri na prikaz razvoja industrije, ribištva in obrti ter oživiljanja kmetijstva. Poudarja, da je Izola v tem obdobju doživela velik razmah, saj je 20-kratno povečala svoj mestni teritorij ali pomerij ter se razrasla v nove zazidalne cone za industrijo, obrt, stanovanja itd. Z izgradnjo Belvederja in Simonovega zaliva je oblast poskrbela tudi za razvoj turizma, ter namenila investicijska sredstva za razvoj slovenskega in italijanskega šolstva ter kulture, pa tudi za spomeniško obnovo Besenhijeve palače. V zaključku tega poglavja je avtorjeva pozornost namenjena obravnavi Osimskega sporazuma, v katerem sta Jugoslavija in Italija potrdili medsebojne državne meje in uredili probleme državljanstva ter vprašanje odškodnine za italijansko imetje na območju cone B STO. Osimske meje so, po mnenju Kramarja, odstranile nezaupanje na meji in še bolj pospešile pretok ljudi, idej in blaga med državama.

3. del knjige zajema tretje obdobje izolske povojne zgodovine, čas od podpisa sporazuma v Osimu (1975) do razglasitve samostojne Republike Slovenije (1991). Tudi v tem delu najprej opiše aktivnosti izolskih družbenopolitičnih organizacij, nato pa delovanje vseh vej gospodarstva (industrija, drobno gospodarstvo, ribja industrija, sanacija ribištva, razvoj kmetijstva) in družbenih dejavnosti (slovensko in italijansko šolstvo, kulturna dejavnost, zdravstvo, urbanizem, stanovanjska izgradnja, prenova historičnega mestnega jedra /npr. Manziolijeva beneškogotska hiša, cerkev Marije Alietske/, turizem). Ta »del je v primerjavi s 1. in 2. delom izdelan zgolj bolj zaradi pregleda in brez podrobnejših analitičnih prikazov, ker bi bili le-ti zaradi časovne bližine le približni in ker me je pri delu ovirala bolezen«, je samokritično zapisal Kramar.

V zadnjem, 4. delu knjige avtor objavlja izjemno dragocene dokumentarne sezname imen izolskih občanov, odseljenih v Italijo, pomembne tako za razumevanje kot za nadaljnje raziskovanje problematike množičnega povojnega izseljevanja (odseljeni iz izolske občine od oktobra 1953 do decembra 1954; emigranti s podeželja /Slovenci/ 1953–1954; emigranti Izolani, ki so pustili svoje nepremičnine; oskrbniki emigrantskih nepremičnin; žesodo' Izolanov /op. po italijanskih virih!; izseljenci s podeželja; izseljenci z Malije in iz Kort; kupoprodajne pogodbe; nepremičnine optantov; prošnje za prenos lastništva). Oseb – ki so med letoma 1945 in 1956 iz raznoterih razlogov zapustili mesto (večinoma Italijani) in okolico (večinoma Slovenci) – je bilo skoraj 7300.

Knjigo zaključuje obsežno poglavje Viri in literatura, povzetek v italijanskem jeziku ter daljši zapis o avtorjevem življenju in delu (Salvator Žitko).

Ocena prof. Ferda Gestrina, zapisana ob izidu 1. knjige, da »pomen tega obsežnega dela o Izoli je že zgolj v tem, da je z njim to zanimivo in lepo obalno mesto pravzaprav prvič dobilo celostni opis svoje zgodovine, ki zaobjema vse bistvene sestavine njegovega razvoja ter življenja njegovega prebivalstva od daljnih antičnih in srednjeveških časov vse do osvoboditve Slovenske Istre izpod fašizma leta 1945«, zahteva ob izidu 2. knjige zgolj dopolnilo: »[...] in osamosvojitve Republike Slovenije«. Ni veliko slovenskih mest, ki se lahko pohvalijo s podobnim monografsko zgodovinskim delom, kot ga je z nemalo truda in vztrajnostjo napisal zdaj že pokojni zgodovinar Janez Kramar.

Avgust Lešnik

Miha Tišler, **Prispevki kemije k evropski kulturi in civilizaciji**. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za matematične, fizikalne, kemijske in tehniške vede, Dela 13, 2003, 170 strani.

Prikaz te knjige bi bolj sodil v Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike kakor pa v ZČ. Žal ta zbornik že od leta 1998 ni več izšel. Menim pa, da tudi ni napačno, če prikaz objavi ZČ, saj ta ne objavlja le sestavke iz ožjega zgodovinskega področja, temveč včasih tudi kaj iz zgodovinsko bolj obrobnihih disciplin. Razlog za objavo prikaza pa je tudi dejstvo, da pri nas izide zelo malo knjig takega žanra, kakor je pričujoča in predvsem, da je v njej v bistvu prikazan zgodovinski razvoj kemije in kemijske tehnologije.

Pisec knjige, akademik Miha Tišler je bil dolgoletni profesor kemije na ljubljanski univerzi, bil je njen rektor in je njen zaslužni profesor. Ko je izpregel iz aktivnega raziskovalnega in pedagoškega dela se je začel ukvarjati z bolj splošnimi vprašanji svoje znanstvene discipline in je o tem napisal štiri knjige. Narava, človek in kemija (1985), Sporočilnost molekul (1998), Reminiscence in razmišljanja (2001), četrta knjiga je v naslovu imenovana. Na splošno velja, da je najpomembnejša naravoslovna veda fizika, ki se ji zdaj približuje biologija. Po pomenu za človeka in okolje pa ju gotovo prekaša kemija, čeprav si ne lasti prvenstva. Zato je posebej dragoceno, če kemijo kot znanstveno in tehnološko disciplino predstavi človek, ki je ves delovni vek stal v njenem ospredju. Knjiga ima poleg uvoda šest poglavij in epilog. V njem pisec povzema misel nemškega fizika, Nobelovega nagrajenca, Wernerja Karla Heisenberga, da novodobno naravoslovje ne opisuje narave na enostaven način tako, kot se sama prikazuje, ampak opisuje bolj naravo, ki je izpostavljena našim vprašanjem in našim metodam, torej vzajemni igri med naravo in nami. Pot od enostavnega pogleda na naravo, do sedanjega skrajno sofisticiranega je prikazana v obravnavani knjigi. Več kakor dolgo naštevanje o obsegu kemijskih raziskav in dosežkov povesta dva podatka. Od leta 1800 se je število na novo odkritih kemijskih spojin, od izhodiščnega majhnega števila povečevalo letno za 5,5 odstotkov, v zadnjem času pa presega njihovo število milijon na leto.

V poglavju Prva spoznanja o sestavi in spremembah pojavnega sveta. Kemija filozofov (str. 15–22) so obravnavani tisti elementi s katerimi je človek prišel v stik že v prazgodovinskem obdobju in so bili zanj tako pomembni, da so po njih poimenovali zgodovinska obdobja. Seveda so posebej pomembni kemični procesi, ki so jih tedanji »tehnični« zagnanci zmogli uravnavati in voditi tako, da so pridobili za ljudi koristne spojine. Seveda so bila vsa dognanja empirična. Opisani so dosežki na področju anorganske kemije, sčasoma pa so še več dosegli na področju organskih snovi, zlasti s pomočjo snovi, ki so vsebovale encime. Tako so zelo razširili spekter hrane (kruh, sir, vino, pivo). Zelo zgodaj so začeli uporabljati kemikalije rudninskega izvora in izvlečke rastlinskega ter živalskega izvora v zdravilstvu. Opisan je pogled antičnih filozofov na tvorni svet, saj o poskusih tedaj pravzaprav še ni mogoče govoriti.

V poglavju Evropska alkimija (23–44) je predstavljena želja tedanjih alkimistov, da bi razpoložljive, bolj malo vredne snovi predelali v bolj plemenite, svinec in baker npr. v srebro in zlato, hkrati pa so iskali nesnovno vrednoto eliksir, ki naj omogoči te transmutacije. Elikzir pa so prenesli tudi na človeško

življenje, ki naj bi ga neskončno podaljšal. Čeprav je alkimija v bistvu slepa ulica, pa je vendar med antičnimi naravoslovci in alkimisti velika razlika, prvi so za dosego spoznanj le filozofirali, drugi so delali tudi poskuse in vpeljali razne metode in tehnike, ki so uporabne še zdaj. V tem poglavju je opozorjeno na ustrezno razstavo v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani leta 1994 z naslovom Alkimija, sveta veda naša in ustrezen zbornik o njej. Omenjeno je tudi nekaj alkimistov z našega ozemlja, med njimi grofica Barbara Celjska, druga žena rimsko-nemškega cesarja Sigismunda Luksemburškega.

V poglavju Prehajanje protokemije v kemijo (45–70) je opisano, kako je bila kemija v 17. in 18. stoletju še zelo heterogena, še vedno je bil opazen vpliv alkimije, pod drugi strani se je začela uveljavljati obrtna, praktična stran. Velika zapletenost naravnega živega in mrtvega sveta je predstavljala veliko težavo pri postavljanju splošnih načel. Vsaka drugačnost ni bila v skladu s takratnimi prevladujočimi idejami in prakso. V tem obdobju so bile postavljene znanstvene osnove kemije, ki jih tu seveda ne kaže prikazovati, kar so storili prvenstveno nemški, angleški, francoski in skandinavski znanstveniki, od Rusov pa predvsem Lomonosov. Ker je potekal sorazmerno omejen študij naravoslovja tedaj predvsem v okviru medicinskih fakultet, so kot inštitucije na področju kemije odigrale odločilno vlogo akademije znanosti in druga znanstvena društva, v nemajhnem obsegu tudi zasebni raziskovalci. Dan je izbor prvih akademij znanosti v Evropi.

Poglavje Nastanek velikih kemičnih industrij (71–84) nas seznanja, kako je iz majhnih povsem praktično usmerjenih obratov na področjih izdelave porcelana in lončevine, pri beljenju in bearvanju tkanin, v metalurgiji in farmaciji s pomočjo kemikov, ki so se postopoma začeli izobraževati na univerzi, npr. v znanem Liebigovem laboratoriju v Giessnu, in seveda sodobnih znanstvenih ter praktičnih dognanj razvila velika industrijska kemična proizvodnja, ki je ustanovljala lastne raziskovalne laboratorije. Pri tem je nujno prišlo do sodelovanja z drugimi tehničnimi profili, npr. s strojniki. Kemijska industrija je bila bistveni člen v industrijski revoluciji, pri čemer sta se ti medsebojno pospeševali. Seveda ne moremo naštevati, kaj vse je bilo v tem času doseženo, omenimo naj le, da so iznašli postopke za pridobivanje kemikalij, ki so v nadaljnjih industrijskih postopkih potrebne v velikih količinah, n. pr. soda, žveplena kislina itd.

Poglavje Kemija v drugi polovici 19. stoletja in do prve svetovne vojne (85–106). V tem obdobju se naravoslovje, vključno s kemijo, obravnava kot izkustvena znanost, ki stalno dopolnjuje in objektivno presoja znanje in dosežke. Za raziskovalce se dolgo ni moglo uveljaviti ime »scientist«, ampak je moralo obveljati »naravni filozof«. V ozadju je šlo za to, ali je naravoslovje vgrajeno v kulturo, ali pa je le-to lastna kultura. V tem obdobju je kemija v znanstvenem smislu dosegla silno velik napredek, nič manjšega pa ne na industrijskem področju. Zlasti veliko je bilo storjenega na področju organske kemije, izdelavi zdravil in pod. Znanje o kemiji se je širilo tudi med ljudi, z javnimi predavanji in knjigami, tudi pri nas. Leta 1847 je izšla prva slovenska kemijska knjiga, ki jo je napisal Matija Vertovc, župnik v Šentvidu nad Vipavo, z naslovom »Kmetijska kemija, to je natorne postave in kemijske resnice obrnjene na človeško in živalsko življenje, na kmetijstvo in njegove pridelke«. Drug duhovnik, profesor na ljubljanski realki, Mihael Peternel, je predlagal slovensko kemijsko terminologijo.

Poglavje Kemija v 20. stoletju po prvi svetovni vojni (107–142). Ogromnih dosežkov v tem obdobju ne bi mogli niti približno predstaviti, zato naj navržem le nekaj dejstev. Za področje analizne kemije je nek znani angleški analitik rekel, da so kemiki včasih ugotavljali malo v velikem, zdaj pa ugotavljajo nič v malem. Raziskave strukture snovi potekajo zdaj prek supramolekularne kemije, hitrost reakcij pa se meri v femtosekundah (10^{-15} sek). V tem obdobju so odkrili DNK in dvojno vijačnico (Doppelhelix), ki omogoča razumevanje dednosti. Kako pa je bilo s kemijo pri nas? Z ustanovitvijo univerze v Ljubljani 1919 se je začel tudi študij kemije, ki ga je organiziral prvi redni profesor te discipline Maks Samec, znan raziskovalec škroba, poznejši član znamenite nemške akademije Leopoldine in SAZU. Po drugi svetovni vojni je bil ustanovljen Kemijski inštitut Borisa Kidriča, zdaj le Kemijski inštitut v Ljubljani. Prvotni skromen študij kemije na ljubljanski univerzi pa se je razrasel v Fakulteto za kemijo in kemijsko tehnologijo. Tudi na mariborski univerzi je organiziran študij kemije.

Slovenska osamosvojitve 1991: pričevanja in analize. Ur. Jurij Perovšek ... et al. Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2002. 389 strani. (Knjižna zbirka Državnega zbora Republike Slovenije).

Zveza zgodovinskih društev Slovenije v okviru svoje dejavnosti namenja pozornost tudi strokovnim obeležitvam pomembnih obletic v slovenskem zgodovinskem razvoju. Tako je bila v zadnjih letih pobudnica in glavna organizatorica treh pomembnih simpozijev, posvečenih ključnim zarezam v novejši zgodovini Slovencev. Leta 1998 je bil pod vodstvom ZZDS pripravljen simpozij *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti* (Maribor, 16.–17. april 1998). Simpozij je obeležil 150. letnico oblikovanja programa Zedinjene Slovenije, obravnaval pa je tudi 130. letnico začetka taborskega gibanja, 90. letnico ptujskih in ljubljanskih dogodkov, 80. letnico razpada Avstro-Ogrske, oblikovanja Države Slovencev, Hrvatov in Srbov in nato Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, 50. letnico resolucije Informbiroja in 10. letnico procesa proti četverici.¹ Leta 2001 je ZZDS pripravila dva simpozija: *Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem* (Ljubljana, 11.–12. april 2001)² in *Slovenska osamosvojitve 1991: pričevanja in analize* (Brežice, 21.–22. junij 2001). Gradivo s slednjega – njegov pokrovitelj je bil predsednik Državnega zbora Republike Slovenije Borut Pahor, ZZDS pa ga je pripravila s soorganizatorji Posavskim muzejem Brežice, Centrom za vojaškozgodovinsko dejavnost Slovenske vojske, Zvezo veteranov vojne za Slovenijo, Združenjem Sever, Zvezo veteranov vojne za Slovenijo – Pokrajinskim odborom za Posavje in Združenjem Sever za Posavje –, je maja 2002 izšlo v zborniku z enakim naslovom: *Slovenska osamosvojitve 1991: pričevanja in analize*. Zvezi zgodovinskih društev Slovenije so pri izdaji zbornika pomagali Državni zbor Republike Slovenije, Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije in Zveza veteranov vojne za Slovenijo. Osamosvojitve leta 1991 je ustvarila nov slovenski čas. Njegov nastanek v zborniku *Slovenska osamosvojitve 1991: pričevanja in analize* razkrivajo referenti in razpravljalci s simpozija v Brežicah – to je vrsta najvidnejših nosilcev procesa demokratizacije in osamosvojitve v drugi polovici osemdesetih in v začetku devetdesetih let 20. stoletja in znanstvenih raziskovalcev, ki so se v omenjeno problematiko doslej najbolj poglobili. Pri pripravi zbornika, ko urednikov (dr. Jurij Perovšek, Barbara Šatej, dr. Stane Granda, dr. Damijan Guštin, mag. Tomaž Teropšič) ni vezal časovni okvir, so bili k sodelovanju povabljeni še nekateri drugi pričevalci osamosvojitvenega časa. Objavljeni so prispevki tistih, ki so se odzvali povabilu. Na naknadno pridobljene prispevke opozarja uredniško pojasnilo pod črto. Uredniki so, kjer je bilo to potrebno, k posameznim prispevkom dodali kratka stvarna pojasnila. Povzetki so objavljeni v angleškem jeziku.

Zbornik *Slovenska osamosvojitve 1991: pričevanja in analize* zajema celotni slovenski narodno emancipacijski lok, razpet od oblikovanja programa Zedinjene Slovenije 1848 do vzpostavitve slovenske nacionalne države Republike Slovenije 1991 in njenega mednarodnega priznanja naslednje leto. Po uvodnih besedah k zborniku in objavljenih uvodnih nagovorih na simpoziju (predsednika ZZDS dr. Jurija Perovška, pokrovitelja simpozija Boruta Pahorja ter župana občine Brežice Vladislava Deržiča), razpravni del zbornika začenja prispevek dr. Janeza Cvirna *Od Zedinjene do Združene Slovenije*. Avtor, redni profesor na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, predstavlja slovenska uveljavljena narodnopolitična prizadevanja od leta 1848 do 1980. Njihovo nadaljevanje skozi zgodovino odnosov med Slovenijo in jugoslovanskim centrom v osemdesetih letih v prispevku *Jugoslovanske notranjepolitične razmere in slovenska osamosvojitve* predstavlja dr. Božo Repe, prav tako redni profesor na Oddelku za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete. Pot v gospodarsko samostojnost v prispevku *Gospodarski vidik osamosvajanja Slovenije (1986–1991)* razčlenjuje dr. Jože Prinčič, znanstveni svetnik na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani.

¹ Glej Mateja Režek: Znanstveno posvetovanje »Slovenija 1848–1998: Iskanje lastne poti«, Maribor, 16.–17. april 1998, Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1–2, str. 198–203; Barbara Šatej: Znanstveni posvet »Slovenija 1848–1998: Iskanje lastne poti«, Kronika, 46, 1998, št. 1–2, str. 171–174 in zbornik *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti*. Uredila: Stane Granda, Barbara Šatej. – Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, 352 str.

² Glej Barbara Šatej: »Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem«. Zgodovinski časopis, 55, 2001, št. 1, str. 133–135; Jurij Perovšek: Znanstveni posvet Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem. Studia Historica Slovenica, 1, 2001, št. 2, str. 449–452 in *Prispevki za novejšo zgodovino. (Slovenci in leto 1941: zbornik razprav)*, 41, Ljubljana 2001, št. 2. 302 strani.

Uvodnim raziskovalnim obravnavam sledijo analitski prispevki vrste pričevalcev, ki na osnovi svojih izkušenj v procesu osamosvojitve razkrivajo njeno vsebinsko širino in hkrati utemeljujejo njen vrednotno zgodovinski smisel. Prvi urednik Nove revije in v času osamosvajanja njen odgovorni urednik, akad. prof. dr. Tine Hribar, razčlenjuje *Filozofska izhodišča slovenske osamosvojitve*. Mag. Rudi Šeligo, v času osamosvajanja predsednik Društva slovenskih pisateljev in delegat Slovenske demokratične zveze v Skupščini Republike Slovenije, piše o *Vlogi kulture pri slovenski osamosvojitvi*, France Tomšič, prvi predsednik Socialnodemokratske zveze Slovenije in v času osamosvajanja njen delegat v Skupščini Republike Slovenije, pa predstavlja svoj *Pogled na družbeno-politične spremembe v Sloveniji v letih 1987–1992, pri katerih je aktivno sodeloval*. Njegovemu prispevku sledi pričevanje dr. Jožeta Pučnika, v času osamosvajanja predsednika Socialnodemokratske stranke Slovenije in predsednika Demokratične opozicije Slovenije (Demosa). Njegovo pričevanje *Politične priprave na osamosvojitve* zajema čas od srede osemdesetih let do osamosvojitvene vojne, k pričevanju pa so dodani še faksimili sedmih dokumentov Socialnodemokratske zveze in Demosa oziroma njegovih strank. To daje zboniku tudi dokumentarno vrednost. *Ustavno-pravne vidike slovenskega osamosvajanja* predstavlja predsednik takratne Skupščine Republike Slovenije dr. France Bučar, o *Demosu, Beogradu in mednarodnem okviru osamosvajanja* pa piše tedanji predsednik Izvršnega sveta Skupščine Republike Slovenije oz. Vlade Republike Slovenije, Lojze Peterle. Borut Šuklje, v času osamosvajanja podpredsednik Socialistične stranke Slovenije in njen delegat v Skupščini Republike Slovenije v prispevku *Leto 1990 in slovenska osamosvojitve* govori o plebiscitu za samostojno slovensko državo. *Vojaške priprave na slovensko osamosvojitve* predstavlja tedanji republiški sekretar za ljudsko obrambo oz. minister za obrambo RS Janez Janša, avtorja prispevkov o *Slovenski policiji in osamosvojitvi* in *Mednarodnem priznanju Slovenije* pa sta takratna republiška sekretarja za notranje zadeve in mednarodne odnose oz. ministra za notranje in zunanje zadeve RS, Igor Bavčar in prof. dr. Dimitrij Rupel.

Prvi skupini pričevalcev sledijo nove obravnave. *Delež Cerkve pri slovenskem osamosvajanju* predstavlja doc. dr. Anton Jamnik, v času osamosvajanja tajnik ljubljanskega nadškofa in slovenskega metropolita dr. Alojzija Šuštarja. Dr. Zvone Žigon, asistent na Inštitutu za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU in svetovalec Vlade RS na Uradu za Slovence po svetu piše o *Vlogi Slovencev v tujini pri osamosvojitvi*, dr. Damijan Guštin, znanstveni sodelavec na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani in docent na Fakulteti za družbene vede ljubljanske Univerze, pa razčlenjuje *Vojaškopolitično dogajanje v jugoslovanski krizi in osamosvojitvi Slovenije*, in sicer v času od konca osemdesetih let do sklepa o umiku JLA iz Slovenije, julija 1991. Vojaškopolitično in vojno dogajanje obravnavata tudi izredna profesorica in predstojnica Katedre za obramboslovje na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani dr. Ljubica Jelušič in pomočnik načelnika Centra za vojaškogodovinsko dejavnost Slovenske vojske podpolkovnik prof. Karlo Nanut (sedaj namestnik načelnika in polkovnik). Prof. Jelušičeva piše o *JLA leta 1991 v Sloveniji in začetku konca ene največjih evropskih vojsk po koncu hladne vojne*, pol. Nanut, v času osamosvajanja pomočnik poveljnika Teritorialne obrambe RS za južnoprimorsko območje, pa o *Strukturi in notranji dinamiki osamosvojitvene vojne*.

Omenjenim obravnavam sledi še ena skupina pričevalcev. Minister za obrambo Republike Hrvaške general Martin Špegelj prikazuje slovensko-hrvaške povezave v času osamosvajanja (*Slovensko-hrvaške veze u vrijeme osamostaljivanja*), republiški sekretar za informiranje RS med osamosvojitveno vojno (kasneje minister za informiranje) Jelko Kacin predstavlja *Vlogo medijev* v njej, o varnostno-obveščevalnem vidiku osamosvojitve pa pišejo trije avtorji: tedanji načelnik prenovljene Službe državne varnosti in nato direktor Varnostno informativne službe prof. dr. Miha Brejc je avtor prispevka *Vloga VIS v času osamosvajanja Slovenije*, operativni koordinator VIS na Primorskem in v devetdesetih letih direktor Slovenske obveščevalne in varnostne agencije Drago Ferš je prispeval razčlenitev *Civilna obveščevalno-varnostna služba in slovenska osamosvojitve*, pomočnik republiškega sekretarja za ljudsko obrambo / ministra za obrambo RS in vodja sektorja za varnostne zadeve Ministrstva za obrambo Andrej Lovšin pa pričevanje *Varnostno obveščevalna služba Ministrstva za obrambo Republike Slovenije (Varnostni organ Ministrstva za obrambo) in njen prispevek k zmagi v vojni za Slovenijo*. Vojaški varnostno-obveščevalni vidik osamosvojitve v posebni obravnavi *Prispevek k podobi o vojaški osamosvojitvi Slovenije 1991* razčlenjuje tudi brigadir Slovenske vojske v pokoju Janez J. Švajncer. O travmatičnih razmerjih med Slovenci, nastalih v vojnih in revolucionarnih procesih 20. stoletja ter za zanje nekonfliktnem identitetnem značaju osamosvojitvene vojne v obravnavi *Slovenska vojna odcepjanja in razcepjanja 20. stoletja* piše muzejski svetovalec za novejšo zgodovino v Gorenjskem muzeju

v Kranju prof. Jože Dežman. Njegovi obravnavi sledijo objavljena razpravljajna s simpozija (sodelovali so France Tomšič, Adolf Korbar, Srečko Lisjak, Božo Repe, Alenka Orel, Danijel Malenšek, Janez Globočnik, Vitomir Gros, Darko Friš, Jože Pučnik, Metka Zevnik, Imre Szilágyi, Janez Janša, Igor Bavčar, Janez Dular, Ljuba Dornik Šubelj, Ivan Oman, Franc Černelič in Ingo Paš), *Sklepna beseda* predsednika Organizacijskega odbora simpozija dr. Staneta Grande, *Poziv za zaščito osamosvojitvenih dokumentov in muzealij*, prebran ob otvoritvi simpozija in *Izbrana bibliografija o osamosvojitvi Slovenije* (111 naslovov), ki sta jo pripravila višja bibliotekarka in bibliotekar v knjižnici Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, Nataša Kandus in Igor Zemljič. Zbornik zaključuje faksimile programa simpozija.

Glede na predstavljeno vsebino lahko rečemo, da zbornik *Slovenska osamosvojitve 1991: pričevanja in analize* pomeni reprezentativno in problemsko široko obeležitev 10. letnice slovenske osamosvojitve. Zbornik je izšel kot publikacija Državnega zbora Republike Slovenije, pri čemer je veliko razumevanja pokazal urednik Knjižne zbirke Državnega zbora in vodja njegove službe za stike z javnostmi mag. Janez Pezelj. Zbornik je plod odgovorne poglobitve v slovensko državno uresničitev 25. junija 1991 in dopolnjuje spoznavno osnovo njene utemeljenosti. Takih dopolnil bo prihodnje še več, saj bo slovenska osamosvojitve ostala vrhunski raziskovalni izziv. Zbornik *Slovenska osamosvojitve 1991: pričevanja in analize* pa že danes utrjuje in vzpodbuja novo slovensko samozavedanje zadnjega desetletja, in s to mislijo je bil na tiskovni konferenci 10. julija 2002 v Brežicah predan slovenski javnosti.

Jurij Perovšek

Slovenski šah. Ur. Aleš Drinovec ... et.al. Ljubljana: Kmečki glas za Šahovsko zvezo Slovenije, 2002. 263 strani.

Tik pred začetkom šahovske olimpijade na Bledu je izšla obsežna publikacija z naslovom *Slovenski šah*, ki jo je izdala Šahovska zveza Slovenije in jo natisnila skupaj s Kmečkim glasom. V uredniškem odboru knjige so bili Aleš Drinovec, Anton Preinfalk, Janko Bohak, Zdravko Savič in Boris Kutin.

V uvodnih besedah nam Milan Kneževič, ki je predsednik slovenskih šahistov in poleg Borisa Kutina, predsednika evropske šahovske zveze, tudi najbolj zaslužen, da je Slovenija dobila prvo olimpijado, prikazuje razvoj šaha na Slovenskem od druge polovice 19. stoletja do danes. Opozarja na najpomembnejše turnirje doslej pri nas in med drugim pove, da je danes v klubih in krožkih organiziranih že okrog 10.000 šahistov. Potem je poglavje, ki sam šah predstavi: kaj sploh šah je, kdaj in kje je nastal, kakšni so njegovi smotri. Temu sledi poglavje *Zgodovinski dogodki za slovenski šah*, pregled šampionatov (članskih, ženskih, mladinskih, pionirskih in ekipnih), zelo koristen pregled razvoja šahovskih in turnirskih pravil, ki sta ga pripravila Drinovec in Preinfalk. Drinovec in Savič sta pripravila tudi pregled mednarodnih šahovskih turnirjev v Sloveniji od 1929, ko je bil turnir v Rogaški Slatini, do turnirja Metalke 2002. Ista avtorja sta pisca biografij in uspehov najboljših slovenskih šahistov in šahistk in pri tem je vsak igralec predstavljen tudi s po eno komentirano partijo. Na koncu tega poglavja je še seznam vseh slovenskih šahovskih mojstrov do danes z datumom rojstva, naslovom in letnico osvojitve naslova. Kdo je napisal poglavje o zaslužnih šahovskih delavcih iz kolofona ni razvidno, žal pa je tu izpadel iz komaj razumljivih razlogov Ernest Kapus, ki je bil eden najbolj zagnanih organizatorjev velikih turnirjev v Portorožu 1958 in na Bledu 1959 in 1961 leta, bil je član centralnega šahovskega odbora že leta 1949, tehnični sekretar 1951 in še 1962 organizacijski sekretar (umrl 1966). Naslednje poglavje našteva slovenske mednarodne šahovske sodnike in daje pregled organov in članov komisij Šahovske zveze Slovenije, ki je do leta 1964 zelo nepopoln. Pisec tega poglavja je Bohak, ki je napisal tudi prispevek o dopisnem šahu na Slovenskem ter je narejen po isti metodologiji kot prikaz klasičnega šaha. Precej prostora je namenjeno problemskemu šahu, v katerem so Slovenci dosegli nekaj zelo odmevnih rezultatov. Objavljena je tudi vrsta problemov, z rešitvami seveda. Opozorim naj, da je bil v slovenkem tisku objavljen prvi šahovski problem že 1869 v Slovenskem glasniku, objavljen pa je tudi problem Josipa Plahute iz leta 1858, ki je takrat sodil v svetovno elito sestavljavcev problemov. Pisca tega poglavja sta Marko Klasinc in Anton Preinfalk, najstarejši živeči slovenski šahovski mojster, ki se je ukvarjal tudi z dopisnim in problemskim šahom.

Potem sledijo tabelarični prikazi moških in ženskih prvenstev od začetkov do danes, mednarodnih turnirjev od 1929, šahovskih festivalov, memorialov Milana Vidmarja in Vasje Pirca (pri tem ni navedeno, da je bil 9. Pirčev memorial državno prvenstvo Slovenije 1998 v Mariboru, kar je razvidno šele iz biografije mag. Mladena Tancerja, ki je bil sodnik tega prvenstva), pa državne moštvene lige od 1991, uvrstitve na evropskih ekipnih prvenstvih in srednjeevropskih pokalih, na šahovskih olimpijadah, odkar šahisti zastopajo barve Slovenije. Končno so še sezname slovenskih prvenstev od 1936, kjer pa ni tabel, pač pa le leto, kraj turnirja, število tekmovalcev, zmagovalec in pa sistem igranja. Omenim naj, da so bila ženska članska prvenstva od leta 1948, mladinska od 1947, za mladinke pa od 1975. Sezname so še za manj znana in množična tekmovanja kot so pionirska in osnovnošolska prvenstva, za mlajše starostne skupine fantov in deklet, za seniorje, za delavske prvake in prvakinja, za ekipne in pokalne prvake, za ekipna prvenstva osnovnih šol, pa še za pokal maršala Tita, kjer pa je seznam narejen le za jugoslovanska finala od 1958 do 1990, in je poleg najboljše slovenske uvrstitve naveden tudi zmagovalec. Edini prvak tega nekdanj zelo cenjenega tekmovanja je bil Maribor med slovenskimi moštvimi leta 1959 v Vrnjački banji. Te zanimive in dragocene sezname zaključujejo mladinska svetovna prvenstva za moške in ženske, kjer so navedeni zmagovalci in slovenske uvrstitve od 1951 do 2001 leta. V Haagu je 1961 postal mladinski svetovni prvak Bruno Parma. Med mladinkami pa je bila doslej najboljša Kiti Grosar leta 1994, ko je bila četrta. Sezname se nadaljujejo s svetovnimi in evropskimi prvenstvi v pospešenem šahu od 1993 do 1998, evropskimi mladinskimi prvenstvi od 1978, seznamom vseh 34 olimpijad od 1927 za moške in od 1957 za ženske. Olimpijada na Bledu je bila 35.

Knjigo zaključuje pregled slovenske šahovske literature, kjer so seveda tudi knjige slovenskih šahistov, ki niso izšle v slovenščini (Vidmar, Pirc, Beljavski) in tu naj omenim knjigo Henrika Levičnika *Der Schachmeister*, ki je izšla na Dunaju in v Leipzigu že 1861 leta. Koristen je tudi pregled slovenskih šahovskih rubrik in šahovskih časopisov, ki kaže na zanimanje za šah na Slovenskem, saj je prvi šahovski mesečnik izhajal že leta 1922, čeprav le leto dni, prva šahovska rubrika pa se je pojavila v Slovenskem glasniku leta 1868, prva trajna rubrika pa je v letih 1885–88 izhajala v Ljubljanskem zvonu. Knjigo Slovenski šah zaključujeta indeks partij po igralcih in po otvoritvah ter seznam virov. Tabele in spiske so pripravili Aleš Drinovec, Ljubiša Krstič, Sebastijan Jazbinšek in Žiga Živan, avtorja zadnjih dveh rubrik pa sta Janko Bohak in Marko Tratar. Omenim naj, da so podatki tudi na CD-ju in internetu, kamor sta jih vnesla Aleš Drinovec in Janko Bohak.

Rečemo lahko, da tako kompleksnega pregleda šahovskega dogajanja pri nas doslej še nismo imeli in se ga lahko le iskreno veselimo. Seveda z njim raziskovanje slovenske šahovske zgodovine še ni končano in bi se zlasti za čas pred prvo svetovno vojno najbrž še marsikaj našlo z zamudnim prelistavanjem tujih časopisov. Marsikoga bodo zmotile angleške transkribcije osebnih in geografskih imen predvsem iz dežel nekdanje Sovjetske zveze, pa to so že bolj obrobna sitnarjenja. Prepričan sem, da bo knjigo rad in z veseljem vzel v roke vsak ljubitelj šaha, pa tudi kdor se zanima za našo preteklost.

Franc Rozman

Acta historico-oeconomica Časopis za ekonomsku povijest. Zagreb: Školska knjiga, vol. 28–29, 2001/02, 148 str.

Ta revija, ki je bila prvotno po naslovu jugoslovanska, nato hrvaška, zdaj pa ni nacionalno oz. državno opredeljena, še izhaja, čeprav z velikimi težavami. Ohranja še naprej svoje specifično obeležje. Ta številka je zanimiva tudi z vidika gospodarstva Slovenskem primorju.

V tem tankem zvezku je objavljenih devet razprav in dva prikaza. Prva razprava je Križaničev sažeti prilog o upoznavanju kmetsko-feudalnih ekonomskih odnosov u 17. stoljeću (str. 7–16). Objavljeno je latinsko besedilo s hrvaškim prevodom manjšega Križaničevega zapisa, ki ga je naredil med svojim bivanjem v Rusiji v letih 1661–1676, v glavnem v tamkajšnjem zaporu. Opisan je status kmečkega prebivalstva pri Nemcih, Poljaki, Rusih, pri Grkih, Judih in Rimljanih, vendar bolj po splošnih vtisih, ne pa po konkretnem raziskovanju, kar seveda v 17. stoletju še ni bilo običajno. Seveda pa oznake za

podložno prebivalstvo tega časa v angleškem povzetku z serfs in slaves ni ustrezno, pa tudi Leibeigen-feudale Verhältnisse v nemškem povzetku ni najboljša oznaka, vsekakor je poimenovanje Leibeidige povsem napačno. Tudi tu se kakor v večini nemških povzetkov, ne samo v tem zvezku, kaže da prevajalec/prevajalka ne obvlada nemške zgodovinske terminologije.

Naslednjo razpravo je napisal naš zgodovinar Darko Darovec v slovenščini z naslovom Daci in proizvodnja oljčnega olja v Beneški Istri (17–44). Pridelava oljčnega olja je bila poleg pridelovanja soli, ribolova in vinogradništva pglavitna gospodarska panoga Istre ves čas beneške oblasti. Oljčno olje so namreč v 16. stoletju v čedalje večjem obsegu začeli uporabljati za razsvetlavo v mestih, ki so se tedaj širila, zlasti Trsta, bilo pa je tudi surovina za nadaljnje polindustrijske produkte. Razprava je zelo dragocena, saj zajema številne aspekte proizvodnje, prodaje, skrivne trgovine in drugega, je pa tudi izredno izčrpno dokumentirana z arhivskimi in literaturnimi viri.

Urednik, spiritus agens in pglavitni pisec te revije, Ivan Erceg, je prispeval razpravo Izvoz i uvoz iz pojedinih zemalja i gradova preko trščanske luke (1760) (45–58). Zajete so avstrijske dežele: Dolnja in Gornja Avstrija, Češka, Hrvaška, Koroška, Kranjska, Madžarska, Moravska, Sedmograška, Slavonija, avstrijska Šlezija, Štajerska in Tirolska. Pri Furlaniji, Reki in Trstu pa sta uvoz in izvoz razčlenjena na zunanje neavstrijske dežele (države) in avstrijske dežele. Številke ne kaže navajati, omenimo naj le, da se je zunanja trgovina avstrijske monarhije v 18. stoletju vsako leto zelo povečevala, s tem pa se je zelo pospeševala tudi notranja trgovina in pomorski promet.

Podobno tematiko obravnava Ercegov razprava O trgovini Austrije s Levantom i priobalnim mediteranskim zemljama 1802 (59–77). V njej je v bistvu prikazana na novo obdelana brošura Jožefa barona Liechtensterna z naslovom: Ueber Oestreichs Handel nach der Levante und den Küstenlaendern des mittellaendischen Meeres, iz leta 1802. Zelo na kratko je obdelan razvoj omenjene trgovine z živalskimi, rastlinskimi, obrtnimi in manufakturnimi proizvodi. Ta trgovina je postopoma izboljšala gospodarski položaj avstrijske monarhije.

Naša zgodovinarica Darja Mihelič je prispevala razpravo v slovenščini Žena v rokodelstvu in obrti slovenskih mest na prehodu v novi vek (79–96). V uvodnem delu obravnava avtorica spolno specifične vloge moških in žensk v preteklosti in družbeno-ekonomski položaj žensk posebej v primorskih in kontinentalnih mestih v Sloveniji v srednjem veku. Posebej je prikazan položaj žena v obeh mestnih skupinah in sicer otroštvo in odrasla doba, v tej pa pravni položaj in premoženjska vprašanja. Prikazani so tudi ženski poklici. Vsekakor pa njena izvajanja potrjujejo star pregovor, da žene podpirajo tri ogle pri hiši.

Ivan Erceg objavlja razpravo Oslobođenje kmetova u Hrvatskoj 1848 (97–122). V bistvu gre za ponatis znanstvenega dela ideologa gospodarske zgodovine in zgodovinarja profesorja Rudolfa Bičaniča, ki je imel naslov Prilog diskusiji i proučavanju Četrdesetose u Hrvatskoj, objavljenem v reviji Djelo – Časopis za politička, ekonomska i kulturna pitanja, Zagreb 1948, br. 3, str. 190–200. V njem je prikazan položaj kmečkega prebivalstva na Hrvaškem, posebej še v Slavoniji po izgonu Turkov, ko je dunajski dvor tamkajšnja zemljišča podaril donacionalnemu plemstvu, to pa je na njih na novo naselilo podložno prebivalstvo z različnimi podložniškimi obveznostmi, ki so bile približno take, kakor pri nas v tistem času. Fevdalni način gospodarjenja pa se je že pred zemljiško odvezo začel krhati in postopoma prehajati na kapitalistični sistem pruskega tipa. Prispevek je zelo instruktiven, vendar je intoniran močno marksistično, kar je za čas njegovega nastanka razumljivo.

Isti pisec objavlja sestavek Ekonomsko stanje i promjene u hrvatsko-slavonskim županijama u 18. i prvoy polovici 19. stoljeća (115–122). Po izgonu Turkov so se v Slavoniji na novo oblikovala fevdalna veleposestva in se je tedanjemu času ustrezno uvajal tudi podložniški sistem. Dunajski dvor je bilo zelo zainteresiran za gospodarski napredek te pokrajine in je za ureditev podložniških obveznosti izdal večje število patentov, dekretov, diplom in uredb. Najpomembnejši patent je bil *Carolina urbarialis regulatio* iz leta 1737. S temi pravnimi akti so poskušali regulirati pravni in gospodarski položaj blizu 95 odstotkov tamkajšnjega prebivalstva.

Boris Suljagić je objavil zelo kratek prispevek Povijest zadruga i zadrugarstva u Hrvatskoj do 1950. godine (123–126). Razloženo je nastajanje in razvoj zadrug ter združništva ter njegov gospodarski pomen. Poudarjen je pomen zadrug za ohranitev kmečkega stanu. Nastanek združništva pa je na Hrvaškem v primerjavi s Slovenijo precej zakasnen in manj pomemben. Nemškega povzetka tega sestavka ni, namesto njega je odtisnjen povzetek iz prejšnjega sestavka, od angleškega povzetka je pravilen le naslov, besedilo pa prav tako iz prejšnjega sestavka.

Zadnji, Ercegov, sestavek obravnava Patent – Pravidnik o prometu soli u Trstu i Hrvatskom primorju (1768) (talijanski) (127–136). Gre v bistvu za faksimile omenjenega patenta v italijanščini s kratkim Ercegovim komentarjem.

Jože Maček

Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, vol. 19, 2001, 364 str.

To je redna publikacija omenjene ustanove. Na kratko bomo prikazali v njej objavljene razprave.

Mladen Andreis je objavil Analizo Buffaliove genealogije na temelju povijesnih izvora (1–22). V njej analizira genealogijo rodu Buffalis, ki jo je sestavil trogirski notar Jerolim Buffalis in se posebej nanaša na razdobje srednjega veka, ko naj bi bili predniki tega rodu rodbinsko povezani z Arpadovići in Šubići. Pisec razprave dokazuje, da ta genealogija ni posebno zanesljiva.

Krešimir Kužić z Glavnega štaba Hrvatske armade objavlja krajšo razpravo Prikazi koplja te luka i strijele na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima iz Dalmatinske zagore (23–34). Pisec prikazuje omenjena srednjeveška orožja na stečkih v Dalmatinski zagori, ki se zdaj v hrvaškem novoreku imenujejo kamiki. Navedena je latinska in hrvaška terminologija tega orožja, dodano je nekaj perorisb in fotografija.

Maurizio Levak s Filozofske fakultete v Pulju objavlja obsežno razpravo Podrijetlo i uloga kmetâ u vinodolskem društvu XIII. stoljeća (35–81). Malokateri hrvaški pravni spomenik je bil deležen tolike pozornosti kakor Vinodolski zakon, sprejet 1288. Obravnavali so ga najuglednejši hrvaški zgodovinarji kakor npr. Marko Kostrenčić, Miho Barada, Nada Klaić, Lujo Margetić in Tomislav Raukar. Zaradi ne prav daljnega sosedstva so razprave o Vinodolu zanimive tudi za nas. Poglavitno vprašanje je družbeni status omenjenih kmetov, ki sega glede na avtorje od navadnih podložnikov ali celo sužnjevi do oseb visoko na družbeni lestvici. Pisec daje tolmačenje, ki temelji na primerjavi vinodolskega območja z drugimi območji ogrsko-hrvaške države, v katerih je obstajal urejen sistem utrdb z meščanskimi (pač bolj tržnimi) kmeti (gradokmetova). »Castle-warriors« (*iobagiones castri*).

Florence Fabijanec je prispevala razpravo Pojava profesije *mercator* i podrijetlo trgovaca u Zadru u XIV. i početkom XV. stoljeća (83–125). Avtorica obravnava pojav poklicnih poslovnih ljudi, imenovanih *mercatores* v zadarski družbi in njihov zemljepisni izvor. Ugotovljeni sta dve skupini: zadrski trgovci (Romani in Hrvati) ter tujci (drugi Dalmatinci, Italijani idr.).

Andrea Kiss z Naravoslovne fakultete Univerze v Segedinu objavlja krajšo razpravo A contribution to research on the historical geography of the first extant »reambulation« sketch from the Carpathian basin (127–141). Reambulacija je bila v XIV. stoletju običajni pravni postopek za določanje (popravljanje) mej zemljiških gospostev na Ogrskem. Obdelana je najstarejša skica take reambulacije na Ogrskem, približno iz leta 1488. V njej je zajet tudi del Slavonije s Križevsko županijo in kraji Kutina, Lathkovina ali Sobochina ter Mihalovcz.

Lovorka Čoralić objavlja razpravo Iz pomorske prošlosti istočnoga Jadrana: tragovima hrvatskih kapetana i paruna brodova u Mlecima (143–182). Na podlagi gradiva v Državnem arhivu v Benetkah ter Bratovščine sv. Jurja in Tripuna so obdelani vsi vidiki življenja hrvaških pomorščakov (ladjarjev in kapetanov), trajno naseljenih v Benetkah in njihove zveze z domovino.

Zrinka Nikolić je napisala razpravo Gradska kultura u djelima Jurja Habelića (183–213). Znani hrvaški jezuit Juraj Habelić (rojen 1609 v Turopolju, umrl 1678 v Zagrebu) je najznamenitejši pisec baročnega obdobja med jezuiti kontinentalne Hrvaške. Pisal je v kajkavskem – »szlovenszkom« jeziku, ki je tudi zares precej podoben še sedanjemu, kaj šele tedanjemu slovenskemu jeziku. Avtorica je obdelala narodno kulturo posebej severozahodne Hrvaške predvsem na podlagi Habelićeve knjige *Pervi otca nassega Adama greh* pri višjih in nižjih družbenih plasteh. Ta razprava je zanimiva tudi za primerjavo s slovenskimi razmerami.

Razpravo Šime Ljubić kao upravitelj Zemaljskoga narodnog muzeja u Zagrebu od 1867. do 1878. godine (215–261) je napisala Tihana Luetić. Omenjeni je bil ravnatelj Narodnega muzeja, dokler je z njim upravljala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Delo temelji predvsem na arhivskem gradivu.

Tomislav Markus objavlja razpravo Devet dokumenata o političkim i državnopravnim zahtjevima hravtsko-slavonskih županija početkom 1861. godine (263–289). Po porazu Avstrije v vojni proti Franciji in Piemontu 1859 je postopoma začel popuščati pritisk dunajskega državnega središča. Na Ogrskem je zopet postala uradni jezik madžarščina, obnovljene pa so bile tudi upravne enote županije. V delu je prikazanih devet predlogov- protestov varaždinske, križevske, reške in virovitiške županije spomladi 1861, naslovljenih ogrskemu kralju, tedanjemu banu Šokčeviću (mimogrede, ki je po odstititvi nekaj časa živel pri nas blizu Vojnika oz. Dobrne), predsedniki Dvornega oddelka Ivanu Mažuraniću ter drugim hrvaškimi in ogrskimi županijam ter prebivalstvu Dalmacije. Predlogi-protesti izražajo bistvene zahteve hrvaške politične javnosti po ublažitvi političnega pritiska Dunaja in odstopanja od politike odprte germanizacije in centralizacije.

V zvezku je objavljenih osemnajst prikazov in nekrolog zgodovinarju Vladimirju Koščaku.

Jože Maček

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejšo zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljane zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo, tudi večino starih letnikov, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120 / faks: 200 3160. Naprodaj je tudi v vseh večjih slovenskih knjigarnah.

France Baraga

(na podlagi gradiva Boža Otrepeca)

GRADIVO ZA SLOVENSKO ZGODOVINO V SREDNJEM VEKU 6/1

Listine 1246–1255

Pred sto leti (1902) je Franc Kos v okviru Leonove družbe v Ljubljani izdal prvo od petih knjig Gradiva za zgodovino Slovencev v srednjem veu. Štiri knjige (1902, 1906, 1911, 1915) so izšle za časa njegovoga življenja, peto je posthumno izdal Milko Kos leta 1928. Po dolgih letih je dozorel čas, da se je delo nadaljevalo – seveda na drugačnih izhodiščih od prvotno zasnovanega načrta. Sodabno zgodovinsko raziskovanje se ne more več sklicevati le na regeste (povzetke listin), naj bodo še tako izčrpni, ampak mora izhajati iz virov samih, izdanih na temelju izvornikov, in to v celoti, ter opremljenih z ustreznim kritičnim aparatom.

Knjiga je nastala na podlagi gradiva, ki ga je na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa dolga leta skrbno pripravljal Božo Otrepec. V izdajo so vključena listine obdobja desetih let, in sicer od leta 1246 (s katerim se končuje peti zvezek Kosova objave Gradiva za zgodovino Slovencev v srednjem veu) do leta 1255.

Prvi zvezek (6/1) je objavljen brez imenskega in stvarnega kazala, ki ga zaradi časovne omejitve ni bilo mogoče pripraviti. Objavljeno bo v drugem zvezku (6/2).

Zbirka Thesaurus memoriae, Fontes, 2.

2003, 296 str., 20 x 27,5 cm, trda vezava, ISBN 961-6358-92-8. Cena: 4.240 SIT.

Za naročnike ZČ: 3.390 SIT (stroški poštnine niso vključeni v ceno).

Založba ZRC

Novi trg 2 p.p.306, 1001 Ljubljana

tel.: 01/470 64 64, faks: 01/425 77 94

www.zrc-sazu/zalozba

OBVESTILA

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

Prispevke za Zgodovinski časopis sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana (zgodovinski.casopis@uni-lj.si). Uredništvo bo sprejelo le tiste prispevke, ki bodo oddani v skladu s sledečimi navodili:

- vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja, vključno s telefonsko številko in po možnosti z elektronskim naslovom (e-mail);

- prispevki morajo biti oddani v dvojni obliki: na disketi (ime datoteke (file) naj bo ime in priimek avtorja) in odtisnjeni na papir;

- v kolikor gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (v okvirnem obsegu dveh strani, razen v izjemnih primerih) in sinopsis v obsegu pet do deset vrstic, ki naj vsebuje tudi avtorjev akademski naziv, poklic in delovno mesto ter ustanovo, kjer je zaposlen in njen naslov;

- opombe naj bodo pisane enotno, na dnu vsake strani. Celoten naslov citata naj bo le ob prvi navedbi, nato okrajšano;

- slikovno gradivo (fotografije, zemljevidi, ipd.) naj bo črno-belo in priloženo posebej. Legende (podnapisi) k slikovnemu gradivu naj bodo priložene na posebnem listu in hkrati shranjene na disketi. Slikovno gradivo naj bo označeno na način, ki ne bo dopuščal zamenjav podnapisov.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Dušan Kna

BLISKI ZLATI KROGI

Časopisja Svibanski – krogi zgodovine planinskih raziskovalcev

Knjiga je posvečena najstarejšemu naravoslovesnemu planinskemu društvu na dvojezičnih premevah v okolici vrta 12. in zahajata 18. stoletja na območju današnje Švicarije. Avtor je vzel za osnovo štiri proučena planinska in dolna molinska gospodstva Svibanskih (Schiffenberg), ki so sta stariša štiri stoli v ljubki ozvali kot (Friedrich) Götterberg). Monografija obravna kmetijsko kmetijsko in vsakdanje življenje vseh vrst Svibanskih, proučevalci so in raziskave kot vsebine, a ilustrativni pregledi in vsebinskega življenja in zgodovinskega vsebine, struktura in funkcionalna zgodovinskega planinskega kroga, v kateremu so stoli. Monografija razpravlja o tajnem dejstvu društveni skupnosti, ki je strelca po razlika, individualizma, političnem orientiranosti, ljubavi do raziskave in proučevanja vseh vrst življenja, a tudi po vsebini, proučevalci, proučevalci, proučevalci, proučevalci, proučevalci skupnih strelci in gospodarski razpravljanje.

Zbirka Theobaldus memorias, Časopisja, 1.

2000, 465 str., 20 x 27,5 cm, trdo vezava, ISBN 961-6358-93-6, Cena 5.940 SIT.

Za naročila ZČ: 4.750 SIT (stroški poštnine niso vključeni v ceno).

Založba ZRC

Novi trg 2 pp.304, 1001 Ljubljana
Tel: 01/478 66 66, faks: 01/478 77 86
www.zrc-sarj.zalozba

<p style="text-align: right;">UDK 353 (497.4) (09)</p> <p>MELJK Vasilij, dr., akademik, upokojeni redni profesor, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Askercева 2</p> <p>Vprašanje regij v naši preteklosti</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 57/2003, št. 1-2 (127), str. 19-21</p> <p>1.01 izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (Sn., En.)</p> <p>Regije živijo v naši zgodovini od najstarejših časov do danes, nosijo pa zelo različna imena, so zelo različne velikosti in imajo zelo različno tradicijo. Besede »regija, dežela, pokrajina« po- menijo dosikrat popolnoma isto. Dostikrat pa ista beseda pomeni nekaj drugega. Dežele so najpomembnejše enote, ki jih je prinesel naš zgodovinski razvoj. Niso pa zrastle iz našega notranjega razvoja, ampak iz razvoja širšega prostora. Zato smo imeli od vseh dežel eno samo, ki je bila v celoti slovenska. Deželna avtonomija je večala deželne razlike. Ideja Zednjene Slovenije je prišla v spor z deželno razdelitvijo in zavesijo. Pokrajine nižje in višje vrste (Krajine, prazupnije, dekanije, škofije, območja narečij, okrožja, politični in sodni okraji itd.) so igrale veliko vlogo, različno v času in razmerah, v povezavi s tradicijo iz davnine in s prirnodnimi mejami.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 352/553 (497.4)</p> <p>GRAFENAUER Božo, dr., Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta Maribor, SI-2000 Maribor, Mladinska ulica 9</p> <p>Slovenska država med centralizmom in regionalizmom</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 57/2003 (127), str. 39-52, 38 cit.</p> <p>1.01 izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>Avtor v prispisku obravnava ustavnopravne in zakonske vidike ustanovitve pokrajn kot širših samoupravnih lokalnih skupnosti. Ugotavlja, da ustava vzpostavlja centralistični model upravljanja države, na kar vplivajo tudi ustavne rešitve po katerih so pokrajine prostovoljne širše samoupravne lokalne skupnosti – kreacija občin. Ugotavlja, da je za normalni razvoj Slovenije temeljnega pomena, kako zagotoviti skladen regionalni razvoj in preprečiti, da se razvojni razkorak med posameznimi območji Slovenije ne bo še naprej povečeval. Pri tem ne kaže graditi le na negotovih pričakovanih spremembe ustave, temveč napraviti odločne korake in sprejeti odločitve, ki bodo dejansko vzpodbujale enakomeren regionalni razvoj celotne Slove- nije.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>
<p style="text-align: right;">UDK 316.343.62 (497.4)''1517'' :800.855</p> <p>GOLEC Boris, dr., docent, znanstveni sodelavec na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 4, SI 1000 Ljubljana</p> <p>Regionalne razlike v jezikovni podobi prebivalstva slovenskih celinskih mest med 16. in 18. stoletjem</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 57/2003 (127), str. 23-38, 83 cit.</p> <p>1.01 izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>Raziskava o zunanji jezikovni podobi vseh 20 celinskih mest današnje Slovenije, uemeljena na poročilih o rabi jezikov v javnosti in analizi primkovnega fonda prebivalcev; je pokazala, da znana kranjsko-štajerska dihotomija »slovensko-nemško« iz desetletij pred razpadom mo- narije korenini globoko v stoletjih pred izoblikovanjem moderne narodne zavesti. Medtem ko je na Kranjskem močno prevladoval tip podatljeno slovenskega mesta (11 od 13 mest), je bil ta v manjšini na Slovenskem Štajerskem (2 od 7 mest), kjer so vsa večja mesta pripadala tipoma podatljeno nemških (2) in dvojezičnih mest (3).</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 943.6-89:323.1</p> <p>MALLE Avguštin, dr., Slovenski znanstveni inštitut Celovec, A-9020 Celovec/Klagenfurt, Mikschaltee 4</p> <p>Koroško-kranjski odnosi in slovenstvo</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 57/2003 (127), str. 53-64, 90 cit.</p> <p>1.01 izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>Koroško (avstrijsko) – kranjske (slovenski) odnose ne moremo omejevati na etnični aspekt. Bili so mnogostranški. Kristalizacijske točke so obdobje Karantanije in z njo povezana vprašanja, reformacija in v manjši meri protireformacija ter prve zasnove državne jezikovne politike v času razsvetljenstva. Oblike koroške deželne zavesti zaznamo pri slovenskem prebivalstvu v času romanike; v času nacionalnih bojev pa se stopnjujejo nasprotja. Situacija koroških Slo- vencev igra v koroško (avstrijsko) – kranjskih (slovenskih) odnosih od meščanske revolucije do danes pomembno, večših odločilno vlogo, pri čemer ostajajo ekonomski odnosi domaća neopazni. V zadnjem desetletju te odnose z avstrijske strani opredeljuje vprašanje pregona nemške manjšine (iz Slovenije) ter vprašanje takojmenovanih »odvedencev«, medtem ko nacistična okupacija Slovenije in udeležba Korošcev (Avstrijcev) pri okupacijski upravi slo- venskega etničnega prostora domaća ni predmet razmišljanj.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>

<p style="text-align: right;">UDC 352/353 (497.4)</p> <p>GRAFENAUER Božo, PhD, University of Maribor, Faculty of Law, SI-2000 Maribor, Mladinska ulica 9</p> <p>The State of Slovenia between Centralism and Regionalism</p> <p>Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 57/2003, No. 1–2 (127), pp. 39–52, 38 notes</p> <p>Language: Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>The paper focuses on constitutional and legal aspects of organizing provinces that would function as broader autonomous local communities. Our constitution has created a centralistic model of state administration, which is also influenced by constitutional solutions according to which provinces function as extensive, autonomous local communities – the municipalities. In order to function normally, Slovenia needs to ensure an even development of individual regions, and at the same time strive to lessen the gap between the developmental differences in different regions. This should not be based solely on uncertain expectations of future constitutional changes; on the contrary, Slovenia should be determined to adopt decisions that will stimulate an even regional development of the whole of Slovenia.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p style="text-align: right;">UDC 353 (497.4) (09)</p> <p>MELJK, Vasilij, Academician, PhD, Retired Full Professor, Faculty of Arts, University of Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2</p> <p>Regions in Our Past</p> <p>Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 57/2003, No. 1–2 (127), pp. 19–21</p> <p>Language: Sn. (Sn., En.)</p> <p>Regions have been in Slovene history from olden times, though maybe differently named, in different sizes, and with different traditions. Terms such as »region,« »province,« »district« often denote the same thing: just as many times, however, they do not. Provinces are the most important units, brought about our development through history. They did not, however, originate in Slovenia, but were the result of the development of a much broader area. Therefore there was only one among the provinces that was fully Slovene. Provincial autonomy resulted in increasing differences among the provinces. The idea of United Slovenia conflicted with provincial division and awareness. In connection with tradition and according to given geographical features, different times and circumstances, larger or smaller regions (subparishes, deaneries, dioceses, regional areas, districts, political and judicial circuits, etc.) have always played an important role in our past.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>
<p style="text-align: right;">UDC 943.6-89:323.1 Mikschallec 4</p> <p>MALLE, Avguštin, PhD, Slovene Research Institute Klagenfurt, A-9020 Klagenfurt, Mikschallec 4</p> <p>Relations between Koroška (Carinthia) and Kranjska (Carniola), and Slovene Identity</p> <p>Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 57/2003, No. 1–2 (127), pp. 53–64, 90 notes</p> <p>Language: Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>Relations between Koroška (Austria) and Kranjska (Slovenia) cannot be defined solely by ethnicity. Important historical factors that can help us understand these relations are the period of the state of <i>Karantanija</i> (Carinthia), the period of Reformation and, although to a lesser degree, Counterreformation, and the first outlines of the state linguistic policy in the period of Enlightenment. A form of Carinthian provincial identity could be detected among the Slovenes living in the period of Romanticism. During the era of class struggles the differences between the two sides escalated. Ever since the bourgeois revolution the Carinthian Slovene issue has been an important, sometimes even decisive, factor. Economic relations, on the other hand, seem to be almost unimportant. During the last decade the relations between the two sides have been defined by the question of the persecution of the German minority (in Slovenia), and the question of the so-called »deported persons«. Nazi occupation of Slovenia during WWII and the participation of Carinthians (Austrians) in the occupation of the Slovene ethnic territory, on the other hand, have hardly been mentioned in this relation.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p style="text-align: right;">UDC 316.343.62 (497.4)15/17:800.855</p> <p>GOLEC Boris, PhD, Assistant Professor, Scientific Fellow, Scientific Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts, Milko Kos Historical Institute, SI 1000 Ljubljana, Novi trg 4</p> <p>Regional Differences in the Language of the Residents of Slovene Continental Towns between the 16th and the 18th Centuries</p> <p>Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 57/2003, No. 1–2 (127), pp. 23–38, 83 notes</p> <p>Language: Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>A linguistic analysis of twenty towns in the area that is now known as Slovenia is based on reports on the use of languages, and on an analysis of residents' surnames. The results have shown that the well-known dichotomy between the Kranjska and the Štajerska provinces, that is the use of the »Slovene versus the German« from the decades before the monarchy had disintegrated, originated during the centuries before the formation of the so-called modern national awareness. While the type of a town with a pronounced emphasis on Slovene characteristics was prevalent in Kranjska (11 of 13 towns), this type was in the minority in the area of Štajerska (2 of 7 towns); in Štajerska all larger towns were either of the emphatically German type (2), or bilingual (3).</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>

<p style="text-align: center;">UDK 323.1 (497.4-18) (09)</p> <p>KEREC Darja, univ. dipl. zgodovinarica, asist., Pedagoška fakulteta Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 16</p> <p>Prekmurška zavest in slovenstvo</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 57/2003 (127), str. 65-70, 21 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (Hu., Sn., En)</p> <p>Prispevek obravnava zgodovinske, politične in jezikovne razlike med Prekmurci in ostalimi Slovenci skozi stoletja. Posebnost zgodovine Prekmurja je bila madžarska oblast, ki naj bi po mnenju večine izkoreninila slovenstvo prebivalcev čez Muro. Z jezikovnega stališča, to je z dialektom, ki so ga Prekmurci ohranili vse do danes, pa lahko to prepričanje zlahka ovržemo.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>	<p style="text-align: center;">UDK 329.14:341.31"191"</p> <p>LEŠNIK Avgust, dr., izredni profesor, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI - 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2</p> <p>Stališča socialne demokracije do vojnega vprašanja pred letom 1914</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 57/2003 (127), str. 85-96, 56 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (De., Sn., En)</p> <p>Naraščajoča imperialistična naspvoja v desetletju pred prvo svetovno vojno so od socialne demokracije zahtevala sprejete jasnege stališča do vojnega vprašanja in z njim povezanega imperializma. Tu ni šlo samo za teoretična vprašanja, pač pa za oblikovanje konkretne taktike socialne demokracije ob morebitnem vojaškem spopadu svetovnih razsežnosti, in nenazadnje tudi za preverjanje moči načela žinternacionalizma v praksi. Odgovor soglasno sprejete kongresne resolucije (Basel, 1912) je bil nedvoumen: z vseni sredstvi se je potrebno boriti proti vojni, če pa bi do nje prišlo, jo je treba izkoristiti za pospešitev socialne revolucije. Toda ob izbruhu vojne so bile protivojne kongresne resolucije pozabljene. Sledil je prehod iz internacionalističnih na socialno šovinstvene pozicije, kar je dejansko povzročilo zlom II. internacionale, saj ji ni uspelo uresničiti svojega temeljnega cilja - ohraniti mir.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>
<p style="text-align: center;">UDK 342.55 (497.4.15)"13/15"</p> <p>PAVLJIN Vojko, univ. dipl. zgod., SI-5000 Nova Gorica, Kromberk, Pod Škabrijelom 3</p> <p>O razvoju gorških deželnih stanov do konca 16. stoletja (pregled problematike in stanje raziskav v italijanski historiografiji)</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 57/2003 (127), str. 71-84, 77 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (It., Sn., En)</p> <p>Kratek opis razvoja gorških deželnih stanov do konca 16. stoletja se osredotoča predvsem na dosežanje vedenje in poglede na delovanje tega deželnega političnega organa v italijanski historiografiji ter v prvi vrsti temelji na izsledkih Vilijama Coroninija za čas gorških grofov in Donatlele Porcedda za 16. stoletje.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>	<p style="text-align: center;">UDK 329.11:659.13(497.4)«1918/1940»</p> <p>BALKOVEC Bojan, dr. docent, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000, Aškerčeva 2</p> <p>»Če ne greš volit, pomagaš naspromniku do zmag«</p> <p>Iz volilne propagande Slovenske ljudske stranke med obema svetovnima vojnama</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana, 57/2003, št. 1 (127), str. 97-112, 42 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En, Sn., En)</p> <p>Ključne besede: volilna propaganda, Slovenska ljudska stranka, Kraljevina SHS, Kraljevina Jugoslavija</p> <p>Volilno propagando v Sloveniji med obema svetovnima vojnama v časopisu Slovenec lahko v glavnem označimo kot dajanje tehničnih navodil za oddajanje glasu in kot pravo propagando, kjer skušajo volivca prepričati, naj glasuje za določeno stranko. Prava propaganda se je bolj usmerila k opozarjanju na napake političnih naspromnikov, kot na ponujanje svojih predlogov. Iz tega opozarjanja pa ne sledijo naspromni predlogi Slovenske ljudske stranke, temveč mnogokrat le opazka kako naspromnik troši laži.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>

<p style="text-align: right;">UDC 329.14:341.31"191"</p> <p>LEŠNIK Avgust, PhD, Associate Professor, SI - 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2</p> <p>Standpoints of Social Democracy toward the First World War Prior to 1914</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 57/2003, No. 1–2 (127), pp. 85–96, 56 notes</p> <p>Language: Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>In the decade before WWI the growing imperialistic contrasts necessitated that social democracy adopt a clear standpoint regarding the war and the imperialism connected with it. This did not involve only purely theoretical issues, but rather the need to form concrete tactics of social democracy in case of a possible military clash of arms that might involve the whole world. Another aspect was also the need to verify the power of the principle of »internationalism« in practice. The answer of unanimously adopted congress resolutions (Basel, 1912) was clear: it is necessary to employ all means to prevent the war; if, however, it was unavoidable, this should be used to propel a social revolution. But these resolutions were forgotten at the onset of war. They were replaced by the transition from an internationalistic to a socially chauvinistic position, which resulted in the breakdown of the Second International that was unable to realize its primary goal, the preservation of peace.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p style="text-align: right;">UDC 323.1 (497.4–18) (09)</p> <p>KEREC Darja, B.A. in History, Assistant, Faculty of Education, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 16</p> <p>National Awareness in Prekmurje and Slovene Identity</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 57/2003, No. 1–2 (127), pp. 65–70, 21 notes</p> <p>Language: Sn. (Hu., Sn., En.)</p> <p>The paper focuses on historical, political and linguistic differences between the population of Prekmurje and other Slovenes through centuries. One of the specific features of the Prekmurje region was the fact that it used to be under the Hungarian rule, and according to the prevalent opinion this had resulted in the Hungarization of Slovenes living across the Mura river in Hungary. Yet it is easily possible to reject this opinion by analyzing the dialect of the Prekmurje residents.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>
<p style="text-align: right;">UDC 329.11:659.13(497.4)"1918/1940"</p> <p>BALKOVEC, Bojan, PhD, Assistant Professor, Faculty of Art, University of Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2</p> <p>»If You Don't Vote, You Help Your Opponent Win!« Slovene People's Party (SLS) Election Propaganda during World Wars I and II</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 57/2003, No. 1 (127), pp. 97–112, 42 notes</p> <p>Language: Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>Key Words: election propaganda, Slovene People's Army, Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes, Kingdom of Yugoslavia</p> <p>Election propaganda in Slovenia, published in the Slovenec newspaper during the period between the First and the Second World Wars, can largely be described by two characteristics: giving technical advice on how to properly cast a vote on one hand, and real propaganda with which the voters were being persuaded to vote for a certain party on the other. The latter largely dwelled on the faults of political opponents and less on offering its own suggestions. The emphasis on the former, however, did not result in any countersuggestions on behalf of the Slovene People's Party, but predominantly consisted solely of commentaries on the lies of its opponents.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p style="text-align: right;">UDC 342.55 (497.4-15)"13/15"</p> <p>PAVLIN Vojko, B.A. in History, SI-5000 Nova Gorica, Kromberk, Pod Škabrijelom 3</p> <p>The Development of the Gorizia Provincial States until the End of the 16th century (Review of the Topic and of the Italian Historiographic Research)</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 57/2003, No. 1–2 (127), pp. 71–84, 77 notes</p> <p>Language: Sn. (It., Sn., En.)</p> <p>This brief description of the development of the Gorizia provincial states until the end of the 16th century centers mainly on the research results and views of Italian historiography on the activities of this provincial political body. It is mainly based on the research of Viljem Coronini that focused on the period of the Gorizia counts, and on Donatella Porcedda's research of the 16th century.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>

<p style="text-align: right;">UDK 930.85 (497.4 Maribor) "1920/1938"</p> <p>POTOČNIK Dragan, dr., Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta Maribor, SI-2000 Maribor, Koroska cesta 160</p> <p>Prispevek k kulturni zgodovini Maribora med obema vojnama – (Ikovna umetnost)</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 57/2003 (127), str. 113–134, 56 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (De.; Sn., En.)</p> <p>V obdobju med svetovnima vojnama so mariborski upodabljalci umetniki delovali najprej v Umetniškem klubu Grohar, nato pa v Umetniškem klubu Brazda. Od leta 1920 se je v mestu zvrstilo več domačih in tujih razstav, med njimi reprezentativna razstava sodobne slovenske ikovne umetnosti leta 1938. Razstave, ki sta jih kluba organizirala so razkrivale umetniško rasti mariborskih ikovnikov in opozarjale, da je Maribor postal enakovredno torišče sodobnega slovenskega slikarstva.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 323.1 (497.5) (09)</p> <p>KORUNIĆ Petar, prof. dr., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, HR-10000 Zagreb, Ivana Lucića 3</p> <p>NACIJA I NACIONALNI IDENTITET: uz porijeklo i integraciju hrvatske nacije</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 57/2003 (127), str. 163–208, 89 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Hr. (En., Sn., En.)</p> <p>U ovom radu autor raspravlja o porijeklu nacije, te o etničkom i nacionalnom identitetu kao znanstvenom problemu. Raspravlja zatim o etničkom i nacionalnom identitetu u Hrvatskoj u 19. stoljeću, o nacionalnom identitetu u našoj historiografiji, te o porijeklu i integraciji hrvatske nacije. Ova je rasprava dio širih istraživanja o kulturnoj i etničkoj raznolikosti (pluralizmu) u Hrvatskoj, napose o različitim tipovima društvenih, etničkih i nacionalnih identiteta. To je vrlo opsežno istraživačko područje i neobično važno za cjelokupnu povijest hrvatskog naroda, od srednjega vijeka do suvremenosti. Jer, iako o tome postoje neke predradnje, iako je dijelom objavljena i građa, ipak ti problemi kod nas nisu istraženi, a ono malo što jest nije na razini suvremene kritičke znanosti, znanstvenih modela i teorija. Ta istraživanja moraju biti interdisciplinarna i otvorena društvenim znanostima, napose historiografiji, sociologiji, politologiji, antropologiji, etnologiji i ekologiji. Budući da se o tome kod nas do sada vrlo malo pisalo, autor u ovom radu donosi neke teorijske osnovice i znanstvene modele.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>
<p style="text-align: right;">UDK 282:32(497.4)"198"</p> <p>REPE Božo, dr. redni profesor, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000, Aškerčeva 2</p> <p>Katoliška cerkev in oblast v osemdesetih letih</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana, 57/2003, št. 1 (127), str. 135–146, 34 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En, Sn., En.)</p> <p>Članek obravnava odnose med oblastmi in Katoliško cerkvijo v osemdesetih letih v Sloveniji. Pisec ocenjuje, da so bila osemdeseta leta poleg degljanja na drugih področjih tudi izrazita prelomnica v odnosih med Katoliško cerkvijo in državo. Razmerje med socialističnimi oblastmi in katoliško cerkvijo je bilo še vedno trdo in močno obremenjeno z grenkimi zgodovinskimi izkušnjami, a kljub temu pretežno diaško in partnersko, ter v končni posledici produktivno in koristno za slovensko družbo v celoti. Oblast in cerkev sta probleme reševali postopno, ob upoštevanju političnih razmer, javnega mnenja in razmerja sil znotraj obeh strani. Za socialistično oblast, stisnjeno med zahteve opozicije in pritiska iz Beograda, sta bila dober odnos s Katoliško cerkvijo in njena podpora zelo pomembna. Bojstva opozicijska vloga cerkve po vzoru nekaterih vzhodnoevropskih držav bi razmere znotraj Slovenije mnogo bolj zaostrila, omejila reformatorsko strugo znotraj oblasti in oezčila mehak prehod v večstrankarstvo, jugoslovenskim oblastem pa bi dala še dodatne argumente za oceno o »kontrarevoluciji« v Sloveniji in za možnost ukrepanja na tej podlagi. Takega odnosa vsaj v večini slovenski verniki ne bi podprli.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 342.8(436-89)"1575"</p> <p>JERŠE Sašo, magister, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2</p> <p>Kronika priprave dežel Notranje Avstrije na poslansko k zboru volilnih knezov v Regensburgu leta 1575</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 55/2001, št. 3–4 (124), str. 385–408, 134 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>Ko naj se je koncem oktobra 1575 v Regensburgu sešel zbor volilnih knezov, ki naj je izvolil novega rimskega kralja in preinotril razmere v cesarstvu, so bila deželanska dežela Štajerske, Koroške in Kranjske odločena poslati k zboru svoje poslansko, ki naj je zbranim knezom predstavilo boj dežel zoper Turke in jih prosilo pomoči v tem boju. Kronika, ki jo pišemo, spremlja priprave dežel na poslansko in beleži malodane dnevna dogajanja od 17. avgusta 1575, ko na brusnem meddeležnem zboru zbrani odposlanci dežel poudarjajo nujnost takšnega poslanstva, izbirajo poslanke in se sklanjajo nad osnutki poslaniških listin, pa do 26. oktobra 1575, ko štajerski stanovski odbor razočarano ugovori, da je bilo poslansko pri zboru volilnih knezov priložnost, ki so jo dežele zamudile.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>

<p>UDC 323.1 (497.5) (09) KORUNIĆ Petar, PhD, Professor, University of Zagreb, Faculty of Philosophy, HR-10000 Zagreb, Ivana Lucića 3. Nation and National Identity (On the Origin and Integration of the Croatian Nation) <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 57/2003, No. 1–2 (127), pp. 163–208, 89 notes Language: Hr. (En., Sn., En.) In his paper the author discusses the origin of nation as well as ethnic and national identities. He focuses on ethnic and national identities in 19th-century Croatia, on the notion of national identity in Croatian historiography, and on the origin and integration of the Croatian nation. The paper is only part of an extensive research on cultural and ethnic pluralism in Croatia, and on different types of social, ethnic and national identities. This is a very extensive research area of great importance for the entire history of the Croatian nation since the Middle Ages. Even though some research had already been done on this subject and some of the results printed, this topic has not yet been adequately researched in Croatia. The few research attempts on the subject have been below the level of modern critical science, scientific models and theories. Such research projects have to involve several disciplines and have to be open toward social sciences such as historiography, sociology, political, anthropology, ethnology and ecology. Since very little has been written about this subject in Croatia the author establishes in his paper some theoretical foundations and scientific models. Author's Abstract</p>	<p>UDC 930.85 (497.4 Maribor) "1920/1938" POTOČNIK Dragan, PhD, University of Maribor, Faculty of Education, SI-2000 Maribor, Koroska cesta 160 A Fragment of Cultural History of Maribor between WWI and WWII (Plastic Art) <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 57/2003, No. 1–2 (127), pp. 113–134, 56 notes Language: Sn. (De., Sn., En.) Between the First and the Second World Wars Maribor's painters first worked at the Grohar Arts Club, then at the Brazda-Arts Club. Several domestic and foreign art exhibitions took place in Maribor since 1920; one of them was the representative exhibit on contemporary Slovene plastic art in 1938. The exhibits that were organized by both clubs reflected the artistic growth of Maribor's painters and placed Maribor on the map of contemporary Slovene art centers. Author's Abstract</p>
<p>UDC 342.8(436-89)"1575" JERŠE Sašo, MA, Faculty of Arts, University of Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2 The Chronicle of the Preparations of Inner Austrian Lands for the 1575 Regensburg Prince Elector Assembly Mission <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 55/2001, No. 3–4 (124), pp. 385–408, 134 notes Language: Sn. (De., Sn., En.) At the end of October 1575 an assembly of prince electors was to take place in Regensburg. Its task was to elect the new Roman Emperor and to critically review the situation in the Empire. In order to present their lands' fight against the Turks and ask for help in their struggle, provincial governments of the Štajersko, Korosko, and Kranjsko lands were determined to send their delegation to the assembly. The chronicle describes the preparations for this mission, registering almost daily events between August 17, 1575 and October 26, 1575. While the August date marks the day when the assembled delegates, elected at the Bruck a.d. Mur interregional meeting, emphasized the necessity of this mission, proceeded to elect their representatives and outlined the envoy documents, on October 26 the Štajersko nobility chamber committee ascertained that the mission represented a missed opportunity for the Austrian lands in question. Author's Abstract</p>	<p>UDC 282.32(497.4)"198" REPE Božo, PhD, Full Professor, Faculty of Arts, University of Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2 Catholic Church and the Authorities in the 1980's <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 57/2003, No. 1 (127), pp. 135–146, 34 notes Language: Sn. (En, Sn., En.) The article focuses on the relation between the Slovene authorities and the Catholic Church in the 1980's. Aside from other events, the 1980's also denoted a marked turning point in the relation between the Catholic Church and the state. The relationship between the socialist authorities and the Catholic Church in the 1980's still remained strained and strongly impeded by the bitter events of the past. Yet it was mostly dialogical and characterized by partnership, and turned to be productive and beneficial for the entire Slovene society. The authorities and the Church started to solve different questions in a gradual manner, considering the current political situation, public opinion and the proportion of power on both sides. Good relations with the Catholic Church and its support were very important for Slovene socialist authorities squeezed between the demands of the opposition on one hand and the pressures from Belgrade on the other. A more fighting stance of the Church, similar to the one in some East European countries, would only aggravate the situation within Slovenia, limit the reformation movement within the Slovene government, and hinder the soft transition to a multi-party system. It would also arm Yugoslav authorities with additional arguments in favor of establishing the existence of the so-called »counterrevolution« in Slovenia, and taking prompt action to suppress it. The majority of Slovene believers would not support such a relationship. Author's Abstract</p>

UDC
PEROVŠEK Jurij, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000
Ljubljana

Prof. dr. Janko Prunk – šestdesetletnik
Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 57/2003, No. 1–2 (127), pp. , notes

UDC
KEREC Darja,
Nicholas III – The Most Prominent 14th Century Representative of the Szecei Family
from the Gornja Lendava Estate
Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 55/2001, No. 4 (124), pp. , notes
The article focuses on Nicholas Szechi III, a Hungarian ban and a count palatine during the
reign of kings Ludwig I and Sigismund. Nicholas III was the first to obtain in the name of his
family the Gornja Lendava and the Belmura estates (in 1366).
Author's Abstract

CAVAZZA Silvano, dr., izredni profesor na Filozofski fakulteti Univerze v Trstu, na Oddelku za zgodovino in umetnostno zgodovino, ulica Economu 4, I-34123 Trst

Reformacija v oglejskem patriarhatu: heterodoksne skupine in luteranske skupnosti (in usoda Petra Kupljenika)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 55/2001, št. 4 (124), str. , cit.

1.01 izvorni znanstveni članek; jezik Sn. (It., Sn., En.)

Po letu 1420 je bila ena tretjina oglejskega patriarhata na beneškem ozemlju, ostali dve tretjini pa na ozemlju cesarstva. V dveh delih patriarhata se je reformacija različno razvijala. V beneškem delu Furlanije so bile protestantske ideje prisotne okrog leta 1540 nanašale se na Benetke in na Italijo, zanje so značilni razni vplivi: Luthrov, Zwinglijev, Calvinov, anabaptistični. V cesarskem delu je s podporo plemstva prevladal model *Confessio Augustana* in luteranska cerkev, ki jo je na Kranjskem organiziral P. Trubar, ki je leta 1563 pridigal v Gorici. Na slovenskem govornem področju patriarhata so delovali luteranski pastori kot je Peter Kuplenik iz Radovljice, ki mu je Sveti oficij v Vidmu leta 1587 sodil, nato je zbehal iz ječe in bil leta 1590 zopet ujet in odpeljan v Rim kjer so ga leta 1595 sivega se gali.

Avtorski izvleček

RETL Lisa,

The Image of Woman in Paolo Santonino's Works

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 55/2001, No. 4 (124), pp. , notes

Aside from his travel reports on the customs, traditions and cultural phenomena of everyday life in the area between the Alps and the Adriatic Sea, Paolo Santonino focused a considerable part of his attention on women as well. The article examines the notions and prejudices concerning women described in these reports, analyzing them within the context of the moral and ethnical principles at the end of the Middle Ages.

Author's Abstract

UDC

JERŠE Sašo,

The Chronicle of the Preparations of Inner Austrian Lands for the 1575 Regensburg Prince Elector Assembly Mission

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 55/2001, No. 4 (124), pp. , notes

At the end of October 1575 an assembly of prince electors was to take place in Regensburg. Its task was to elect the new Roman Emperor and to critically review the situation in the Empire. In order to present their lands' fight against the Turks and ask for help in their struggle, provincial governments of the Štajersko, Koroško, and Kranjsko lands were determined to send their delegation to the assembly. The chronicle describes the preparations for this mission, registering almost daily events between August 17, 1575 and October 26, 1575. While the August date marks the day when the assembled delegates, elected at the Bruck a.d. Mur interregional meeting, emphasized the necessity of this mission, proceeded to elect their representatives and outlined the envoy documents, on October 26 the Štajersko nobility chamber committee ascertained that the mission represented a missed opportunity for the Austrian lands in question.

Author's Abstract

UDC

UNGUREANU

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 55/2001, No. 4 (124), pp. , notes

In his article the author analyzes Romanian historical myths that were an essential part of the Romanian notions about the »national« past even in the period of communism. He mentions the tendency to project contemporary »national« notions into the past, the myth about the »wicked« neighbors as the main culprits for Romanian backwardness, and interpretations of the national enlightenment and development as an uninterrupted »chain of revolutions.«

Some of the reasons why these myths managed to survive into the present may be the insecurity of the Romanian state development, a late incorporation of Romania into the European stream of modernization, and the way of thinking of the Romanian intelligentsia that perceived a strong threat in Western influences.

Author's Abstract

UDC

FUJS Metka,

National and Political Relations between Slovenes and Hungarians in the Prekmurje Region during the Period of Dualism

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 55/2001, No. 3-4 (124??), pp. , notes

Language: Sn. (Sn, En.)

In the area of present-day Prekmurje, at the western edge of the Pannonian lowlands, Slovene and Hungarian ethnic groups have been evolving and living side by side since the 9th century. Influencing each other, they have preserved contacts to the present. The first conflicts between them were the result of the demands to realize their national sovereignty. After adopting the concept of dualism, which brought different laws and statistics, and when the Hungarian nation started to become the political majority within the monarchy, although in reality it was not, the conflict became more severe. It brought about the disintegration of the whole Austro-Hungarian state. These national and political relations between Slovenes and Hungarians in the period of dualism are but one of numerous, yet very important, parts that consist the history of Prekmurje in the 20th century.

Author's Abstract

